

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА ПСИХОЛОГИЯ

Том 99

A N N U A I R E

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

LIVRE PSYCHOLOGIE

Tome 99

СОФИЯ • 2010 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
PRESSE UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д.пс.н. *Людмил Георгиев*, доц. д-р *Иван Димитров*, доц. д-р *Анелия Петрова*,
доц. д-р *Людмила Андреева*

Редактор *Иван Крумов*

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2010
ISSN 0204 – 9945

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Хайгануш Силгиджиян, Соня Карабельова, Енчо Герганов</i> Нарастващата несигурност в България: новата „котва“ на националната култура (сравнително кохортно изследване на ценностите и културните практики по методологията на Х. Хофстеде – 2000–2005 г.)	5
<i>Евдокия Христова-Славчева, Ева Папазова, Елиана Пенчева</i> Когнитивен стил и психологичен тип.	37
<i>Снежана Илиева, Вихра Найденова</i> Стрес и здравно поведение в университетска среда.	63
<i>Анелия Петрова</i> Престижно потребление и мода.	91
<i>Людмила Андреева, Соня Карабельова</i> Сексуален тормоз и половоролеви стереотипи.	103
<i>Теодора Стоева</i> Възгледът за Аз-а в психоаналитичната теория: терапевтични импликации.	149
<i>Йоана Янкулова-Цветкова</i> Възможности за насърчаване на саморегулираното учене при работа в малки групи.	171
<i>Николай Рачев</i> Универсални и относителни характеристики на музикалното преживяване: приносът на емпиричните психологични изследвания.	191
<i>Надя Колчева</i> Стандартизация на батерия за оценка на ранно детско развитие. Скалограмен анализ на скалите за българската извадка по данни на родителите	237
<i>Методи Коралов</i> Виртуално общуване и тревожност: връзки и модел на динамично времево отношение.	269
<i>Станимира Танева</i> Връзката между личностните фактори и професионалния успех.	295
<i>Златка Михова</i> Семейна психотерапия при нарушаващо правилата поведение в юношеска възраст.	315
<i>Стоян Бъчваров</i> Личностови предиспозиции за извършване на антисоциални действия при шизофренно болни.	339
<i>Моника Будинова</i> Влияние на референтната група върху потребителското поведение.	363
<i>Милена Михайлова</i> Брачни и сексуални норми в ромската общност.	383
<i>Донка Петрова</i> Ейджизъм, или стереотипизирането по възрастов принцип: същност, ефекти и начини за изследването му.	397
<i>Елена Божинова</i> Концептът отворено осиновяване.	415

CONTENTS

<i>Haiganush Silgidjian, Sonya Karabelyova, Encho Gerganov</i> The growing uncertainty in Bulgaria: the new anchor of national culture.....	5
<i>Evdokia Christova-Slavcheva, Eva Papažova, Eliana Pencheva</i> Cognitive style and psychological type.	37
<i>Snezhana Ilieva, Vihra Naydenova</i> Stress and health behavior in university setting.....	63
<i>Anelia Petrova</i> Prestigious consumer behaviour and fashion.....	91
<i>Ludmila Andreeva, Sonya Karabelyova</i> Sexual harassment and sex role stereotypes.....	103
<i>Teodora Stoeva</i> Perspectives of “P” in theories of psychoanalysis: implications for the therapy.....	149
<i>Yoana Yankulova-Tsvetkova</i> In search of opportunities to encourage self-regulated learning in small group activities.	171
<i>Nikolay Ratchev</i> Universal and relative characteristics of music experience: the contribution of the empirical psychological studies	191
<i>Nadia Koltcheva</i> Standartization of a test battery for assessment of early child development. Scalogram analysis of scales for Bulgarian sample for parents data.	237
<i>Metodi Koralov</i> Virtual communication and anxiety: connections and a dynamic temporal relationships model.....	269
<i>Stanimira Taneva</i> The connection between personality factors and professional success.....	295
<i>Zlatka Mihova</i> Family therapy for rule-breaking behavior in adolescents.....	315
<i>Stoyan Bachvarov</i> Personal predispositions for committing crimes by schizophrenics.....	339
<i>Monica Budinova</i> Reference group influence on consumer behavior.....	363
<i>Milena Mihaylova</i> Marital and sexual norms in roma community.....	383
<i>Donka Petrova</i> Ageism or the stereotyping because of age: definitions, effects and research methods.....	397
<i>Elena Bozhinova</i> The open adoption concept.....	415

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

НАРАСТВАЩАТА НЕСИГУРНОСТ В БЪЛГАРИЯ: НОВАТА „КОТВА“ НА НАЦИОНАЛНАТА КУЛТУРА (сравнително-кохортно изследване на ценностите и културните практики по методологията на Х. Хофстеде – 2000–2005 г.)¹

ХАЙГАНУШ СИЛГИДЖИЯН, СОНЯ КАРАБЕЛЪОВА, ЕНЧО ГЕРГАНОВ

Хайгануш Силгиджиян, Соня Карабелъова, Енчо Герганов. ВОЗРАСТАЮЩАЯ НЕСТАБИЛЬНОСТ В БОЛГАРИИ: НОВЫЙ „ЯКОРЬ“ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

В студии представлены результаты двух представительных исследований ценностных ориентаций и культурных практиках в Болгарии, которые проведены в 2000 и 2005 г. В эмпирическом исследовании приложена теоретическая модель и опросник Г. Хофстеде для оценки вариаций пять базисных измерений национальных культур. На основе полученных результатов в 2000 г. устанавливается, что ценности болгарской культуры ориентированы для подкрепления высокой властной дистанции (PDI=60), доминируют индивидуалистические ценности (IDV=65), сильное избегание неопределенности (UAI=67), краткосрочная ориентация к прошлому (CDI=40). В связи с дифференциации солиально-половой роли в болгарской культуре преобладают женственные установки и модели поведения (MAS=47). Ценностные выборы представительного исследования в 2005 г. показывают относительной стабильности по шкалы „властная дистанция“ (PDI=61), „индивидуализм-коллективизм“ (IDV=65) и „мужественность-женственность“ (MAS=48). В исследовании в 2005 г. регистрируется повышение избегание неопределенности (UAI=72) и краткосрочной ориентацией (CDI=38).

---

¹ Националните изследвания на ценностните ориентации и културните практики в България са реализирани в рамките на изследователската програма на Лабораторията за межкултурни изследвания на човешкото развитие и психичното здраве, Философски факултет, СУ „Св. Климент Охридски“ със съдействието на ПроСофт АД, Набирането на емпиричната информация е осъществено от социологическа агенция Галъп, България.

The results from two national surveys of values and cultural practices in Bulgaria are presented in the study. The surveys were done in 2000 and 2005. In the empirical part the theoretical model and the questionnaire, developed by H. Hofstede, are applied for assessment of the variances of the national cultures' five basic dimensions. According to the results from 2000, Bulgarian culture is oriented towards maintaining high power distance (PDI=60), individualistic values dominate (INDV=65), strong uncertainty avoidance (UAI=67), and short-term orientation towards the past (CDI=40). In respect to the differentiation of social gender roles feminine attitudes and behavioral patterns dominate (MAS=47). Women score higher on masculinity in comparison with men. The value choices from representative research in 2005 show relative stability of the „power distance“ (PDI=61), „individualism versus collectivism“ (IDV=65) and „masculinity versus femininity“ dimensions (MAS=48). Increase of indexes of „uncertainty avoidance“ (UAI=72) and „short-time orientation“ is identified (CDI=38).

1. ВЪВЕДЕНИЕ КЪМ ПРОБЛЕМАТИКАТА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА: НАДЕЖДИ И СТРАХОВЕ ЗА ЧОВЕШКОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ

Във времето и пространството на своя жизнен път човешките същества проявяват универсален стремеж да търсят щастие, смисъл и благополучие в своето съществуване. Те се стремят също така да споделят своите „истини“ за ценностите в живота със следващите поколения, за да улеснят тяхната адаптация към всекидневните дилеми на съвместния начин на живот. В този универсален за човешката природа процес всичките човешки общности без изключение развиват сложна система от специфични обичаи, вярвания и ценности, които увековечават в културата и в частност в културните практики за социализация и инкултурация. Хърковиц определя културата като всички изобретения на човешките групи, които улесняват тяхната адаптация към природната и социалната среда и правят тяхното оцеляване по-лесно и предсказуемо (Крейпо 2000). Тази дефиниция подчертава преди всичко адаптивната полезност на културата и до голяма степен пренебрегва нейната развитийна функция за оптимизацията на човешкото благополучие и общо на качеството на живота. Според нас исторически пресъздаваните културни модели на поведение и преживяване регулират не само оцеляването на индивидите и човешките групи, но правят видими и придават ценност на тяхната индивидуална и общностна сила да контролират своята съдба. С други думи, за да се разгърне съзидателната човешка природа, човек усвоява културно оформената идентичност, която му позволява да чувства, че контролира живота и смъртта, щастieto и нещастieto, временното и вечното, че живее и действа като пълноценен индивид със свободна воля, ... че е Някой!

Понятието за културата винаги поддържа идеята, че има културен модел, културна матрица от идеи, правила, норми и преживявания, които обединяват една група от хора и ѝ придават нейната културна идентичност. Това е колективното програмиране на ума, което разграничава членовете на една група, нацио-

налност или категория от хора от друга (Hofstede 1991). Културната идентификация организира общностния начин на живот и придава ред, последователност, сигурност и висока предсказуемост на компетентностите, ценностите и крайните цели в човешкия живот (Силгиджиян, Карабелъова, Герганов 2003). Заедно с това трябва да се има предвид, че културната идентичност не се разглежда като завършен продукт, а като комплексна система от значения в процес на постоянни модификации, оспорване и реструктуриране на своите собствени ценности по фундаменталните за човека въпроси за щастieto, смисъла на човешкото съществуване и добруване. В тази перспектива се приема, че културната приемственост не означава еднаквост на културните елементи при различните поколения, „а наличието в следващите едно след друго поколения на усещане за приемственост на дадена културна цялост на населението, на споделени спомени за по-ранни събития и исторически периоди на тази цялост и на понятия за обща съдба и обща култура, поддържани от всяко поколение“ (Смит 2000: 41).

Подобно на повечето колективни идентичности културната идентичност проявява едновременно устойчивост и изменчивост. Динамиката на този процес на културна промяна е опосредствана от множество фактори: исторически, социалната структура на обществото, индивидуални и най-вече от доминиращите „локални“ културни репрезентации за „идеалната личност“ (Силгиджиян 1998). Източниците на културна промяна могат да бъдат както вътрекултурни, така и външнокултурни. При разглеждането на културната промяна като развитиен процес трябва да се отчита до каква степен културните трансформации запазват границите на културното диференциране и не подменят онези фундаментални „културни маркери“, които разграничават дадена култура от другите (Силгиджиян, Карабелъова, Герганов 2003: 11).

В съвременната историческа ситуация на глобализация, която поставя в контакт общности със специфична национална култура, пред науките за човешкото развитие и социална практика стои проблемът, по какъв начин, от една страна, да се запазят богатството и културното многообразие на „човешки форми“ на постигане на идентичност и от друга страна, да се улеснят процесите на историческо развитие на съзидателната човешка природа. В тази насока стратегическа цел на съвременните кроскултурни изследвания е описанието на противоречивите ефекти на процесите на реструктуриране на националните култури и синхронизация на универсалните културни ценности. Стои въпросът за предизвикателствата, измеренията и очакваните ефекти на глобализацията.

В рамките на социологическите, на социалнопсихологическите и в по-новото поле – на съвременните културни изследвания, глобализацията се разглежда като нова „историческа епоха“ и като време на „епохална промяна“, в която акцентът се поставя не толкова върху трансформацията в световната икономика, а преди всичко върху „всеобхватното социално преобразуване“ (Олброу 2001). Същностната характеристика на тази историческа промяна адекватно е дефинирана от Ралф Дарендорф като преход от експанзията на промените в све-

товната икономика и свободната търговия към съществуване под знака на справедливостта. Глобалната епоха е първият период в човешката история, когато всичките народи и техните системи от убеждения и ценности се зачитат и получават признание като потенциални източници на мъдрост. В тази перспектива водеща е идеята, че „двата пола и всички народи са изминали значителен път към утвърждаване на равностойното си право да внесат своя дял в общия запас от човешко знание“ (Олброу 2001: 16). Подкрепата на тези исторически цели намира израз в идеите на икономическите, политическите и интелектуалните елити в света за синхронизация на общочовешките ценности и конструиране на „транснационална“ и „наднационална“ идентичност (Хънтингтън 2005: 36, 333). Основно измерение на този исторически прелом е призивът за търсенето на „нов исторически наратив“ и изграждането на „глобалната рефлексивност“ като крайна цел на глобализацията, когато „хора и групи от всякакъв вид разглеждат земното кълбо като рамка за разполагане на своите убеждения“ (Олброу 2001: 14). На едно по-общо хуманистично равнище може да се приеме, че целите на това всеобхватно социално преобразуване се постигат, когато човешките същества поемат задължения към света като цяло, когато прегръщат ценности, разполагащи се в координатната система на земното кълбо.

Реализацията на този благороден цивилизационен проект наред с надеждата за щастие, просперитет и мъдрост (поради което глобализацията е желана) на психологическо ниво е съпътствана с редица опасения (Wright 2000). При повечето нации, които са в процес на глобализиране, се активизират определени общи страхове:

- страх от превръщането на населените места в едно глобално село, където всички са непознати;
- страх от налагането на високите информационни технологии, което представлява заплахата за човешката привързаност и удовлетворението от общуването „очи в очи“;
- заплахата за оцеляването, че „голямата риба ще изяде малката“;
- най-големите опасения са свързани със страховете за загуба на националната идентичност и националната култура.

В този противоречив културно-исторически контекст националните култури са в процес на постоянни модификации, оспорване и реструктуриране на своите собствени ценности във всекидневните интеракции на индивидите, социалните и етническите групи.

Тази културна промяна е особено актуална за българската национална култура поради продължителния преход и криза в реконструирането на цялостния ни начин на живот. В навечерието на новото хилядолетие, изпълнено с надежди за по-щастливо бъдеще в рамките на Европейския съюз, на всекидневно равнище в България като обичаен общокултурен феномен се наложиха бедността и голямата несигурност за всекидневното оцеляване. Ненапразно в съвременните кроскултурни сравнения на качеството на жи-

вота и ценностите нашата културна общност се ранжира на едно от първите места по неудовлетвореност, дефицит в преживяването на оптимизъм, субективно благополучие и щастие в живота (Diener 2000). Това показват и най-новите изследвания на Европейската фондация за подобряване на качеството на живота, представени през 2006 г. В изследването участват 28 страни – членки на Европейския съюз, присъединяващи се и кандидатки за ЕС. Нашите сънародници оценяват удовлетвореността си от живота с 4,5 пункта при 7,2 в старите страни от ЕС и 5,2 в Румъния (оценявана по скала от 1 до 10). Само 12 % от българите имат светъл поглед към бъдещето (при 29% при румънците). Според проучването две трети от сънародниците ни твърдят, че трудно свързват двата края. По данни на „Евростат“ – статистическото бюро на Европейската комисия, минималната заплата у нас е най-ниска – 82 евро към 1 януари 2006 г. (Унгария – 247, Великобритания – 1269, Люксембург – 1503 евро). Най-близко по бедност до нас е Румъния, но и там минималната заплата е 90 евро. Именно поради това, „за да не се превърне в абсурден и невъзможен начин на живот, бедността трябва да намери и свой културен изход“ (Стефанов 2001: 20). В тази културна ситуация изпъкват както процесите на приемственост на традиционните културни практики за оцеляване и справяне с колективната фрустрация, така и необходимостта от тяхната промяна от гледна точка на новите социокултурни, политически и икономически реалности.

За оценка на процесите на трансформация на националната култура в България бяха проведени две сравнително-кохортни изследвания на ценностите и културните практики в България през 2000 и 2005 г.

2. ТЕОРЕТИЧНИ ПРЕДПОСТАВКИ И МЕТОДИКА НА СРАВНИТЕЛНО-КОХОРТНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Теоретичният модел и методологията на двете изследвания се основават на мащабните кроскултурни изследвания на националните култури, реализирани по инициатива на Хеерт Хофстеде в над петдесет страни по света (Hofstede 1980, 1997).

Най-общото разбиране, което се приема в сравнителното изследване, е разглеждането на културата като съвкупност от повече или по-малко общо-споделени характеристики на хора, повлияни от сходни ценности, културни практики за социализация, образователни процедури и жизнени преживявания (Силгиджиян, Карабельова, Герганов, Генов, под печат).

Теоретичният модел на Х. Хофстеде, приложен в емпиричните изследвания, разграничава пет полярни измерения на националните култури. Те диференцират начина на разрешаване на ценностните противоречия по отношение на универсалните дилеми в човешкия живот, засягащи функционирането на индивида, идеите, социалните групи, организациите и държавата. Петдименсионалният теоретичен модел на Х. Хофстеде дава възможност да се опишат междукул-

турните подобия и различия в ценностните избори по отношение на следните проблеми:

1. Социално неравенство, включително отношението към властта и йерархичната система на идеите, в семейството, в организациите, в работата и в държавата /ВР/.

2. Индивидуализъм срещу колективизъм /И/.

3. Мъжественост срещу женственост /М/.

4. Дългосрочна срещу краткосрочна ориентация /О/.

5. Начини за справяне и избягване на несигурността, свързани с контрола на агресивността и изразяването на емоциите /ИН/.

В емпиричните изследвания е приложен въпросникът на Х. Хофстеде за оценка на ценностните предпочитания, адаптиран от изследователския екип за българските условия (пак там). Въпросникът включва двадесет и пет двойки противоположни твърдения, пропорционално разпределени в класове по пет алтернативи за петте измерения на националните култури.

3. ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И РЕСПОНДЕНТИ

Проведените в България представителни емпирични изследвания през 2000 и 2005 г. са ориентирани към сравнителен анализ на приемствеността и промяната на основните измерения на националната ни култура. Освен сравнителния анализ на стабилността и промяната на доминиращите ценности и културни практики в рамките на българската култура изследването цели и кроскултурно сравнение с резултатите, публикувани от Х. Хофстеде, по отношение на петте измерения на националните култури в над петдесет държави и региона в света (Hofstede 2001). За оценка на вариации на петте базисни измерения е използван въведеният от Х. Хофстеде общ индекс на преобладаващата ценностна ориентация (Хофстеде 2001).

В проведените в България изследвания е предприета втора стъпка – разкриване на структурната организация и йерархична субординация на основните компоненти на националната ни култура. Този подход позволява да се проследи еволюцията на българската култура, като се разграничат централните, устойчиви (структурообразуващи) ценности и културни практики от периферните, динамичните, които са в процес на промяна (Силгиджиян, Карабелова, Герганов 2003). За реализацията на този анализ са използвани възможностите на класическия и категориалния факторен анализ.

Сравнително-кохортното изследване си поставя следните задачи:

1) да се опишат вариациите на ценностите и културните практики в България в два момента на историческото време (2000 и 2005 г.);

2) да се разкрият приемствеността и промяната на петте базисни измерения на националната ни култура и да се направи сравнение с „новите демокрации“ (Полша, Унгария и Чехия);

3) да се изследва структурната организация и йерархична субординация на основните елементи на националната ни култура.

При оценка на еволюцията на структурната организация на основните елементи на националната култура акцентът се поставя върху процесите на обективация и „закотвяне“ на социалните репрезентации (Moscovici, Hewstone 1984). Процесът на закотвяне се състои във включването на нови елементи в категорията на ценностите и културните практики, което води до промяна на структурната организация на националната култура (Doise, Clemence, Lorenzi-Cioldi 1992). Предполага се, че периферните елементи на социалните репрезентации са по-податливи на промяна от централното, „образно“ ядро. Също така се допуска, че някои от тези периферни елементи, констатирани в изследването през 2000 г., могат да станат организатор на ново „образно“ ядро през 2005 г., което води до цялостна трансформация на националната ни култура.

Респонденти

Двете изследвания са проведени със съдействието на социологическата агенция Галъп, България. Те са представителни за България, тъй като през 2000 г. са включени 1005 души, а през 2005 г. – 810 души, от всички региони в страната. Изследваните лица са разпределени в следните групи:

ГРУПИ ИЗСЛЕДВАНИ ЛИЦА	2000 г.	2005 г.
По пол:		
– Мъже	467	389
– Жени	538	421
По възраст:		
– до 30 години	217	185
– 31–45 години	273	199
– 46–60 години	260	211
– над 60 години	255	214
По образование:		
– неграмотен	–	15
– начално	60	51
– основно	271	200
– средно	499	411
– висше	175	133
Според населеното място:		
– село	315	258
– малък град	223	181
– голям град	319	250
– столица	148	120
Етническа принадлежност:		
– българи	854	641
– турци	80	76
– цигани	34	63
– българомохамедани	36	26
– без отговор	–	4
Материално положение:		
– нормално	241	215
– трудно	450	376
– едвам свързвам двата края	299	203

4. СТАБИЛНОСТ И ПРОМЯНА НА ОСНОВНИТЕ ЕЛЕМЕНТИ НА НАЦИОНАЛНАТА КУЛТУРА

За сравнителна оценка на вариациите на петте основни измерения на националната култура е използван въведеният от Х. Хофстеде индекс, който варира от 0 до 100. Резултатите от двете национални представителни изследвания са дадени в табл. 1.

Таблица 1. Стойности на индексите по петте измерения на ценностите и културните практики в България през 2000 и 2005 г.

Измерения	Индекси	
	2000 г.	2005 г.
Властово разстояние /ВР/	60	61
Индивидуализъм – колективизъм /И/	65	65
Мъжественост – женственост /М-Ж/	46,9	47,7
Дългосрочна – краткосрочна ориентация /О/	40	38
Избягване на неопределеността /ИН/	66,7	71,5

4.1. Как хората в България се отнасят към социалното неравенство и властта в семейството, в организацията и в политическата система?

Измерението социално неравенство включва широк спектър от отговори на основната дилема за това, как хората в националната ни култура се отнасят към факта, че не са равни, т. е. че във всяка човешка група има йерархичен ред – лидери, ръководители, родители, по-знаещи и можещи и подчинени. Индексът за властовото разстояние (ИВР) варира от 0 до 100. Приема се, че индекс до 50 характеризира националните култури с малко властово разстояние, а над 50 – с голямо.

В култури с малко разстояние от властта и властимащите, и подчинените гледат на себе си като на екзистенциално равни. В тази система от ценности йерархията се приема само като едно неравенство на ролите, което е създадено от прагматични съображения за удобство в културните общности. Хората в тези култури минимизират неравенството и вярват, че всички хора имат равни права. Индивидите в култури с малко разстояние до властта имат слаба потребност от зависимост и възприемат по-висшестоящите като достъпни. В държави и култури с голямо разстояние от властта и властимащите, и подчинените се възприемат като екзистенциално неравни. Те смятат, че йерархичното неравенство се основава на екзистенциално неравенство (Хофстеде 2001: 49). Хората в тези култури имат силна потребност от зависимост и йерархия и приемат, че властимащите са привилегирани.

В съответствие с този възглед властовото разстояние се определя като степента, в която по-слабите членове в една държава очакват и приемат социалното неравенство на различни нива на функциониране в семейството, в работата, институциите и организацията.

Диференциалните различия между културите с голямо и малко властово разстояние, систематизирани от Хофстеде (Hofstede 1997), са представени на табл. 2.

Таблица 2. Различия между култури с голямо и малко властово разстояние

ВЛАСТОВО РАЗСТОЯНИЕ	
ГОЛЯМО	МАЛКО
Силна потребност от зависимост	Слаба потребност от зависимост
Приемане на неравенството	Минимизиране на неравенството
Потребност от йерархия	Йерархията за удобство
По-висшестоящите са недостъпни	По-висшестоящите са достъпни
Властимащите са привилегирани	Всички хора имат равни права
Промяна чрез революция	Промяна чрез еволюция

За изследване на властовото разстояние в рамките на националната ни култура са използвани пет двойки алтернативни твърдения. Първите две описват приемането или оспорването на неравенството в семейството; третата и четвъртата двойка твърдения се отнасят до организациите и петата – до политическата система. Например съдържанието на първата двойка включва следните алтернативни културни практики в семейството.

Твърдение 1. Децата в семейството се учат, че тяхното мнение е толкова важно, колкото и на техните родители (малко властово разстояние – равенство) срещу *Твърдение 1.1.* Децата в семейството се учат, че авторитетът на родителите не трябва да се поставя под съмнение (голямо властово разстояние – неравенство). За оценка на ценностните избори се използва петстепенна скала. Оценка 1 и 2 означават възприемане на културните практики в България като поддържащи равенството. Алтернативните избори – оценка 4 и 5, означават поддържане на неравенството. Оценка 3 – неутрални отговори.

Общият индекс за оценка на властовото разстояние и в двете изследвания е над 50, което описва ценностите и обичайните културни практики в България като поддържащи убеждението, че хората са екзистенциално неравни. В степента на приемането на социалното неравенство не се констатират съществени промени ($ИВР_{2000\text{ г.}} = 60$, $ИВР_{2005\text{ г.}} = 61$), което означава, че българската култура устойчиво е ориентирана към поддържане на социалното неравенство. Този факт ни дава основание да приемем, че поддържането на висока властова дистанция е устойчив елемент на националната ни култура. Според теоретичния модел на изследването хората в тези култури имат относително силна потребност от зависимост и йерархия и приемат, че властимащите са привилегирани. Сравнителният анализ на относителния дял на ценностните избори през 2000 и 2005 г. показва, че има висока приемственост при възприемане системите на йерархичната власт на различните нива на функциониране на националната ни култура в семейството, властовото неравенство между ръководители и служители в организациите и политическата система. Процентните разпределения на отговорите са представени в табл. 3.

Таблица 3. Процентно разпределение на отношението към властта в българската култура: равенство срещу неравенство /ВР/ (в %)

Сфера	Твър- дение №	Равенство		Неутрални		Неравенство		Твър- дение №
		2000 г.	2005 г.	2000 г.	2005 г.	2000 г.	2005 г.	
Семейство	1	33,7	29	15,8	22,5	49,5	48,2	1.1
Семейство	2	35,1	28,1	13,4	19,5	51,5	52	2.2
Работа	3	18,0	16,1	16,8	23,7	65,1	59,7	3.3
Работа	4	14,8	12	15,6	20,2	69,5	67,7	4.4
Политичес- ка система	5	49,6	39,7	18,8	29,4	31,5	30,4	5.5

Възприемането на социалното неравенство варира на различните нива на функциониране на националната ни култура. Най-високо е приемането на властовата дистанция в трудовата дейност, следвана от социализиращите практики в семейството и сферата на политическите идеи. Прави впечатление, че през 2005 г. в ценностните избори „равенство срещу неравенство“ нараства относителният дял на неутралната позиция. Този факт може да се интерпретира като нарастване на дифузията и неопределеността на убежденията относно степента на приемането или отхвърлянето на социалното неравенство в България. Тази тенденция е най-ясно изразена по отношение на властовото разстояние в политическата система. В сферата на политическите идеи все по-малко хората вярват, че политическите промени могат да се осъществяват „стъпка по стъпка“ от гледна точка на приемането на равенството и демократичните принципи (49,6 % – 2000 г., 39,7 % – 2005 г.).

По този показател в изследването, проведено от Хофстеде в 53 страни, България се подрежда сред страните с голямо властово разстояние на 29–30 място. Сред страните с ниско властово разстояние са САЩ (ИВР–40), следвани от Канада (ИВР–39), Холандия (ИВР–38), както и Ирландия, Швеция, Норвегия, Финландия, Швейцария, Великобритания и ФРГ (ИВР варира от 28 до 35). С най-ниско властово разстояние е Австрия – ИВР–11, следвана от Израел (13) и Дания (18).

Интерес представлява фактът, че от новите демокрации единствено Унгария е култура с ниско властово разстояние (46). Чехия и Полша са страни, които приемат властовата дистанция и в човешките отношения хората се разглеждат като екзистенциално неравни. В сравнение с България Чехия има по-нисък индекс на приемане на социалното неравенство (57), докато Полша – по-висок индекс (68).

4.2. Индивидуализъм срещу колективизъм

Това измерение диференцира националните култури в зависимост от отговора на един основен за човешкото общество въпрос: интересите на индивида срещу интересите на групата.

От гледна точка на базисните различия между индивидуалистичните и колективистичните култури Х. Хофстеде определя опозицията между индивид и група по следния начин: „**Индивидуализмът е свойствен за общества, в които няма тесни връзки между индивидите – от всеки се очаква да се грижи за себе си и непосредственото си семейство ... колективизмът е свойствен за общества, в които от раждането си индивидът е интегриран в силни споени вътрешни групи, които продължават да го защитават през целия му живот в замяна на безпрекословна вяност**“ (Хофстеде 2001).

Висока приемственост се констатира по измерението „Индивидуализъм – колективизъм“. Българската култура е преобладаващо индивидуалистична. Общият индекс и в двете изследвания е 65, което свидетелства за голяма устойчивост на индивидуалистичните ценности и културни практики в рамките на българската култура. В България колективизмът не се възприема като психологически източник за социална идентичност и просперитет.

Общо взето в България според изследваните лица хората се стремят да „постигнат собствените си виждания и стандарти“. Индивидите избират личните си привързаности и „приятелите си поради сходни интереси или симпатия“, а не поради интересите и натиска на групата. Като обичайна културна практика в България социалният статус се придобива „на базата на постижения, а не поради лоялност и възраст“. Доминиращият дух в родната ни култура е „самотата и стремежът за индивидуална свобода“. Сравнително най-нисък е относителният дял на индивидуалистичните ценности в трудовите групи. В организациите използването на властта от ръководителите за осигуряване на работа на роднина в затруднено положение не се смята за неморално.

Тези резултати свидетелстват, че в България индивидуалистичните ориентации имат надмощие и се противопоставят на стремежа за социална интеграция. Поддържането на чувството за принадлежност и вяност към групата се оценява като по-рядка културна практика. Сферата, в която колективистичните подбуди имат най-голямо значение в България, е работната среда. Запазва се най-висок относителен дял на изследваните лица, които оценяват отношенията между началник и служител като подобни на патерналистичните семейни отношения с взаимни задължения за справяне в трудни житейски ситуации (Силгиджиян, Карабельова, Герганов, Генов, под печат).

Интерес представлява фактът, че в сравнение с новите демокрации България се отличава като страна с най-висока индивидуалистична ориентация на националната култура (65), следвана от Полша (60) и Чехия (58). Поддържането на индивидуалистичните ценности и практики е най-слабо изразено в Унгария (55).

4.3. Мъжественост срещу женственост

В повечето общества — и традиционни, и модерни, има обща тенденция за разпределение на очакваните поведения и на социалните роли по полов признак. Исторически универсалността на половата диференциация се е утвърди-

ла като основна категория във възприемането на човешкия вид. Във всяка културна общност тя е източник за постоянни различия в социализацията на двата пола. Всички общества подреждат ролите на възрастните на базата на половата дихотомия и очакват това подреждане да се прояви и при социализирането на децата им. От момчетата и момичетата се очаква не само да усвоят специфични умения, поведения и нагласи, но и да придобият полово определени личностни качества и концепция за своето Аз, т. е. да изградят полова идентичност и да бъдат „мъжествени“ и „женствени“ според изискванията на своята култура. Този процес на диференциация на социалното поведение според половите стереотипи се определя като половоролева социализация (пак там).

Според универсалистичната гледна точка въпреки межкултурните вариации обществата неизменно очакват от мъжете да бъдат мъжествени (самоуверени, самоконтролиращи се, независими, лидери, заемащи позиция, стремящи се към постижения, конкуриращи се, дори агресивни). Докато от жените се очаква да бъдат женствени (привлекателни, нежни, срамежливи, чувствителни, да проявяват по-голямо послушание и зависимост, загриженост, топлина, състрадателност и т. н.) (Вем 1981; Spence 1985; Андреева, Карабелъова 2005, под печат).

Основавайки се на разграниченията между държавите, свързани с това измерение, Хофстеде установява, че **мъжествеността е характерна за общества, в които социално-половите роли са ясно разграничени** (от мъжете се очаква да се налагат, да бъдат издръжливи и да са ориентирани към постижения и материален успех, а за жените е желателно да бъдат по-скромни, нежни и загрижени за качеството на живота). **Женствеността е характерна за общества, в които социално-половите роли се застъпват**, т. е. и от мъжете, и жените се очаква да са скромни, нежни и загрижени за качеството на живота (Хофстеде 2001: 114).

В табл. 4 са представени доминиращите ценности, констатирани от Хофстеде в културите с висок индекс на мъжественост срещу културите с преобладаваща женствена ориентация (Hofstede 1997).

Таблица 4. Различия между мъжествените и женствените култури /М/

МЪЖЕСТВЕННОСТ СРЕЩУ ЖЕНСТВЕННОСТ	
Мъжественост	Женственост
Амбиция и желание за превъзходство	Живот, отдаден на другите
Тенденция за поляризиране	Стремеж към съгласие
Живееш, за да работиш	Работиш, за да живееш
Голямото и бързото са красиви	Малкото и бавното са красиви
Възхищение към успелия	Съчувствие към несполучилия
Решителност	Интуиция

Общият индекс за мъжественост и в двете изследвания е под 50 (ИМ_{2000 г.} – 46,9; ИМ_{2005 г.} – 47,7), което показва висока приемственост и устойчивост на половата стереотипизация. Според терминологията на Х. Хофстеде България се отнася към културите от женствен тип. Съдържанието на ценностните избори

на изследваните лица показва, че в колективните репрезентации за желателното поведение няма ясно разграничение между половоспецифичните роли. И от мъжете, и от жените преобладаващо се очаква да са скромни, разбиращи и загрижени за качеството на живота. Това, което в най-голяма степен характеризира „женствената“ ориентация на българската култура, е ниската ценност, приписвана на амбициозния дух и на индивидуалната отличителност. Общо взето, в България хората завиждат на успешните и изразяват симпатиите си към по-малко успешните. Ниският престиж и завистта към преуспелите в нашата култура всъщност ориентират и мъжете, и жените по-скоро към избягване на успеха. Заедно с това симпатията и съчувствието към неуспелите вторично засилват предпочитанието към общите за двата пола поведенчески модели, в които доминира скромността и по-конкретно индивидуалната анонимност.

Във всекидневния език този културен синдром – предпочитанието към скромността и страхът от отличителност, намира израз в традиционното предписание: „Преклонена главица сабя не я сече.“ Корените на тези вярвания се търсят в историческата съдба на българите и продължителното робство. Същевременно в сферата на труда в рамките на българската култура има позитивно съгласуване между предимствата на мъжките ценности – състезателния дух, и женските ценности – социалните умения и преговарянето (Силгиджийан, Карабелюва, Герганов, Генов, под печат).

В сравнение с „новите демокрации“ (Унгария, Полша и Чехия) България е единствената национална култура от женствен тип. При останалите страни, за които разполагаме с данни, ценностите и културните практики са с преобладаващо мъжествена ориентация. Най-висок е общият индекс за мъжественост в Унгария (88), следвана от Полша (64). Най-нисък е общият коефициент за мъжественост в Чехия (57).

4.4. Дългосрочна срещу краткосрочна ориентация

Това измерение, известно като „Конфуциански динамизъм“, е въведено допълнително от Х. Хофстеде като резултат от кроскултурните сравнения на западните и източните ценности. Двата полюса на измерението са изведени от конфуцианските ценности и определят начина на разрешаване на противоречието между стабилността, приемствеността и традицията, от една страна, и промяната, от друга страна. На единия полюс ценностите са ориентирани в по-голяма степен към бъдещето – те са динамични и с дългосрочна ориентация. На другия полюс ценностите са ориентирани в по-голяма степен към миналото и настоящето. Те са статични и с краткосрочна ориентация (Hofstede 1997).

Въведеният от Х. Хофстеде индекс за ориентация във времето изразява степента, в която обществата проявяват предпочитание към дългосрочна, прагматична ориентация към бъдещето срещу краткосрочна, традиционна ориентация към миналото. В табл. 5 са представени културните различия по това измерение, систематизирани в кроскултурните изследвания (пак там).

Таблица 5. Различия в измерението „Дългосрочна-краткосрочна ориентация“ /О/

КРАТКОСРОЧНА СРЕЩУ ДЪЛГОСРОЧНА	
Краткосрочна	Дългосрочна
Абсолютна истина	Множество истини (контекст, време)
Конвенция/традиция	Прагматизъм
Краткосрочна ориентация	Дългосрочна ориентация
Загриженост за стабилността	Приемане на промяна
Очакване за бърз резултат	Постоянство и настойчивост
Спечеленото се изхарчва	Спечеленото се инвестира

Общият индекс по измерението „дългосрочна срещу краткосрочна ориентация“ е под 50 (ИО_{2000 г.} = 40), което определя българската култура като традиционалистична и статична (Силгиджиян, Карабелъова, Герганов, Генов, под печат). Тази тенденция към краткосрочна ориентация във времето се задълбочава през 2005 г. (ИО_{2005 г.} = 38). Общо взето, хората в България са невъзприемчиви към промяната и „често се обръщат към своето минало и към корените си“. Алтернативната ориентация към бъдещето и подчиняването на дългосрочни цели и в двете изследвания се оценяват като по-рядка културна практика в България. Българската култура е нетолерантна към противоречията и хората са невъзприемчиви към конфликтни съотнасяния. Водещи ценности са моралната дисциплина, ясното разграничаване между добро и зло. Констатира се нарастване на потребността от съгласувана информация и нетърпимост към противоречията между традиционните културни практики и новите реалности (Силгиджиян, Карабелъова 2005).

Резултатите показват, че в света на идеите започват процеси на динамична трансформация на културната концепция за времето в полза на дългосрочната ориентация на ценностите и целите. В сферата на семейството и социализацията на децата обаче конфликтът между традиция и модерност все още не е решен. Отнесено към българското семейство това означава, че в съвременна България в ситуация на продължителен преход и неизясненост на ценностите, които би трябвало да ни обединяват към общи и по-далечни цели, най-уязвими са социализиращите институции – семейството и училището.

В сферата на възпитателните практики в България най-ясно изпъква конфликтът между приемствеността на вътрешнокултурните модели за предаване на опита и необходимостта от тяхната промяна в духа на новите реалности и желаното бъдеще. Преходът от традиционна, дисциплинираща социализация към по-гъвкава форма, ориентирана към инициативност и справяне с очакваните предизвикателства в живота, е продължителен процес. Неговата динамика е опосредствана от множество фактори – исторически, социалната структура на обществото, психологически и най-вече от промяната на доминиращите културни репрезентации за „идеалната личност“, нейната зрялост и културните практики за нейното постигане (Силгиджиян, Карабелъова, Герганов, Генов, под печат).

4.5. Културни практики за избягване на неопределеността и справяне с несигурността и стреса

Начините за справяне с несигурното бъдеще – това, което ни очаква, са неразделна част от човешкия опит. Подобно на ценностните измерения, обсъждани досега, чувството за несигурност се придобива и научава. Всяка култура е разработила специфични културни практики за облекчаване на крайната несигурност и контрола на субективното преживяване на тревожност пред неопределеното бъдеще. Тези начини са част от културното наследство и се предават и засилват от основните институции като семейство, училище, законодателна система и държава.

Х. Хофстеде определя избягването на несигурността като степента, до която членовете на една култура се чувстват застрашени от несигурни и непознати ситуации. Преживяването на неопределеност се изразява в нервен стрес и в нуждата от предвидимост – необходимост от писани и неписани правила (Хофстеде 2001).

В култури, които имат висок индекс или силно избягване на несигурността, индивидите са тревожни и отбягват неопределени ситуации. Хората в такива култури търсят ясно определени структури и правила в организациите, институциите и отношенията си, което според тях прави събитията разбираеми и предвидими. Ето защо силното избягване на несигурността е съчетано с емоционална необходимост от много правила, дори те да са неприложими. В семейството от най-ранна възраст децата се учат да избягват неопределени ситуации. Те овладяват множество строги правила за това, кое е мръсно и забранено.

Държавите със силно избягване на несигурността са по-консервативни и хората имат силна необходимост от законност и ред. На почит са компетентните лидери, които би трябвало да знаят всички отговори и Истината. По-рядко в тези култури гражданите се разглеждат като компетентни и по-малко вярват, че могат да влияят на решенията, взимани от властта. Силното избягване на несигурността насърчава емоционалното изразяване. В тези култури е социално приемливо да се жестикулира, да се повишава тон, да се показват както позитивните, така и негативните емоции и афекти. В държави с ниска толерантност към неопределеността има голяма съпротива срещу нововъведенията и потискане на нестандартните идеи. Освен това гражданите са длъжни да носят всичките си документи за самоличност и са задължени да се легитимират, когато се изисква от служебно лице.

В култури със слабо избягване на несигурността непредвидимостта се разглежда като нормална характеристика на живота. Ето защо равнището на стрес при неясни ситуации е ниско и индивидите проявяват пред лицето на непознати рискове овладяно спокойствие. Не е прието и не е социално желателно агресията и емоциите да се изразяват. В семейството децата се социализират с гъвкави правила и не се учат да избягват неопределени ситуации. Общо взето в тези култури няма емоционална необходимост от много правила, а само

от абсолютно наложителните. При слабо избягване на несигурността има вкус към нестандартни идеи и поведения и новото и различното се възприемат като забавни (Силгиджиян, Карабелъова, Герганов, Генов, под печат).

В табл. 6 са представени диференцираните от Хофстеде културни различия по измерението „Избягване на несигурността“ (Hofstede 1997).

Таблица 6. Различия между културите със силно и слабо избягване на неопределеността /ИН/

ИЗБЯГВАНЕ НА НЕСИГУРНОСТТА	
Силно	Слабо
Тревожност, по-високо равнище на стрес	Спокойствие, по-ниско равнище на стрес
Вътрешна необходимост от усилна работа	Усилната работа сама по себе си не е ценност
Изразяването на емоциите се приема	Емоциите не се показват
Потребност от съгласие	Потребност от несъгласие
Конфликтът се разглежда като заплаха	Конфликтът и съревнованието се разглеждат като част от „почтената игра“
Потребност от избягване на неуспех и провал	Готовност от поемане на рискове
Потребност от закони и правила	Трябва да има малко правила

За да се изследва равнището на избягване на несигурността в рамките на националната ни култура, са използвани пет двойки алтернативни твърдения. Ценностните предпочитания са оценявани по петстепенна скала. Оценки 1 и 2 означават слабо избягване на несигурността; 4 и 5 – силно, а 3 – неутрален избор. Резултатите са представени в табл. 7.

Таблица 7. Процентно разпределение на отношението слабо избягване на несигурността срещу силно избягване на несигурността (в %)

Сфера	Твърдение №	СЛАБО		Неутрални		Силно		Твърдение №
		2000 г.	2005 г.	2000 г.	2005 г.	2000 г.	2005 г.	
Семейство	1	19,0	13,1	18,5	15,8	62,5	71,1	1,1
Лидер	2	34,4	26,6	20,4	27,1	45,1	47,2	2,2
Законност и ред	3	14,0	7,5	6,6	7	79,5	85,4	3,3
Контрол върху агресивността	4	42,8	31,4	13,3	20,5	43,8	58	4,4
Правила	5	12,6	9,4	12,1	11,9	76,4	78,8	5,5

Общият индекс на избягване на несигурността е средно висок – ИИН_{2000 г.} – 66,72, което определя мястото на българската култура сред страните с ниска толерантност към неопределеността и с по-високо равнище на стрес. Единствено по това измерение настъпват промени, които се изразяват в нарастване на общия индекс за избягване на несигурността (ИИН_{2005 г.} – 71,5). Получените резултати свидетелстват за висока тревожност, ниска толерантност към неопределеността и стремеж за избягване на несигурни жизнени ситуации. Хората търсят ясно определени структури и правила в организациите, в държавните институции, в отношенията си и във възпитателните практики в семейството. Тази характеристика най-силно се изразява в нарастващата необходимост от законност и ред. В нашата културна общност доминира убеждението, че „съществуват много правила, които трябва да бъдат спазвани в обществото“ (76,4% – 2000 г.; 78,8% – 2005 г.) и че е „задължително хората да носят всичките си документи за самоличност“ (79,5% – 2000 г.; 85,4% – 2005 г.) Високата тревожност и ниската толерантност към несигурността се затвърждават през 2005 г. като възпитателна практика и се социализират от ранна възраст. В българското семейство се прилагат високо дисциплиниращи културни практики и „децата се учат да създават ясни структури и да избягват неопределени ситуации“ (62,5% – 2000 г.; 71,1 – 2005 г.).

Отличителна особеност за българската култура е вътрешната необходимост от **усилна работа**, което според теоретичния модел на Х. Хофстеде е типично за култури с висока стресогенност, тревожност и необходимост за силно избягване на несигурността. Нещо повече, по този показател Джереми Рифкин диференцира различията между американо-американската мечта и европейския начин на живот и преживяването на сигурност и благополучие: „Американската мечта поставя ударението върху икономическия растеж, личното богатство и независимост. Новата европейска мечта акцентира повече на устойчивото развитие, качеството на живота и взаимната зависимост. Американската мечта плаща дан на труда като ценностна система. Европейската мечта е насочена повече към свободното време и времето за размишляване. Онова, което придобива значение в новата европейска визия за бъдещето, е трансформирането на личността, а не толкова индивидуалното материално натрупване. Новата мечта акцентира не върху придобиването на богатство, **упорития труд**, а върху усъвършенстването на човешкия дух... Европейската мечта извежда човечеството от материалния затвор, където то е приковано още от първите дни на Просвещението през осемнадесети век“ (Рифкин 2005: 19).

По този показател – труда като ценностна система срещу общата култура, българите по-скоро са далеч от европейските ценности. Общо взето, резултатите показват, че хората в България продължават да възприемат упорития труд като основна добродетел, поради което се ценят и са „на почит компетентните лидери и специалистите“ (45,1% – 2000 г.; 47,2% – 2005 г.). Същевременно на-

маляват изборите на алтернативното твърдение, което изразява ориентация към по-голяма сигурност и по-слабо избягване на несигурността. „На почит са хора с обща култура, защото те знаят как да се справят с почти всяка ситуация“ (34,4% – 2000 г.; 26,6% – 2005 г.). Следователно в културните репрезентации в българската култура все повече се утвърждава убеждението, че упоритата работа е ценност сама по себе си, което е източник на висока тревожност и стрес.

Интересни са вариациите в ценностните избори по отношение на контрола на агресивността и изразяването на емоциите. Резултатите показват, че в нашата култура няма ясна диференциация за културно желателното поведение в сферата на емоционалното изразяване. Според 43,8% от изследваните лица през 2000 г. и 58% – през 2005 г., в България е прието „чувствата да се изразяват открито на подходящото място и в подходящото време“ (силно избягване на несигурността). Намаляват ценностните избори на алтернативното убеждение, че в нашата култура е социално приемливо чувствата да се контролират и да не се показват открито (42,8% – 2000 г.; 31,4% – 2005 г.).

Тази несъгласуваност в ценностните предпочитания в сферата на емоционалното изразяване се задълбочава в актуалната социокултурна ситуация, което е предпоставка за нарастване на конфликтите във всекидневните междуличностни отношения. В това отношение според терминологията на Х. Хофстеде България се очертава като „слаба“ култура, защото не съществува консенсус по отношение на един от основните канали на човешкото взаимодействие.

Тази задълбочаваща се неопределеност на културните възгледи за желателното равнище на емоционалност днес допълнително допринася за повишаване на несигурността и за по-високото равнище на стрес във всекидневните отношения.

Въпреки неблагоприятните резултати в България по отношение на повишаването на индекса за несигурността трябва да се отбележи, че високата тревожност и търсенето на начини за справяне с нарастващата несигурност е обща характеристика на новите демокрации. Общият индекс на избягване на несигурността е най-висок в Полша – 93, следва Унгария – 82, и най-нисък и близък до този в България е в Чехия – 72.

5. СУБКУЛТУРНИТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ: ОТ ОТЛИЧИТЕЛНОСТ НА МЕЖДУГРУПОВИТЕ РАЗЛИЧИЯ КЪМ СИНХРОНИЗАЦИЯ НА ЕЛЕМЕНТИТЕ НА НАЦИОНАЛНАТА КУЛТУРА

В нашето историческо време на интензивен межкултурен диалог и глобализация на ценностите повсеместна характеристика са дебатите по отношение на субкултурните трансформации и кризите в националната и културната идентичност. Почти всеки народ се пита какви са общите му

ценности и какво го различава от другите народи, преосмисляйки и предефинирайки вътрешнокултурните си групови подобия и различия. Локалните кризи в търсенето на национална и културна идентичност са уникални за всяка страна, но все пак според Самюъл Хънтингтън има и общи фактори, които се отнасят до глобализацията и детерминират два противоречиви процеса: от една страна, стесняване и фрагментация на ценностите и културните практики и от друга страна, разширяване и синхронизация на универсалните културни ценности. Първият процес (фрагментация) води до конструирането на субнационалните културни и регионални идентичности, което намира израз в появата на мултикултурализма на расово, етническо и полово съзнание (Хънтингтън 2005). Наред с този процес на фрагментация и стесняване на националната културна идентичност процесът на глобализация благодарение на модерните средства на комуникация и нарасналите равнища на миграция води до синхронизация на културните съотнасяния и до възникването на по-широка надгрупова и наднационална културна идентичност (пак там).

Подобна диалектика – фрагментация срещу синхронизация, се наблюдава и в процесите на смесване и вътрешно сплотяване на индивидуалната и груповата културна идентичност. В актуалната ситуация на нарастващ релативизъм на ценностите за индивидите става все по-трудно да утвърдят културната си идентичност в строгите рамки на нацията, етническата принадлежност, пола, възрастта или на някое друго категориално разграничение просто защото огромното мнозинство не желае това (Олброу: 233). В контекста на съвременните процеси на демократизация и акцентирането на човешките права всеки индивид има право на уникална културна идентификация, която може да не корелира с членството в специфична социална група.

За да се изследват ефектите на принадлежността на индивидите в специфичните социални групи в България (пол, възраст, образование, етнос, материално положение и местоживееене) върху вариациите на общия индекс на петте измерения на националната култура (властово разстояние – голямо срещу малко, индивидуализъм срещу колективизъм, мъжественост – срещу женственост, времева ориентация – дългосрочна срещу краткосрочна, избягване на неопределеността – силна срещу слаба), бяха приложени еднофакторни и двуфакторни дисперсионни анализи. Данните са представени на табл. 8 (дисперсионен анализ).

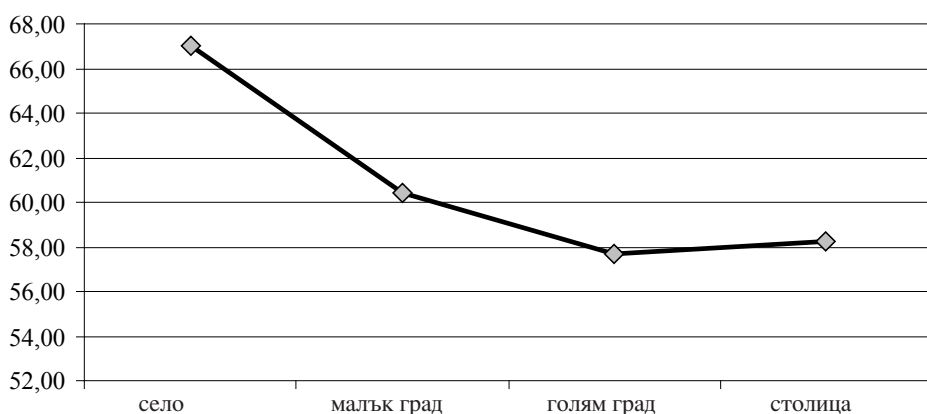
Таблица 8. Вариации на измеренията на националната култура според изследваните независими фактори

ЦЕННОСТНИ ИЗМЕРЕНИЯ КАТО ЗАВИСИМИ ПРОМЕНЛИВИ										
	Властово разстояние /ВР/		Индивидуализъм – колективизъм /И/		Мъжественост – женственост /М/		Времева ориентация /О/		Избягване на неслугурността /ИН/	
	2000 г.	2005 г.	2000 г.	2005 г.	2000 г.	2005 г.	2000 г.	2005 г.	2000 г.	2005 г.
Източници на вариация										
Пол			F=4,10; p<0,0431		F=4,48; p<0,0345					
Възраст	F=3,97; p<0,0079	F=3,797; p=0,010	F=4,56; p<0,0035				F=6,91; p<0,0001	F=6,456; p=0,000		F=2,600; p=0,051
Образование	F=3,62; p<0,0127	F=7,882; p=0,000	F=4,38; p<0,0045	F=5,528; p=0,000	F=8,49; p<0,0000	F=4,469; p=0,001	F=5,91; p<0,0005		F=6,12; p<0,0004	F=3,981; p=0,003
Етнос	F=6,13; p<0,0004				F=2,95; p<0,0319				F=7,36; p<0,0001	F=3,423; p=0,017
Материално положение	F=6,84; p<0,0011	F=3,319; p=0,037							F=3,43; p<0,0086	F=6,766; p=0,001
Место-живеене		F=13,007; p=0,000	F=5,62; p<0,0008		F=8,46; p<0,0000		F=6,12; p<0,0004		F=3,996; p<0,044	

Сравнителният анализ на получените коефициенти на значимост на субкултурните различия показва, че през 2005 г. разрешаването на противоречивите отношения между процесите на фрагментация срещу интеграция се оказва тенденция за по-високо единство и синхронизация на ценностите и културните практики в България. Като измерител на тази тенденция в сравнителното изследване се приема по-ниската отличителност и значимост на междугруповите различия в зависимост от принадлежността на изследваните лица в различни социални групи.

Процесите на синхронизация на ценностите и културните практики в България в най-голяма степен се изразяват при изследването на ефектите на фактора **местоживеене** (село, малък град, голям град, столица). В началото на прехода към новия век (2000 г.) местоживеенето е значим фактор, който фрагментира и прави отличителни междугруповите различия в избора на ценности и културни практики по отношение на четири от петте измерения: „Индивидуализъм–колективизъм“; „Мъжественост–женственост“; „Избягване на неопределеността“ и „Дългосрочна–краткосрочна ориентация“. Само пет години по-късно диференциращата функция на фактора местоживеене е незначима по отношение на тези елементи на националната култура. Този факт означава, че независимо от географското и регионалното положение на хората в България те поддържат сходни нагласи и ценности по отношение на основните дилеми на общностния начин на живот. Наред с това местоживеенето в настоящата социокултурна ситуация актуализира нови субкултурни различия по отношение на възприемането на социалното неравенство ($F_{(2005 \text{ г.})} = 13,007$; $p = 0,000$). Индексът на властово разстояние варира, като най-висок е в селата и малките градове и най-нисък – в големите градове и столицата (вж. фиг. 1).

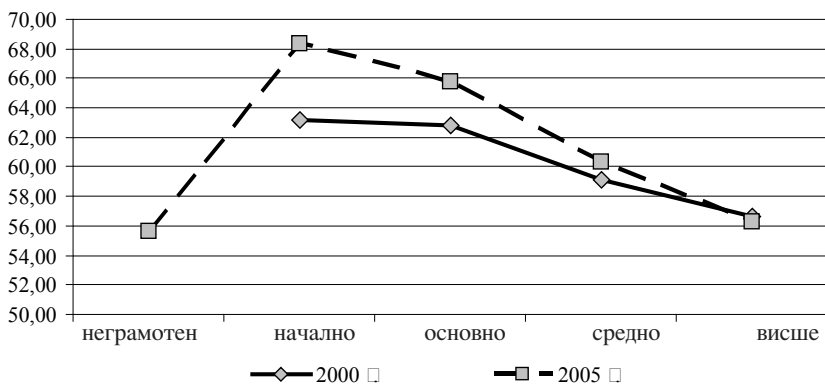
Фиг. 1. Влияние на местоживеенето върху дименсията „Разстояние до властта“

Подобна тенденция за синхронизация на ценностите и културните практики се наблюдава и при изследването на ефектите на факторите възраст, пол и етническа принадлежност върху вариациите на общите индекси на определени измерения на националната култура. През 2000 г. бяха установени следните значими субкултурни различия: **възрастовата и половата принадлежност** са източници на значими междугрупови различия по измеренията „Индивидуализъм–колективизъм“ и „Мъжественост–женственост“; **етническата принадлежност** води до фрагментация на ценностите и културните практики по измеренията „Властово разстояние“ и „Мъжественост–женственост“ (Силгиджиян, Карабелова, Герганов, Генев, под печат). Сравнителният анализ на получените коефициенти на значимост (табл. 8) показва, че през 2005 г. не се констатира подобна фрагментация на елементите на националната култура в зависимост от категоризацията на индивидите и групите по възраст, етнически и полов признак. Като общ стил на културно поведение в България се утвърждават доминирането на индивидуалистичните ценности, възприемането на социалното неравенство и културните практики, които характеризират женствената ориентация на националната ни култура. Този процес на прогресивно преодоляване на процесите на фрагментация на ценностите и културните практики в полза на по-голямата синхронизация и единство на изследваните елементи в най-голяма степен се отнася до ефектите на фактора пол. Прави впечатление, че в нашата култура в актуалната ситуация половата принадлежност има ниска прогностична функция относно диференциацията на ценностните избори. През 2005 г. както мъжете, така и жените имат висока съгласуваност по отношение на решаването на петте основни дилеми в човешкия живот за разлика от 2000 г., когато мъжете са имали по-висок общ индекс по измерението „Индивидуализъм–колективизъм“, а жените – по-висок индекс по измерението „Мъжественост–женственост“ (пак там).

Наред с констатираните и анализирани трансформации в националната ни култура по посока на синхронизацията и разширяването на ценностните избори сравнително-кохортното изследване дава възможност да се опишат и устойчивите **субкултурни различия в България:**

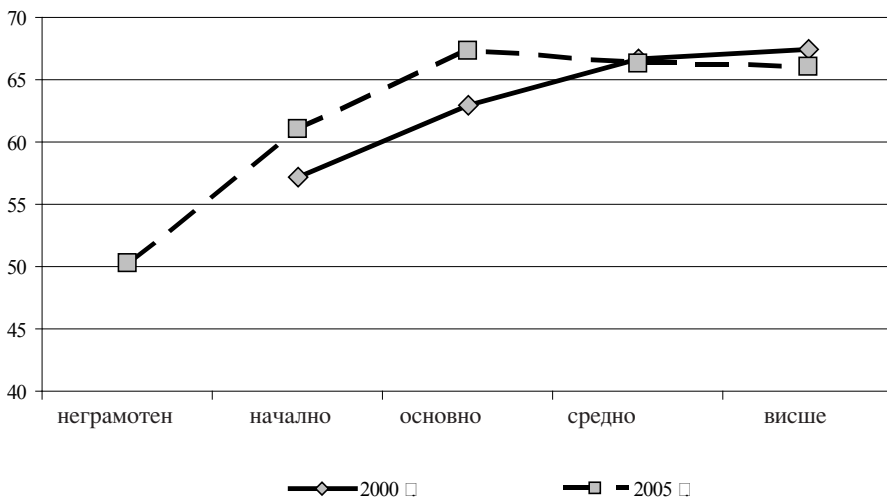
1. **Факторът образование** и в двете изследвания има най-висока прогностична функция в детерминацията на междугруповите различия по отношение на следните елементи на националната ни култура:

– възприемането на социалното неравенство варира значимо ($F_{(2000 \text{ г.})} = 3,62$; $F_{(2005 \text{ г.})} = 7,882$). С нарастването на образователния ценз от начално към висше образование индексът на властово разстояние намалява. На базата на резултатите от сравнително-кохортното изследване може да се приеме, че повишаването на образователното равнище в България е значим и устойчив фактор, благоприятстващ трансформацията на констатираната в националната ни култура висока ценност, приписвана на йерархичната власт и утвърждаването на демократичните възгледи, че хората имат равни права и шансове за реализация (вж. фиг. 2);

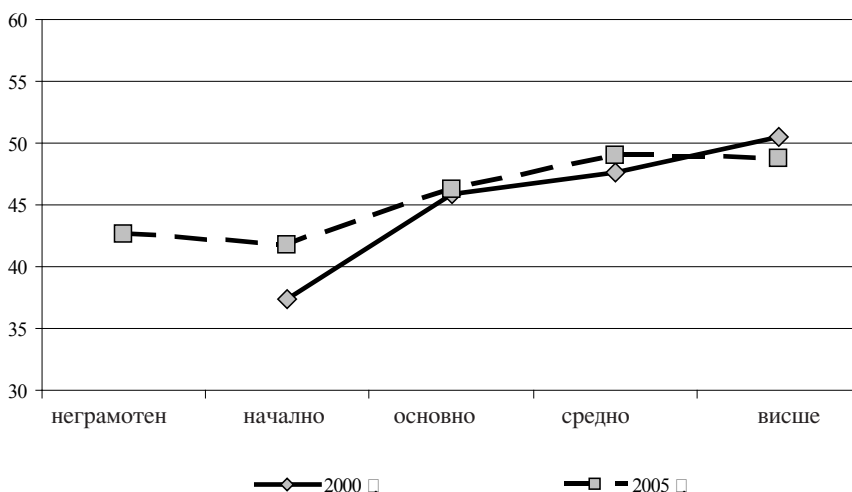
Фиг. 2. Влияние на образованието върху дименсията „Властово разстояние“

– изборът на индивидуалистичните ценности също варира значимо ($F_{(2000 \text{ г.})} = 4,38$; $F_{(2005 \text{ г.})} = 5,582$). С нарастването на образователното равнище – от начално към висше, индексът на индивидуалистичните ценности и културните практики за тяхната реализация в семейството, в труда и в междуличностните отношения се повишава (вж. фиг. 3);

Фиг. 3. Влияние на образованието върху дименсията „Индивидуализъм–колективизъм“

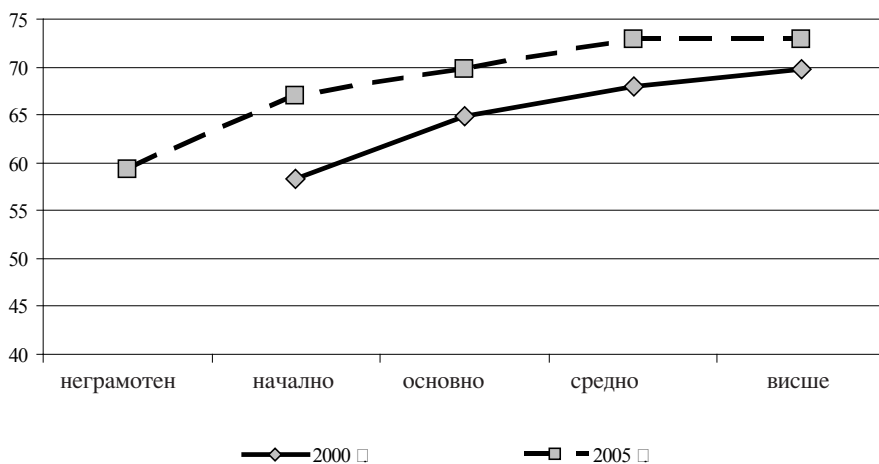
– изборът на мъжествени срещу женствени ценности също така варира значимо ($F_{(2000 \text{ г.})} = 8,49$; $F_{(2005 \text{ г.})} = 4,469$). Данните са представени графично на фиг. 4.

Фиг. 4. Влияние на образованието върху дименсията „Мъжественост–женственост“

С нарастването на образователното равнище от начално към висше образование предпочитанието към неамбициозното и скромно женствено поведение намалява. Въпреки това преобладаващата за мъжете и жените в България женствена ориентация на ценностите и културните практики се запазва. Тя е най-ясно изразена в ценностното отношение към постиженията и успеха на другите. Както вече посочихме, в актуалната социокултурна ситуация нараства относителният дял на завистта към успешите и симпатията към по-малко успешите.

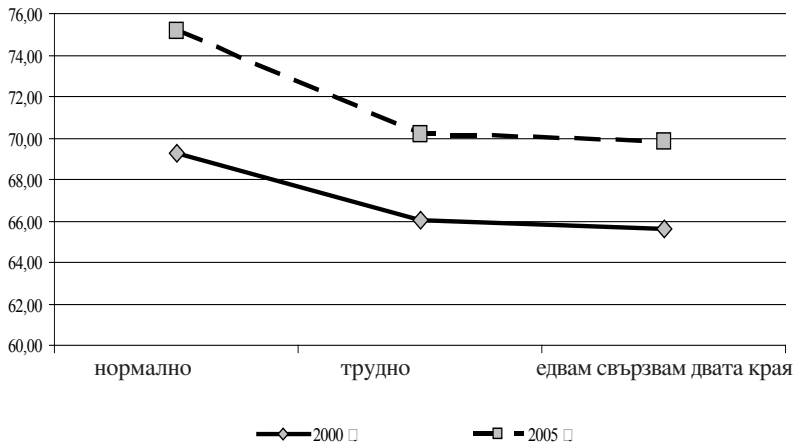
– начините за избягване на несигурността и справянето със стреса също варират значимо ($F_{(2000 \text{ г.})} = 6,12$; $F_{(2005 \text{ г.})} = 3,981$). Данните са представени графично на фиг. 5.

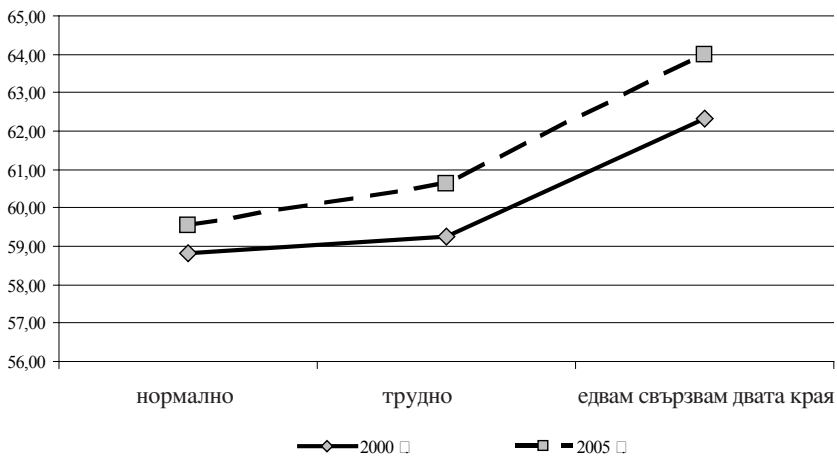
Фиг. 5. Влияние на образованието върху дименсията „Избягване на неопределеността“

В тази сфера се констатира на пръв поглед неочаквани ефекти. Оказва се, че с повишаването на образователното равнище закономерно се повишават чувството за застрашеност и несигурност и потребността от много правила, които да регулират всекидневния стрес.

2. Факторът материално положение. И в двете изследвания оценката на материалния статус стабилно диференцира междугруповите различия по отношение на възприемането на социалното неравенство и начините за справяне със стреса и избягването на неопределеността (фиг. 6 – UAI-2000-2005, и фиг. 7).

Фиг. 6. Влияние на субективната оценка на материалното положение върху дименсията „Избягване на неопределеността“

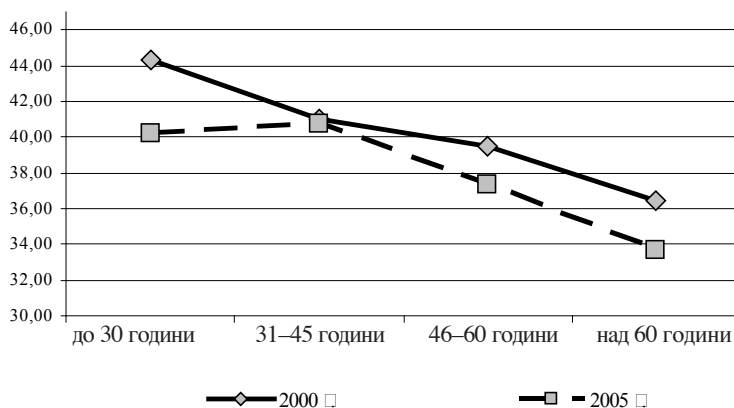

Фиг. 7. Влияние на субективната оценка на материалното положение върху дименсията „Властово разстояние“

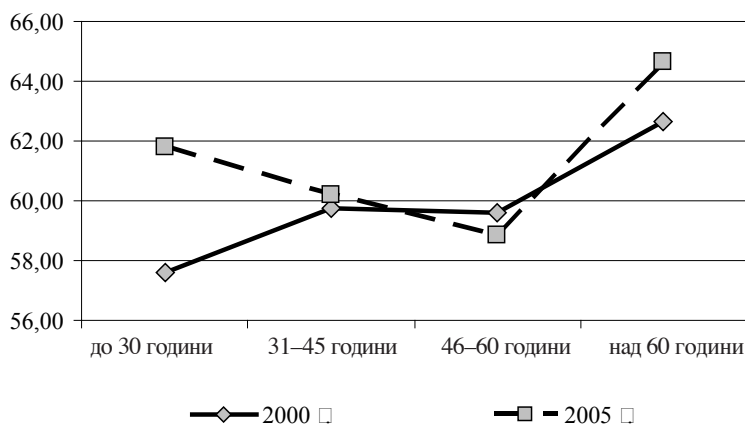
В двете изследвания, проведени през 2000 и 2005 г., се установява стабилна и устойчива зависимост между индекса за властово разстояние и субективната оценка на материалния статус: 1. Живея много добре; 2. Живея нормално; 3. Живея трудно и 4. Едва свързвам двата края. В българската култура устойчиво преобладаващата част от изследваните лица, с изключение на няколко души, не преценяват, че живеят много добре. По-ниската оценка на материалното положение засилва потребността от зависимост и възприемането на властимащите като екзистенциално привилегировани и недостъпни. Както през 2000 г., така и през 2005 г. индексът на властово разстояние е най-висок при социалните групи, които преценяват, че живеят на ръба на оцеляването и „едва свързват двата края“. В актуалната социокултурна ситуация индексът на властово разстояние нараства и съответно се задълбочават убежденията, че хората нямат равни права. Тази тенденция е обща както при индивидите в неравностойно социално положение, които „едва свързват двата края“, така и при хората, които преценяват, че живеят нормално.

Интересни и неочаквани са резултатите за влиянието на фактора **материално положение** върху измерението „Избягване на неопределеността“ (фиг. 6). И в двете изследвания с подобряването на материалния статус се повишават исканията за повече правила и закони за избягване на неопределеността и регулация на високата тревожност във всекидневието. Тази тенденция е устойчива и нараства през 2005 г.

3. Факторът възраст. В сравнение с изследването, проведено преди пет години (Силгиджиян, Карабельова, Герганов, Генев, под печат), в актуалната социокултурна ситуация прогностичната функция на възрастта намалява при решаването на дилемата „индивидуализъм–колективизъм“ и „мъжественост–женственост“. Като общ стабилен фактор в детерминацията на субкултурните различия хронологичната възраст влияе върху степента на приемане на властовото неравенство и ориентацията към дългосрочни или краткосрочни цели в живота (вж. фиг. 8 и фиг. 9).

Фиг. 8. Влияние на възрастта върху измерението „Дългосрочна–краткосрочна ориентация“

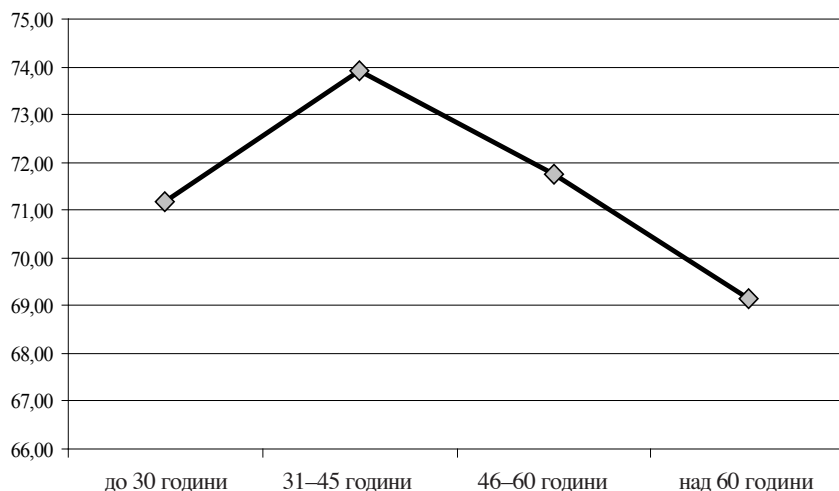

Фиг. 9. Влияние на възрастта върху измерението „Разстояние до властта“

И в двете кохортни изследвания възрастовите групи над 60 години в по-голяма степен приемат социалното неравенство в сравнение с изследваните млади хора (групата на 30-годишните). Също така краткосрочната времева ориентация, привързаността към миналото и съпротивата към промените в по-голяма степен са характерни за хората над 60 години, отколкото за младите до 30 години (фиг. 8). Тези резултати свидетелстват за наличието на стабилни и устойчиви културни различия във възприемането на системите на властта в България и времевата ориентация на целите в живота между поколението на „бащите“ и „синовете“. Заедно с тази стабилност внимателният анализ на междугруповите различия на индексите на властово разстояние в зависимост от възрастовата стратификация в България прави видими нови тенденции във възприемането на социалното неравенство от младото поколение. Днешните млади хора (до 30 години) в сравнение със своите връстници преди 5 години независимо от декларираните от политическите елити процеси на демократизация по-малко вярват, че всички хора имат равни права; в по-ниска степен минимизират неравенството и в по-голяма степен приемат привилегироваността на властимащите в семейството, в работата и в политическата система. Индексът по измерението „Властово разстояние“ на младите хора в България през 2000 г. е 57,61, а през 2005 г. – 61,78. Подобна тенденция за затвърждаване на ценностите и културните практики за поддържане на голямо властово разстояние се наблюдава и при днешните възрастни хора – над 60 години. Не се регистрират големи вариации в отношението към системите на йерархичната власт, зависимостта и подчинението във възрастовите групи след 30 години – времето от 31 до 45 години и от 46 до 60 години.

В настоящата социокултурна ситуация настъпват значими трансформации в ефектите на възрастта върху динамиката на културните вярвания и ценности по измерението „Избягване на несигурността“. Както вече беше посоче-

но, единствено по това измерение през 2005 г. общият индекс нараства от 66,7 на 71,5. На фиг. 10 са представени ефектите от принадлежността в различни възрастови групи върху динамиката на измерението „Избягване на несигурността“.

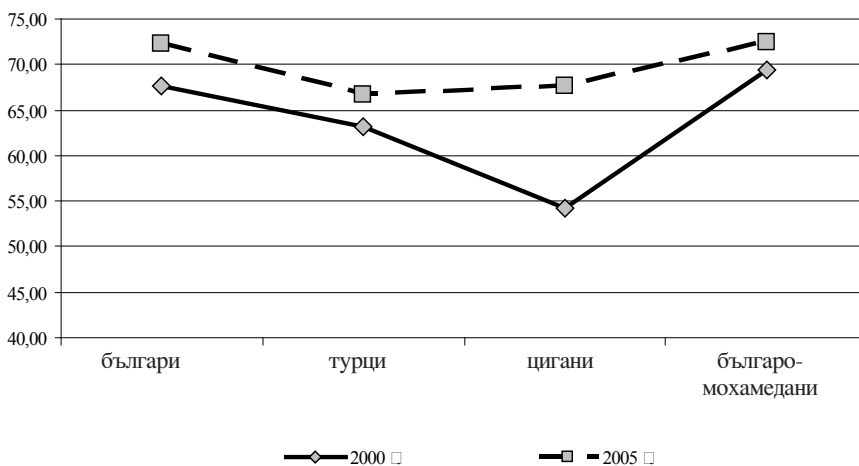

Фиг. 10. Влияние на възрастта върху измерението „Избягване на неопределеността“

Прави впечатление, че младите хора (възрастовата група до 30 години) имат по-висока несигурност в сравнение с хората в напреднала възраст (над 60 години). Новите млади в България в сравнение със своите връстници преди 5 години имат по-висока потребност за справяне с неопределеността на времето, в което живеят, поради което и повишени искания за ред, законност и повече правила. Най-високи са тревожността и стремежът за избягване на неопределеността при възрастовата група между 31 и 45 години. Може да се предположи, че при тази възрастова група нарастването на несигурността се дължи на съвпадането на индивидуалните развитийни кризи в жизнения път (кризата на 30-те години и кризата на прехода в средата на живота) с високата неопределеност на актуалната социокултурна ситуация в България.

4. Факторът етнос. В сравнение с изследването, проведено преди пет години (2000 г.), в актуалната социокултурна ситуация прогностичната функция на фактора етнос намалява при решаване на дилемата за социалното неравенство и преобладаващото предпочитание към женствените ценности. Като общ стабилен фактор в детерминацията на субкултурните различия етническата принадлежност влияе върху измерението „Избягване на неопределеността“ (фиг. 11).

Фиг. 11. Влияние на етническата принадлежност върху дименсията „Избягване на неопределеността“

През 2000 г. най-нисък е индексът на избягване на несигурността при изследваните лица, които се самоопределят като цигани (54,29). При тях са относително най-ниски исканията за законност, ред и повече правила. Следват турците (63,19) и българите (67,57). Най-тревожни в неопределените ситуации на всекидневието и с висока потребност от закони и правила са българомохамеданите (69,38). През 2005 г. настъпват значими трансформации в динамиката на общия индекс, характеризиращ вариациите на ниската толерантност към неопределени ситуации в зависимост от етническата принадлежност на изследваните лица. Наред с регистрираната обща тенденция за задълбочаване на силното избягване на неопределеността в рамките на българската култура прави впечатление рязкото покачване на индекса при индивидите, които се самоопределят като цигани (67,69), следвани от българите (72,34) и българомохамеданите (72,46). Най-ниски са стойностите на индекса при изследваните лица, които се самоопределят като турци (66,75).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И НАСОКИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Проведеното сравнително изследване на ценностите и културните практики в България (2000–2005 г.) с теоретичния модел и методологията на Х. Хофстеде очерта следните тенденции в приемствеността и промяната на основните елементи на националната култура. За оценка на вариациите на петте универсални измерения на националните култури („Властово разстояние“, „Индивидуализъм–колективизъм“, „Мъжественост–женственост“, „Дългосрочна–краткосрочна ориентация“, „Избягване на неопределеността“) е използван въведният от Х. Хофстеде общ индекс. Той варира от 0 до 100.

Според получените резултати не се констатира промени по първото измерение „Властово разстояние“ – степента, в която по-слабите членове в една държава очакват и приемат социалното неравенство. И в двете изследвания общият индекс е над 50 (ИВР_{2000 г.} = 60; ИВР_{2005 г.} = 61), което показва, че ценностите и културните практики в България устойчиво са ориентирани към поддържането на убежденията, че хората са екзистенциално неравни. Възприемането на системите на йерархичната власт, на зависимостта и на подчинението като обичайна културна практика в България в най-голяма степен се отнася до трудовата сфера, следвана от семейството и света на политическите идеи. Сравнителният анализ показва, че в контекста на демократичните промени (декларирани от политическите елити) не се потвърждават очакванията за позитивни трансформации по посока на минимизиране на неравенството и утвърждаването преди всичко от младите генерации на новата култура, а именно, че всички хора имат равни права. Противоположно на тези очаквания в актуалната социокултурна ситуация прогресивно нарастват културните вярвания на младото поколение, че хората са екзистенциално неравни, както и възприемането на властимащите като недостъпни и привилегирани (ИВР_{2000 г.} = 60, ИВР_{2005 г.} = 61). Обезпокоителен е фактът, че днешните млади хора в България демонстрират несвойствена за младостта склонност към подчинение, зависимост и приемане на социалното неравенство. За разлика от 2000 г., когато бе констатирана висока несъгласуваност между културните вярвания на младите хора (изследваните лица до 30 години) и поколението на най-възрастните (изследваните лица над 65 години). През 2005 г. между тези възрастови групи има висок консенсус в приемането и поддържането на голяма властова дистанция.

Висока приемственост се констатира и по измерението „Индивидуализъм–колективизъм“ (ИИ_{2000 г.} = 65, ИИ_{2005 г.} = 65). Българската култура е преобладаващо индивидуалистична. В България колективизмът не се възприема като психологически източник за индивидуална идентичност и социален просперитет с изключение на приемането на патерналистичната културна практика в отношенията началник–подчинен в трудовата сфера.

Не се констатира промени и по измерението „Мъжественост–женственост“. Общият индекс и в двете изследвания е под 50 (ИМ_{2000 г.} – 46,9; ИМ_{2005 г.} – 47,7), което показва висока приемственост и устойчивост на половата стереотипизация. Според терминологията на Х. Хофстеде България се отнася към културите от женствен тип, в които няма ясно разграничение между половоспецифичните роли. Подобна тенденция е регистрирана и при изследването на стабилността и промяната на половата стереотипизация (Андреева, Карабелова, под печат). Това, което в най-голяма степен характеризира „женствената“ ориентация на българската култура, е ниската ценност, приписвана на амбициозния дух и на индивидуалната отличителност. Общо взето, в България хората завиждат на успешите и изразяват симпатиите си към по-малко успешите. Тази тенденция се задълбочава в актуалната социокултурна ситуация.

По измерението „Дългосрочна–краткосрочна ориентация“ общият индекс е под 50, което определя българската култура като традиционалистична и статична. Хората преобладаващо са ориентирани към миналото. Алтернативната ориентация към бъдещето и преследването на дългосрочни цели е по-рядка културна практика. Тази тенденция се задълбочава през 2005 г.

Най-значими промени се констатираат по измерението „Избягване на неопределеността“ (ИИН_{2000 г.} = 67). През 2005 г. нараства потребността от законност, ред, писани и неписани закони (ИИН_{2005 г.} = 72). Ниската толерантност към несигурни и непознати ситуации в нашата култура се изразява във високо равнище на тревожност и стрес, нисък контрол на агресивността и силна потребност от предвидимост. Заедно с това се запазва тенденцията за потискане на нестандартните идеи и съпротивата срещу нововъведенията.

В проведеното в България представително изследване през 2000 г. от позициите на социалнокогнитивния подход наред с количествения анализ бе предприета втора стъпка, ориентирана към оценката на структурната организация и йерархична субординация на петте елемента на националната ни култура. На това ниво на анализ акцентът се поставя върху процесите на категоризация и класификация на качествено съдържание на доминиращите в родната ни култура ценности и обичайни културни практики (Силгиджиян, Карабелова, Герганов, 2003). Този подход в най-голяма степен позволява да се диференцира **образното ядро**, „**ключовият символ**“, който е централен и устойчив организатор на доминиращите идеи и вярвания за идеалната личност и обществото в националната ни култура. За реализацията на тази цел бяха приложени класически и категориален факторен анализ.

Резултатите показват, че в навечерието на новото хилядолетие в България основно измерение на националната култура, което определя индивидуалната съдба на хората, е поляризацията на културните репрезентации по измерението „Дългосрочна срещу краткосрочна ориентация“. В структурната организация на ценностите и културните практики в националната ни култура през 2000 г. независимо от глобалните процеси на промяна централна „котва“ („ключов символ“) е преобладаващата носталгия по миналото с неговата морална дисциплина. Водещи ценности са стремежът за стабилност, за равновесие и ясно разграничение на добро и зло (Силгиджиян, Карабелова, Герганов, Генев, под печат). Тази доминираща привързаност към ценностите на миналото противостои на приемането на алтернативните избори на Новото време, ориентирано към бъдещето, налагащо да се отчитат противоречията и релативизмът на ценностите. В рамките на българската култура тази прагматична ориентация към далечни цели без ясно разграничаване на моралните категории добро и зло има нисък ценностен статус.

В тази връзка се поставя въпросът, дали в актуалната социокултурна ситуация привързаността към миналото остава централно измерение, „ключов символ“, който структурира и класифицира както културните ценности в рамките на нашата култура, така и рационалните аргументи в полза на едни или

други противоречиви идеи, вярвания, поведения и обичайни културни практики. На отговора на този въпрос ще бъде посветена втората част на настоящото изследване за разкриване на структурната организация и йерархичната субординация на основните елементи на националната ни култура през 2005 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Л., С. Карабелова (2005). Половоролеви стереотипи: сравнителен анализ. *Годишник на Софийския университет, кн. Психология*, Т. 98. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, под печат.
- Олброу, М. (2001). *Глобалната епоха. Държавата и обществото отвъд модерността*. С., Обсидиан.
- Рифкин, Дж. (2005). Европейската мечта. Как бъдещето на Европа затъмнява Европейската мечта. С., Прозорец.
- Силгиджиян, Х., С. Карабелова (2005). Приемственост и промяна на ценностите и културните практики в България. *Сборник научни доклади от III национален конгрес по психология*. С., Софи-Р, 305–310.
- Силгиджиян, Х., С. Карабелова, Е. Герганов (2003). Културна идентичност и ценностни избори в контекста на всекидневното поведение. *Годишник на Софийския университет, кн. Психология*, Т. 94–95, 2002. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 5–49.
- Силгиджиян, Х., С. Карабелова, Е. Герганов, Ю. Генов. Подобни и различни в рамките на българската култура. Резултати от представително изследване на ценностите и културните практики в България. *Годишник на Софийския университет, кн. Психология*, Т. 96. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ (под печат, 5–74).
- Стефанов, И. (2001). *Природата на културата*. С., Аскони – Издат, с. 20.
- Хофстеде, Х. (2001). *Култури и организации. Софтуер на ума. Междукултурното сътрудничество и значението му за оцеляването*. С., Класика и стил.
- Хънтингтън, Сл. (2005). *Кои сме ние? Предизвикателствата пред националната идентичност на Америка*. С., Обсидиан.
- Diener, E. (January, 2000). Subjective Well-Being. The Science of Happiness and a Proposal for a National Index. *American Psychologist*. Vol. 55, No 1, 34–43.
- Doise, W., A. Clemence, F. Lorenzi-Cioldi (1992). *Representations sociales et analyses de donnees*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.
- Moscovici, S., M. Hewstone (1984). De la science au sens commune in S. Moscovici (Ed.), *Psychologie sociale*. Paris, PUF.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences. International Differences in Work-Related Values*.
- Hofstede, G. (1997). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York, McGraw-Hill.
- Wright, R. (sept. 2000). Will Globalization Make You Happy? – psychological and social effects of globalization. *Foreign Policy*.
<http://www.geert-hofstede.com>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

КОГНИТИВЕН СТИЛ И ПСИХОЛОГИЧЕН ТИП

ЕВДОКИЯ ХРИСТОВА-СЛАВЧЕВА, ЕВА ПАПАЗОВА, ЕЛИАНА ПЕНЧЕВА

Евдокия Христова-Славчева, Ева Папазова, Елиана Пенчева. КОГНИТИВНИЙ СТИЛЬ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТИП

Статья анализирует литературу о реляции между когнитивном стиле и психологическом типе. Первая часть касается конструкта когнитивного стиля. Рассматриваются разные модели когнитивного стиля, способы его измерения, как и его сопоставления с другими аспектами личности. Вторая часть рассматривает конструкт психологического типа в понимании К. Юнга, К. Майерса и И. Бригса. В третьей части представлены исследования о взаимосвязи когнитивный стил – психологический тип. Акцент ставится на понимании, что когнитивный стиль является аспектом модели психологического типа.

Evdokia Christova-Slavcheva, Eva Papazova, Eliana Pencheva. COGNITIVE STYLE AND PSYCHOLOGICAL TYPE

The article analyzes the relationship between cognitive style and psychological type. The first part is devoted to the cognitive style construct. Different models of cognitive styles, the ways of their measurement, and their comparison to other aspects of personality are discussed. The second part covers the psychological type construct, according to K. Jung, I. Myers and K. Briggs. In the third part, investigations on the relationship between cognitive style and psychological type are presented, while the stress is on the understanding that cognitive style is an aspect of psychological type.

В психологията изследването на възприятието, паметта, решаването на проблеми и взимането на решение като процеси на преработка на информацията стават обект на внимание през 60-те години на XX в. Това е периодът на първата когнитивна революция, когато се развива когнитивна психология, ос-

нована на информационния подход. Създаването на тази нова парадигма засяга не само изследването на познавателните процеси, но и експерименталното изследване на когнитивните потребности, когнитивните интереси, когнитивните мотиви, когнитивния дисонанс, когнитивното безсъзнателно. След публикуваната през 1973 г. статия на Мишел (Mischael 1973) тази нова вълна в психологията достига и до психологията на личността. В педагогическата психология интересът към специфичните интелектуални способности на учениците също намира допирни точки с когнитивната парадигма. В резултат се прави и въвежда разграничение между базисната компетентност и начина на представяне на учебния материал от учениците. Изследователите разискват идеята, че методите на измерване трябва да са съотносими с индивидуалните различия, така че да се постигне оптимално представяне (Cronbach & Snow 1977). Постепенно ученето и обучението на учениците се превръщат в задачи както на педагогическата, така и на когнитивната психология. От своя страна изследователите спорят, че е трудно тези задачи да бъдат диференцирани (Wittrock 1986).

Когнитивният подход обуславя паралел и между педагогическата психология и психологията на личността. От личностна гледна точка най-съществени са емоционалните и мотивационните процеси в процеса на учене и обучение.

Регулирането, контролирането, компенсирането, приспособяването и допълването на компетентността у учениците се търси от експериментаторите в променливи, които обединяват не само афекти, воля и когниции, но които сами по себе си са потенциално интегративни. Значението на такива променливи е от особена важност за образователната практика, консултативната и терапевтичната дейност. Пример за конструктор с широк обхват на приложение и измерване както по отношение на таксономията (Snow et al. 1996), така и по отношение на изследванията (Messick 1984, 1994; Shipman and Shipman 1985) е когнитивният стил. Той е интегративна променлива по отношение както на интелекта и личността, така и на тяхната потенциална роля в образователния процес и социалните практики.

Съществува голяма необходимост от анализ и съпоставяне на съществуващите класификационни системи, които въвеждат различни когнитивни стилове. Също така са необходими директни усилия за систематизацията на разнородни психологически изследвания в области както в педагогическата психология, така и в личностната, детската и социалната психология, за да се потърси цялостен портрет на стилистично ориентирано описание на личността. В това отношение трябва да се идентифицира основният принцип, който обединява когнитивните стилове.

Настоящата статия си поставя за цел да прецизира разбирането на конструктора „когнитивен стил“, да разгледа различни модели на когнитивния стил в рамките на когнитивно центрираната традиция, да представи начините за измерване на когнитивния стил и да разкрие връзката между когнитивния стил и психологичния тип.

I. КОГНИТИВЕН СТИЛ

1. Развитие на концепцията за когнитивен стил в психологическите изследвания

Концепцията за „стил“ е неизменно свързвана с човешката индивидуалност и се използва за описване на индивидуални особености, свързани с това, как човек мисли, учи, говори или преподава. Описва се широка палитра от променливи: от видове дейности до поведение, което е устойчиво във времето.

Появата на понятието „когнитивен стил“ може да се търси в различни направления. В исторически план теорията на Уилям Джеймс за индивидуалните различия се разглежда като основа за разбирането на понятието „стил“ (James 1980). Това важи и за работата на Галтън (Galton 1883) и трудовете на Бартлет (Bartlett 1932), които изучават индивидуалните различия във връзка с когнициите. Особено място според Върнън (Vernon 1963) заема гещалтпсихологията, която въвежда идеята за гещалта (цялостностите), който не може да бъде сведен до сумата на неговите елементи. За авторката появата на идеята за когнитивния стил се дължи на теории, възникнали от единични експерименти и малко емпирични доказателства.

Изследователи като Райдинг, Чийма, Григоренко и Стърнбърг се обединяват в разбирането си, че работата на Олпорт (Allport 1937) и въведеното от него понятие „жизнен стил“ (life-style) по всяка вероятност е първата употреба на конструкта „стил“ във връзка с когниция (Riding & Cheema 1991; Grigorenko & Sternberg 1995).

Между началото на 40-те години и 1980 г. редица изследователи наблюдават проявления, които те наричат дименсии на стила. Те обаче работят в различен контекст и изолирано един от друг, създават собствени инструменти за изследване и обозначават по свой начин стила, без да взимат под внимание работата на останалите изследователи. Това води до широк набор от определения. Много изследователи впоследствие твърдят, че тези дефиниции представляват различни схващания за едни и същи дименсии.

Месик идентифицира около 19 когнитивни стила, сред които зависим от полето–независим от полето, рефлексивен–импулсивен, концептуален стил и мн. др. (Messick 1994). Райдинг и Чийма (1991) откриват над 30 определения и след като преглеждат описанията, корелациите, методите на измерване и ефекта върху поведението, заключават, че те могат да бъдат групирани в две основни дименсии: холистичен–аналитичен и вербален–образен. Двете основни дименсии на когнитивния стил могат да се опишат по следния начин:

- Дименсията холистичен–аналитичен описва дали индивидът предпочита да борави с информацията като цяло или на части;
- Дименсията вербален–образен описва дали той е склонен да борави с информацията, мислейки вербално (на глас) или чрез ментални образи (като картини или метафори на ума) (Riding & Cheema 1991).

Най-широко използваното и често срещано в литературата определение за когнитивен стил е това на Месик: „Когнитивният стил е психологичен термин, който се отнася до индивидуалните вариации в предпочитаните начини на възприемане, организиране, анализиране или запомняне на информацията, преживяванията и опита“ (Messick 1976). Той се свързва по специфичен начин с определени личностни черти, които го обуславят (Messick 1984). Освен това стилът се определя като йерархия от по-висок ранг, която организира по-специфични стратегии, предразположения и способности във функционалните модели, характерни за индивида (Messick 1996).

Друга, често използвана работна дефиниция за конструкта „стил“ е: „Индивидуалният типичен или обичайно използван начин за разрешаване на проблеми, мислене, възприемане и помнене“ (Tennant 1988).

Докато в първите две определения стилът е интегративно понятие, Крос го разглежда като елемент на стила за учене и го описва като „характерни(те) начини за използване на мисълта“ (Cross 1976, цит. по Messick 1996). Към такъв подход може да се отнесе и определянето на когнитивния стил като типично средство за решаване на проблеми, за мислене, възприемане и запомняне (Schultz 1985; Kocinski 1984, цит. по Messick 1996).

Когнитивните стилове се разглеждат и като дименсии, които характеризират интериндивидуалната изменчивост във формите на психичната активност. Следователно те са разглеждани като независими от съдържанието на тази дейност. Тази независимост е относителна, тъй като формата и съдържанието на дейността често си взаимодействат (това се проявява особено ясно при дейности по категоризацията). Те се разграничават от способностите, които характеризират психичната дейност по отношение на нейната ефективност (Юто 1994).

Приведените определения илюстрират богатата палитра от разбирания за конструкта. Те нямат претенция за изчерпателност, а по-скоро са опит за акцентирание върху спецификата на разглежданото понятие. Следващата стъпка в нашия анализ е да се разграничат най-често правените паралели между черта и стил, способности и стил, стратегии за когнитивно учене и стил, когнитивни/некогнитивни процеси и стил.

1.2 Когнитивен стил и личностни черти

Както е известно, личността е многофакторна конфигурация, което поражда невъзможността да се опише изцяло индивидуалният профил, или индивидуалността. Изследователите правят разлика между повърхностни различия, или черти, и подповърхностни, или същински, структури на личността (Allport 1961). Те се опитват да определят черти, които изграждат личностната структура, и да създадат инструменти за измерване на тези черти. Основното допускане е, че личностите се различават една от друга, защото се характеризират с уникални модели от черти.

Прегледът на педагогическата психология ни сблъсква с множество личностни променливи, чийто списък постоянно нараства. Променливите, които се изучават, са предимно черти и диспозиции, но също и стилове, временни състояния и умения.

Примери за личностни променливи, които доминират в образователната литература от определен период от време, са интелигентност, тревожност, страх от провал или неуспех, локус на контрол, ориентация на Аз-а, мотивация за постижение, вътрешна мотивация, Аз-концепция за способности, импулсивност, социална компетентност и самооценка. Повечето от личностните черти, които се използват във връзка с ученето, се отнасят към способностите и мотивацията. Освен чертите в литературата върху обучението са въведени множество стилове, включително когнитивни стилове, стилове на учене и стилове на преподаване, атрибутивни стилове и стилове на справяне (Voekaerts 1996).

Стиловете се разглеждат като черти от по-висок ранг. Те влияят на начина, по който отделни черти се отнасят към поведението. Изследователите на стиловете се опитват да опишат мрежата от отношения, която се формира от взаимодействията между различните черти и характеристиките на стила. В това отношение в литературата са описани множество стилове: атрибутивни (Dweck 1986; Weiner 1986), когнитивни (Brodzinsky 1985), на учене, на мислене, на справяне. Основният критерий при съчетаването или разграничаването на черти и стилове са личностните характеристики. Те определят начина, по който учениците използват и обработват информация, учат, мислят, правят каузална атрибуция или се държат в класната стая (Voekaerts 1996).

1.3. Когнитивен стил и способности

Когнитивните стилове трябва да се разграничат ясно от способностите. Нещо повече, те се очертават най-добре в съпоставка със способностите.

Способностите определят колко (в каква степен), докато когнитивните стилове изразяват как. По този начин, когато някой изпълнява дадена задача, когнитивният стил дефинира нагласата към задачата, но не и самото изпълнение, което по своята същност се отнася към способностите (Messick 1996).

За разлика от способностите, които са еднополярни и ориентирани към ценностите, когнитивните стилове са биполярни и се разграничават от ценностите. В този смисъл по-големите способности винаги се предпочитат пред по-малките и са принципно адаптивно ориентирани, докато всеки един от полюсите на когнитивния стил се отличава с различна адаптивност (носи свои специфични възможности). Нещо повече, способностите обикновено се ограничават до определена област на съдържание или функция, например вербални или способности за запаметяване, докато когнитивният стил преминава през различни сфери: способности, личност, междуличностно общуване и поведение. На последно място, когнитивният стил включва както организационни, така и контролиращи променливи, които служат за организиране на когнитив-

ните ресурси и за регулиране на когнитивния процес по отношение на адаптацията към изискванията на средата. Тази особеност е най-значимата разлика по отношение на други стилистични променливи, които по своята същност са основно регулативни и често също са еднополярни и ориентирани към ценностите, като по този начин се бъркат със способностите (Messick 1996). Като пример може да се посочи когнитивният контрол.

1.4. Стратегии за когнитивно учене и когнитивен стил

Маккичи, Принтич и Лин предлагат класификация на стратегиите на учене, която е чисто евристична по природа и е в пряка връзка с когнитивния стил (McKeachie, Pintrich & Lin 1985; Pintrich 1989).

От гледна точка на преработването на информация те предлагат като всеобхватна рамка три сфери на себегулиращо учене: стратегии за когнитивно учене, метакогнитивни стратегии за учене и ресурсно ориентирани стратегии за учене. Когнитивно ориентираната сфера включва стратегии, които се отнасят до това, как учениците се учат да декодират материала, както и стратегии за улесняване на припомнянето на информация. Метакогнитивната сфера се отнася до стратегии, свързани с планиране, регулиране, наблюдаване и определяне на когнитивния процес. Свързаната с управление на ресурсите сфера се отнася до стратегиите на учениците да контролират ресурсите (време, усилия, външна подкрепа), което се отразява на качеството и количеството на тяхната употреба при конкретни задачи.

Предложената от изследователите таксономия не е плод на теоретични допускания и не е емпирично валидирана. Тя се базира на процесите на преработка на информацията, което я отнася към когнитивния стил, и се припокрива с разбирането на авторите за стратегиите на учене. Следващата им задача е да създадат емпирично изведена класификация, изследваща влиянието на стратегиите върху личностните черти.

1.5. Когнитивни и некогнитивни процеси

Често се прави основно разграничение между когнитивните процеси (идентифициращи се със сферата на интелекта) и некогнитивните процеси (идентифициращи се със сферата на личността). Етикетът „некогнитивен“ се отнася до такива личностни характеристики като нагласи и мотиви, което не е съвсем коректно, тъй като много личностни черти обикновено включват важни когнитивни компоненти. Някои основни теории, свързани с некогнитивните променливи в личностната и социалната психология, се обръщат към такива термини като когнитивен дисонанс (Festinger 1957), когнитивен баланс (Heider 1958), личностни конструкти (Kelly 1955) и атрибуции (Kelley 1973; Weiner 1990).

Месик (1979) създава съдържателен списък от потенциални некогнитивни променливи, включващ фактори от средата, нагласи, интереси, temperament, стратегии за справяне, когнитивни стилове и ценности, които могат да

функционират като посредник (да подпомагат или да затрудняват ученето), да подпомагат даването на отговори при инструкция или да служат като резултат. Некогнитивните личностни фактори понякога са модератори на основния процес на учене, защото взаимодействат или модерират успешните етапи на преработването на информация. Следователно когнитивният стил може да опосредства ефективността на боравенето с информация.

Трябва да отбележим обаче, че някои некогнитивни променливи сами по себе си изглеждат колкото когнитивни, толкова и некогнитивни, например интереси, нагласи и когнитивни стилове. Разграничението между когнитивни и некогнитивни процеси не е категорично, а твърде условно. По-скоро става въпрос за степен на относително равновесие между интелектуални и други личностни детерминанти, свързани с индивидуалните различия. Трябва да се поясни, че етикетът „когнитивен“ не се отнася само до когнитивно и „некогнитивно“, до липсата на когниция (Messick 1979). В резултат класификацията, която се предлага, е мъглява или припокриваща се, а в много аспекти – и подвеждаща.

Граници между личност и интелект могат да се търсят най-вече в тяхното съдържание: интелектът включва процедурни умения, декларативни знания и метакогнитивни процеси, докато личността включва емоции, темперамент, характер и мотивация.

2. Класификации и модели на когнитивния стил

Григоренко и Стърнбърг описват три отделни подхода, свързани с конструкта „стил“ в психологията (Grigorenko & Sternberg 1995). Първият се нарича „когнитивно центриран подход“, вторият – „лично центриран подход“, а третият – „дейностно центриран подход“. Две от тези „традиции“ – когнитивно центрираната и дейностно центрираната, кореспондират с активната работа в психологията върху понятието „стил“. Първата традиция се свързва с 30-годишен период на работа, започнал през 40-те години на XX в., включващ създаването на понятието „когнитивен стил“, включително търсенията на експериментаторите, изследващи индивидуалните различия в когнициите и преработката на информацията. Както вече посочихме, втората традиция започва през 70-те години на миналия век и включва дейностно центрирани теории за стиловете на учене, свързани с индивидуалните различия в класната стая.

В рамките на когнитивно центрираната традиция могат да се разграничат няколко модела на когнитивно функциониране, които заемат централно място в теорията за когнитивния стил (Riding & Cheema 1991). Те включват следните области на изследване и развитие и са организирани в три групи: разработки, отнасящи се до дименсията холистичен – аналитичен; разработки, свързани с дименсията вербален – образен на когнитивния стил, и модели, които представляват опит да се обединят двете фундаментални дименсии на когнитивния стил.

2.1. Модели на когнитивния стил

2.1.1. Модели на когнитивния стил, заложен в дименсията холистичен–аналитичен

(А) Модел на функционално възприятие (зависимост от полето)

Интересът на Уиткин и Аш (Witkin & Asch 1948) се фокусира първоначално върху перцепцията. Те откриват индивидуални различия при възприемането на вертикален обект в пространството. Изследванията им се базират върху наблюденията, направени по-рано от гешалтпсихолозите в Германия. По-нататъшните изследвания водят до откриването на зависим – независим от полето стил на възприемане. Независимият от полето индивид се характеризира като аналитичен, разчитащ на себе си и насочен вътрелично, докато зависимият от полето човек е глобален, социално чувствителен и взаимодействащ с обкръжението си (Messick 1996).

Тестът „пръчка и рамка“, използван първоначално за измерване на зависимост от полето, е доразработен и превърнат в инструмент за оценяване – Embedded Figures Test (EFT) („Тест на вместени фигури“). Изследването на зависимостта от полето води по-нататък до създаването на теста Group Embedded Figures (GEFT) („Групово вместени фигури“). И трите теста измерват способността на изследваното лице да „открий“ дадена форма от нейното заобикалящо поле (Witkin et al. 1962, 1964, 1971; Witkin and Goodenough 1981).

(Б) Импулсивност–рефлексивност

Тази дименсия е въведена за първи път от Каган и сътрудници (Kagan et al. 1964) и се измерва чрез теста Matching Familiar Figures Test („Съчетаване на познати фигури“). Дименсията е създадена да измерва концептуалната скорост, с която човек взема решение в условия на несигурност. Изследваните лица са разделени в две категории: такива, които достигат бързо до решение, наречени „когнитивно импулсивни“, и хора, които внимателно обмислят решението си, преди да дадат отговор, наречени „когнитивно рефлексивни“.

Импулсивните хора, изглежда, реагират бързо и чрез първия възможен отговор, който им дойде на ум, докато рефлексивните претеглят множество отговори и възможности, преди да вземат решение. Друго виждане е, че рефлексивните възприемат стимулите като компоненти, докато импулсивните – като цяло (Messick 1996).

(В) Ковергентно–дивергентно мислене

Това измерение на интелекта е предложено от Гилфорд (Guilford 1967). То представя начин на мислене и съответните стратегии за вземане на решение. Изследваното лице пристъпва към задачата по два начина: по начин, който е с отворен край и изследователски, или по начин, който е със затворен край и силно фокусиран. Ковергентното мислене е насочено към логични заключе-

ния, точни и конвенционални решения, докато дивергентното мислене – към разнообразни и многобройни решения. Двата полюса на изследваната дименсия могат да се разглеждат като полюси на воюваща система, на чиито краища са съответно наука и изкуства (Messick 1996).

Тази теория е доразвита от Хъдсън (Hudson 1966; 1968).

(Г) Стилът отграничител (style delineator) (Gregorc 1982)

Конструктът, който предлага Грегорк (Gregorc 1982), предполага, че човек учи чрез конкретен опит и/или абстрактно по последователен или последователен начин. Грегорк идентифицира четири стила на учене: конкретно последователно учене, което като начин на учене е директно и стъпка по стъпка; конкретно непоследователно учене, наблюдаващо на интуитивните и независими начини на учене; абстрактно последователно учене, ръководещо се от аналитични и логични подходи при учене, и абстрактно непоследователно учене, при което предпочитанието е към възприемане на информация по неструктуриран и експериментален начин.

Този модел може еднакво добре да се отнесе и към „дейностно центрирания подход“ (Cunyu 1987). От друга страна, интересно е да се отбележи, че Григоренко и Сърнбърг предпочитат да го отнасят към „лично центрирания“ подход (Grigorenko & Sternberg 1995).

(Д) Асимилативен изследователски когнитивен стил (Kaufman 1989)

Работата на Кауфман се базира на интереса към решаването на проблеми и креативността. Той идентифицира два вида решаване на проблеми: чрез асимилиране (асимилатори) и изследване (изследователи), като екстраполира теорията за асимилативен изследователски когнитивен стил и я пренася върху разрешаване на проблемното поведение. Създаденият от Кауфман инструмент, съдържащ 32 айтема, е замислен да обясни три фактора: новаторство срещу търсене на структура; малък срещу голям брой нови идеи и предпочитане срещу неpreferиране на структура. Мартинсен (Martinsen 1994) продължава да работи в тази област, като отдава по-специално значение на взаимовръзката между когнитивен стил, инсайт и мотивация в процеса на решаване на проблеми.

(Е) Адаптивен иновативен когнитивен стил (Kirton 1976; 1994)

Според Киртън стилът се отнася до предпочитани когнитивни стратегии, свързани с личностна реакция на промяната, както и със стратегии, свързани с креативност, решаване на проблеми и вземане на решение. Второто ключово допускане на Киртън е, че тези стратегии съответстват на редица аспекти (черти) на личността, които се появяват рано в онтогенезата и са относително стабилни. Дименсията адаптираш се–новатор се разглежда като рано развита в човешката онтогенеза и трудно податлива на промяна. Адаптиращият се изпявява предпочитание към „вършене на нещата по-добре“, докато новаторът

предпочита да „върши нещата по друг начин“. Стиливият конструкт на Киртън представлява биполярен континуум.

(Ж) Индекс на когнитивния стил (CSI)(Allinson & Hayers 1996)

Индексът на когнитивния стил е създаден за нуждите на управленската (мениджърската) практика в компаниите. По принцип той не измерва „изцяло“ когнитивния стил, а се фокусира върху отделна универсална дименсия, за която Алисън и Хайс спорят, че описва „двойствеността на човешкото съзнание“, и върху разрешаването на проблеми, което може да става по интуитивен или аналитичен начин. Индексът на когнитивния стил е самооценъчен въпросник, който отразява индивидуалната позиция по континуума аналитичност–интуитивност.

2.1.2. Модели на когнитивния стил в основата на дименсията вербален – образен стил

(А) Вербално-образни репрезентации

Райдинг и Чийма (Riding & Cheema 1991) описват по-ранната работа на Бартлет (Bartlett 1932) и „теорията за двойното кодиране“ на Паивлио (по Христова 1988) като основа за по-нататъшна работа при изследване на дименсията вербалност–образност на когнитивния процес. Създадени са няколко инструмента за измерване, които включват това разбиране като фундаментално за когнитивния стил (Ryding & Tylor 1976; Richardson 1977; Riding & Calvey 1981; Kirby et al. 1988; Riding 1991).

2.1.3. Модели на когнитивния стил, обединяващи дименсиите холистичен–аналитичен и вербален–образен

(А) Анализатор на когнитивния стил (CSA) и стил на учене (Ryding 1991)

С всеки период на нов интерес към изучаването на стила, изглежда, нараства и броят на моделите, термините и значенията, които го описват и измерват. Много автори и изследователи са се позовавали на предишните призиви за изясняване на терминологията, свързана със „стил“ (Lewis 1976; Messick et al. 1976; Curry 1983; Miller 1987; Riding & Cheema 1991; Murray-Harvey 1994).

Концепцията на Райдинг се базира на синтез на предишни разработки върху когнитивния стил, като се опитва да интегрира фундаментални елементи от теорията за стила в създаването на модел за стил на учене. Анализаторът на когнитивния стил (CSA) е компютризиран инструмент, който разкрива индивидуалната тенденция да се мисли визуално (чрез образи и картини) или вербално (чрез термини и понятия) и да се представя информацията в холистичен или в аналитичен вид (Riding 1991;1994).

Отличителна черта на по-съвременните изследвания на когнитивния стил е опитът да се оформи по-цялостна и кохерентна теория. Този опит рефлектира върху създаването на конструкти, свързани със специфични инструменти, формиращи базата за операционализацията на когнитивния стил.

3. Измерване на когнитивния стил

Измерването и изследването на когнитивните стилове са непоследователни и трудни (Messick 1994). Правени са многократни опити да се изведат определени стилове, особено зависим срещу независим от полето, чрез задачи, които са по-подходящи за измерване на способности. Оптималното измерване на стила обикновено е в термините или на типично, или на контрастиращо представяне, като ударението е или върху обичайното, или върху преобладаващото в процеса на оценка. Освен това става въпрос не толкова за количествено, колкото за качествено измерване. По този начин се стига до отговори, които могат да се класифицират като онагледяващи определен модел или процес, какъвто е и случаят при измерването на стиловете на концептуализиране.

Два са основните подходи, които се използват за измерване на когнитивния стил: а) самооценъчни въпросници и б) тестове за начина на преработване на информацията, базирани на допускането, че изпълнението се подпомага от стила.

3.1 Самооценъчни въпросници

(А) Индексът на когнитивния стил на Алисън и Хейс (Cognitive Style Index) измерва дименсия в близост до стила холистичен – аналитичен.

(Б) Въпросникът за индивидуални различия (Individual Differences Questionnaire) на Паивьо измерва стила вербален–образен. По-късно на базата на този тест се създава и Въпросникът за визуално-вербален стил (Visualizer – Verbalizer Questionnaire) (Richardson 1994).

Присъщата слабост на самооценъчните въпросници се изразява в следното: 1) възможна неспособност на изследваните лица да докладват поведението си точно и обективно; 2) нежелание да се направи усилие, за да се отговаря точно; 3) възможно отклонение, дължащо се на социалната желателност при отговарянето на въпросите.

3.2 Измерване на боравенето с информация

Връзка с дименсията холистичен–аналитичен

(А) Тестът на вместените фигури (EFT – Witkin et al. 1971) търпи критика, че измерва по-скоро интелигентност, а не стил.

Връзка с дименсията вербален–образен

(А) Анализаторът на когнитивния стил (Cognitive Style Analyser на Riding 1991) е компютризиран и измерва съотношението между двата полюса на дименсията вербален–образен и холистичен–аналитичен. Нисък коефициент означава „вербален“, а висок – „образен“ когнитивен стил. По

същия начин нисък коефициент означава „холистичен“, а висок – „аналитичен“ когнитивен стил.

Инструментът притежава някои преимущества:

- обективност (Cattel and Warburton 1967, цит. по Riding 1997);
- несъмнено оценява и двата края на континуума, което е особено важно, тъй като показва, че инструментът измерва стил, а не способности;
- може да се използва за деца и възрастни;
- свободен е контекстуално и може да се използва в различни сфери – училище, индустрия, здравна система;
- по всяка вероятност е свободен от културни влияния и досега е използван в различни държави.

По отношение на измерването на когнитивните стилове трябва да се отправя критика в две направления. Първо, много изследвания върху когнитивния стил използват задачи от неакадемично естество при измерване на представянето. Освен това много малко изследвания използват конструирани контрасти при измерването на когнитивния стил. Ограничен брой са изследванията, които измерват ефекта на когнитивния стил върху постиженията сред широк обхват от учебни предмети. Второ, изследванията на когнитивния стил в повечето случаи са само емпирично подплатени и не лежат върху ясна теоретична рамка, която да направлява изследването (Riding 1997).

Както вече беше посочено, в направения теоретичен анализ по отношение на личностно центрирания подход съществува само моделът на психологичния тип. Инструментът за измерване на когнитивния стил в този личностен модел е „Индикаторът за измерване на психологичния тип“ на Майерс и Бригс (Myers – Briggs Type Indicator), който е основан на теорията за психологичния тип на швейцарския психиатър Карл Юнг.

II. ПСИХОЛОГИЧЕН ТИП

За пръв път „Психологични типове“ излизат през 1921 г. в Цюрих на немски език. Петдесет и три години по-късно, през 1976 г., е публикуван „Индикаторът за измерване на психологичния тип“ на Майерс и Бригс (Myers-Briggs Type Indicator). Индикаторът съвместява в себе си теория и практика. Екипът американски психолози, майка и дъщеря – Катрин Бригс и Изабел Бригс Майерс, приемат предизвикателството да доразвият и да операционализират типологичната теория на Юнг, така че да се реализира нейният практически потенциал.

1. Теорията за психологичния тип по Юнг, Майерс и Бригс

Идеята за психологичния тип се корени в убеждението на Юнг, че поведението на човека е предсказуемо и се поддава на класификация. Така авторът стига до извода, че цялата съзнателна психична активност може да се класи-

фицира в четири основни психични функции: усещане, интуиция, мислене и чувстване. Усещането и интуицията са двата основни пътя, по които хората предпочитат да се запознаят с явленията от вътрешния и външния свят. Мисленето и чувстването съответно са пътищата, по които получените данни от действителността се преработват, за да се стигне до определени заключения (Юнг 1995; Пенчева 1999).

Усещането е реална и сензорна функция. Тя води до конкретните факти в представянето на света и е ориентирана към настоящия момент. Интуицията отива отвъд фактите и преживяванията. Тя е вътрешната несъзнавана перцепция, която чрез идеите търси есенцията на реалността и се насочва към възможното бъдеще. В този смисъл усещането и интуицията, които са разположени в перцептивната модалност, са двата основни пътя, по които хората предпочитат да се запознаят с явленията от вътрешния и външния свят (Юнг 1995, 1995а).

Мисленето е интелектуална функция, насочена към обективните факти, и се характеризира с търсене на логическите отношения между идеите, а чувстването е функция, която обосновава решенията върху субективната стойност на явленията. Тези две функции формират оценяващата модалност, като мисленето оценява на базата на истинност, а преживяването – на базата на ценността (Юнг 1993, 1995а).

Освен чрез описаните четири функции Юнг първоначално обяснява индивидуалните различия и чрез идентифицирането на два типа диспозиции – екстравертна и интровертна, според това, накъде насочваме психическата си енергия и внимание: дали по-лесно насочваме вниманието си към обектите и хората от външната среда (екстраверсия), или към вътрешния свят (интроверсия).

Двете нагласи (екстраверсия и интроверсия) са насочени към източника на енергия за човека. Екстравертните типове се зареждат с енергия, когато активно си взаимодействат с хора и обекти от външната среда. Те изпитват желание да действат и да се доказват, характеризират се с лесна комуникативност и социабилност. Енергията изтича навън, когато екстравертите мълчаливо размишляват върху даден проблем. Точно обратното стоят нещата при интровертите. Енергията им се влива навътре, когато продължително време разработват и обмислят идеите си на тихо и спокойно място, и изтича навън, когато са сред другите (Юнг 1995).

В теорията за психологичните типове на Юнг е заложена идеята за втора двойка противоположни по съдържание нагласи, но тя не е експлицирана. Психологичният индикатор МВТІ, операционализиращ теорията на Юнг, включва и тях. Двете нагласи, наречени разсъждение и възприятие, описват външното (екстравертирано) поведение за всеки профил. Психологичните типове, които екстравертират една от перцептивните функции, заемат единия полюс, наречен „възприятие“. Другият полюс се формира от типове, които екстравертират една от оценяващите функции, и се нарича „разсъждение“ (Myers et al. 1998).

Тази двойка нагласи описва поведението на човека, което може да се наблюдава от другите. Разсъждението включва предпочитанията към използване на процесите на мислене и преживяване спрямо външния свят, а възприятието е предпочитание към перцептивните функции – интуиция и усещане. Оценъчната нагласа разсъждение насочва хората към вземане на решение и планиране на дейности, а обратно – хората с перцептивна нагласа възприятие предпочитат непрекъснатия поток от информация, отворени са към нови факти и промяна. Те са любознателни и спонтанни (Myers et al.; Пенчева 1999).

Така в съвременния си вид теорията за типа включва четири дихотомни двойки:

- две двойки нагласи (ориентации): екстраверсия (E) – интроверсия (I) възприемане (P) – разсъждение (J);
- две двойки функции (процеси) – усещане (S) – интуиция (N) мислене (T) – чувстване (F).

Различните комбинации между тях образуват 16 личностни модела, които се наричат типове или профили (вж. табл. 1) (Myers et al. 1998; Пенчева 1999; Русинова-Карастоянов 2000). Комбинацията от предпочитания по МВТИ в четирибуквено изражение (например ESTJ) е най-общият подход за разглеждане на взаимодействията, които съществуват между типологичните предпочитания вътре в личностния тип на човека.

Съществуват няколко подхода при характеризирането на 16-те типа: чрез професионални и организационни черти, чрез черти, свързани с вземането на решение, чрез когнитивни и стилове на учене (Myers et al. 1998; Пенчева и др. 2003, Пенчева, под печат).

Таблица 1. Психологични типове по Майерс и Бригс

СЕТИВНИ (S)		ИНТУИТИВНИ (N)			
С	С	С	С		
Мислене (T)	Чувстване (F)	Чувстване (F)	Мислене (T)		
ИУМР	ИУЧР	ИНЧР	ИНМР	РАЗСЪЖДАВАЩИ (J)	И Н Т Р О
(ISTJ)	(ISFJ)	(INFJ)	(INTJ)		
ИУМВ	ИУЧВ	ИНЧВ	ИНМВ	ВЪЗПРИЕМАЩИ (P)	В Е Р Т И
(ISTP)	(ISFP)	(INFP)	(INTP)		

ЕУМВ	ЕУЧВ	ЕНЧВ	ЕНМВ	ВЪЗПРИЕМАЩИ (P)	Е К С Т Р А В Е Р Т И
(ESTP)	(ESFP)	(ENFP)	(ENTP)		
ЕУМП	ЕУЧР	ЕНЧР	ЕНМР	РАЗСЪЖДАВАЩИ (J)	Е Р Т И
(ESTJ)	(ESFJ)	(ENFJ)	(ENTJ)		

III. КОГНИТИВЕН СТИЛ И ПСИХОЛОГИЧЕН ТИП

Анализираният личностен модел поставя психичните функции усещане – интуиция и мислене – чувстване в по-широк контекст от некогнитивни личностни характеристики, каквито са предпочитанията към определени нагласи (екстраверсия и интроверсия, разсъждение и възприятие), съдържащи интерактивни аспекти. Така той обхваща личността не само като структура, но и като взаимодействие с външния свят. Неговите основни понятия са преработването на информация и вземането на решение (Carlson 1980). Тези два аспекта на психологичния тип се възприемат от съвременните последователи на тази парадигма като когнитивен стил.

Тъй като четирите оси се комбинират, за да образуват 16-те психологични типа, много изследователи опростяват нещата, като се фокусират върху ключовите биполарни дименсии: усещане – мислене и мислене – чувстване (Frisbie 1988; Hirschman 1985, Keen & Bronsema 1981, Mitroff 1981, цит. по Claxton & McIntyre 1996). Четирите когнитивни стила се представят по следния начин: усещане – мислене (ST), интуиция – мислене (NT), интуиция – чувстване (NF), усещане – чувстване (SF). Оста усещане/интуиция измерва склонността към възприемане на определен тип информация, а оста мислене/чувстване обхваща предпочитанията към нейното преработване и вземането на решение. Уилър използва тези две скали, за да проследи процесите на „възприемането на информация“ и да представи „боравенето с информация“ (Wheeler 2001). Следователно можем да направим извода, че когнитивният стил се съдържа в структурата на психологичния тип (Пенчева и др. 2004).

Както вече посочихме, тези две скали образуват 4 възможни когнитивни стила, чиито основни характеристики са представени в табл. 2 (адаптация по Маккланеган [McClanaghan 2000]).

Таблица 2. Основни характеристики на когнитивните стилове (профили по MBTI)

	Усещане – мислене (ST)	Интуиция – мислене (NT)	Усещане – чувстване (SF)	Интуиция – чувстване (NF)
Най-често задавани въпроси	Кой, какво, къде, кога	Обяснение, сравнение, определяне на причина и следствие	Какъв беше твоят опит? Какво знаеш за това?	Какво може да стане, ако? Или – Къде това може да се приложи?
Предпочитани задачи за учене	Организиране на информация за факти, периодично напомняне	Начин, по който учениците трябва да сортират информация, да анализират и да правят изводи	Групова работа или задача, която включва и въздействие	Изпълнение на задачи и проекти или даване на задачи, които включват въображение и новаторство
Предпочитана среда за учене	Традиционна работа по един или по двойки, като учителят е във фокуса на обучението	Екипи, които ще създадат атмосфера на дебат; учителят се мести от екип в екип	Групи или двойки, които си помагат; учителят общува с ученика директно, или очи в очи	Центрове за обучение, учениците са групирани по интереси, учителят служи като ресурс
Предпочитана обратна връзка	Честа, бърза, кратка – нужда да се знае дали са прави	Рядка, но с обяснение, защо са получили оценката, която им е поставена	Честа, бърза с ударение върху обема усилия, който се наблюдава	Рядка, но с ударение върху ценността, уникалността и съзидателността
Предпочитан начин за оценяване	С „вярно“ – „грешно“, с оставено празно място за отбелязване на оценка, всяко оценяване, което позволява на ученика да си припомня факти	Критични есета, дебати, изследователски проекти, които оценяват способността за правене на взаимовръзки	Интервюта във и извън клас	Всичко, което е в състояние да покаже какво може да прави ученикът и какво е научил

Скалите екстраверсия – интроверсия (E-I) и разсъждение – възприемане (J-P) също се използват от някои изследователи. Проучвано е влиянието на комбинациите между нагласите екстраверсия/интроверсия и съответната възприемаща функция – усещане или възприятие. Така се образуват следните двойки:

ES модел – конкретно активен;

IS модел – конкретно рефлексивен;
EN модел – абстрактно активен;
IN модел – абстрактно рефлексивен.

Конкретно активните ученици са реалисти, ориентирани към действието, най-практични от четирите модела и учат най-добре, когато е очевидно полезното приложение на материала. Конкретно рефлексивните са задълбочени реалисти, предпочитат да се занимават с това, което е реално и фактологично, по внимателен и неприбързан начин. Абстрактно активните ученици са ориентирани към действието новатори, които имат широки интереси и обичат новите възможности като предизвикателство, което кара нещата да се случват. Абстрактно рефлексивните учещи са задълбочени новатори, интроспективни и начетени, заинтересувани от познанието заради самото познание. Те ценят идеите, теорията и дълбочината на разбирането. Конкретно активният модел е най-прагматичен и най-малко академичен от четирите комбинации, докато абстрактно рефлексивният е най-академичен и най-малко прагматичен (Schroeder 1993, цит. по Пенчева, под печат).

Не по-малко съдържателни за образователната практика са данните, които хвърлят светлина върху капацитета на комбинациите SP, SJ, NP, NJ. Така например комбинацията SP предполага предпочитание към структурирани изследователски наблюдения и практическо обучение; комбинацията SJ показва тенденция към структурирано, дидактическо обучение, богато на сетивна информация; комбинацията NP – към ниска степен на структура и индуктивни дейности, а комбинация NJ – към средно до високо ниво и „сериозно“ обучение.

Някои от тези комбинации са по-задълбочено проучени. Резултатите от изследванията доказват, че сетивно разсъждаващите ученици (SJ) предпочитат лекционно ориентирано обучение, което съответства на структурата на традиционната образователна среда и е консистентно с типологичната теория, описваща сетивните лица като подкрепящи традициите и авторитета, а разсъждаващите – като нуждаещи се от структура. От друга страна, интуитивно-перцептивните типове (NP) предпочитат отворено проучване на материала без предварително планирана структура. Този резултат съответства на теоретичните описания на всяка от тези две дименсии, които сочат, че визираните личностови типове са креативни и неконвенционални (N) и не обичат структурата или други ограничения на тяхната свобода (P) (Filbeck & Smith 1996, цит. по Пенчева, под печат).

Постигането на академичен успех изисква способност за справяне с концепции и идеи, както и работа с абстракции и теории. Според типологичната теория понятията и идеите попадат основно в полето на интроверсията (I), докато абстрактната информация и въображението – в полето

на интуицията (N) (Myers et al. 1998). Изследванията в психологията се стремят да изследват познанията в тези области и показват, че типовете с предпочитание към интроверсия– интуиция (IN) се отличават с относително преимущество над другите ученици, тъй като техните когнитивни стилове съвпадат с изискванията и поставяните им академични задачи. Не всички академични задачи обаче са едни и същи. Тези, които изискват логичен анализ, ще отговарят повече на мисловните (T) типове, а тези, които са основани на разбиране на човешкото поведение, ще отговарят повече на емоционалните (F) типове (Carland & Carland 1990).

Филбек и Смит откриват някои личностни предпочитания в пряка връзка с когнитивния стил (Filbeck and Smith 1996). Например учениците с предпочитания към усещане – разсъждение (SJ) предпочитат класове, които са лекционно ориентирани, или авторитарната структура на традиционната атмосфера в класната стая. От друга страна, типовете с предпочитание интуиция – възприятие (NP) харесват отворен за експериментиране материал без планирана структура. Тези типове също така предпочитат класове, които предполагат взаимодействие.

1. Модел на взаимодействието между психологичен тип, когнитивен стил и стил на вземане на решение

В рамките на съвременната тенденция към интегриране на вече съществуващи дефиниции и класификации Пенчева и колектив извеждат „триплас-тов модел“ на отношението психологичен тип–когнитивен стил–стил на вземане на решение (Пенчева и др. 2004). Той е аналогичен на предложението от Райдинг модел на когнитивния контрол. В модела на Райдинг когнитивният стил е „свързващата“ величина между първичните източници (индивидуалност, когнитивна история, пол) и когнитивния „изход“, каквито са стратегиите за учене, а вероятно и набор от когнитивни отговори, оказващи влияние върху социалното поведение (Riding 1997).

В предлагания от Пенчева и колектив вариант моделът на Райдинг би придобил следния вид: най-вътрешният пласт се състои от конституционално обусловени индивидуални диспозиции, средният пласт – от когнитивния стил, а най-външният пласт – от стила на вземане на решение (вж. фиг. 1).

Друг модел, който има отношение към психологичния тип и когнитивния стил, е този на луковицата на Къри.

Фиг. 1. Взаимодействие между психологичен тип, когнитивен стил и стил на вземане на решение

2. Модел на луковицата на Къри

Къри твърде категорично обособява три основни проблема при операционализирането на конструкта стил на учене: (1) объркване при определенията; (2) слабости при установяването на надежност и валидност на измерването; (3) определяне на характеристиките на стила чрез инструктажа на участниците в изследванията (Curry 1991).

Като опит да организира съвременните теории за стила авторката предлага „модел на луковицата“ (Curry 1983), който представлява опит за отнасяне на съществуващите модели както към когнитивната, така и към дейностно центрираната традиция. С други думи, тя се опитва да обедини в един модел когнитивно центрирания и дейностно центрирания подход, както и когнитивния стил и стила на учене.

Сърцевината на онагледяващия стила „модел на луковицата“ е изградена от лично центрирани модели (към които се отнася моделът на психологичния тип), водещи до вторичното напластяване и следващия слой от информационнопроцесуални модели, за да се стигне до най-външния слой на модели на предпочитания към обучение на стила на учене.

Най-вътрешен слой в модела на луковицата е „когнитивно личностният стил“. Той се определя като индивидуални начини на адаптиране и асимилиране на информация, която не си взаимодейства директно със средата. Тази информация е вътрешна и относително постоянна личностна дименсия, която се изразява индиректно и е очевидна само когато индивидуалното

поведение се наблюдава в редица ситуации, свързани с учене. Примери за тестове в това отношение са Тестът на вместените фигури (EFT) (Witkin 1962), Индикаторът на психологичния тип на Майерс и Бригс (МВТИ) (Myers 1978), Тестът на съчетаване на познатите фигури (Matching Familiar Figures Test) (Kagan 1966). Под втория слой в модела на луковицата, който се нарича „стил на преработване на информацията“, се разбира индивидуалният интелектуален подход към асимилиране на информация. Тъй като този процес не включва директно влиянието на средата, Къри вярва, че инструментите за измерването му са по-стабилни, но все още подлежат на модифициране чрез стратегиите на учене. Такива инструменти са Въпросникът за стил на учене (Learning Style Inventory) (Kolb 1976) и Въпросникът за процеси на учене (Inventory of Learning Process) (Schmeck et al. 1977). Според нея най-външният слой е този, който е най-видим. Като примери тя дава Въпросника за предпочитания при учене (Learning Preference Inventory) (Rezler & Rezmovic 1981, цит. по Curry 1983) и Скалата на Граша Райкман за стилове на учене при ученици (Grasha Reichmann Students Learning Styles Scales) (Reichmann & Grasha 1974, цит. по Curry 1983). Предпочитания към обучението се отнасят до индивидуалния избор на среда, в която да се учи. Според Къри тези предпочитания са най-малко стабилни и най-лесно се влияят на равнище измерване в областта на стиловете на учене.

Моделът, предложен от Къри, отразява концептуализацията на стила, но предполага допълнителни усилия за изясняването на терминологията (Curry 1987). Опитът за изясняване на конструкта „стил“ чрез този модел не може да не се оцени, но нуждата от неговото усъвършенстване е видима.

3. Модел на когнитивния контрол

По-съвременен модел, който представлява усъвършенстван вариант на този на Къри, е моделът на когнитивен контрол, предложен от Райдинг и Райнер (1995) и Райдинг и Уигли (Riding & Ryner 1995; Riding & Wigley 1995 цит. по Riding 1997). Както вече споменахме, при този модел в най-вътрешния слой са разположени спомените на човека за миналия му опит и познания, пол и личност. Следващият слой е на когнитивния контрол. Тук влизат двете дименсии по Анализатора на когнитивния стил (CSA) (вербален – образен и холистичен – аналитичен когнитивен стил). Този слой представлява организацията и репрезентацията на допирните точки между вътрешните нива и външния свят. Най-външният слой представлява работещата система за преработване на спомените, която анализира входящата информация. Той се измерва чрез редица тестове за интелигентност и в това отношение може да се разглежда като детерминиращ „интелигентността“. Според авторите също би трябвало да има набор от „когнитивни отговори“, които да влияят на социалното поведение.

ОБОБЩЕНИЕ

Смисълът, значението, изследването и приложението на когнитивния стил в психологията са многолики и многостранни. Разгледани в светлината на психологичния тип, те неизменно водят до приложението на когнитивния стил в класната стая, стиловете на преподаване и стиловете на учене на учители и ученици, както и изработването на нови стратегии за по-добро обучение.

Известно е, че стиловете влияят не само върху когнитивните структури, но и върху тяхното развитие (Brodzinsky 1985; Kogan 1985, Messick 1984). Следователно когнитивните стилове оказват влияние върху ученето и структурирането на знанията.

Много автори защитават тезата, че когнитивният стил влияе както на използването, така и на изграждането на когнитивните структури, като оказва съществено влияние върху достигането до познания. Дейвис твърди, че ученици със специфични когнитивни стилове са по-добре подготвени и имат по-добър академичен успех (Davis 1991). В потвърждение на това резултатите от изследванията непрекъснато сочат, че ученици с независим от полето и рефлексивен когнитивен стил демонстрират по-добро представяне или еднакво по значимост в сравнение с тези, които са зависими от полето или импулсивни. Зависимите от полето ученици вероятно обръщат повече внимание на въпроси, които не се съотнасят с поставените им задачи (Voeckaerts 1996).

Изглежда, че учениците с различни когнитивни стилове се различават по начина, по който обръщат внимание на различни аспекти на информацията. Те кодират и извличат информация по различен начин, като процесът на мислене при тях също протича различно (Brondzinsky 1985).

Предполага се, че припокриването на когнитивните стилове на учители и ученици може да повлияе на постиженията на учениците. То може да е позитивно за зависимите от полето ученици или негативно – за независимите от полето ученици, а понякога – има точно обратен ефект. Установено е също така, че запознаването на учителите с влиянието, което оказват стиловете на преподаване и учене, и с дименсията „зависим от полето“ води до приспособяване на стила на преподаване на учителя към различните стилове на учене на учениците. Това от своя страна води до много по-ползотворен и благоприятен климат на учене в класната стая (Messick 1996; Myers et al. 1998; Пенчева, под печат).

Когнитивните стилове могат да служат като основа за въвеждане на методи на обучение, съобразени със стиловете на учене на учениците, за да се оптимизира ученето в училище, или като предизвикателство: разминаване на стилове на преподаване и учене, с което да се стимулират гъвкавостта на мисленето и усвояването на нови подходи за учене. Запознаването на учите-

лите със същността на когнитивните стилове може да доведе до повишаване на гъвкавостта и разнообразяване на собствените им стилове на преподаване и да улесни разбирането им за различията в ученето на учениците, което от своя страна ще доведе до по-добра комуникация учител–ученик. От друга страна, запознаването на учениците с естеството на когнитивните стилове предполага разширяване на техните хоризонти по отношение на алтернативни стратегии на мислене, което ще доведе до обогатен и по-силен когнитивен репертоар.

Когнитивните стилове имат отношение към избора на специалност, на специализация и съответно – към представянето на професионалното поприще. В този смисъл познаването на когнитивните стилове на учениците може да подпомогне консултирането по отношение на вземането на решения, професионалната ориентация и бъдещата реализация на учениците.

Важна цел на обучението е превръщането на стиловете в капитал и справянето с произтичащите от тях обичайни ограничения. Резултати би трябвало да се търсят отвъд постигането на знание, като се включат и маниерът, и гъвкавостта на мислене на учениците. Обучението има не само стилови, но и интелектуални изисквания. Запознаването на участниците в процеса на обучение с когнитивните стилове би допринесло за по-доброто разбиране на съответните изисквания и за оптимизирането на условията за учене в класната стая (Messick 1984; Witkin et al. 1977).

Обучението има изисквания както към стиловете, така и към съдържателните аспекти на психичното функциониране. Едновременно с това то е един от най-важните фактори за изграждането на стилови и съдържателните аспекти на когнитивното развитие. Осмислянето на когнитивния стил като градивен елемент в структурата на психологичния тип е подходяща концептуална основа за хармонизиране на взаимодействията учител–ученик по посока на когнитивното и психосоциалното развитие в училищна възраст (Пенчева, под печат; Пенчева и др. 2004).

ЛИТЕРАТУРА

- Пенчева, Е. (1999). Психологична типология на училищната администрация, *Психологични изследвания*, 1–2, 17–28.
- Пенчева, Е. (под печат). *Психологична типология и образователна практика*. С., Академично изд. „Марин Дринов“.
- Пенчева, Е., Р. Божинова, С. Василева, Д. Боянова (2004). Личност, когнитивен стил и вземане на решение. *Психологически изследвания*, 2, 81–96.
- Пенчева, Е., Р. Божинова, С. Василева, Д. Боянова (2003). Влияние на психологичния тип върху когнитивния стил и стила на вземане на решение. *Списание на Българската академия на науките*, 2, 27–32.
- Русинова-Христова, А., Г. Карастоянов (2000). *Психологичните типове по Юнг и стресът*. С., Пропелер.

- Христова, Е. (1988). *Как възприемаме речта*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Юнг, К. (1993). *Избрано*. Книга втора. Плевен, Евразия-Абагар.
- Юнг, К. (1995). *Психологически типове*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Юнг, К. (1995а). *За основите на аналитичната психология*. Тавистокски лекции – 1935. Плевен, ЕА.
- Юто, М. (1994). Върху някои въпроси, свързани с когнитивните стилове. *Българско списание по психология*, 4, 3–26.
- Allinson, J. & Hayes, C. (1996). The Cognitive Style Index, a measure of intuition-analysis for organizational research. – *Journal of Management Studies*, 33, (1), 119–135.
- Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. London, Holt, Rinehart and Winston.
- Allport, G. W. (1937). *Personality: A psychological interpretation*. New York, Holt & Co.
- Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Blickle, G. (1996). Personality traits, learning strategies, and performance. Personality in learning and education: A review. *European Journal of Personality*, 10, 337–352.
- Boekaerts, M. (1996). Personality and psychology of learning. *European Journal of Personality*, 10, 377–404.
- Brodzinsky, D. M. (1985). On the relationship between cognitive styles and cognitive Structures. – In: Neimark, E. D., R. De Lisi, & J.L. Newman. (Eds). *Moderators of Competence* (pp. 147–174). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Carland, J. A. & Carland, J. W. (1990). Cognitive styles and the education of computer information systems students. *Journal of Research on Computing in Education*, 23, (1), 13–114.
- Carlson, R. (1980). Studies of Jungian typology: II Representations of the personal world. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 801–810.
- Claxton, R. & McIntyre, R. (1996). Cognitive style as a potential antecedents to values. *Journal of Social Behavior & Personality*, 11 (2), 355–374.
- Cronbach, L. J. & Snow, R. E. (1977). *Aptitudes and instructional methods; a handbook for research on interactions*. New York, Irvington.
- Curry, L. (1987). *Integrating Concepts of Cognitive and Learning Style, a review with attention to psychometric standards*. Ottawa, ON: Canadian College of Health Service Executives.
- Curry, L. (1983). *An organization of learning styles theory and constructs*, ERIC. Document, 235 185.
- Curry, L. (1991). Patterns of learning style across selected medical specialties. *Educational Psychology*, 11, 247–278.
- Davis, J. K. (1991). Educational implications of field dependence-independence. – In: Wapner, S. & Demick, J. (Eds), *Field dependence – independence: cognitive style across the life span*, (149–176). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Dweck, C. (1986). Motivational processes affecting learning. *American Psychologist*, 41, 1040–1048.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*, Row, Peterson, Evanston, IL.
- Filbeck, G. & Smith, L. (1996). Learning styles, teaching strategies, and predictors of success for students in corporate finance. *Financial Practice & Education*, 6 (1), 12–74.
- Galton, F. (1883). *Inquires into Human Faculty and its Development*. London, MacMillan.
- Gregorc, A. R. (1982). *Style Delineator*. Mynard, MA: Gabriel Systems.
- Grigorenko, E. L. & Sternberg, R. J. (1995). Thinking styles. In Saklofske D. H. & Zeidner M. (Eds) *International handbook of personality and intelligence*. New York, Plenum Press, 205–230.
- Guilford, J. P. (1967). *The nature of human intelligence*. New York, McGraw-Hill.
- Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York, Wiley.
- Hudson, L. (1966). *Contrary Imaginations*, Methuen, London.

- Hudson, L. (1968). *Frames of Mind*, Harmondsworth, Penguin Books.
- James, W. (1980). *The Principles of Psychology*, Vol. 2, London, MacMillan.
- Kagan, J. (1966). Developmental studies in reflection and analysis. – In: A. H. Kidd & J. L. Rivoire (Eds) *Perceptual Development in Children*, New York, International University Press.
- Kagan, J., B. L. Rosman, D. Day, J. Albert & W. Phillips (1964). Information processing in the child: significance of analytic and reflective attitudes, *Psychological Monographs*, 78, (1).
- Kaufmann, G. (1989). The Assimilator-Explorer Inventory. – In: O. Martinsen, *Cognitive Style and Insight*, Ph.D. thesis, Faculty of Psychology, University of Bergen, Norway.
- Kelley, H. H. (1973). The processes of causal attribution. – *American Psychologist*, 28, 107–128.
- Kelly, G. A. (1955). *The Psychology of Personal Constructs*, Vol. 1, Norton, New York.
- Kirby, J., P. Moore & N. Schofield (1988). Verbal and visual learning styles. – *Contemporary Educational Psychology*, 13, 169–184.
- Kirton, M. J. (1976). Adaptors and innovators, a description and measure. – *Journal of Applied Psychology*, 61, 622–629.
- Kirton, M. J. (1994). (Ed.) *Adaptors and Innovators*, 2nd Edn, London, Routledge.
- Kogan, N. (1985). Cognitive styles as moderators of competence: A commentary. – In: Neimark, E. D., De Lisi, R. and Newman, J. L. (Eds), *Moderators of Competence*, 175–189, Erlbaum, Hillsdale, NJ. Kolb, D. A. (1976). *Learning Style Inventory: technical manual*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.
- Lewis, B. N. (1976). Avoidance of aptitude-treatment trivialities. – In : S. Messick (Ed) *Individuality in Learning*, San Francisco, CA, Jossey-Bass.
- Martinsen, O. (1994). *Cognitive style and insight*, Ph.D. thesis, Faculty of Psychology, University of Bergen, Norway.
- Mc Clanaghan, M. E. (2000). A Strategy for helping students learn how to learn. – *Education*, Vol.120, Issue 3, 8–479.
- McKeachie, W. J., Printich, P.R. & Lin, Y. (1985). Teaching learning strategies. *Imagination, Cognition, and personality*, 13, 39–55.
- Messick, S. (1996). Bridging cognition and personality in education: the role of style in performance and development. – *European Journal of Personality*, Vol. 10, 353–376.
- Messick, S. (1984). The nature of cognitive styles: Problems and promise in educational practice. – *Educational Psychologist*, 19, 59–74.
- Messick, S. (1994). Cognitive styles and learning. – In : Husen, T. and Postletwaite, T.N. (Eds), *International Encyclopedia of Education* 2nd edn, Pergamon, New York.
- Messick, S. (1976). Personality consistencies in cognition and creativity. – In: S. Messick and Associates (Eds) *Individuality in Learning: implications of cognitive styles and creativity for human development*, San Francisco, CA: Jossey-Bass, 4–22.
- Messick, S. (1979). Potential uses of noncognitive measurement in education. – *Journal of Educational Psychology*, 71, 281 - 292.
- Messick, S. (1976). Personality consistencies in cognition and creativity. – In: S. messick and Associates (Eds) *Individuality in Learning: implications of cognitive styles and creativity for human development*, 4–22, San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Miller, A. (1987). Cognitive Styles, an integrated model. – *Educational Psychology*, 7, 251–268.
- Mischel, W. (1993). *Introduction in Personality*, 5th Edn, Harcourt Brace, Fort Worth, TX.
- Murray-Harvey, R. (1994). Learning styles and approaches to learning, distinguishing between concepts and instruments. – *British Journal of Educational Psychology*, 64, 373–388.
- Myers, I. (1978). *Myers-Briggs Type Indicator*, Palo Alto, CA, Consulting Psychologists' Press.
- Myers, I., M. McCaulley, N. Quenk, A. Hammer (1998). *MBTI manual. A guide to the development and use of the Myers-Briggs type indicator*, third edition, Palo Alto, Consulting Psychologists Press, Inc.

- Printich, P. R. (1989). The dynamic interplay of student motivation and cognition in the college classroom. – In: Maehr, M.L. and Ames, C. (Eds), *Advances in Motivation and Achievement*, Vol 7, 117–160, JAI, Greenwich.
- Raad, D. R. & Schouwenburg, H.C. (1996). Personality in learning and education: a review. – *European Journal of Personality*, Vol. 10, 303–336.
- Richardson, A. (1977). Verbalizer-Visualizer: a cognitive style dimension. – *Journal of Mental Imagery*, 1, 109–125.
- Richardson, A. (1994). *Individual Differences in Imagining: their measurement, origins and consequences*. New York, Baywood Publishing Co.
- Riding, R. (1997). On the nature of cognitive style. – *Educational Psychology*
- Riding, R. J. & Calvey, I. (1981). The assessment of Verbal-Imagery learning styles and their effect on recall of concrete and abstract prose passages by eleven year old children. – *British Journal of Psychology*, 72, 59–64.
- Riding, R. J. (1991). *Cognitive Styles Analysis, Birmingham, Learning and Training Technology*.
- Riding, R. J. (1994). *Personal Style Awareness and Personal Development*, Birmingham, Learning and Training Technology.
- Riding, R.J. & Cheema, I. (1991). Cognitive styles – an overview and intergration. – *Educational Psychology*, 11, 193–215.
- Riding, R. J. & Taylor, E.M. (1976). Imagery performance and prose comprehension in 7 year old children. – *Educational Studies*, 2, 21–27.
- Schmeck, R. R., Ribich, F.D. & Ramanaiah, H. (1977). Development of a self-report inventory for assessing individual differences in learning processes. – *Applied Psychological Measurement*, 1, 413–431.
- Shipman, S. & Shipman, V. C. (1985). Cognitive styles: some conceptual, methodological, and applied issues. – *Review of Research in Education*, 12, 229–291.
- Snow, R. E., Corno, L. & Jackson, D.N.III (1996). Individual differences in affective and conative functions. – In: Berliner, D. C. & Calfee, R. (Eds.) *Handbook of Educational Psychology*, Macmillan, New York.
- Tennant, M. (1988). *Psychology and Adult learning*, London, Routledge.
- Vernon, M. D. (1963). *The Psychology of Perception*. Harmondsworth, Penguin Books).
- Weiner, B. (1986). *An Attributional Theory of Motivation and Emotion*. Springer, New York.
- Weiner, B. (1990). Attribution in personality psychology. – In: Pervin, L. A. (Ed), *Handbook of Personality: Theory and Research*, 465–485, Guilford, New York.
- Wheeler, P. (2001). The Myers-Briggs type indicator and applications to accounting education research. – *Issues in Accounting Education*, Vol. 16, 1, 125–149.
- Witkin, H. A. (1964). Origins in cognitive style. – In: C. Sheerer (Ed.) *Cognition, theory, research, promise*, New York, Harper and Row.
- Witkin, H. A. & Asch, S. E. (1948). Studies in space orientation, III. Perception of the upright in the absence of visual field. – *Journal of Experimental Psychology*, 38, 603–614.
- Witkin, H. A. & Goodenough, D. (1981). *Cognitive Styles, essence and origins: field dependence and field independence*. New York, International Universities Press.
- Witkin, H. A., Dyk, R. B., Faterson, H. F., Goodenough, D. R. & Karp, S.A. (1962). *Psychological Differentiation*, New York, Wiley.
- Witkin, H. A., Moore, C. A., Goodenough, D. R. and Cox, P. W. (1977). Field-dependent and field-independent cognitive styles and their educational implications. – *Review of Educational Research*, 47, 1–64.
- Witkin, H. A., Oltman, P., Raskin, E. & Karp, S. (1971). *A Manual for Embedded Figures Test*, Palo Alto, CA, Consulting Psychologists Press.
- Wittrock, M. C. (Ed). (1986). *Handbook of Research on Teaching*, 3rd Edn, MacMillan, New York.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

СТРЕС И ЗДРАВНО ПОВЕДЕНИЕ В УНИВЕРСИТЕТСКА СРЕДА

СНЕЖАНА ИЛИЕВА, ВИХРА НАЙДЕНОВА¹

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Снежана Илиева, Вихра Найденова. СТРЕСС И ПОВЕДЕНИЕ ЗДОРОВЬЯ В УНИВЕРСИТЕТСКОЙ СРЕДЕ

Исследованы источники стресса, общую напряженность и поведение здоровья у студентов, а также установлены различия в зависимости пола, доходов и условия жилья. Выявлены основные факторы проявления стресса у студентов: социальные взаимоотношения, учеба, коммуникация и изолирование, здоровье и условия среды, финансовое положение. Размер доходов повышает стресса всем исследованным факторам с исключением коммуникации и изолирования. Женщины испытывают больше общую напряженность и стресс учебы и здоровья в условиях среды чем мужчины. Существуют половые различия в отношении поведения здоровья – мужчины больше занимаются спортом, но и чаще употребляют алкоголь, а женщины курят больше, но и придают большую значимость здоровой пище. Поведение риска, связанное с употреблением алкоголя и наркотиков зависимо от условий жилья.

Snezhana Ilieva, Vihra Naydenova. STRESS AND HEALTH BEHAVIOR IN UNIVERSITY SETTING

The research of stress sources, overall strain and health behaviour identifies differences in sex, income and accommodation conditions. The main stress factors for students are the social relationships, isolation and communication, studies, health, social environment and financial status. The amount of income increases the stress according to all studied sources, excluding the isolation

---

¹ Изследването е част от кроснационално изследване „Cross-national students health survey (CNSHS, 2005–2010)“ с участници Р. Миколайчик, В. Найденова, С. Майер (Университет Билефелд), Сн. Илиева (Софийски университет), У. Дуджак (Университет Люблин).

and communication. Women tend to experience more overall strain and stress in result of their studies, health conditions and social environment than men. Sexual differences are observed in health behavior – men are more likely to go for sports and drink alcohol, while women tend to smoke more and are more considerable of their healthy nutrition. The risky behavior related to alcohol and drug use is directly influenced by the accommodation conditions.

СЪВРЕМЕННИ КОНЦЕПЦИИ ЗА СТРЕСА И ЗДРАВЕТО В ОРГАНИЗАЦИИТЕ

В последните десетилетия последствията от влиянието на стреса върху здравето на индивидите се потвърждават от множество изследвания в различни научни области – от медицина до психология и социология. Стресът се определя като болестта на съвременното общество, но и в резултат от неговото действие се установяват типични болести, които за съжаление обхващат все по-голям кръг от заболявания. Освен традиционно признатите болести, свързани със стреса, като сърдечно-съдови заболявания, високо кръвно налягане, диабет, язви, мигрена, се очертава тенденцията почти всички болести да се приписват на стреса или поне да се смята, че са провокирани от неуспешното справяне с него.

От една страна, това лесно обяснява механизмите и проявите на болестта, но същевременно не дава яснота, дали само стресът е в основата на заболяванията и доколко може да се осъществи превенция за намаляване на вредните последствия от него върху здравето. От друга страна, необходимо е да се приведат доказателства, които отчитат не само постиженията на медицината, но и психологическите закономерности в изследването на стреса и личностните особености, които влияят върху болестта и здравето.

В изследване на страдащи от основните групи заболявания се установява, че характерът и проявите на болестта са детерминирани от множество личностни различия, сред които водещо значение имат здравният локус на контрол, здравните убеждения и нагласи и уменията за решаване на проблеми. От съществено значение за справянето със стреса по принцип и съответно с болестта също така са религиозните убеждения и вяра и финансовото състояние на болните (Крумова 2005). Освен демографски различия по пол и възраст и очертани личностни профили при различните заболявания съществуват и межкултурни различия в перцепциите за здраве и болест, които са социално и исторически обусловени и определят изхода от болестта (пак там).

Механизмите за протичане на болестта произтичат от перцепциите и убежденията относно здравето и здравното поведение и това изисква да се отчита тяхната специфика в различни национални култури. Въз основа на това могат да бъдат изградени културно-специфични модели и програми за превенция на заболяванията и за поддържане на здравето. Доказателство за необходимостта от отчитане на социоикономическите и културните различия между европейските региони са индикаторите за здраве и ръстът на преждев-

ременната смъртност (WHO 1999; Rayner, Petersen 2000). Сърдечно-съдовите заболявания причиняват по-висока преждевременна смъртност в северните, източните и централните европейски страни, отколкото в западните и южните (Rayner, Petersen 2000).

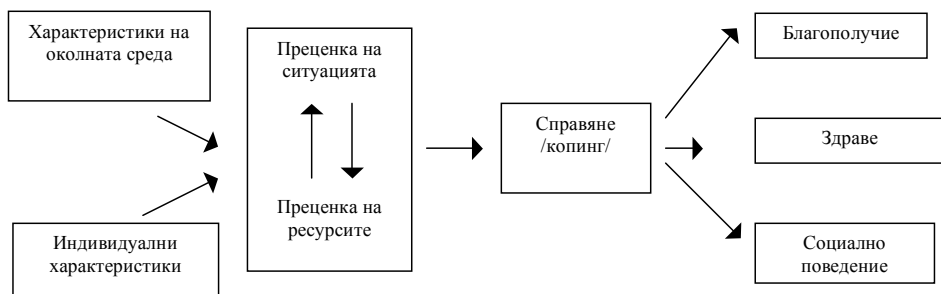
Очевидно културните стереотипи, начинът на хранене и живот, както и стресът, породен от социално-икономическата среда, са сред водещите фактори за сърдечно-съдови заболявания. Високите нива на стрес в страните от Централна и Източна Европа, които са резултат от протичащите политически, икономически и социални изменения, безспорно обуславят и високия ръст на заболяемост. Неслучайно в последните години България се нарежда в челните места както по тютюнопушене, така и по смъртност, причинена от инфаркти, т.е. това са типичните прояви и последствия от неуспешно справяне със силен и често продължителен стрес.

Всичко това води до необходимостта да се преразгледат традиционните възгледи за стреса и здравето, които са ориентирани преди всичко към индивидуалното справяне, и да се отчете по-широкият социален и организационен контекст, който причинява стрес и изменения в здравето и здравното поведение. През последните 50 години се гледа по-скоро критично на класическото разбиране за здравето и болестта като медицински категории, като все повече се подчертава био-психосоциалният характер на болестта и здравето. Наблюдава се „смяна“ на парадигмите – от биомедицински към био-психосоциален познавателен модел, и се обръща специално внимание на факторите, които влияят върху запазването и протекцията на здравето (Muench et al. 2004).

Модерното разбиране за здравето е свързано с цялостното преобръщане на концепциите за здравето и болестта. Дефиницията на Световната здравна организация, цитирана от множество автори, определя здравето не само като отсъствие на болест, а като състояние на пълно физическо, духовно и социално благополучие и удовлетвореност в рамките на жизнената среда, в която е поставен индивидът (Lauber 2001). Съвременни автори като Антоновски обръщат внимание върху специфичните ресурси, които съхраняват здравето на индивидите (Antonovsky 1987, 1997; Beck 2003), за разлика от традиционната медицинска гледна точка, която се интересува главно от последствията на влошеното здраве, от болестта. Субективното благополучие на личността варира в индивидуалистичните и колективистичните култури и се оказва решаваща предпоставка за психичното и телесното здраве, като то е свързано пряко с удовлетвореността от живота и със стреса (Петкова 2002). Стресът намалява, а здравното състояние се подобрява при наличие на удовлетвореност от живота като цяло и от отделните жизненни сфери, т.е. тези компоненти на субективното благополучие действат като буфери на стресогенните въздействия (пак там).

Съвременните психологически концепции определят стреса като резултат от несъответствие между изискванията на средата и възможностите на индивида да се справи с тях и в същото време това несъответствие се възпри-

ема от индивида като заплашително. При транзакционалните модели за стреса (Lazarus 1981), които обясняват най-пълно взаимодействието между личност и среда, индивидуалните фактори играят основна роля в процеса на оценка и определят преживяването и равнището на стрес (вж. фиг. 1).

Фиг. 1. Стрес и справяне от транзакционална перспектива (Lazarus 1981)

Процесът на стрес се разбира като зависим не само от ситуативните фактори, но и от особеностите на личността (Lazarus 1981; Folkman 1984; Leppin & Schwarzer 1997; Schwarzer 2000). Наред с това в зависимост от психологичните типове се установяват различия както в степента на възприетия стрес, така и в предпочитаните стратегии за справяне с него (Русинова-Христова, Карастоянов 2000). Така например интровертите са по-трудно приспособими към изискванията на средата и са по-склонни да прилагат емоционално фокусирани стратегии като въздържане, ограничаване и избягване или да прибегват до употреба на алкохол и наркотици. Екстравертните типове не преживяват силен стрес независимо от стресогенността на средата и се отличават с по-често използване на стратегията за позитивно преосмисляне на стресогенните въздействия (пак там).

Индивидуалните променливи определят оценката на заплахата и личностните ресурси за справяне, но това не намалява ролята на средата във възникването на стрес (Карастоянов, Величков 1994; Карастоянов 1996). Ресурсите на социалната среда и най-вече социалната подкрепа влияят както при възприемането на стреса, така и при справянето с него (Карастоянов 1995, 1996). Социалната подкрепа се определя като буфер на стреса и има безспорна положителна роля при избягването на болестите (Cohen & Wills 1985; Hirsch & Rapkin 1986; Krause 1995; Troits 1982; Leppin & Schwarzer 1997; Schwarzer 1997).

От социално-психологическа и социологическа перспектива се отчита, че стресът, от една страна, е социокултурно обусловен, а от друга страна, че се проявява в дадени социални взаимоотношения. Тъй като субективно изживяваният стрес се проявява най-вече като психологически и социални проблеми, все по-често се говори за „психосоциален“ стрес (Stock et al. 2000). Голям брой западноевропейски изследвания доказват влиянието на психосоциалния

стрес върху здравето на индивида. Стресът има индиректно влияние и върху здравния статус на дадена личност, както и върху неговото здравно поведение – например тютюнопушене, употреба на алкохол, физически упражнения (Cohen & Williamson 1991; Schwarzer 2000). Разкрива се връзката на стреса с различни сърдечни и имунологични заболявания, както и връзката на психическите и физическите оплаквания при депресиите, придружавани от соматични оплаквания (Aneshensel, Frerichs, Huba 1984).

В трудовата и организационната психология съществено място се отделя на факторите и причините за стрес, тъй като се установява, че стресът в значителна степен е детерминиран от характеристиките на професията или на организацията. Така стресът се извежда като професионален или организационен феномен, който може да влоши психичното и физическото здраве и да намали удовлетвореността от труда и неговата ефективност. Моделът на Купър за професионален стрес става отправна точка за разбиране на стреса в организацията, тъй като отчита както стресогенното влияние на организационната среда, така и личностните характеристики, които опосредстват влиянието на ситуативните фактори и определят стратегиите за справяне и последствията от стреса (Cooper 1996; Русинова, Василева, Жильова 1997; Русинова 2003).

Перцепцията за стресовите ситуации в организационна среда и подходите за преодоляване на стреса се определят не само от личностните особености и от професионалните характеристики, но и от межкултурните различия. В кроскултурален план се отчита, че стресогенните фактори на работното място не действат изолирано, а си взаимодействат със стресори от социалната ситуация, които могат да са решаващи при проявите и начините за справяне със стреса (Русинова, Василева, Жильова 1998; Русинова 2003). Оценката на източниците на стрес варира в различните култури – така например при кроскултурно изследване на стреса в България, Румъния, Англия и Япония се оказва, че за японските мениджъри основните стресогенни фактори са тежестта на труда, взаимодействието между работата и личния живот и личната отговорност. Конфликтите и организацията на работа са по-стресиращи за българите, които изпитват по-висок стрес в сравнение с английските мениджъри. Най-високо е равнището на стрес при румънските мениджъри – повечето фактори на организационната среда се оценяват като по-стресогенни в сравнение с останалите страни (Русинова 2003).

Българските мениджъри обаче оценяват физическото си и психичното здраве като значително по-добро, отколкото румънските, украинските, английските и японските мениджъри (Русинова, Василева, Жильова, Андреев 1999). Този факт, както и данните от медицинската статистика дават основание да се смята, че те вероятно избягват да споделят здравословните си проблеми и не им обръщат достатъчно внимание (пак там). Поради това у нас е необходимо да се създаде система за профилактика на стреса и последващите от него заболявания.

Последствията от стреса в организационна среда се проявяват на индивидуално равнище – във физическото и психичното здраве на индивидите, но наред с това на организационно равнище водят до отклонения във функционирането на организацията, от които най-типичните са нарастване на конфликтите, отсъствия и закъсненията, текучество и спад в ефективността.

Поради това в последните години, особено в контекста на изучаване на стреса и на осъществяване на организационни промени, се оформя възгледът за т. нар. организационно здраве, т. е. организациите подобно на хората могат да бъдат „болни“ или „здрави“, като могат да преминават от едното в другото състояние в резултат на усилията на управлението и чрез подходящо насочване на организационните промени (Илиева 1998). Като „здрави“ организации се определят тези, които имат високи равнища на ефективност и производителност.

Моделът за организационно здраве (Hart, Cooper 2001) включва на първо място взаимодействие между индивидуалните характеристики като мотиви, способности, компетентност, личностни особености, от една страна, и организационните характеристики като например структура, условия на труд, системи на възнаграждения, политика на организацията, от друга страна. Тоест от психологическа гледна точка е важно не толкова наличието на определени фактори на средата, колкото тяхното възприемане и интерпретиране от страна на работниците и служителите. В резултат на взаимодействието на индивидуалните и организационните характеристики се очаква да се създадат условия за благополучие на служителите. Следствие от преживяването на благополучие от страна на служителите са организационното изпълнение и ефективност. Така здравето на отделните служители и здравето на организацията като цяло са двете страни на един и същ процес и основна задача на работодателите и мениджърите е да насочват и благоприятстват „здравето“ и ефективността на организацията, като подобряват организационната среда. При създаването на „здрава“ организационна среда трябва да отчита, че индивидуалното и организационното здраве са взаимозависими и че управлението носи отговорност както за организационното, така и за индивидуалното здраве (Quick et al. 1996).

Според Хартата на Световната здравна организация се формулират няколко основни цели, необходими за подобряването и поощряването на здравето както по принцип, така и в организациите (WHO 1986).

1. Създаване на жизнени условия и среда, които да подобряват здравето.
2. Подкрепа на личностите в развитието на здравния им потенциал.
3. Активно включване на всички целеви групи в този процес.

Основна роля в съвременните възгледи имат условията, които влияят върху здравето. Те са този фактор на средата, върху който може да се влияе и да се променя по начин, който да подобрява или влошава здравното състояние на индивидите. Наред с това се включват и различни взаимодопълващи се мерки

като разпространение на информация, свързана със здравето и положителното здравно поведение, възпитание, правила в организациите, като особено се подчертава необходимостта от обществена подкрепа и информираност.

ЗДРАВЕ И ЗДРАВНО ПОВЕДЕНИЕ В УНИВЕРСИТЕТСКА СРЕДА

Основна мисия и предназначение на университетите е развиването на система от знания и умения на студентите, за да се създаде подходяща подготовка за овладяването и практикуването на определена професия. Университетите са специфична организационна среда, която има академична и изследователска ориентация. Но освен като академична среда те се характеризират и като жизнена и социална среда, в която студентите прекарват своето всекидневие – тук се учи, работи, живее, създават се социални контакти, изграждат се основни жизнени, политически и социални гледни точки.

Университетът в зависимост от изградената организационна стратегия, структура и култура предлага различни условия за работа и обучение, които могат да подобряват или влошават здравето на работещите и обучаващите се. В този смисъл е необходимо да се обърне особено внимание, от една страна, на социалната ситуация на студентите, а от друга – на характеристиките на жизнената и работна среда в университетите, както и на съществуващия в тях организационен климат.

Според традиционното медицинско мислене студентите подобно на юношите се възприемат като една по-скоро „здрава“ популация. Едва през последните години, след провеждането на множество здравно-психологически изследвания, се установява, че и при тях се наблюдават множество психологически и социални проблеми, които оказват влияние върху тяхното здраве. Основен фактор, който оказва влияние върху здравето на студентите, е психосоциалният стрес, който може да доведе и до различни психосоматични и поведенчески симптоми (Stock et al. 2000). Поради това студентите започват да се идентифицират от европейските изследователи като една здравно застрашена група (Sonntag et al. 2000). В резултат на изследванията в европейското научно пространство все повече се отдава приоритетно значение на здравето и здравното поведение на студентите, като се отчита фактът, че следването е периодът, в който се усвояват и затвърждават определени здравословни практики и начини на поведение.

Повечето европейски изследвания на здравето и здравното поведение на студентите се съсредоточават само върху отделни, изолирани поведения и феномени (Allgoewer et al. 2000). По този начин остават отворени въпросите, доколко дадени поведенчески фактори са взаимосвързани, а други се самоизключват. Може например да се предположи, че всеки рисков фактор е свързан с индивидуалния стил на живот, като този начин на свързаност трудно може да се обясни. Някои автори задават въпроса: „Има ли определени дименсии на превантивното здравно поведение, съществува ли здравословен

жизнен стил? Спортуват ли редовно индивидите, които често посещават лекар?“ (Faltermajer 1994).

Макар че демографските фактори, свързани с пола и високото равнище на образование при студентите, определят стабилния им здравен профил, в ред изследвания се установява, че сред студентската популация нарастват психосоматичните и соматичните оплаквания, които варират в различните географски региони (Stock et al. 2003). Налице са също така изменения и отклонения в здравното поведение, убеждения, осъзнаване за рисковите поведения на студентите, установени в рамките на две изследвания за десетгодишен период, според които е наложително да се формират положителни нагласи към поздравословни стилове на живот (Steptoe et al. 2002).

Университетът като среда за обучение, работа и живот на студентите формира определени здравни поведения, намалява или увеличава рисковете за здравето и здравните ресурси (Allgoewer 2000; Sonntag et al. 2000). Факторите, които имат влияние върху здравето на тези млади хора, се отнасят до психосоциалния стрес, загубата или намаляването на социалната подкрепа, финансови затруднения, жизнена среда, практикуването на рисково поведение. Тези фактори се проявяват особено през първата година на следване, когато се осъществява преход от един към друг начин на живот и е налице цялостна адаптация към университетската среда. Първата година от обучение например в много случаи се възприема като важен жизнен период в рамките на личната биография. Освен новата и непозната образователна ситуация често се налага преместване в друг град, напускане на родителския дом, пространствено отдалечаване от приятелския кръг, в резултат на което се ограничават възможностите за социална подкрепа, като се попада в непозната и стресова ситуация (Stock et al. 2000).

Студентите се намират в период, в който от тях за първи път се изисква подобна самостоятелност и вземане на решения относно бъдещия жизнен стил. Тази фаза е особено „чувствителна“ и може да бъде съпътствана от резки промени в здравето и здравното поведение. Предишни спорадични и експериментални рискови практики от юношеството като например тютюнопушене, употреба на алкохол, нездравословно хранене могат да се затвърдят или засилят по време на следването (Nordlohne 1992). Напускането на дома на родителите допълнително усилва желанието за експериментиране. Например изпробването на наркотични вещества и употребата на алкохол могат да бъдат причислени към рисковите поведения, които характеризират този период. Студентите се числят и към групата на сексуално активното население, поради което сексуалното образование и превенцията са особено важни за избягване на рисково поведение.

Тъй като практиката показва, че вече придобитото рисково поведение трудно се коригира в бъдеще, е важно да бъдат засилени превенцията и разработването на здравни и организационни програми в университетите, като се обърне специално внимание на групата на студентите (Kolip et al 1994). Освен

непосредствената функция на университетите като „здравна“ среда те имат и ролята на институция, която би могла решително да определя и влияе на бъдещите здравни практики и поведения. Университетите имат изключителен потенциал да формират здравното съзнание в рамките на едно поколение и да участват във формирането на решения, свързани с поощряването на определено поведение и усвояването на здравословни практики от младите хора. По този начин, инвестирайки в бъдещите поколения, институцията инвестира и в бъдещето на обществото като цяло (Tsouros 1998).

Фиг. 2. Фактори за поддържане на здравето в университетите (по Gastorf & Neukirchen 2000)

За да бъдат подобро здравео и условията на труд в университетите както на организационно, така и на индивидуално ниво, е необходимо на първо място да се идентифицират специфичните проблеми и да се направи многофакторен анализ на проблемите и условията. В този смисъл университетът трябва да бъде разглеждан не само като една пространствена цялост, но и като една социална система, в която индивидите пребивават, обучават се и работят в определени релевантни условия и под влиянието на околната среда. Основните фактори за поддържане на здравето в университетска среда могат да бъдат категоризирани в пет групи, които са взаимосвързани помежду си (Gastorf & Neukirchen 2000; вж. фиг. 2). Поддържането на здравето в университетска среда изисква, от една страна, подходящо обучение на индивидуално равнище

за създаване на здравно поведение, но и оценка на факторите на физическата и социалната среда, които влияят върху условията на живот и определят ресурсите и мрежата за социална подкрепа.

В резултат на нарасналия интерес към здравното поведение на студентите, както и на необходимостта от поддържане на здравето на преподавателския и административния персонал, в последните години се популяризира идеята за *университети, които подкрепят здравето* (Health Promoting Universities). Целта е в тези университети да се въведат специфични образователни програми и проекти, които разясняват и подкрепят поддържането и развитието на здравните ресурси и стимулират поведение, водещо до подобрието на здравето на студентите и персонала. Това означава възгледите за здравето и здравното поведение да се интегрират в културата, процесите и политиката на университетите. Възможните начини за това са да се повишат разбирането и осмислянето от студентите на прилаганите от тях практики за поддържане на здравето, както и да се изградят умения за справяне с проблемите.

Развиването на работещи програми за превенция на студентското здраве съчетава разнообразие от действия като делегиране и овластяване (empowerment), повишаване на диалога със студентите като основна заинтересована страна, непрекъснатост, стабилност и продължителност на процеса, предоставяне на равни възможности за избор и участие в целите на организацията и създаване на „здрава“ работна и жизнена среда. Други цели, които си поставят *университетите, подкрепящи здравето*, според Световната здравна организация (WHO 1999; Tsouros 2000) са равенство, здравословно ориентиран начин на живот, здравословни условия в работата и всекидневието.

Университетите имат потенциала да развият модел на организационна среда, която поддържа здравето и положителното здравно поведение. Те имат интелектуалния капацитет, умения, авторитет и креативност за тази цел. Университетите представляват също така сами по себе си ресурс за общностите, в които те са ситуирани, и са инвестиция за бъдещето на тази общност.

Важен е въпросът, защо е необходимо да се поддържа и рекламира здравето в университетската среда, да се развиват проекти и да се извършват изследвания с подобен фокус. От една страна, това се дължи на обществения имидж и престиж, който имат университетите. Стандартите и условията на средата се оценяват все по-високо в развитите общества от XXI в. На второ място, са участието и профилирането на университетите в рамките на разнообразни здравни програми на локално, регионално, национално и интернационално ниво. На трето място, е необходимостта от здравословно благополучие на студентите и персонала. Проектите, ориентирани към подобряване на здравето в университетска среда, биха могли да идентифицират силните и слабите страни на организацията, които влияят върху благополучието на студентите, и да разкрият възможности както за студентите, така и за персонала да подобрят своето здраве. На последно място, но не и по важност, са условията

на труд и живот. Подобни проекти и изследвания спомагат за подобряването на средата, в която индивидите се обучават, живеят и се социализират (Tsouros 2000).

Подобни проекти и изследвания са базирани върху философията на здравната стратегия на Световната здравна организация (WHO 1999) и на принципите на ООН (United Nations 1992) за интегрирането на здравето в културата, структурите и процесите на университета. Като основни цели са дефинирани:

- да се създаде „здрава“ работна, образователна и жизнена среда за студентите, академичния и неакадемичния персонал;

- да се увеличат подкрепата и поддръжката на здравето в рамките на образователната и изследователската дейност;

- да се създаде и развива свързаност между преподаваното съдържание и поддържаното здраве и здравно поведение в университета, от една страна, а от друга – да се установят и поддържат контактите с общността, за да могат тези практики да се разпространяват и да обхванат по-голяма част от обществото.

Чрез създаването на една благоприятна психологическа, социална и физическа среда се дава възможност на всеки индивид в университета да развие „здрави“ и полезни лични и жизнени способности и умения. Това предполага на всеки индивид да бъде осигурен достъп до различни спортни, развлекателни, културни и социални програми. Университетите, които поддържат здравето, се характеризират и с висока степен на участие на студентите и персонала във взимането на решенията, които влияят върху развитието на организацията и нейните проекти, като се стимулира хоризонталната комуникация. От значение е и усилването и рекламирането на интереса към положително здравно поведение и спонсорирането на здравните изследвания.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ НА СТРЕС И ЗДРАВНОТО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ СТУДЕНТИ

Методи на изследване и извадка

Настоящото изследване² е част от кроскултурно изследване, което има за цел да проучи здравето и здравното поведение при студентите от университета Билефелд (Германия), Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и университета Люблин (Полша), както и различните психологически и социални фактори, които оказват влияние върху изследваните феномени. За реализация на поставената цел се прилага идентичен въпросник за трите страни, разработен и апробиран в университета в Бийлефелд. Той обхваща различни области на психичното и физическото здраве на младите хора. Отчита се изследователската практика в областта на организационната и здравната

---

² Оригиналният въпросник е разработен на немски език с автори: В. Найденова, Р. Миколайчик, С. Майер. Българска адаптация на въпросника: Вихра Найденова, Снежана Илиева.

психология и се обръща особено внимание на изследването на психосоциалния стрес, ролята на социалната подкрепа и влиянието на факторите на университетската среда върху здравето. Изследват се също така психосоматичните симптоми и степента, в която те са характерни за студентската група. Проследяват се здравните практики като упражняването на спорт и рискове като тютюнопушене, консумация на алкохол и наркотични вещества.

Въпросникът е предварително апробиран с германски, български и полски студенти. Направени са преводи на полски и български език, като при българския превод са реализирани два сравнителни превода и един трети експертен, за да се избегнат грешки.

Извадка. Изследването е проведено през летния семестър на 2005 г., като са обхванати 709 първокурсници от Софийския университет „Св. Климент Охридски“. От тях 68,2% са жени и 31,8% са мъже. Средната възраст на изследваните лица е 19,7 години. Отчитат се различията в доходите и особеностите на ситуацията, в която живеят студентите. Прави впечатление, че само 7,5% от запитаните оценяват месечните си доходи като напълно достатъчни, 36,9% ги смятат за достатъчни, докато останалите 55% намират доходите си като по-скоро и напълно недостатъчни. 47 % от запитаните учащи живеят при своите родители, 41,2% – заедно с партньор/ка, останалите живеят или сами, или със съквартиранти.

Изследваните променливи, които са предмет на анализ в настоящата студия, са: възприемането на източниците на стрес и на цялостното напрежение в университетска среда, субективното възприятие за здравето и здравното поведение на студентите.

Източниците на стрес се измерват с въпросник с 19 твърдения, които обхващат основните сфери на напрежение. За отговори се използва шестстепенна скала, чиито отговори варират от „изобщо не“ до „много силно“. Към въпросника е включено и отделно твърдение за оценка на цялостната напрегнатост, която студентите чувстват в живота си.

За да се установят основните фактори, които водят до преживяване на стрес при студентите, беше направен факторен анализ, като се приложи вариационна ротация (табл. 1).

Бяха извлечени пет фактора, които ясно очертават сферите на напрежение при студенти. Първият фактор обяснява 17,67% от вариацията и включва пет айтема, които измерват проблемите с родителите, приятелите, партньорството, сексуалността и жилищната ситуация, т. е. всички аспекти на социалните взаимоотношения. Вторият фактор обхваща проблемите с комуникацията и изолираността в университета и обяснява 15,36% от вариацията. Третият фактор обяснява 14,99% от вариацията и беше означен като следване, тъй като съдържа твърдения, свързани с процеса на следване, подготовка за изпити и домашни работи, липсата на практическа насоченост, лошата перспектива за работа и недостатъчното време за следване. Четвъртият фактор се отнася до

проблеми със здравето и условията на университетската среда, в която учат и работят студентите. Обяснената вариация е 8,62%. Финансовото положение и страничната работа, която пречи на следването, съставят петия фактор, при който вариацията е 7,89%.

Таблица 1. Факторен анализ за възприетите източници на стрес

Твърдения	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
Следването най-общо			0,663		
Изпити, домашни работи, реферати			0,780		
Липсата на практическа насоченост при следването			0,742		
Самотност в университета		0,712			
Лошата перспектива за работа			0,684		
Проблеми с родителите	0,679				
Проблеми със състудентите		0,631			
Проблеми с приятели	0,715				
Партньорството	0,760				
Сексуалността	0,727				
Жилищната ситуация	0,683				
Проблеми със здравето				0,605	
Финансовото положение					0,738
Странична работа, която пречи на обучението					0,742
Изоляцията в университета		0,734			
Най-общо изолираността		0,713			
Недостатъчното време за следването			0,425		
Работа при лоши условия на труд				0,718	
Проблеми с комуникацията		0,641			
Процент на обяснена вариация	17,673%	15,356%	14,992%	8,627%	7,898%

Въпросникът за възприетите източници на стрес има високи психометрични качества, като коефициентът на вътрешна консистентност α на Кронбах е 0,84.

Субективното възприятие за здравето се установява чрез три въпроса, които съответно се отнасят до:

- възприемането и оценяването на здравословното състояние;
- промените, настъпили в него през изминалата година;
- грижата за здравето.

Здравното поведение се измерва с въпроси, отнасящи се до употребата на алкохол, наркотици, тютюнопушенето и опитите за отказване на цигарите, физическата активност и здравословното хранене.

РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗ

Получените резултати от дескриптивната статистика дават възможност да се изведат основните тенденции в субективното възприемане на здравето и в здравното поведение на студентите първокурсници.

Субективното възприятие на здравето (здравното състояние) като цяло се характеризира като много добро. 14,6% от първокурсниците описват здравето си като отлично, 41,5% – като много добро, 37,4% смятат, че имат по-скоро добро здраве. Останалите студенти го описват като не толкова добро или като лошо.

Промени в здравното състояние настъпват за част от изследваните студенти, като в повечето случаи става въпрос за подобряване, а не за влошаване на здравето. 27,8% от тях смятат, че в сравнение с изминалата година има подобрене на здравето им, докато 14% съобщават за влошаване на тяхното здраве. За 57% от студентите здравната ситуация не се е променила през изминалата година.

Грижата за здравето не е широко разпространена сред студентите първокурсници и това е напълно обяснимо, като се отчита фактът, че те са една относително здрава популация. Половината от българските студенти (50,7%) съобщават, че внимават по-скоро малко за здравето си, само 2,9% не обръщат никакво внимание на здравето си. 37% от запитаните внимават по-скоро много, а 9,3% са много загрижени за здравното си състояние.

По отношение на **здравното поведение** бяха получени следните резултати. 23% от първокурсниците пушат всеки ден, 16% – при определени случаи, 60% изобщо не са пушили в рамките на последните 3 месеца. От пушачите около 36% са направили опит да спрат тютюнопушенето.

Положителен резултат е, че 73% от учащите никога не са пробвали наркотик, въпреки това 4% съобщават, че употребяват регулярно. Останалите студенти са пробвали еднократно или инцидентно. Според резултатите от отворения въпрос най-често употребяваните наркотични вещества от студентите са хашиш и марихуана, сравнително по-рядко се употребяват екстази, крак и др.

РАЗЛИЧИЯ В СТРЕСА И ЗДРАВЕТО НА СТУДЕНТИ

Различия в източниците на стрес

Интерес представлява начинът, по който студентите възприемат източниците за стрес и оценяват своето здравословно състояние и поведение и прилаганите практики за поддържане на здравето. За да се установят различията в перцепциите на източниците на стрес и на здравословното състояние при студентите, беше направен еднофакторен дисперсионен анализ. От една страна, анализът беше насочен към установяване на полови различия, тъй като се допуска, че мъжете и жените биха придавали различна значимост на източниците на стрес, както и биха варирали в оценките на здравословното състояние и в практиките за поддържане на здравето.

Наред с влиянието на пола се предполага, че определени аспекти на социалната ситуация, в която се намират студентите, ще оказват съществено въздействие както върху възприемането на стреса, така и върху здравното поведение. Като значими фактори на социалната ситуация се определят размерът на доходите и жилищната ситуация, в която живеят студентите. Това са фактори, които традиционно се свързват с процеса на следване, но чието значение е особено изразено при първата година на следването, в която обикновено се осъществява преход и адаптация към нов начин на живот. Като се отчетат социално-икономическата ситуация и равнището на доходи на по-голямата част от популацията, както и фактът, че много от студентите са напуснали родителския дом, може да се очаква, че стресът, субективното здраве и здравното поведение ще варират значимо при различните групи студенти.

Резултатите потвърдиха предположенията за наличие на различия във възприемане на източниците на стрес. Жените в по-голяма степен са склонни да възприемат, че стресът нараства в резултат от влиянието на ред фактори, типични за университетската среда (табл. 2). Съществени различия между мъже и жени се наблюдават по отношение на стреса, предизвикан от самото следване ($F=24,60$, $p<0,001$). Привикването с учебния процес и изпитните ситуации е стресиращо за студентките много повече в сравнение с колегите им мъже и това в значителна степен вероятно се дължи на по-високото равнище на амбиции и на старателност. Подобна тенденция се установява и по отношение на здравето и условията на работа, които се оценяват като причина за стрес повече отново от студентките ($F=9,068$, $p<0,01$). Те съобщават и за по-високо напрежение като цяло ($F=4,04$, $p<0,05$).

Не се очертават полови различия по отношение на другите фактори, които се определят като причина за стреса при студентите. В еднаква степен финансовото положение и социалните фактори, свързани с новата система от взаимоотношения, формите и начините на комуникация и възможността от социална изолация са стресиращи и за двата пола.

Таблица 2. Различия в източниците на стрес в зависимост от пола

		x	SD	F	p
Социални взаимоотношения	жени	10,7084	4,5617	0,270	0,603
	мъже	10,5185	4,1405		
Изоляция и комуникация	жени	9,6245	4,8697	0,209	0,648
	мъже	9,4408	4,7499		
Следване	жени	17,3744	4,8154	24,600	0,000
	мъже	15,4312	4,6258		
Здраве и условия на работа	жени	4,7345	2,0815	9,068	0,003
	мъже	4,2222	2,0361		
Финансово положение	жени	5,2189	2,3561	0,290	0,590
	мъже	5,1147	2,3848		
Напрежение като цяло	жени	3,2915	1,1563	4,040	0,045
	мъже	3,0981	1,1886		

Доходите, получавани от студентите, са от съществено значение за възприемането на стрес в университета (табл. 3). Те влияят върху източниците на стрес, като единствено не засилват стреса, произтичащ от изолацията и комуникацията. Самотността, изолираността и нарушената комуникация със студентите са един от социалните фактори за стрес и не се повлиява от размера на доходите. По отношение на другите фактори, създаващи напрежение, се установяват като цяло по-високи равнища на стрес при студентите, които оценяват средствата, с които разполагат, като недостатъчни.

Социалните взаимоотношения ($F=4,28$, $p<0,01$) провокират например най-високо напрежение преди всичко у тези студенти, които смятат, че наличните им средства са напълно недостатъчни ($x=12,11$, $sd=4,95$). Взаимоотношенията с родителите и приятелите, партньорството и сексуалността причиняват най-слаб стрес при студентите, чиито средства за живот са напълно достатъчни ($x=9,53$, $sd=4,73$). Студентите, които разполагат с достатъчни или не съвсем достатъчни средства, в приблизително еднаква степен са склонни да изпитват стрес от социалните взаимоотношения (съответно $x=10,51$, $sd=4,21$; $x=10,59$, $sd=4,33$).

Причините за напрежение, произтичащо от такъв специфичен за университетската среда фактор, какъвто е следването ($F=4,98$, $p<0,01$), отново се оценяват най-високо от студентите, които възприемат наличните средства за живот като недостатъчни в различна степен. Студентите с напълно достатъчни средства за живот обаче изпитват, макар и слабо, по-изразен стрес от следването в сравнение с тези, които приемат средствата си за достатъчни (съответно $x=16,14$, $sd=4,89$; $x=15,97$, $sd=4,52$).

Таблица 3. Различия в източниците на стрес в зависимост от доходите

		x	SD	F	p
Социални взаимоотношения	1	9,5294	4,7344	4,285	0,005
	2	10,5123	4,2100		
	3	10,5939	4,3355		
	4	12,1059	4,9522		
Изоляция и комуникация	1	9,0588	4,0763	1,583	0,192
	2	9,3934	5,0918		
	3	9,5368	4,6051		
	4	10,6024	5,0120		
Следване	1	16,1400	4,8907	4,976	0,002
	2	15,9794	4,5286		
	3	17,0344	4,7950		
	4	18,1205	5,3770		
Здраве и условия на работа	1	4,1633	1,9616	7,371	0,000
	2	4,2600	1,9055		
	3	4,6351	2,1302		
	4	5,4268	2,2718		
Финансово положение	1	3,7115	1,8612	56,00	0,000
	2	4,2332	1,7675		
	3	5,6182	2,2307		
	4	7,2093	2,6925		
Напрежение като цяло	1	2,9800	1,1516	17,06	0,000
	2	2,9558	1,0521		
	3	3,3242	1,1441		
	4	3,9186	1,2669		

Легенда: 1 – напълно достатъчни; 2 – достатъчни; 3 – не съвсем достатъчни; 4 – въобще недостатъчни

Както може да се очаква, оценката за средствата, с които разполагат студентите, оказва най-силно влияние върху стреса, причинен от финансовото положение и от необходимостта от извършване на странична работа, която пречи на процеса на обучение ($F=56,00$, $p<0,001$). Налице е ясно изразена тенденция, според която размерът на наличните средства директно провокира високи нива на стрес у студентите. Нито един от другите източници на стрес не е така силно повлиян от недостига на средства за живот, както този. Страничната работа, която допълва доходите на студентите, засилва напрежението сред първокурсниците.

Напрежението като цяло също се влияе с висока статистическа зависимост от финансовите възможности и средства ($F=17,06$, $p<0,001$). Студентите с достатъчни доходи оценяват по-ниско степента си на напрежение, докато недостигът на средства създава предпоставки за цялостна напрегнатост. Здравео и условията на работната среда в университета в приблизително еднаква степен причиняват дискомфорт и стрес при повечето студенти – както при тези с достатъчни средства, така и при тези с недостатъчни ($F=7,37$, $p<0,001$). При студентите, които възприемат средствата си като изобщо недостатъчни,

обаче се констатира значително по-висок стрес, породен от проблемите със здравето или с лошите условия в сравнение с останалите.

Жилищната ситуация влияе върху източниците на стрес, които са свързани директно със социалните взаимоотношения в процеса на следване и не се отразява върху напрежението като цяло и върху такива причини за стрес като финансовото положение и проблемите със здравето.

Най-изразени са различията в социалните отношения, като стресът е висок преди всичко у живеещите със съквартиранти или сами ($F=7,99, p<0,001$). Живеещите с родителите си изпитват по-малко напрежение, а тези, които живеят с партньорите си, са най-слабо стресираната група сред студентите във взаимоотношенията си с родители и приятели, партньорството и сексуалността. Самотността, изолираността и проблемите с комуникацията причиняват стрес преди всичко при живеещите със съквартиранти, тяхното действие намалява при живеещите сами и е най-слабо при живеещите с родителите си или партньора си ($F=3,52, p<0,01$).

Таблица 4. Различия в източниците на стрес в зависимост от жилищната ситуация

		SD	F	p
Социални взаимоотношения	1	3,9203	7,994	0,000
	2	3,3741		
	3	4,3840		
	4	4,4295		
Изоляция и комуникация	1	4,8076	3,512	0,008
	2	4,7251		
	3	4,6088		
	4	4,9947		
Следване	1	4,2547	2,552	0,038
	2	5,4827		
	3	4,7646		
	4	4,7731		
Здраве и условия на работа	1	2,1772	1,880	0,112
	2	2,4293		
	3	1,9218		
	4	2,1360		
Финансово положение	1	2,0902	0,975	0,421
	2	2,7423		
	3	2,4020		
	4	2,3380		
Напрежение като цяло	1	1,1592	1,596	0,174
	2	1,1060		
	3	1,1783		
	4	1,1798		

Легенда: 1 – живее сам/а; 2 – живее заедно с партньор/ка; 3 – живее с родителите си; 4 – живее със съквартиранти

Установяват се слаби различия и в самото следване като източник на стрес ($F=2,55$, $p<0,05$). Както може да се очаква, стресът е най-нисък при тези, които живеят сами, и най-висок – при живеещите със съквартиранти. Процесът на следване като цяло, подготовката за изпити и работата по време на семестъра еднакво затрудняват живеещите с родители и партньори.

Различия в здравното поведение

Възприемането на собственото здравословно състояние варира според пола, като студентите повече описват здравето си като много добро в сравнение със студентките, които са склонни да го определят като добро или не толкова добро ($F=19,39$, $p<0,001$ – табл. 5). Промените в здравословното състояние през последната година и загрижеността за здравето са сходни и при двата пола.

Таблица 5. Различия в здравословното състояние в зависимост от пола

		x	SD	F	p
Здравословно състояние	жени	2,46	0,81	19,392	0,000
	мъже	2,17	0,82		
Промени в здравето	жени	2,83	0,82	1,999	0,158
	мъже	2,73	0,73		
Загриженост за здравето	жени	2,55	0,70	1,279	0,258
	мъже	2,48	0,70		

Оценката за собственото здраве не се влияе от жилищните условия, но варира според доходите и средствата на студентите (табл. 6). Студентите, чиито средства въобще са недостатъчни, оценяват повече здравето си като лошо или не много добро в сравнение с тези, които разполагат с напълно достатъчни средства ($F=2,80$, $p<0,05$). За тях е характерно да определят повече здравето си като много добро или отлично. Не се констатират съществени разлики между студентите, чиито доходи са достатъчни или не съвсем достатъчни. Точест перцепцията за здравето, или т. нар. субективно здраве, варира най-значимо при двете крайни групи по отношение на доходите и средствата – напълно достатъчни и напълно недостатъчни. Тези данни потвърждават, че възприемането на собственото финансово състояние в определена степен оказва влияние върху перцепцията и оценката на здравето.

Промените в здравето се оценяват по-негативно от студентите с по-ниски доходи, които са склонни да смятат, че през последната година не са настъпили съществени изменения и даже е възможно да има влошаване на здравословното състояние ($F=3,52$, $p<0,05$). Няма различия между студентите, чиито налични средства са достатъчни или не съвсем достатъчни и техните оценки са сходни с тези, които изпитват определен недостиг на средства. Най-благоприятно

Таблица 6. Различия в здравословното състояние според доходите

		x	SD	F	p
Здравословно състояние	1	2,13	0,94	2,800	0,039
	2	2,32	0,81		
	3	2,39	0,80		
	4	2,52	0,87		
Промени в здравето	1	2,47	0,80	3,522	0,015
	2	2,81	0,76		
	3	2,81	0,80		
	4	2,89	0,82		
Загриженост за здравето	1	2,62	0,79	3,522	0,015
	2	2,63	0,69		
	3	2,45	0,68		
	4	2,40	0,69		

Легенда: 1 – напълно достатъчни; 2 – достатъчни; 3 – не съвсем достатъчни; 4 – въобще недостатъчни

възприемат промените в своето здравословно състояние студентите с напълно достатъчни доходи, за които то се е подобрило през последната година.

Загрижеността за здравето при студентите варира според доходите им ($F=3,52$, $p<0,05$). Тези, които имат по-високи доходи и оценяват средствата си като достатъчни и напълно достатъчни, обръщат по-сериозно внимание на здравето си и са склонни повече да полагат грижи за него. От друга страна, независимо в каква степен възприемат недостига на средства, студентите полагат по-малко грижи за здравето си. Резултатите потвърждават, че финансовото положение има пряко отношение към здравето – по-богатите като цяло се характеризират не само с по-добро субективно здраве, но и полагат усилия, с цел да го поддържат и подобряват.

Установиха се статистически значими различия между студентите и по отношение на здравното им поведение и използваните от тях практики за поддържане на здравето. Половите различия са значително повече, отколкото различията, свързани с конкретната финансова и социална ситуация (табл. 7, 8 и 9).

Между мъжете и жените се очертават различия по всички изследвани параметри на здравното поведение с изключение на опита за отказване на цигарите. Най-силни са различията в упражняването на спорт ($F=39,47$, $p<0,001$) и употребата на алкохол ($F=32,71$, $p<0,001$). Студентките много по-рядко спортуват или се натоварват физически, докато студентите се занимават редовно със спорт – повече от два или най-малко три пъти седмично. В това отношение мъжете показват по-добри показатели и загриженост за поддържане на здравето. За сметка на това те обаче повече пъти седмично консумират алкохол в сравнение с жените. Студентките обаче пушат по-често – практически всеки

ден или при определени случаи, докато студентите или никога не пушат, или наистина го правят ситуативно ($F=11,39, p<0,001$). Може да се предполага, че заниманията със спорт при студентите имат ограничаващ ефект върху тютюнопушенето, т. е. потвърждава се тенденцията активно упражняващите спорт да не пушат.

Таблица 7. Различия в здравните практики и поведение в зависимост от пола

		x	SD	F	p
Здравословно хранене	Жени	2,00	0,88	8,223	0,004
	Мъже	2,22	1,03		
Спорт	Жени	1,90	0,69	39,474	0,000
	Мъже	2,25	0,70		
Тютюнопушене	Жени	2,29	0,86	11,395	0,001
	Мъже	2,52	0,76		
Опит за отказ на цигарите	Жени	1,61	0,49	2,744	0,098
	Мъже	1,70	0,46		
Употреба на наркотик	Жени	2,72	0,52	4,799	0,029
	Мъже	2,62	0,60		
Употреба на алкохол	Жени	3,98	0,93	32,710	0,000
	Мъже	3,52	1,09		

Студентките придават по-голяма значимост на здравословното хранене, докато студентите го смятат за не толкова важно ($F=8,22, p<0,01$). Употребата или опитването на наркотик е по-изразена при мъжете, докато жените никога не са опитвали или само са пробвали ($F=4,79, p<0,05$).

Размерът на доходите не влияе върху здравното поведение, т. е. установените практики и навици се поддържат независимо от наличните средства (табл. 8).

В този случай както добрите здравни практики – спортът и здравословното хранене, така и рисковите поведения – употреба на алкохол и тютюнопушене, са относително стабилни и не варират при изменения във финансовата ситуация. Това не създава оптимистична прогноза за тези рискови поведения в бъдеще и финансовите затруднения или просперитет сами по себе си не биха довели до съществена промяна.

Същото не може да се каже за употребата на наркотици – обратно на очакванията се оказа, че студентите, които разполагат достатъчно със средства, по-малко са опитвали или консумирали наркотик в сравнение с тези, които изпитват недостиг ($F=3,25, p<0,05$). Вероятно възприетият дефицит на налични средства засилва предизвикателството от това рисково поведение или то служи като компенсаторен механизъм за неблагоприятната финансова ситуация.

Таблица 8. Различия в здравните практики и поведение в зависимост от доходите

		x	SD	F	p
Здравословно хранене	1	2,18	1,07	0,352	0,787
	2	2,04	0,90		
	3	2,08	0,95		
	4	2,05	0,91		
Спорт	1	2,08	0,71	1,433	0,232
	2	2,07	0,66		
	3	1,97	0,74		
	4	1,93	0,75		
Тютюнопушене	1	2,43	0,84	2,165	0,091
	2	2,45	0,80		
	3	2,32	0,86		
	4	2,23	0,86		
Опит за отказ на цигарите	1	1,78	0,42	1,507	0,213
	2	1,64	0,48		
	3	1,63	0,48		
	4	1,54	0,50		
Употреба на наркотик	1	2,81	0,40	3,250	0,021
	2	2,74	0,51		
	3	2,66	0,57		
	4	2,56	0,64		
Употреба на алкохол	1	3,74	0,98	1,400	0,242
	2	3,92	0,93		
	3	3,81	0,99		
	4	3,70	1,23		

Легенда: 1 – напълно достатъчни; 2 – достатъчни; 3 – не съвсем достатъчни; 4 – въобще недостатъчни

Рисковите поведения, свързани с употребата на алкохол и наркотици, варират в зависимост от жилищната ситуация на студентите (табл. 9). Тези, които живеят със съквартиранти или с родителите си, в повечето случаи никога не са опитвали наркотици, докато живеещите сами и особено с партньора си, са пробвали ($F=6,12$, $p<0,001$). Съобразяването със съквартирантите и контролът от страна на родителите налагат ограничения при употребата на наркотици, докато по-голямата свобода, произтичаща от самостоятелния или партньорския начин на живот, увеличава рисковете от този тип поведение и застрашава здравето на студентите. Живеещите сами, с партньори или със съквартиранти по-рядко употребяват алкохол – средно един път седмично, докато тези, които са при семейството си, правят това по-често, обаче без да превишават или да стигат до всекидневна консумация ($F=3,80$, $p<0,01$).

Таблица 9. Различия в здравните практики и поведение в зависимост от жилищната ситуация

		x	SD	F	p
Здравословно хранене	1	2,06	0,96	1,088	0,362
	2	2,00	0,85		
	3	2,14	0,97		
	4	2,00	0,90		
Спорт	1	2,06	0,68	3,227	0,012
	2	1,85	0,78		
	3	2,12	0,71		
	4	1,92	0,70		
Тютюнопушене	1	2,39	0,84	2,158	0,072
	2	1,96	0,92		
	3	2,35	0,84		
	4	2,41	0,83		
Опит за отказ на цигарите	1	1,57	0,51	1,101	0,356
	2	1,50	0,51		
	3	1,66	0,48		
	4	1,65	0,48		
Употреба на наркотик	1	2,47	0,73	6,116	0,000
	2	2,38	0,64		
	3	2,65	0,55		
	4	2,78	0,49		
Употреба на алкохол	1	4,06	1,06	3,800	0,005
	2	4,00	1,02		
	3	3,69	1,06		
	4	3,96	0,91		

Легенда: 1 – живее сам/а; 2 – живее заедно с партньор/ка; 3 – живее с родителите си; 4 – живее със съквартиранти

Спортните занимания също се определят, макар и слабо, от жилищната ситуация. Живеещите сами или с родителите си отделят повече време за спорт, докато тези, които живеят със съквартиранти или партньори, правят това не повече от два пъти седмично ($F=3,23$, $p<0,05$). Този тип здравословно поведение в значителна степен се определя вероятно от повечето свободно време, с което разполагат студентите, живеещи сами или с родителите си.

ИЗВОДИ И ОБОБЩЕНИЯ

Установените различия във възприемането на източниците на стреса и здравното поведение на студентите дават възможности за подходяща превенция и обучение за намаляване на неблагоприятните последствия от стреса върху здравето. Основните причини за стрес при студентите първокурсници са

свързани с адаптацията към специфични аспекти на университетската среда – с процеса на следване и произтичащите от него затруднения. Следването създава по-силен стрес при жените, отколкото при мъжете. Създаването на по-голяма информираност относно учебните програми и административните правила и процедури би повишило определеността и яснотата и би ограничило стресиращия ефект от следването през първата учебна година. Адаптацията и усвояването на учебния материал биха протекли по-лесно, ако се заимстват практики от западните университети и се осигурят консултация, съвет и подкрепа от страна на администрацията и преподавателския състав.

Сравнително по-лесно протича адаптацията към социалните взаимоотношения в рамките на университета. Финансовото положение на студентите и необходимостта от странична работа, която пречи на следването, в значителна степен предизвикват стрес, както и вероятно допълнително засилват влиянието на другите стресори. Напрежението, което изпитват студентите, като цяло е високо и именно това налага да бъдат разработени програми за въвеждане на студентите, да се създадат предпоставки за по-добра информираност и да се подобри както формалната, така и неформалната комуникация.

Възприемането на източниците на стрес се определя от доходите на студентите. Те са съществен фактор, който засилва стреса от навлизането в университетска среда и затруднява процеса на следване, но наред с това определя и грижите, които студентите полагат за здравето си.

Половите различия в здравното поведение могат да бъдат обобщени по следния начин. Полезните здравословни практики на мъжете се състоят в активните и редовни занимания със спорт и в това, че като цяло не пушат или го правят в зависимост от ситуацията. Като вредни практики могат да се определят това, че те имат по-нездравословен начин на хранене и са склонни към употреба на алкохол и в частност на наркотици. За разлика от тях рисковете за здравето при жените са, че те не спортуват активно и пушат повече. Като компенсация обаче те са по-ориентирани към здравословното хранене и са по-предпазливи в употребата на алкохол и наркотици. Това определя и качествено различни модели на здравно поведение при двата пола и очертава възможните действия, които могат да бъдат предприети за съхраняване и поддържане на здравето.

Студентите първокурсници като цяло могат да бъдат характеризирани като здрава популация. Значителна част от тях възприемат здравето си като добро и смятат, че здравословното им състояние през последната година се е запазило или се е подобрило. С други думи, през първата година от следването при доминиращата част от студентите не настъпват отрицателни изменения и влошаване на здравето, така че промяната на жизнената ситуация и настъпващият в резултат от нея стрес не са довели до неблагоприятни последици. Вероятно поради възприемането на здравословното състояние като добро се оформя тенденцията да не се обръща достатъчно внимание на здравето в този възрастов период. От една страна, това е характерно поведение за младата

възраст, но от друга страна, колкото по-рано се формират модели на поведение, в които се отделя внимание и се проявява грижа за здравето, толкова повече в дългосрочна перспектива се постига превенция и запазване на здравето и работоспособността. Очевидно е налице действието на традиционно заложенния модел в нашето общество, че грижата и вниманието за здравето започват при наличие на отклонения и затруднения или при появата на болест.

Необходимо е на индивидуално и организационно равнище да се положат усилия за приемане на съвременния възглед за здравето, според който здравето не е само отсъствие на болест, а е състояние на цялостно благополучие. Така биха могли да се създадат здравословни практики и навици, които в по-късни житейски периоди да препятстват появата на болестите и да поддържат здравето на индивидите в относително добро състояние. Като положителен трябва да се оцени фактът, че през първата година от следването сравнително малка част от студентите имат нездравословно поведение, което да се изразява в пушене, употреба на алкохол и наркотици.

Изграждането на здравословно поведение у студентите и инвестирането в тяхното бъдещо здраве и работоспособност изискват обществото и в частност университетите да формират здравна стратегия и програми, които да са насочени към предоставяне на условия за спорт и към осигуряване на възможности за здравословно хранене в университетските столове. Информираността и достъпът на студентите до процесите на вземане на решение биха създали усещане за контрол над средата, която изглежда неясна, непредсказуема и стресираща, биха повишили активността и отговорността им и биха формирали съпричастност и ангажираност както към институцията, така и към бъдещата професия.

ЛИТЕРАТУРА

- Илиева, Сн. (19986). *Организационно развитие*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Карастоянов, Г., А. Величков (1994). Медиатори на стресовите влияния във войскова среда. *Българско списание по психология*, 3, 76–86.
- Карастоянов, Г. (1995). Изследване влиянието на социалната подкрепа като модератор на стреса. *Българско списание по психология*, 1, 41–49.
- Карастоянов, Г. (1996). *Стрес и военна среда*. С., Военно издателство „Св. Георги Победоносец“.
- Крумова, А. (2005). *Межкултурни модели на болестта*. Автореферат. С.
- Петкова, М. (2002). *Субективно благополучие и здраве*. Стара Загора, ИК Кота.
- Русинова, В. (2003). Подходи и модели за изследване на професионалния стрес. – В: *Първа национална трипартитна конференция на българското общество за изучаване и борба със стреса* (сборник), 129–138.
- Русинова, В. (2003). Причини за професионален стрес в кроскултурен план. – В: *Първа национална трипартитна конференция на българското общество за изучаване и борба със стреса* (сборник), 78–84.
- Русинова, В., Л. Василева, С. Жильова (1997). Оценка на професионален стрес в трудови дейности. – В: *Юбилеен сборник на Института по психология*. В. Русинова (ред.). С., Академично издателство „М. Дринов“, 137–147.

- Русинова, В., Л. Василева, С. Жильова (1998). Професионален стрес при полицаи и лекари – межкултурно сравнение. *Психологични изследвания*, 1–2, 39–46.
- Русинова, В., Л. Василева, С. Жильова, Б. Андреев (1999). Межкултурно сравнение на професионален стрес и ценности в труда при мениджъри. *Психологични изследвания*, 1–2, 77–89.
- Русинова-Христова, А., Г. Карастоянов (2000). *Психологичните типове по Карл Юнг и стресът*. С., Пропелер.
- Allgoewer, A. (2000). *Gesundheitsförderung an der Universität*. Opladen: Leske Budrich.
- Aneshensel, C. S. & Frerichs, R. R. & Huba, G. J. (1984). Depression and physical illness: A multiwave, nonrecursive causal model. *Journal of Health and Social Behavior*, 25.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1997). *Salutogenese – Zur Entmystifizierung der Gesundheit*. Deutsche erweiterte Herausgabe von Alexa Franke. Tübingen: Deutsche Gesellschaft für Verhaltenstherapie.
- Antonovsky A. (1983) *The Sense of Coherence: Development of a research instrument*. In Schwartz WS: Research Center for Behavioral Medicine. Tel Aviv University: Newsletter and Research Reports.
- Beck, A. T. & Steer, R.A. (1987). *Beck Depression Inventory (BDI)*. San Antonio: The Psychological Corporation Inc.
- Beck, D. (2003). *Sense of Coherence (SOC)*. Ein brauchbares Analysekonzept in der betrieblichen Gesundheitsförderung? Gütebeurteilung des Sense of Coherence (SOC) – Messkonzeptes von Aaron Antonovsky anhand einer Querschnittsuntersuchung bei Angestellten eines Berliner Dienstleistungsunternehmens. Unveröffentlichte Diplomarbeit. Freie Universität Berlin.
- Brähler, E., Scheer, J. (1983). *Der Giessener Beschwerdebogen (GBB)*. Bern: Huber.
- Cohen, S., Wills, T.A. (1985). Stress, social support, and buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98, 2.
- Cohen, S., Williamson, G. M (1991). Stress and infectious disease in humans. *Psychological Bulletin*, 109.
- Cohen, S., Kamarck T., Mermelstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behaviour*, 24, 385–396.
- Cohen, Я., Kessler R., Gordon, U. L. (1997). *Measuring stress*. NY, Oxford, Oxford University Press.
- Cooper, C. (1996). *Handbook of stress, medicine and health*. Boca Raton, FL: CRC Press.
- Faltenmeier, T. (1994). *Gesundheitsbewusstsein und Gesundheitshandeln*. Weinheim, Beltz, Psychologie Verlags Union.
- Hart, P., Cooper, C. (2001). Occupational stress: Toward a more integrated framework. In: Anderson, N., Ones, D., Sinangil, H., Viswesvaran, C. (Eds), *Handbook of Industrial, Work and Organizational Psychology*, vol. 2. London, Sage publications.
- Hautzinger, M., Bailer, M., Worall, H., Keller, F. (1994). *Beck-Depressions-Inventar (BDI)*. Bern, Huber.
- Hirsch, B.J., Rapkin, B.D. (1986). Multiple roles, social networks, and women`s wellbeing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51.
- Gastorf, H., Neukirchen, G. (2000). *Gesundheit im Hochschulalltag aus studentischer Perspektive*. In: Sonntag U., Gräser S., Stock C., Krämer, A.(2000). *Gesundheitsfördernde Hochschulen*. Weinheim und München, Juventa.
- Kolip, P. et al. (1994). Der Jugendgesundheitsurvey 1993. In: P. Kolip et al. (Hrsg.) *Jugend und Gesundheit: Interventionsfelder und Präventionsbereiche*. Weinheim, Juventa.
- Krause, N. (1995). Assessing stress-buffering effects: A cautionary note. *Psychology and Aging*, 10.
- Lazarus, R. S., Launier, R. (1981). Stressbezogene Transaktionen zwischen Person und Umwelt. In: Nitsch, J. R.(Hrsg.), *Stress*. Bern, Huber.
- Lauber, A. (2001). *Grundlagen der beruflichen Pflege*. Verstehen & Pflegen; Bd. 1. Stuttgart, Thieme.

- Leppin, A., Schwarzer R. (1997). Sozialer Rücksicht, Krankheit und Gesundheitsverhalten. In: Schwarzer, R. (1997). *Gesundheitspsychologie*. Ein Lehrbuch (2 Aufl.). Göttingen, Hogrefe.
- Münch, E., Walter, U., Badura, B. (2004). Gesundheitsmanagement. Führungsaufgabe. Edition Sigma, Berlin.
- Nordlohne, E. (1992). *Die Kosten jugendlicher Problembewältigung: Alkohol-, Zigaretten- und Arzneimittelkonsum bei Jugendlichen*. Weinheim, Juventa.
- Quick, J., Paulus, P., Whittington, J., Larey, L., and Nelson, D. (1996). Management Development, Well-being and Health. In: Schabracq, M., Winnubst, J., Cooper, C. (Eds). *Handbook of Work and Health Psychology*. John Wiley and Sons, New York.
- Rayner, M., Petersen, S. (2000). *European cardiovascular disease statistics*. Oxford, University of Oxford, British Health Foundation, Health Promotion Research Group.
- Schwarzer, R. (2000). *Stress, Angst und Handlungsregulation*. Stuttgart, Kohlhammer.
- Schwarzer, R. (1997) *Gesundheitspsychologie*. Ein Lehrbuch (2 Aufl.). Göttingen, Hogrefe.
- Schwarzer, R. <http://userpage.fu-berlin.de/~health/selfscal.htm>
- Sonntag, U., Gräser, S., Stock, C., Krämer, A. (2000). *Gesundheitsfördernde Hochschulen*, Weinheim und München, Juventa.
- Sommer, G. und Fydrich, T. (1989). *Soziale Unterstützung. Diagnostik, Konzepte*, F-SOZU (DGVT Materialie Nr.22). Tübingen: Deutsche Gesellschaft für Verhaltenstherapie.
- Stephens, A., Wardle, J., Cui, W., Bellisle, F, Zotti, A.M., Baranyai, R., Sanderman, R. (2002). Trends in smoking, diet, physical exercise, and attitudes towards health in European university students from 13 countries, 1990-2000. *Preventive Medicine*, 35, 97–104.
- Stock, C., Krämer A. (2000). Psychosoziale Belastung und psychosomatische Beschwerden von Studierenden, In: Sonntag U., Gräser S., Stock C., Krämer A.(2000), *Gesundheitsfördernde Hochschulen*, Weinheim und München, Juventa.
- Stock, C., N. Kucuk. I. Miseviciene, F. Guillen-Grima, J. Petkeviciene, I. Aguinaga-Ontoso, A. Kramer (2003). Differences in health compliants among University students from three European countries. *Preventive Medicine*, 37, 535–543.
- Thoits, P.A. (1982). Conceptual, methodological, and theoretical problems in studying social support as a buffer against life stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 23.
- Tsouros, A. (1998). From the healthy city to the healthy university: project development and networking. In: Tsouros, A. et al. (Eds.): *Health promoting universities*. Kopenhagen, WHO.
- Tsouros, A. (2000). Health promoting universities: Concept and strategy. In: Sonntag, U., Gräser, S., Stock, C., Krämer, A. (2000). *Gesundheitsfördernde Hochschulen*, Weinheim und München, Juventa.
- United Nations (1992). *Agenda 21*. Earth Summit in the United Nations Programme of Action from Rio, United Nations, New York.
- WHO (1986). *Ottawa Charter for Health Promotion*. Genf, WHO.
- WHO (1999). *European Health for All Statistical Database*. WHO, Copenhagen.
- WHO Regional Office for Europe (1999). *Health for All in the 21 century*. WHO Regional Office for Europe, Copenhagen.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

ПРЕСТИЖНО ПОТРЕБЛЕНИЕ И МОДА

АНЕЛИЯ ПЕТРОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Анелия Петрова. ПРЕСТИЖНОЕ ПОТРЕБЛЕНИЕ И МОДА

В студии рассматривается проблема престижности в поведении потребителя и его функции – это поддержка идентификации личности и „заявка“ своей позиции в социальной иерархии.

Марка товара определяется как гарантия качества, а мода – как социальная норма потребления. Ориентировка личности на группу товаров „люкс“ оценивается как стремление к улучшению „качества жизни“, а также связывается с определенными личностными характеристиками потребителя.

Новые тенденции в поведении потребителя определяются и как результат формирования „глобального“ потребителя, которому навязываются универсальные стандарты.

Anelia Petrova. PRESTIGIOUS CONSUMER BEHAVIOUR AND FASHION

The study deals with the problem of prestigious consumer behavior and its functions – namely, to help the identification of the personality and to “demonstrate” its position in the social hierarchy.

The trade mark is defined as a guarantee of quality, and fashion – as the social norm of consumption. The orientation of the personality towards the group of luxury goods is evaluated as a wish to improve “one’s quality of life”, and is connected also with certain personality characteristics of the consumer.

The new tendencies in consumer behavior are also defined as a result of the appearance of a “global” consumer whose consumption is affected by universal standards.

Интересът към потребителското поведение и неговите детерминанти има дълга история, свързана с появата и развитието на пазарните отношения и съпътстващата ги конкуренция. Необходимостта от изучаване на потребител-

ското поведение е продиктувана от стремежа да се подпомогне производителят в неговите усилия да произведе продукт, който ще бъде желан от потребителите, и да се осъществи комуникация, която да доведе до успешна продажба. От средата на XX в. обаче задачата на маркетинга и на представителите на различни науки, служещи на бизнеса, става по-трудна – тя вече е да подпомогнат „създаването“ на потребители на произведени вече стоки, да насочат техния избор в определена посока и да стимулират желанието им за покупка.

ПОТРЕБИТЕЛСКОТО ПОВЕДЕНИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ СОЦИАЛЕН КОНТЕКСТ

Потребителското поведение е резултат както на въздействието на редица обективни фактори (развитието на производството, финансови ресурси и пр.), така и на личностни, субективни фактори (потребности, нагласи, ценности и пр.). И въпреки че потреблението има предимно индивидуален характер, то може да се определи като социална дейност, като елемент на начина на живот. Разглеждането на потреблението като социална дейност дава добри възможности както за неговото изследване, така и за обяснението му.

Безспорно потребителската сфера и дейността на индивида за задоволяване на неговите потребности включват значим индивидуален компонент, доколкото потребителят избира не само в контекста и рамките на предложените на пазара стоки, но той е воден в своя избор от вкусовите си предпочитания, от личната си ценностна система, използва потреблението за достигане на индивидуални цели.

Както всяка социална дейност, така и потреблението обаче не може да бъде откъснато от социалната среда, в която личността се е формирала и с която осъществява взаимодействие.

Социалната среда оказва своето въздействие върху личността не само чрез хората и взаимодействието между тях, но и чрез обектите, създадени от обществото. Те възплъщават в себе си както интелектуалното, така и материалното развитие на средата, те са „обективизация на човешките потребности и намерения, които вече са надарени с когнитивно и афективно съдържание“ (Коул 2000: 153–54).

Произведените продукти са свързани с природата на производителя, а той в своите световни измерения притежава характеристики, които са резултат на съвременните пазарни тенденции. Една от тях е превръщането на отделните национални пазари в части на световния пазар и е показател не само на процесите на глобализация, но и като резултат – предпоставка за създаване на „глобален потребител“. Непрекъснатият стремеж да се завоюват (а след това и да се отвоюват) нови пазари в света води не само до продажба на произведени в други страни стоки, но и до „износ“ на чужди модели на потребление. Новият тип потребител съчетава в себе си противоречиви елементи – от една страна, той носи в себе си своята етническа принадлежност, свързана с определени, специфични потребителски модели, и от друга – желание да се използват стоки на

утвърдени в световен мащаб марки, доказали своето качество и завоювали престиж. Тези противоречиви вътреличностни мотивационни конфликти не остават незабелязани. Многонационалните и глобални производители в края на ХХ в. демонстрират завидна гъвкавост. Те произвеждат по няколко разновидности от своите стоки, приближаващи ги до националните модели на потребление.

Стоката, превърнала се в глобална, се възприема като такава благодарение на произхода ѝ от страна с богат опит в производството на стоки от същата продуктова група. Доказаното и поддържано високо качество на глобалния продукт спестява на потребителя рискове от изпробване на непознати продукти. Така глобалният продукт допринася за формиране на „глобален“ потребител, който знае, че където и да се намира, може да задоволи потребностите си с предпочитания и проверен продукт.

Т. Петерс и Н. Остин в тяхната книга „Страст към съвършенство“ посочват, че съществуват два начина да завоюваш позиции на пазара и което е още по-важно – да задържиш тези позиции:

- 1) отлично качество на предлаганите стоки и
- 2) непрекъснато обновяване на стоката (цит. по Ильин, В. И., 2000, с. 39).

Разбира се, сигурни рецепти за успех на динамичното социално поле, наречено пазар, не могат да се дават. В тяхната препоръка обаче се отразява една съвременна тенденция, която заслужава специално да бъде отбелязана. Това е необходимостта от непрекъснато обновяване: „Разглезеният“ съвременен потребител, за чието внимание се състезават много производители, не само очаква все по-добро качество, но се стреми и към разнообразие. То му осигурява желаната от самия него емоционална стимулация, която не може да бъде пренебрегната дори когато е налице формирана „потребителска лоялност“ към марката. Това означава, че обектите започват да губят собствената си ценност и като компенсация пазарната комуникация се стреми да ги „натовари“ с други, допълнителни и често несвързани с основното им предназначение, функции. На тях все по-често започва да се гледа като на символи. И както посочва М. Коул, в опитите си да приобщат средата към своите цели хората все по-често използват обекти (стоки), създавайки „триадично отношение субект-среда-обект“ (Коул 2000: 153–154). Като следствие от този стремеж част от тези обекти излизат извън рамките на основното си предназначение. Такава трансформация на стоките за употреба извън основното им функционално предназначение се наблюдава при т. нар. престижно (или статусно) потребление.

Да демонстрираш чрез потреблението своя статус, не е ново явление. Човекът винаги е имал нужда да заяви на околните кой е той и какъв е. За тази цел притежаването на определени вещи, които другите нямат или нямат право да притежават (в по-ранните векове), е използвано като знак, символ.

Специално внимание и интерес към измеренията и проявленията на статусното (престижно) потребление в началото на ХХ в. проявява американският автор Т. Веблен – икономист, изкушен и от социалните аспекти на икономическите

процеси. Той насочва вниманието към „използването на потреблението за доказване на притежаваното богатство“, но също така и като „средство за поддържане на репутацията“ (Веблен 1984: 108). Този аспект на потреблението придобива особено значение в общества, където динамиката е голяма (каквото е американското) и където социалният произход няма значение и тежест за личностната идентификация (като в Европа например). Не случайно това потребление Т. Веблен свързва с т. нар. от него „празна“, безделническа класа на Америка, която се стреми да покаже на обществото своите материални възможности чрез вещите и по този начин да се легитимира пред обществото със своя нов социален статус.

ПОТРЕБЛЕНИЕТО КАТО СРЕДСТВО ЗА ЛИЧНОСТНА ИДЕНТИФИКАЦИЯ

В съвременния свят на интензивно протичащи процеси на глобализация и на създаване на „глобален потребител“ индивидуалната идентичност търпи редица трансформации, тя се „разтваря“ в един наднационален контекст, губи ценностни ориентири и на тяхно място маркетингът предлага други, които обслужват интересите на транснационалните компании и запълват очертаните дефицити в личността чрез потреблението. То трябва да обозначи индивида като принадлежащ към определена група. Употребяваните стоки не само представят индивида, но дори заместват някои аспекти на общуването му. Така потребителят чрез стоките, които използва, съобщава на другите какъв е той, каква е неговата позиция в обществото.

Тези нови функции на потреблението намират естествено отражение в процеса на вземане на решение за покупка. Изборът на стоки все още се определя и от впечатлението, което потребителят иска да създаде. Те се превръщат в своеобразно продължение на Аз-а и в този смисъл са свързани с някои личностни характеристики на притежателя си.

Р. Броуди и С. Канингам посочват три основни фактора на потребителския избор, като редом с възприемания риск и увереността в себе си се споменава и „възприеманият социален риск“, описан от посочените автори като увереност на потребителя, че другите ще съдят за него по избрания продукт (Brody, Cunningham 1968: 50–57).

Издигането в ранг на критерий за избор способността на даден продукт да ни представя в обществото показва все по-голямото значение, което се отдава на този аспект на потреблението в съвременния свят, а също така и усилията на маркетинговете да представят марковите и луксозните стоки с тази им функция и по този начин да увеличат притегателната им сила.

В модела на Шет и Нюман за вземане на решение за покупка се поставя акцент върху ценностната система на личността като детерминант на потребителския избор. Авторите разделят ценностите на 5 групи: функционални, емоционални, епистемологични, но и социални и условни. Социалните отчитат

влианието на социалната среда, която оказва натиск върху потребителския избор в определена посока, а условните показват връзката на избора с моментната ситуация, като и двете предпоставят необходимостта потребителят да действа съобразно нормите на средата и възможностите, които му предоставят условията (Вж. Ruttinger, Rosenstiel, Molt 1974).

През 70-те години изследването на потребителското поведение се е осъществявало с акцент върху увереността на потребителите в себе си. Този акцент не е случаен, а е резултат от интереса на психолозите към Аз-концепцията. В рамките на тези изследвания се установява, че за една част от потребителите потреблението служи като символическо самоусъвършенстване, осигуряващо им подкрепа заради допълнителните, социално приемливи и желателни качества, свързани с определени продукти, като вкус, смелост и пр.

Друга група потребители избират продукти, които по тяхна преценка съответстват на собствената им Аз-концепция, и трета група възприемат продуктите като продължение на собственото им Аз. Те са натоварени с особен личностен смисъл и значение (Фернхем, Хейвен 2009: 289).

В първата категория потребители проличава желанието за самоусъвършенстване, за движение към онзи образ, който играе ролята на ориентир. Изборът и употребата на определени стоки се възприемат като стъпка в тази посока. Да не забравяме обаче динамичността, променливостта на пазара, които лишават личността от прибавяне на трайни шрихи към реалното Аз, при което като ориентир остават само желанието, стремежът да се издигнеш над реалността, да създадеш впечатление у другите, че ти си точно това, което показваш.

Хората се стремят да се заявят пред останалите такива, каквито биха искали да бъдат, а не такива, каквито са в действителност. Поради тази причина символите, които се използват, най-често изразяват нашето „желано Аз“. И доколкото стоките подлежат на подобно манипулиране, те разкриват много пластове от личността – и нейните материални възможности, и позиция в обществото, и образа, в който личността иска „да влезе“. Този допълнителен източник на информация за личността – потреблението, може да облекчи социалните отношения, подпомагайки по-бързата ориентация в социалното пространство.

През 80-те години, с търсенето на възможности за индивидуализиране на маркетинга, вниманието се насочва към проблемите на самовъзприятието. В опитите си да се внесе яснота по проблема за формирането на Аз-концепцията някои автори предлагат „разширен възглед на самовъзприятието“, чието детайлизиране маркира и ролята на потреблението в съвременното общество (цит. по Ильин 2000: 314). Според тях личността притежава „идеално Аз“, което очертава обреза, към който се стреми личността; „реално Аз“ – оценката на личността за самата нея; „ситуационно Аз“ – как се вижда личността в различни ситуации, и „обобщено Аз“, въплътено в обекти. Дистанцията между „идеалното Аз“ и „реалното Аз“ създава напрежение в личността и движението ѝ към „желаното Аз“ се подпомага чрез употребата на продукти, които „описват“ желания образ. Те

се показват в рекламата и другите средства за пазарна комуникация като лесно постижимо средство за достигане на желания образ. Но доколкото социалното поле на проявление на личността (потребителя) е дефинирано от различни ситуации, в които потребителят попада, то и употребяваните от него обекти (стоки) са своеобразно обобщение, резултат на пресичането на външни и вътрешни за личността фактори, но белязани от стремежа на потребителя да се развива, да се движи по посока на „идеалното Аз“. Затова и „разширеният възглед за себе си“ се приема като централен мотив на съвременния потребител (пак там, с. 313).

Идеята за връзката между личностните характеристики и употребените от него вещи (избрани от самия него стоки) препраща към функцията на последните да служат за самопрезентация и личностна идентификация.

Ролята и значението на идентификацията като възможност за комуникация чрез потребителското поведение не са нови за изследователите на потребителското поведение (вж. например Bergler 1972). Проблемът за идентификацията може да се открие в различни психологически теории (в моделите на социално учене – като имитация или съзнателно учене, в теориите за социализация и преди всичко в онази нейна част, която засяга механизмите на социализация, в теориите за личността и пр.). Описването на процеса на идентификация като процес на приемане на система от стереотипи от социалната среда, която е значима за представата на индивида за собствената му социална позиция, води до схеми на поведение в ситуации, които му помагат да изпълнява определени роли в групата (пак там, с. 200).

Въпреки желанието на потребителя да се представи чрез потреблението „като другите“ или като „различен от другите“ (в зависимост от статуса му) средствата за постигане на тези противоположни цели са едни и същи. Ние избираме вещи, които вече са произведени, и то в огромен мащаб, които отговарят на нашите покупателни възможности, и това безспорно ограничава възможността за индивидуализация. Културният контекст на потреблението също поставя редица ограничители, несъобразяването с които обезсмисля писането на „текст“ чрез потреблението. Единственият изход за потребителя е в своеобразното конструиране, съчетаване на продуктите, създадени за големи групи, като по този начин той заявява своя вкус и индивидуални предпочитания. С други думи, свободата на потребителя да конструира собствената си идентичност за околните чрез потреблението е ограничена както от вътрешни, индивидуални, така и от външни, социални фактори.

Потребителският вкус се формира в процеса на социализация. Определян като свързващо звено между обществото, личността и културата, процесът на социализация има за цел да направи отделния индивид жизнено и функционално способен в границите на културните, социалните и материалните условия на дадено общество (Wurzbacher 1968: 179). И потребителят чрез своето потребителско поведение е резултат от преплитането на два важни фактора – пазара и културата, пречупени през призмата на неговата индивидуалност. В рамките на конкретните пазарни условия и зададените от обществото културни модели

личността демонстрира своята индивидуалност чрез поведение, което, макар и в периферна сфера – потребителската, допринася за нейната идентификация. Индивидът не се ражда потребител. Той става такъв в резултат на усвояване на потребителски модели на поведение, на натрупване на информация за пазара.

За формирането на високи естетически критерии на потребителя са необходими специално обучение, познание на пазара, необходим е опит с разнообразни продукти, за което естествено е необходимо и високо ниво на доходи. Формирането на висок вкус и изисквания към стоките за потребление води до повишени критерии към продуктите от страна на потребителя. Те не просто трябва да задоволят основните му функционални потребности, за които са създадени, но и да отговорят на редица други изисквания. Следователно и наличието на средства не е достатъчно, макар и безусловно необходимо условие. Трябва да се извършат съзнателна преработка на информация, развиване и задълбочаване на интереса (в случая – в сферата на потреблението), за които е нужно време, а според някои това време включва няколко поколения. Ето защо писането и четенето на „текстове“ чрез потреблението са сложен и противоречив процес – то не се учи за година-две, не се придобива едновременно с натрупването на средства. В помощ на потребителите, желаещи да използват потреблението като текст, идва модата.

От значение е и фактът, че процесът на идентификация служи както за изграждане на неповторимостта на личността, така също и за идентификация с групата. Тази двупосочност на идентификацията, пренесена в сферата на потреблението, подсказва противоположни, дори противоречиви мотиви при стоковия избор.

Противоречивостта може да бъде открита и в същността на вещите (стоките), които потребителят използва. Според изследователи в тях може да се открие двойк смисъл – естетическа ценност и социална ценност, проявяващи се в способността им да указват статуса на своя притежател (Bell, Holbrook, Soloman 1991: 243–274).

Средство за такъв тип потребление обикновено са стоките, чието потребление е „видимо“, т. е. те се „консумират“ пред други хора, недостъпни са за другите (най-често поради високата им цена) и поради тази причина са особено желани. Най-често такъв вид стоки не се ценят заради тяхното функционално предназначение, а заради способността им да спечелят престиж на техния притежател. И тук отново трябва да се напомни значението на ценностната система за различните народи, които признават твърде различни средства за печелене на престиж.

Показното потребление е присъщо на всички общества в по-голяма или по-малка степен. Разликата се състои в това, че специфичната национална култура и ценностна система определят различно място на потреблението като средство за личностна легитимация. В още по-голяма степен това важи за предметите (стоките), които могат да изпълняват подобна функция.

Използването на потреблението като средство за печелене на престиж и „завяване“ на своя статус в обществото се свързва преди всичко с високата покупка-

телна способност на потребителя. Престижното потребление може да бъде наречено и показно потребление – то добива своето значение само когато може да бъде показано, демонстрирано. Това обикновено са стоки с изключително високо качество, или уникални, поради което и недостъпни за мнозинството потребители.

Престижните стоки притежават и емоционална стойност за притежателите си. Насочеността към този аспект на продуктите се свързва с хедонистичната нагласа на личността; изключителните качества – с перфекционизъм, а уникалността – със снобизъм (Review and a Conceptual Framework of Presige...). Въпреки различните измерения на престижа за различните потребители то служи да отличи личността от останалите.

Могат ли да се открият универсални индикатори на престижните стоки?

На първо място това е *цената*. Тя обаче е индикатор и на качество. А тъй като качеството понякога има дискретни параметри или средата няма достатъчно добре развити критерии за нейното идентифициране, то днес за целта служи *марката* на използвания продукт.

През последните няколко десетилетия всеки уважаващ себе си производител се стреми към създаване на търговска марка, която във възприятията на потребителите означава гаранция за качеството на произведената стока. К. Робъртс пише, че „пътят от продукт през запазена марка до търговска марка е една от най-великите истории на изминалото столетие“ (цит. по Робъртс 2004: 24). И макар че се усеща пристрастието на автора към идеята за емоционалната обвързаност на марката с потребителя, в основата на това емоционално заявление се намира безспорният факт на превръщането на запазената марка в „символи на доверие и надеждност“ (пак там, с. 25). И за това потребителят плаща по-висока цена. Проблемът и за потребителя, и за производителя днес обаче се състои във факта, че вече много производители се стремят към създаване на търговски марки. Създаването на търговски марки се намира в неделима връзка с изискванията на потребителите към стоките за качество, последователност и стойност. Тези изисквания стимулират маркетинговите специалисти да възлагат надежди на формирането на потребителска лоялност, което означава „доверявам се на марката“, разбирам я, не желая да я заменяя с друга.

А какво става с оня потребител, който иска да бъде различен от останалите, който купува луксозни стоки, за да заяви на другите какви са неговите възможности? „Обвързването“ с една марка, макар и спечелила уважение, означава ли свобода да следваш модните тенденции, да бъдеш винаги различен? Ако доверието в марката носи сигурност на потребителя, това ли мотивира потребителя за престижно потребление? Еднозначен отговор едва ли може да се даде. Както не може да се приеме без колебание и новата идея за т. нар. „марки на любовта“, в чиято основа е емоционалната връзка с потребителите (пак там). Безспорно такъв аспект потреблението притежава, но къде остана рационалният потребител, който избира най-подходящите средства за достигане на целите си? Онзи потребител, който иска да извлече максимална полза от употребата на продукта?

Усилията на мнозинството производители да създадат търговски марки не означават, че всички те могат да бъдат определени като престижни. Това са преди всичко онези от тях, които са широко рекламирани и известни, с изключително висока цена на продуктите, поради което и недостъпни за масовия потребител. Високата цена прави продуктите привлекателни за определен потребителски сегмент, защото неговите представители искат да впечатлят околните.

Когато марката придобие много широка популярност, нейните производители могат да намалят цената, но тогава тя излиза от групата на престижните стоки и притегателният ѝ ефект силно спада. Тя се превръща в масов продукт. Следователно не само цената, но и *ограниченото количество* прави продуктите на определени марки в перцепцията на потребителите престижни.

Масовото производство и потребление на еднакви вещи уеднаквява хората, „претопява“ ги в маса. Личността има потребност да заяви своята индивидуалност, особено в големите градове, където чувството за анонимност „притиска“ личността, стеснява полето за социална идентификация. На помощ на съвременния потребител идва отново потреблението; същото това потребление, което го сливаше с масата, сега трябва да го отличи от останалите, да заяви какъв е притежателят на дадена вещ, къде се намира в социалната йерархия. Както пише Baudrillard, потреблението се превръща в знак, символ, който ние отправяме към другите (Baudrillard 1996). Този „текст“ е видим за всички, с които осъществяваме контакт, и се чете (тълкува) по един или друг начин. А по-голяма част от потреблението на човека е видимо, то се осъществява не само в определен социален контекст, но и в присъствието или съучастието на други хора.

Винаги ли се замисляме какво послание отправяме към другите? Разбира се, че не, но съзнателно или не, посланието е отправено.

Живеейки в социална среда, ние непрекъснато сме изложени на видим или „невидим“ контрол. Вярно е, че на този контрол хората не отдават еднакво значение, но този, който го отчита, се стреми да получи „желаната оценка“. Като средство за получаване на тази оценка може да бъде посочена модата.

МОДАТА КАТО НОРМА НА ПОТРЕБЛЕНИЕ

Модата като норма на потребление отговаря по своята същност на онази противоречива тенденция, която беше очертана в потребителското поведение – да бъдеш като другите и да бъдеш различен от другите. Не е случаен фактът, че модата се превръща в универсална социална норма на обществото в условията на капитализма, когато масовото фабрично производство трябва да замени стоките, направени по индивидуална поръчка и съобразени с индивидуалните потребности и вкусове на потребителя. Да убедиш потребителите, че всички те имат еднакви потребности и още повече че потребностите им могат да се задоволят с еднакви продукти, не е било по силите на отделните производители. Било е необходимо да се приемат тези външни стандарти на задоволяване на пот-

ребностите като ориентир за потребителското поведение, който се превръща в ценност. Този показателен процес на трансформация на модата от регулатор на потребителското поведение на отделни слоеве вътре в самите тях в универсална норма, непризнаваща граници, служи изцяло на интересите на производителите. Да замениш използваната стока с друга, по-нова и модерна, въпреки че старата все още служи добре, дава стимул за перманентна подмяна на стоките. Потребителят, не без помощта на производители и търговци, очаква всяка нова стока с любопитство и увереност, че тя ще бъде по-добра от старата.

Да замениш обаче стария продукт с нов, защото той е по-съвременен и по-модерен от стария, служи на социалната среда, в която потребителят се движи, заявява смелостта и разбира се, материалните възможности на човека, който го притежава. С други думи, модата има и една друга, много съществена функция – да демонстрира на социалната среда посочените вече качества на притежателя на модни стоки, да го отличи от останалите. Демонстративният характер на модата изисква за изпълняване на тази ѝ функция „свидетели“, тя добива своя смисъл и значение в процеса на „показване“, заявяване на околните.

Демонстративният характер на модата ни отправя към търсене на връзка на модата с престижното потребителско поведение.

Тези, които искат да бъдат различни от другите, да разкрият своята индивидуалност, да предизвикат внимание и възхищение, смело възприемат новите модни тенденции, те са „смелчаците“, които не се страхуват да предизвикат неодобрение и дори насмешка, защото за тях водещ е принципът да бъдеш различен от другите. Тази потребност на значителна част от потребителите подхранва стремежа на моделиерите да търсят и да създават нови модели, да ги представят пред публика като желани. Произвеждането на първи образци се доближава до изкуството, доколкото се търси уникалното, неповторимото, което често се предлага и с нови модели на потребителско поведение. Това са образци, постижими само за определени, ограничени социални слоеве, наричани често елит, а може би би било по-точно да се обозначи като потребителски елит. Тези първи модели, произведени в един екземпляр, наистина осигуряват на притежателя си уникалност. Едновременно с това те не разкриват същността на притежателя си, доколкото той не е участвал в тяхното създаване. Модните образци всъщност са показател за мястото на притежателя им в социалната йерархия, за покупателната им мощ и за някои личностни характеристики.

Доколкото модата е социална норма, нейното съблюдаване е в рамките на определена социална ситуация. Всяка социална ситуация задава определени рамки на допустимо (приемливо) потребителско поведение. Потребителите с по-развита чувствителност към ситуацията проявяват по-голямо внимание към модата и според L. Browne и D. Kaldenberg такива потребители демонстрират по-слаба лоялност към определена марка, защото стремежът, желанието да бъдат адекватни на изискванията на ситуацията, ги прави „добри актьори“ (Browne, Kaldenberg 1977: 31–42).

Според някои автори т. нар. „висока мода“ е част от художествената култура на обществото (Ильин 2000). Когато тези първи модни образци след известна адаптация и „приземяване“ влязат в масово производство, тогава те се превръщат в мода, в социална норма за големи маси потребители. Но дори и след подобна трансформация модните обекти не се приемат едновременно от всички. Тези първи притежатели на новите модни течения стават обект на внимание, на възхищение и това поведение на околните естествено е желано за потребителите, които се стремят да бъдат в „центъра на светлините“, които искат да се говори за тях, да предизвикват възхищение. И тъй като първите модни образци, макар и не уникални, са на значителна цена, то техните притежатели с покупката и употребата им заявяват на останалите своето място в обществото.

Превръщането на модата в социална норма поставя под съмнение свободата на избора на потребителя. Индивидът осъзнава своите потребности, включително и тази да „заяви“ на другите своята индивидуалност, а средата му предоставя алтернативите, тя му „задава“ стандартите и в същност свободата се ограничава само в това, кога да последва тези стандарти – веднага след появата на модните образци или късно, когато тези образци са се превърнали в масов продукт и практически са изтласкали от пазара образците на старата модна линия.

„Натискът“ на социалната среда се осъществява и чрез ценностната система, формирана на определено социално поле. Потребността от престиж, признание е универсална, но средствата за нейното задоволяване могат да бъдат различни и за някои потребители тя може да бъде задоволена чрез използването на определени (престижни) категории стоки, сред които са и модните.

Използването на потреблението не само като средство за функционално задоволяване на потребностите на личността, но и като средство за самоизражение на личността е белег на „материалната, консуматорска“ страна на приспособяването към средата, стимул за саморазвитие с цел консумиране на повече и по-качествени стоки. Теоретически израз на този стремеж е указанието на съвременни маркетинголози, че универсален мотив на съвременния потребител е подобряване на „качеството на живот“, което значи и стремеж за употреба на повече и по-качествени стоки. Тази ориентация на личността е подпомогната както от маркетинговите специалисти, които представят новите стоки като полифункционални (задоволяващи все повече и особено социални потребности), така и от теоретичите, които, опирайки се на световните пазарни тенденции, създават идеологическа подплатеност на тези подходи.

Проявлението на личностните характеристики в потребителското поведение поставя и важния въпрос – какъв инструментариум е подходящ за изследване на потребителите. Н. Kassarijan и М. Sheffet правят анализ на използваните личностни въпросници за изследване на потребителите – „Личностният профил“ на Гордън, калифорнийския личностен въпросник, „Списък на личностните предпочитания“ на Едвардс и др. (Kassarijan, Sheffet 1991). Прави впечатление, че тези изследвания са насочени към търсене на връзка между отделни личностни черти

и предпочитания към определена марка, поради което ги прави значими не за генерални теоретически изводи, а полезни за маркетинга на съответните продукти. В повечето случаи се подлагат на съмнение получените корелационни връзки поради тяхната ниска степен. Въпреки това те имат своето значение не само поради факта, че се натрупва емпирически материал, но и поради разкриването на определени теоретически дефицити при изучаване на потребителското поведение.

Н. Kassarijan и М. Sheffert заключават, че за целите на пазарното прогнозиране адаптирането на инструментариум не е достатъчно, необходимо е да се създадат специални тестове за целите на маркетинга, които да са съобразени със спецификата на конкретния продукт. Натрупаните досега резултати по-скоро обезсърчават изследователите (пак там). Търсенето на еднозначни резултати в едно такова динамично социално поле, каквото е пазарът, би означавало да се схематизира сложният, многофакторно обусловен феномен, наречен потребителско поведение.

Можем ли да говорим за показното (престижно) потребление като за съвременно явление, в една или друга степен присъщо на съвременния цивилизован свят?

И на този въпрос не може да се отговори еднозначно. Безспорен е фактът, че то винаги е било използвано от човека като средство за „заявяване“ на своята позиция, но също така е вярно, че съвременният маркетинг целенасочено развива и подкрепя идеята за статусното потребление.

ЛИТЕРАТУРА

- Веблен, Т. (1984). *Теория праздного класса*. М.
- Ильин, В. И. (2000). *Поведение потребителей*. Санкт-Петербург.
- Коул, М. (2000). *Социокультурна психология*. С.
- Робъртс, К. (2004). *Марките на любовта*. С.
- Фернхем, А., П. Хейвен (2001). *Личност и социално поведение*. Санкт-Петербург.
- Vaudrillard, J. *Selected Writings* (1996). Cambridge.
- Bell, S., М. Holbrook, М. Soloman (1991). Combining aesthetic and social value to explain preferences for product styles with the incorporation of personality and ensemble effects, *Journal of Social Behaviour and Personality* 6.
- Bergler, R. (1972). *Marktpsychologie*. Bern.
- Brody, R., S. Cunningham (1968). Personality variables and the consumer decision processes. *Journal of Marketing Research* 5.
- Brown, L., D. Kaltenberg (1977). Conceptualizing self-monitoring links to materialism and product involvement. *Journal of Consumer Marketing* 14.
- Kassarijan, H., M. Sheffert (1991). *Personality and consumer behaviour: an update*. In: Kassarijan, H., T. Robertson. *Perspectives in consumer behaviour*. NJ.
- Review and a Conceptual Framework of Prestige – Seeking Consumer Behaviour. Frank Vignerton. EPSCO.
- Ruttinger, B., L.v.Rosenstiel, W. Molt (1974). *Motivation des wirtschaftlichen Verhaltens*. Stuttgart, Berlin, Köln.
- Wurzbacher, G. /Hrsg./ (1968). *Die Familie als Sozialisationsfaktor*. Stuttgart.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

СЕКСУАЛЕН ТОРМОЗ И ПОЛОВОРОЛЕВИ СТЕРЕОТИПИ

ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА, СОНЯ КАРАБЕЛЪОВА

Катедра „Обща, генетична и експериментална психология“

Людмила Андреева, Соня Карабельова. СЕКСУАЛНИЯ ТОРМОЗ И ПОЛОВО-РОЛЕВЫЕ СТЕРЕОТИПИ

В студии рассматриваются следующие вопросы: развития идеи и теории о сексуального тормоза, его определения и форм; восприятия тормоза и половые различия; виды сексуально тормозящее поведение, тормоз представителям собственного пола; реакции, которые более часто наблюдаются со стороны жертвах сексуального тормоза; методы для измерения восприятия тормоза и предложенные объяснительные модели. Основная цель настоящего исследования ориентирована проверить восприятия сексуального тормоза болгарской молодежи, ее мнений о необходимых действиях, которые надо предприниматься в ответе сексуального тормоза, и связь восприятия сексуального тормоза с поворолевыми стереотипами и конкретнее гипермужественности/гиперженственности. Подобная связь в болгарских условиях не устанавливается, но регистрируется значимое смешивание в ответах исследованных лиц для этого феномена.

Ludmila Andreeva, Sonya Karabelyova. SEXUAL HARASSMENT AND SEX ROLE STEREOTYPES

The study presents the development of the ideas and the theorization on the issues of sexual harassment, its definitions and forms, gender differences in the perceptions of sexual harassment, types of sexually harassing behavior, same sex harassment, most common reactions of the sexual harassment victims, the methods of measuring sexual harassment perceptions and the proposed explanatory models. The aim of the research study being presented here is to survey Bulgarian young people's perceptions of sexual harassment, their ideas of the necessary actions when responding

to sexually harassing situations, and the relationship between perceptions of sexual harassment and gender stereotypes and more specifically hypermasculinity/hyperfemininity. However, in the Bulgarian culture, such a relationship is not observed but a substantial confusion in Bulgarian subjects' responses to questions about sexual harassment is registered.

СЕКСУАЛЕН ТОРМОЗ

Определения и форми

В литературата са описани случаи на сексуален тормоз още от 30-те години на XIX в., когато все по-голям брой жени започват да работят в текстилните фабрики в Нова Англия, макар че повечето разкази за сексуален тормоз официално се появяват в САЩ през 1964 г. с приемането от Конгреса на глава VII от Закона за гражданските права и създаването на Комисията за равни възможности за заетост. Печатарите в Бостън провеждат истинска кампания на сплашване, за да принудят жените да напуснат работните си места в тази индустрия през 1835 г. Терминът „сексуален тормоз“ (*sexual harassment*) обаче е създаден от феминистите през 60-те години на XX в. През 1985 г. Обединените нации приемат „Насочените към бъдещето стратегии за поощряването на жените“, Международната организация на труда публикува своите „Насоки за равни възможности и равно третиране на мъжете и жените на работното място“. През 1990 г. Съветът на министрите на Европейската общност излиза с дефиниция на сексуалния тормоз за страните членки. Европейската общност осъвременява „Насоките“ си и добавя дискриминацията заради секс, допълвайки ги с регулация за дефиницията и превенцията. Тези насоки определят сексуалното протезиране като форма на сексуален тормоз. През 1991 г. родената във ферма в Оклахома през 1956 г., израснала на село и в сравнителна бедност, но завършила право в Йейлското юридическо училище и практикуваща като адвокат Анита Хил дава конфиденциални клетвени показания пред Правната комисия на американския Сенат, че номинираният за Върховния съд Клерънс Томас я е подлагал на сексуален тормоз от 1981 до 1983 г. Изслушванията в Сената по това обвинение се провеждат през октомври 1991 г. и имат мащабно влияние върху разбирането на американците за сексуалния тормоз. Свидетелските показания на Анита Хил я лишават от всякакъв личен живот и уединение и винаги я свързват с въпроса за сексуалния тормоз и изслушването по случая „Клерънс Томас“. Полемиката Анита Хил–Крелънс Томас повишава съзнанието на американците за сексуалния тормоз на работното място. Според Комисията за равни възможности при наемането на работа делата за сексуален тормоз се удвояват от 6127 през 1991 г. на 15342 през 1996 г. За същия период компенсациите на жертвите според федералните американски закони се увеличават почти четири пъти: от 7,7 милиона на 27,8 милиона долара.

Друго следствие от дебата Хил–Томас е засиленото ангажиране на жените в политиката. През 1992 г. рекорден брой жени се кандидатира за изборни позиции и печелят. Единадесет жени се кандидатира за американския Сенат и пет от тях печелят, а в Камарата на представителите 24 жени печелят нови места. Мнозина коментатори разглеждат това увеличение на кандидатиращите се за публични изборни постове жени като директна реакция срещу номинацията на Клерънс Томас. Неговото назначение ужасява много жени, които смятат, че обвиненията на Анита Хил не се приемат на сериозно от Сенат, 98% от чиито членове са мъже. По всеобща оценка американските историци винаги ще се връщат на дебата Анита Хил–Клерънс Томас, за да разберат равновесните отношения, политиката по отношение на пола и влиянието на медиите в Америка в зората на ХХI в.

Сексуалният тормоз е относително нова област на научно изследване. Само преди двадесетина години в англоезичната литература основният въпрос по отношение на сексуалния тормоз е дали това е социален проблем, който си струва да се изучава. Днес изследователите се насочват към емпирични и теоретични анализи на причините и последствията от това явление, чиято социална значимост никой вече не отрича¹. Катрин Маккинън, която е професор в Юридическото училище към Университета на Мичиган, и активистката Сюзан Браунмилър се смятат за пионери на изучаването на сексуалния тормоз като явление, свързано по-скоро с властта, а не със секса. Преди тях сексуалният тормоз е интерпретиран предимно като пример на сексуално преследване на жените от страна на мъжете на работното място или в учебните зали, т. е. като нормално биологично привличане на мъжете към жените. К. Маккинън, С. Браунмилър и други изследователи твърдят, че сексуалното поведение на работното място, в класните стаи и на улицата не е нормално, а е пример на дискриминация срещу жените, защото целта му е да „държи жените на мястото им“².

Същевременно макар изследванията върху сексуалния тормоз да се умножават, няма едно-единствено, универсално прието определение. Б. Роско, Дж. Стаус и М. Гудуин³ отбелязват: „Широко се твърди, че проблемите с разбирането и адресирането на сексуалния тормоз произтичат от липсата на ясна, лаконична и универсално приета дефиниция на сексуалния тормоз“ (с. 516). Независимо от многобройните съдебни дела в САЩ и растящия интерес на изследователите това, което не знаем за сексуалния тормоз, далеч надхвърля известното⁴.

¹ Welsh, S. (1999). Gender and Sexual Harassment. *Annual Review of Sociology*, 25, 169–190.

² <http://www.de.psu.edu/harassment/generalinfo/theory.html>

³ Roscoe, B., Strouse, J. S. & Goodwin, M. P. (1994). Sexual harassment: Early adolescents' self-reports of experiences and acceptance. *Adolescence*, 29, 515–523.

⁴ Lengnick-Hall, M. L. (1995). Sexual harassment research: A methodological critique. *Personnel Psychology*, 48, 841–864.

Мненията на изследователите се различават съществено от гледна точка на типовете събития и поведения, които се приемат за сексуален тормоз. В някои проучвания той се дефинира по-широко: „всякакви сексуални погледи, предложения, коментари или физически контакт, който според вас е неприемлив в контекста на взаимоотношението преподавател–учащ се“⁵. В други случаи се определя по-тясно, например като полов акт или генитална стимулация, включваща минали и настоящи възприятия за принуда⁶. М. Ленгник-Хол⁷ твърди, че е необходимо да се прави разграничение между психологическа и правна перспектива по отношение на термина *сексуален тормоз*. Очевидно начинът, по който се дефинира терминът, може да влияе върху оценките на явлението: ако е широко определен, се получават по-високи оценки за сексуален тормоз в сравнение със случаите, когато дефиницията е по-тясна. Например въз основа на метаанализ, основан на повече от 86 000 респонденти от 55 вероятностни извадки, Р. Айлис и съавтори⁸ чрез задаване на директен въпрос към респондентите, дали са преживели сексуален тормоз, и при използването на техники за вероятностни извадки установяват значително по-ниски оценки на появата на сексуален тормоз, отколкото чрез използване на въпросници, изброяващи поведения, за които се смята, че съставляват сексуален тормоз, и въз основа на извадки, съставяни заради удобство. Освен това резултатите показват, че сексуалният тормоз е по-преобладаващ в организации, характеризирани с относително голяма властова дистанция между организационните нива. Друг резултат от използването на метаанализа разкрива, че – средно – 58% от жените споделят, че са преживявали потенциално тормозещи поведения, а 24% – че са били обект на сексуален тормоз на работното си място.

Това многообразие на дефинициите се отразява в липсата на съгласие между отделните хора в общата популация: това, което за един човек е сексуален тормоз, за друг може и да не е. По тази причина голяма част от изследванията се концентрират върху дефинирането на тормоза, оценяването на честотата му и определянето на това, точно какво влияе върху възприятията на човека за сексуален тормоз. По-проблематични са умерените форми на подобно поведение, тъй като те най-често дават различия в нагласите и концептуализациите⁹.

---

⁵ Benson, D. J. & Thomson, G. E. (1982), Sexual harassment on a university campus: The confluence of authority relations, sexual interest, and gender stratification. *Social Problems*, 29, 236–251, цит. по Arvey, R. D. and Cavanaugh, M. A. (1995). Using Surveys to Assess the Prevalence of Sexual Harassment: Some Methodological Problems. *Journal of Social Issues*, 51(1), 39–52.

⁶ Glaser, R. D. & Thorp, J. S. (1986). Unethical intimacy: A survey of sexual contact and advances between psychology educators and female graduate students. *American Psychologist*, 41, 43–51.

⁷ Lengnick-Hall, M. L. (1995). Sexual harassment research: A methodological critique. *Personnel Psychology*, 48, 841–864.

⁸ Pies, R., Hauserman, N., Schwochau, S. & Stibal, J. (2003). Reported incidence rates of work-related sexual harassment in the United States: Using meta-analysis to explain reported rate disparities. *Personnel Psychology*, 56, 607–631.

⁹ Rubin, L. J. & Borgers, S. B. (1990). Sexual harassment in universities during the 1980s. *Sex Roles*, 23, 397–411.

Според австралийската Комисия за човешките права и равните възможности „Сексуалният тормоз е всяко нежелано или неканено сексуално поведение, което е противно, поставящо в неловко положение, сплашващо или унижително. Той няма нищо общо с взаимното привличане или приятелство.“¹⁰ Според американската Комисия по равните възможности за заетост правната дефиниция на явлението е¹¹: „Нежелани сексуални аванси, искане на сексуални услуги и друго вербално или физическо поведение със сексуална природа съставляват сексуален тормоз, когато (а) подчинението на такова поведение е превърнато в – явно или неявно – условие за заетостта на човека, (б) подчинението или отхвърлянето на такова поведение от човека се използва като основа за решения за наемане на работа, влияещи върху този индивид, или (в) такова поведение има за цел или има ефекта на необосновано намесване в трудовото представяне на човека или създаване на сплашваща, враждебна или обидна работна среда“. Директива на Европейския съюз от 2002 г. дефинира сексуалния тормоз на работното място като всяка „форма на нежелано вербално, невербално или физическо поведение със сексуална природа, което се появява с цел или има за последствие накръняването на достойнството на човека и/или създаване или подпомагане на враждебна, унижителна, омаловажаваща или обидна среда“¹².

Въз основа на американското правно определение се идентифицират два типа сексуален тормоз: *quid pro quo*¹³ се появява, когато извършителят изисква сексуална активност от жертвата в замяна на облаги на работното място, и *враждебна среда*, която се появява тогава, когато извършителят създава обидна или сплашваща среда за жертвата.

Първият тип сексуален тормоз е много конкретен и ясен за интерпретиране, но *враждебната среда* е по-неясно и открито за интерпретации понятие. В САЩ някои от критериите, оформили се вследствие на прецедентното право, са следните¹⁴: (1) тормозът трябва да е нежелан от тъжителя, (2) трябва да се основава на пола, (3) трябва да е достатъчно тежък или широкоразпространен, за да създава обидна и оскърбителна работна среда, (4) трябва да е повлиял върху условие или привилегия на заетостта и (5) работодателят трябва да знае за сексуално враждебната работна среда, но не взема незабавни или адекватни мерки за коригиране на проблема.

Според американската Комисия по равните възможности за заетост сексуалният тормоз може да се появи при различни обстоятелства, включително, но не и изключително само в следните:

---

¹⁰ Foulis, D. & McCabe, M. P. (1997). Sexual harassment: factors affecting attitudes and perceptions. *Sex Roles*, 37(9–10), 773–799.

¹¹ Equal employment opportunity guidelines on sexual harassment. 45 Fed. Reg. 25025 (1980).

¹² Europe Information Service, (2002). Equal Opportunities: Parliament And Council Agree Tough New Rules On Sexual Harassment.

¹³ От латински – нещо за нещо; нещо, което едната страна получава (или J е обещано да получи) в замяна на нещо, което тя прави, дава или обещава.

¹⁴ Lengnick-Hall, M. L., op. cit.

- Жертвата, както и тормозещият могат да бъдат мъж или жена. Не е задължително жертвата да е с различен пол от тормозещия.
- Тормозещият може да е шеф на жертвата, представител на работодателя, началник в друга област, колега или изобщо да не е свързан с работното място на жертвата.
- Не е задължително жертвата да е човекът, който е тормозен, а може да е всеки, който е засегнат от обидното поведение.
- Сексуалният тормоз може да се появява без икономическа вреда или уволнение на жертвата.
- Поведението на тормозещия трябва да е нежелано.

Американската Насока № 67 дава следното определение на сексуалния тормоз: (1) нежелано сексуално внимание от човек, който знае или би трябвало да знае, че такова внимание е нежелано, или (2) внушени или изразени обещания срещу подчиняването на сексуално ориентирано искане, или (3) внушена или изразена заплаха за репресивни мерки или действителни наказателни действия заради отказа да се изпълни сексуално ориентираното искане, или (4) сексуална връзка, която съставлява злоупотреба с власт в доверително взаимоотношение, или (5) сексуално ориентирани забележки или поведение, което може разумно да се възприеме като създаващо отрицателна психологическа и емоционална среда за работа и учене.

С други думи, юридическите дефиниции на сексуалния тормоз го класифицират като една от многото форми на преследваната от закона полова дискриминация. Той възниква от злоупотреба с влияние, власт или авторитет от един човек спрямо друг или от липсата на уважение към другия. Дори във фините си форми сексуалният тормоз създава объркване, защото се замъглява нормалната граница между професионалните или социалните роли и личните взаимоотношения.

Тормозът може да се простира от фини неща, които създават неблагоприятна среда, наричана понякога „хладен климат“, до сексуално нападение и изнасилване. Примери на „хладен климат“ са неназначаването във важни комисии, неполучаването на информация за различни възможности, неразглеждането за повишение заради семейни отговорности. Разбира се, този тип сексуален тормоз е труден за документиране, но независимо от това може съществено да влияе върху професионалния и кариерния път на жените.

През последните години фокусът върху сексуалния тормоз се измества от „сексуален“ към „тормоз“ и понятието е разширено, за да включи тормоза от представители на собствения пол. Цялото сексуално поведение или препратки, които са неуместни на работното място, се класифицират като тормоз. Освен това понятието е разширено и извън работното място към училищата, университетите и редица други сфери: няма основания поведение, което се смята за незаконно на работното място, да е законно на улицата или на други публични места¹⁵.

¹⁵ <http://www.de.psu.edu/harassment/generalinfo/theory.html>

Р. Лентън и съавтори¹⁶ дефинират тормоза на публични места като случаи на „заяпане“, „добижаване и заговаряне“, „следване“ или „притискане към края на тротоара“. Тяхното проучване сочи, че тормозът на публични места е широко разпространен и се появява по улиците, в транспортните средства, ресторантите, театрите, кината, фойетата на хотелите. Девет от десет канадки преживяват поне един случай на тормоз на публично място, а три от десет са подложени на най-тежкия тип тормоз – извършителят докосва или се опитва да докосне жертвата по сексуален начин. Работещите жени, имащите по-високи доходи и образование не са значително по-рядко тормозени с изключение единствено на безработните жени. Най-често срещаната среда е улицата, а полупубличните пространства (по терминологията на Ъ. Гофман¹⁷), например търговски центрове, кинозалони, театри и ресторанти, дават на жените известна защита, тъй като способстват за възприятието, че действията на тормозещия са по-видими за другите посетители.

Все по-голямо внимание се обръща и на т. нар. компютърен тормоз, който също може да създава враждебна среда. Учащи или служители, които получават анонимни писма по електронната поща със сексуално тормозещи коментари, не знаят кой е изпратил съобщението и дали ги познава, или са избрани случайно. Ако такива съобщения упорстват, средата става толкова враждебна, че нарушава способността на човека да работи, да учи или да функционира пълноценно.

Една от най-често срещаните форми на сексуален тормоз според изследователите е т. нар. полов тормоз, или мизогиния (омраза към жените)¹⁸. Тази категория включва вербални и невербални поведения, които внушават обидни, враждебни или унижителни и омаловажаващи нагласи към жените, без да са насочени към постигане на сексуални преживявания. Примери на подобна форма на тормоз са разпространяването на порнографски материали, сексуални епитети, обиди и жестове, правени с намерението да се обидят жените. Като всяка друга форма на тормоз и мизогинията нерядко е силно повлияна от местните норми.

---

¹⁶ Lenton, R., Smith, M. D., Fox, J. & Morra, N. (1999). Sexual harassment in public places: experiences of Canadian women. *The Canadian Journal of Sociology and Anthropology*, 36(4), 517–529.

¹⁷ Goffman, E. (1965). *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: Free Press.

¹⁸ Fitzgerald, L. F., Swan, S., & Fischer, K. (1995). Why didn't she just report him? The psychological and legal implications of women's responses to sexual harassment. *Special issues: Gender stereotyping, sexual harassment and the law. Journal of Social Issues*, 51, 117–138; Pryor, J. B., & Whalen, N. J. (1997). A typology of sexual harassment: Characteristics of harassers and the social circumstances under which sexual harassment occurs. In W. O'Donohue (Ed.), *Sexual Harassment: Theory, Research, and Treatment* (pp. 129–151). Needham Heights, MA: Allyn & Bacon, цит. по Dall'Ara, E. and Maass, A. (Nov. 1999). Studying Sexual Harassment in the Laboratory: Are Egalitarian Women at Higher Risk? *Sex Roles*, 681–696.

Какви обаче са дефинициите на обикновените хора за сексуалния тормоз? П. Фрейзър и нейни колеги¹⁹ установяват няколко модела. Сексуалните подкупи, явните предложения и физическите сексуални аванси се възприемат от почти всички като сексуален тормоз²⁰. Същевременно сексистките коментари, прекомерното внимание, грубият език и шегите е много по-малко вероятно да се възприемат като тормоз. Л. Фицджералд класифицира тормоза в пет категории: полов тормоз (сексистки и сексуални коментари), изкусително поведение, сексуални подкупи, сексуална принуда и сексуално налагане. Тя и колегите ѝ установяват, че първата категория по принцип не се разглежда като сексуален тормоз (тази категория по-често се споделя от жените, отколкото други типове тормоз²¹). Според А. Барак, У. Фишър и С. Хюстън 60 % от жените в академична среда преживяват такъв тормоз поне веднъж в живота си²², докато категорията сексуално налагане (например нежелани сексуални аванси) получава най-високи резултати.

Полови различия във възприятието на сексуалния тормоз

Мъжете обикновено идентифицират по-малко поведения като сексуален тормоз, отколкото жените²³. Сексуалното дразнене, неприличните погледи, сексуалното докосване и натискът за срещи е по-малко вероятно да се класифицират като тормоз от мъжете²⁴. Много мъже възприемат сексуалните увертюри на работното място като ласкателни, но повечето жени ги смятат за обидни. Н. Малович и Дж. Стейк²⁵ установяват, че жените оценяват сексуално тормозещите поведения като емоционално по-дистресиращи, отколкото мъжете, но двата пола не се различават по атрибуциите си за вината за тормоза, действията, които препоръчват да предприеме тормозеният, или оценките на последствията от тормоза. Най-голямото полово различие във възприятията за сексуален тормоз в едно изследване засяга сексуалното докосване на работното място (84% жени и 59% мъже съответно го оценяват като тормоз).

---

¹⁹ Frazier, P. A., Cochran, C. C. & Olson, A. M. (1995). Social Science Research on Lay Definitions of Sexual Harassment. *Journal of Social Issues*, 51(1), 21–37.

²⁰ Bursik, K. (1992). Perceptions of sexual harassment in an academic context. *Sex Roles*, 27, 410–412.

²¹ Vaux, A. (1993). Paradigmatic assumptions in sexual harassment research: Being guided without being misled. *Journal of Vocational Behavior*, 42, 116–135.

²² Barak, A., Fisher, W. A. & Houston, S. (1992). Individual difference correlations of the experience of sexual harassment among female university students. *Journal of Applied Social Psychology*, 22, 17–27.

²³ Riger, S. (1991). Gender dilemmas in sexual harassment policies and procedures. *American Psychologist*, 46, 497–505.

²⁴ Sheets, V. L. & Braver, S. L. (1999). Organizational status and perceived sexual harassment: Detecting the mediators of a null effect. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(9), 1159–1171.

²⁵ Malovich, N. & Stake, J. (1990). Sexual harassment on campus: Individual differences in attitudes and beliefs. *Psychology of Women Quarterly*, 14, 63–81.

Половите различия са по-силно изразени по отношение на по-малко „сериозните“ поведения, например стереотипни шеги и нежелани неприлични погледи, и по-двусмислените поведения и ситуации. Жените възприемат по-широк спектър от поведения като заплашителни, особено онези, които биха могли да създадат „враждебна трудова среда“. Освен това жените възприемат повече поведения като принуждаващи, отколкото мъжете²⁶. Мъжете имат тенденцията да категоризират по-широк спектър от поведения като сексуални, например по-склонни са да възприемат дружелюбното поведение на жените като сексуално, а не като социално²⁷, да дефинират социалните взаимодействия с жените в сексуални термини²⁸, да интерпретират женското поведение като сексуално експресивно и да приемат, че то е мотивирано от сексуален интерес или желание²⁹, като не само дефинират ситуацията в сексуални термини, но и приписват сексуално намерение на участниците³⁰. Същевременно има доказателства, че мъжете също се чувстват неудобно със сексуалния тормоз от висшестоящи жени, но са принудени да мълчат от културния стереотип, че трябва да се поласкани от такова внимание³¹.

Полови различия има и по отношение на физическия контакт: мъжете си представят, че сексуално докосване от непозната ще е приятно, докато жените сочат, че няма да им е приятно. „Неканено“ докосване в областта на гениталиите от позната не се разглежда отрицателно от мъжете, докато жените (когато докосваният е мъж) го възприемат като противно и осъдително³². Подобни резултати се получават и по отношение на облеклото: юношите

---

²⁶ Popovich, R., Gehlauf, D. A., Jolton, J., Somers, J. & Godinho, R. (1992). Perceptions of sexual harassment as a function of sex of rater and incident form and consequence. *Sex Roles*, 27, 609–625.

²⁷ Gutek, B., Morasch, B. & Cohen, A. G. (1983). Interpreting social-sexual behavior in a work setting. *Journal of Vocational Behavior*, 22, 30–48; Abbey, A., Cozzarelli, C., McLaughlin, K., & Harnish, R. (1987). The effects of clothing and dyad sex composition on perceptions of sexual intent: Do women and men evaluate these cues differently? *Journal of Applied Social Psychology* 17, 108–126, цит. по Haworth-Хоeppner, S. (1998). What's gender got to do with it: Perceptions of sexual coercion in a university community. *Sex Roles*, 38(9–10), 757–779.

²⁸ Johnson, C., Stockdale, M. & Saal, E. (1991). Persistence of men's misperceptions of friendly cues across a variety of interpersonal encounters. *Psychology of Women Quarterly*, 15, 463–475.

²⁹ Saal, E., Johnson, C. & Weber, N. (1989). Friendly or sexy? it may depend on whom you ask. *Psychology of Women Quarterly*, 13, 263–276

³⁰ Abbey, A. (1982). Sex differences in attributions for friendly behavior: Do males misperceive females' friendliness? *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 830–838.

³¹ Marks, M. A. & Nelson, E. S. (1993). Sexual harassment on campus: Effects of professor gender on perception of sexually harassing behaviors. *Sex Roles*, 28, 207–217. Вж. също Murnen, S. K., & Smolak, L. (2000). The experience of sexual harassment among grade-school students: Early socialization of female subordination? *Sex Roles*, 43(1–2), 1–17.

³² Struckman-Johnson, G. & Struckman-Johnson, D. (1993). College men's and women's reactions to hypothetical sexual touch varied by initiator gender and coercion level. *Sex Roles*, 29, 371–385.

преценяват някои дрехи като сочещи сексуален интерес, докато девойките не правят същите заключения.

Има някои несъгласия и по отношение на въпроса, дали сексуалната принуда може да се оправдае. Мъжете е по-вероятно да подкрепят използването на принудителни сексуални стратегии, при това в различен социален контекст, особено когато мъжът е направил някаква инвестиция (например похарчил е пари за срещата)³³, както и оценяват изнасилването като „по-оправдано“ при някои обстоятелства³⁴, особено когато има засилена сексуална активност (например еротични докосвания или полов акт).

Сексуално тормозещо поведение

П. Фрейзър и колегите ѝ идентифицират поведенията, които получават най-висок бал за сексуален тормоз, оценявани от студенти и от преподаватели: нежелани сексуални писма/обаждания, нежелано навеждане/затискане в тъгля, нежелан натиск за срещи и сексуални контакти, нежелано докосване, нежелани предложения за сексуална активност от висшестоящ, нежелани неприлични погледи, нежелано сексуално дразнене, шеги и забележки. Обратното, поведения, които обикновено не се възприемат като сексуален тормоз, включват вторачването, флиртуването и използването на груб език.

Важно е да се прави разграничение между тормозещите поведения и тези на непосредственост/близост (*immediacy*)³⁵. Вторият тип се дефинират като „тези поведения, чиято функция е увеличаване или намаляване на физическата и психологическата дистанция между хората“³⁶, например поддържане на близко, но подходящо физическо разстояние, докосване по подходящ начин, запазване на непринудеността, обръщане на внимание на другия във взаимодействието и вокална експресивност. Този тип поведения корелират с ученето на учащи се в академична среда, но са толкова близки по природа с поведенията, представляващи сексуален тормоз, че лесно могат да се интерпретират погрешно. Най-очевидният пример е докосването, което може да попада и в двете категории.

Оценките на хората са повлияни и от статуса на тормозещия. В академична среда например поведения, в които се ангажират преподаватели, по прин-

---

³³ Feltey, K., Ainsle, J. & Geib, A. (1991). Sexual coercion attitudes among high school students. *Youth and Society*, 23, 229–250, цит. по Haworth-Hoepfner, S. (1998). **What's gender got to do with it: Perceptions of sexual coercion in a university community.** *Sex Roles*, 38(9–10), 757–779.

³⁴ Muehlenhard, C., Friedman, D., & Thomas, C. (1985). Is date rape justifiable? The effects of dating activity, who initiated, who paid, and men's attitudes toward women. *Psychology of Women Quarterly*, 9, 297–310.

³⁵ Garlick, R. (1994). **Male and female responses to ambiguous instructor behaviors.** *Sex Roles*, 30(1–2), 135–159.

³⁶ Burgoon, J. K., Buller, D. B., Hale, J. L. & deTurck, M. A. (1984). Relational messages associated with nonverbal behaviors. *Human Communication Research*, 10, 351–378, цит. по Garlick, R., Op. cit.

цип се разглеждат като по-затормозяващи, отколкото същите поведения, но от страна на студенти. Например обръщането към студент с прякори или с обръщения като „скъпа/скъпи“, „сърце“ и т. н. се оценява отрицателно от студенти и студентки. В такива обръщения те възприемат злоупотреба с властовата дименсия на взаимоотношението преподавател–учащ се. Подобни прякори и обръщения се разглеждат като унижителни и подсказващи липсата на уважение, както и като неуместна фамилиарност и близост във взаимоотношението, в което подобна близост не съществува. Важен фактор при интерпретирането на подобни поведения (например покани за обяд, вечеря, кафе) е дали те се появяват в интимен или в публичен контекст (изследваните лица казват, че реакциите им на покана за обяд на преподавател или консултация в дома на преподавателя ще са различни, ако са поканени и други хора).

Обзорът на литературата сочи, че не са регистрирани еднопосочни ефекти. Някои изследвания установяват, че поведението е по-вероятно да се преценява като сексуален тормоз, ако извършителят има власт над жертвата³⁷, а други – точно обратното, т. е. тормозените реагират по-отрицателно, когато тормозещият е с *по-нисък*³⁸ или с *равен* статус³⁹. Все пак трябва да се има предвид, че макар да е възможно лицата на властови позиции да не осъзнават ефектите на властта си, поведението им е по-вероятно да бъде наречено тормоз.

Голяма част от изследванията се съсредоточават върху възприятието и последствията от сексуалния тормоз за неговите жертви. Посочвани са редица отрицателни психологически и емоционални резултати и ефекти за жените. На работното място сексуалният тормоз създава враждебна трудова среда за жените, влияе върху изпълнението на работата, трудовите отрошения, мотивацията и напредването в кариерата. По подобен начин в академична среда сексуалният тормоз на учащи влияе върху развитието на кариерата и избора на курсове, а освен това е свързан с намалена самоувереност⁴⁰. На жени, които използват етикета „сексуален тормоз“ за дефиниране на ситуацията, се приписва по-голяма вина за инцидента, разглеждат се като незаслужаващи доверие и като притежаващи по-малко женствени/приятни характеристики. Жените, които докладват сексуален тормоз, се възприемат като по-себеутвърждаващи се, но и по-малко женствени, като имащи чувство за по-голяма власт и контрол, но и по-малко задоволени. И мъжете, и жените вярват, че членовете на другия

---

³⁷ Kelley, M. L. & Parsons, B. (2000). Sexual Harassment in the 1990s: A university-wide survey of female faculty, administrators, staff, and students. *The Journal of Higher Education*, 71(5), 548–568.

³⁸ Littler-Bishop, S., Seidler-Feller, D. & Opaluch, R. E. (1982). Sexual harassment in the workplace as a function of initiator's status: The case of airline personnel. *Journal of Social Issues*, 38(4), 137–148.

³⁹ Samoluk, S. B. & Pretty, G. M. H. (1994). The Impact of sexual harassment simulations on women's thoughts and feelings. *Sex Roles*, 30(9–10), 679–699.

⁴⁰ Mann, A. J. & Guadagno, R. E. (1999). Perceptions of sexual harassment victims as a function of labeling and reporting. *Sex Roles*, 41(11–12), 921–940.

пол ще очернят и ще хулят жената, ако тя назове инцидента като „сексуален тормоз“ и го докладва. И двата пола са склонни да обвиняват жените за поведението на сексуален тормоз и вярват, че тези жени възприемат поведението като допълващо тяхното.

Повечето жени обаче преживяват някаква форма на психологически или емоционален дистрес в резултат на тормоза. Реакциите им се простират от раздразнение до по-фундаментални негативни последици като гняв, депресия, тревожност, раздразнителност, загуба на самооценка⁴¹, чувства на унижение, отчуждение, безпомощност и уязвимост⁴². Студентки, които са склонни да търсят причината вътре в себе си в отговор на действителни инциденти на сексуална принуда, са по-малко себеутвърждаващи се. Пасивните реакции са свързани с ниска самооценка и слабо удовлетворение от живота, което е особено вярно за жените на нискостатусни работни места, които не изискват особени умения. Някои изследователи установяват, че колкото по-тежък и заплашителен е сексуалният тормоз, толкова по-себеутвърждаваща е реакцията (например докладване на инцидента). И обратното, колкото по-безвредна е ситуацията (например груб език), относително по-пасивна е и реакцията (пренебрегване или непредприемане на действия) независимо от индивидуалните различия⁴³.

Сексуален тормоз от представители от същия пол

К. Дюбоа и съавтори⁴⁴ се фокусират върху сексуалния тормоз от представители на същия пол. Разликата между половете е драматична: само 1% от жените споделят, че са били тормозени от една или повече жени, докато 35% от мъжете докладват, че са били тормозени от един или повече мъже. Моделът на резултатите, които се получават за мъжете, жертви на тормоз от други мъже, е особено интересен и подсказва, че голяма част от тормоза може да е част от ритуализирани мъжки подигравки. Голяма част от извършителите са по-възрастни и имат по-висок статус от тормозения. Много малък процент от тях се оплакват официално (предимно от страх да не бъ-

---

⁴¹ Понижаването на самооценката е по-силно изразено за момичетата в училищна възраст в сравнение с момчетата. Вж. Murnen, S. K., & Smolak, L. (2000). The experience of sexual harassment among grade-school students: Early socialization of female subordination? *Sex Roles*, 43(1–2), 1–17. Освен това момичетата, които казват, че според тях жертвата на сексуален тормоз ще е уплашена (мнозинството от учениците в 3., 4. и 5. клас, макар че експерименталният материал не включва никакви експлицитни вербални заплахи) или не знаят как би реагирала, споделят и по-ниска телесна самооценка.

⁴² Samoluk, S. B. & Pretty, G. M. H. (1994). The Impact of sexual harassment simulations on women's thoughts and feelings. *Sex Roles*, 30(9–10), 679–699.

⁴³ Baker, D. D., Terpstra, D. E. & Larntz, K. (1990). The influence of individual characteristics and severity of harassing behavior on reactions to sexual harassment. *Sex Roles*, 22, 305–325.

⁴⁴ DuBois, C. L., Knapp, D. E., Faley, R. H. & Kustis, G. A. (1998). An empirical examination of same- and other-gender sexual harassment in the workplace. *Sex Roles: A Journal of Research*, 39(9–10), 731–732.

дат обявени за хомосексуални) и имат значително повече причини да не го правят. По-вероятно е да търсят професионална и неформална подкрепа от различни източници, включително лекари и психолози, приятелите, семейството и колегите. Влиянието на тормоза върху професионалния и личния живот на жертвите на тормоз от представители на същия пол е много по-опустошително при мъжете и прилича повече на тормоза на жени от мъже, отколкото на мъже от жени⁴⁵ и на изнасилването на мъж от мъж, отколкото на изнасилване от представител на другия пол.

Проучвания сред ученици също очертават редица отрицателни последствия: физически, емоционални, психологически и свързани с обучението проблеми не само в случаите на тормоз от страна на учители, но и на техни връстници⁴⁶. Учениците обикновено изпитват психологически трудности, които водят до затруднения в обучението и колкото по-сериозно са тормозени, толкова по-вероятно е да имат проблеми или да се опитват да избягват тормозещия ги⁴⁷.

С тормоза са свързани и соматични последствия: проблеми с апетита, стомашно-чревни разстройства и/или разстройства на съня. Споделяните емоционални последствия включват чувство на срам, понижена самоувереност, страх, объркване, намалена популярност и съмнения, дали ученикът/ученичката ще може някога да има щастлива романтична връзка. При някои ученици подобно преживяване се свързва и с мисли за самоубийство. Ученичките, които са тормозени сексуално, имат отрицателен телесен образ, понижение на самооценката, изпитват гняв, недоверие в другия пол, неудобство да се разговаря по въпросите на секса и се изолират. Момчетата, които са сексуално тормозени, имат проблеми да разговарят, чувстват се емоционално наранени, гневни и мразещи себе си. Свързаните с обучението трудности включват трудности с ученето, липса на концентрация, ниски оценки, понижена академична самооценка и поведения на избягване (най-често като не ходят на училище). Джим Дъфи и сътрудници стигат до заключението, че сексуалният тормоз на ученици води до няколко отрицателни психологически и свързани с обучението последствия, а не просто до обща стресова реакция⁴⁸.

Видове реакции на сексуален тормоз

Дж. Грубър⁴⁹ идентифицира няколко категории реакции:

---

⁴⁵ Berdahl, J. L., Magley, V. J. & Waldo, C. R. (1996). The sexual harassment of men? Exploring the concept with theory and data. *Psychology of women Quarterly*, 20, 527–547.

⁴⁶ Duffy, J., Wareham, S. & Walsh, M. (2004). Psychological consequences for high school students of having been sexually harassed. *Sex Roles*, 50(11–12), 811–821.

⁴⁷ Houston, S. & Hwang, N. (1996). Correlates of objective and subjective experiences of sexual harassment in high schools. *Sex Roles*, 34, 189–205.

⁴⁸ Duffy, J., Wareham, S. & Walsh, M., *Op. cit.*

⁴⁹ Gruber, J. E. (1989). How women handle sexual harassment: A literature review. *Sociology and Social Research*, 74, 3–9.

- избягване – най-пасивната реакция, т. е. пренебрегване на сексуалния тормоз и непредприемане на нищо;
- оттегляне – малко по-активна реакция, например умишлено печелене на време, обръщане на поведението на шега;
- търсене на социална подкрепа – използване на съчувстващи други хора за изразяване на гнева и за осигуряване на емоционална подкрепа;
- преговаряне – по-себеутвърждаваща реакция, която може да включва директно настояване за прекратяване на поведението;
- търсене на външна помощ – използване на външни експерти;
- конфронтация – най-себеутвърждаващата реакция според Грубър, която по принцип включва използването на властовата структура на организацията.

Т. Джоунс и М. Ремланд⁵⁰ идентифицират осем категории реакции:

- докладване на поведението на властите;
- вербално конфронтиране на извършителя;
- използване на вербална или физическа агресия спрямо извършителя;
- опити за изместване на фокуса на дискусията;
- използване на невербални сигнали, за да се посочи неудоволствието от поведението на извършителя;
- безусловно подчинение на тормозещия;
- условно подчинение на тормозещия;
- избягване на тормозещия.

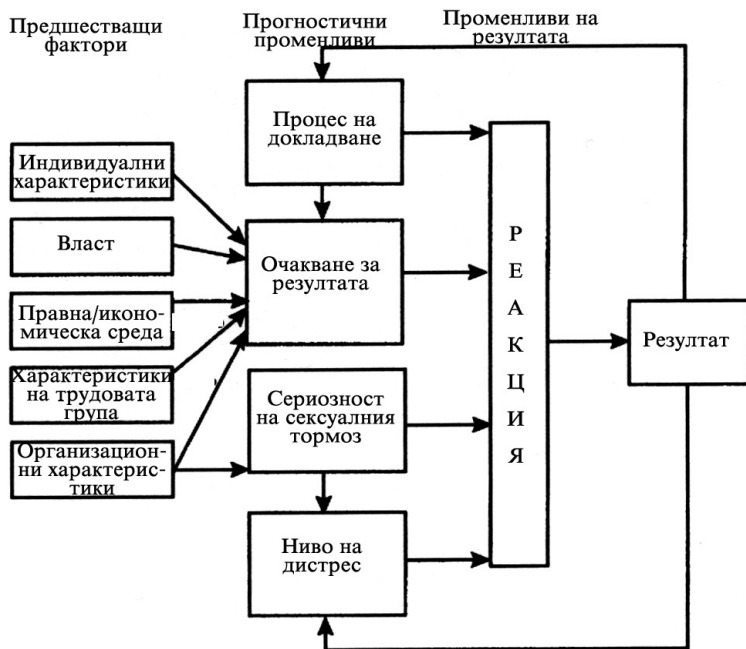
Д. Кнап и нейни колеги⁵¹ предлагат категоризация въз основа на идеята, че реакциите варират по отношение на два елемента: фокус и модалност. Фокусът на жертвата може да е насочен към себе си или към тормозещия. Фокусираните върху себе си реакции обикновено са стратегии за справяне, които не включват тормозещия, докато фокусираните върху инициатора реакции директно адресират тормозещия и събитието. Освен това реакциите варират по отношение на количеството външна подкрепа, която търси жертвата, т. е. модалността на реакцията: не се търсят външни ресурси или жертвата използва други лица, организационни и извънорганизационни ресурси, за да се справи със сексуалния тормоз. Тези две оси формират четири архетипни стратегии за реагиране: (1) избягване/отричане, (2) социално справяне, (3) конфронтация/преговаряне и (4) търсене на защита и поддръжка.

⁵⁰ Jones, T. S. & Remland, M. S. (1992). Sources of variability in perceptions of and responses to sexual harassment. *Sex Roles*, 27, 121–142

⁵¹ Knapp, D. E., Faley, R. H., Ekeberg, S. E. & Dubois, C. L. Z. (1997). Determinants of target responses to sexual harassment: A conceptual framework. *Academy of Management Review*, 22(3), 687–729.

		Модалност на реакцията	
		Насочени към себе си реакции	Подкрепяни реакции
Фокус на реакцията	Фокус върху себе си	Избягване/отричане	Социално справяне
	Фокус върху тормозещия	Конфронтация/преговаряне	Търсене на защита и поддръжка

Според изследователите детерминантите на реакцията на сексуалния тормоз могат да се обобщят в няколко категории: (1) характеристики на процеса на съобщаване, (2) очаквания за резултата, (3) тежест/сериозност на сексуалния тормоз и (4) ниво на дистрес. Очакванията за резултата на свой ред се детерминират от: индивидуалните характеристики, властта, правната/икономическата среда, характеристиките на трудовата група и организационните характеристики.

Фиг. 1. Детерминанти на реакцията на жертвата на сексуален тормоз според Д. Е. Кнап и съавтори⁵²

⁵² Knapp, D. E., Faley, R. H., Ekeberg, S. E. & Dubois, C. L. Z. (1997). Determinants of target responses to sexual harassment: A conceptual framework. *Academy of Management Review*, 22(3), 687–729.

Най-честата стратегия за решаване на проблема е *избягването*. Според специализираната литература половината от работещите жертви активно се опитват да се справят по този начин⁵³. Друга често срещана реакция е *успокояването* (*appeasement*) или опитите тормозещият да бъде отблъснат без директна конфронтация (забавяне, отлагане, хумор, извинения). Голям брой жертви търсят *социална подкрепа* – 68% обсъждат проблема с колега, а 60% – с приятели и семейството си. Използват се и редица себеутвърждаващи реакции, за да се покаже, че тормозът не се приема – директно изискване извършителят да прекрати поведението, заплахи за разкриването му, а някои дори вербално или физически атакуват тормозещия.

Същевременно не са малко жените, които първоначално не осъзнават какво става и едва по-късно определят себе си като „наивни“, „лековерни“, „виновни“ и „засрамени“ и се чудят как е било възможно да позволят на нещата да излязат от контрол. Обикновено това става в ситуации, в които първоначално има дружелюбен разговор, който обаче е увертюра към някаква сексуална цел, например разглеждат поканата на преподавателя за кафе като сигнал, че са „най-умните“, вместо да приемат незабавно, че сексът е част от дневния ред, а след това се чувстват неприятно изненадани и шокирани. След като не дефинират проблема като „тормоз“, те го идентифицират като проблем „вътре в тях самите“, неуспех в идентифицирането на ситуацията, собствена параноя или вина⁵⁴.

Не се откриват съществени различия в докладването на сексуален тормоз между жени в „мъжки“, „женски“ и полово интегрирани професионални занятия. В „мъжките“ професии жените, занимаващи се с физически труд, споделят за повече случаи на сексуален тормоз, отколкото чиновничките, но е по-малко вероятно да демонстрират себеутвърждаващи реакции на тормоза⁵⁵. Освен това А. Сърпстейн и съавтори⁵⁶ откриват, че хората, които са преживели сексуален тормоз, не са по-чувствителни към подобни инциденти в сравнение с тези, които не са преживявали сексуален тормоз. Дефиницията на човека за сексуалния тормоз, оценката му на сериозността и нагласите към половоролевите стереотипи не се влияят от нивото на опит с подобно поведение и не са зависими от придържането към феминистката идеология. Хора, които споделят повече инциденти на сексуален тормоз, не са много по-различни в нагласите, дефини-

---

⁵³ Fitzgerald, L. F., Swan, S. & Fischer, K. (1995). Why didn't she just report him? The psychological and legal implications of women's responses to sexual harassment. *Journal of Social Issues*, 51(1), 117–138.

⁵⁴ Kidder, L. H., Lafleur, R. A. & Wells, C. V. (1995). Recalling harassment, reconstructing experience. *Journal of Social Issues*, 51(1), 53–67.

⁵⁵ Ragins, B. R., & Scandura, T. A. (1995). Antecedents and work-related correlates of reported sexual harassment: An empirical investigation of competing hypotheses. *Sex Roles*, 32(7–8), 429–455.

⁵⁶ Saperstein, A., Triolo, B. & Heinzen, T. E. (1995). Ideology or experience: A study of sexual harassment. *Sex Roles*, 32(11–12), 835–842.

циите и възприятията си за сексуалния тормоз, когато се сравняват с лицата с по-малък опит. Същевременно мъжете, които преживяват сексуален тормоз, стават по-толерантни към него и по-одобряващи го, докато жените правят обратното: колкото повече го преживяват, толкова по-нетолерантни стават⁵⁷.

Най-рядката реакция е да се търси *институционално/организационно облекчаване* на ситуацията (уведомяване на висшестоящ, подаване на официално оплакване или завеждане на съдебно дело). Жертвите се обръщат към такива средства само като последно убежище, когато всичко друго не е дало резултат⁵⁸. Д. Чарни и Р. Ръсъл⁵⁹ изчисляват, че само 1–7% от хората, които са били подложени на сексуален тормоз, подават официално оплакване. Най-често задаваният въпрос по отношение на реакцията на жертвата е: „Защо просто не го е докладвала?“, но причините обикновено попадат в няколко категории: жертвата не вярва, че нещо може или ще бъде направено, много жени не желаят да предизвикват проблеми, но най-често срещаната причина е страхът – че тормозещият ще си го върне (чрез понижена оценка на работата, отказ на повишение, прехвърляне или уволнение), че никой няма на повярва на жертвата или че тя ще навреди на кариерата си, ще бъде засрамена и унижена.

Б. Рейджинс и Т. Скандура установяват, че сексуалният тормоз е положително свързан с полова дискриминация в повишаването на работното място и с организационните практики и има отрицателно влияние върху удовлетворението от работата, особено сред жените, извършващи неквалифициран труд⁶⁰. Л. Фицджералд и съавтори отбелязват, че подобни страхове, които изпитват повечето жени, нерядко са съвсем обосновани, защото редица изследвания документират връзката между по-себеутвърждаващи реакции и отрицателните резултати.

Проучванията на резултатите от съдебните дела показват, че ищците обикновено не получават положителен резултат в съда. Някои оценки сочат, че в САЩ само около 1% от жертвите предприемат правни действия, а едва една трета от тях печелят подобни дела⁶¹. Присъжданите компенсации са малки, а подобни себеутвърждаващи действия обикновено струват скъпо – половината от жертвите губят работата си, а допълнителни 25% напускат от страх и фрустрация. Все пак най-вероятно е жената да излезе от организацията и да подаде официално оплакване, когато сексуалният тормоз включва шеф, множество тормозещи и/или сексуална принуда⁶². С. Уелш и Дж. Грубър стигат до същия

---

⁵⁷ Saperstein, A., Triolo, B. & Heinzen, T. E., Op. cit.

⁵⁸ Fitzgerald, L. F., Swan, S. & Fischer, K., Op. cit.

⁵⁹ Charney, D. A. & Russell, R. C. (1994). An overview of sexual harassment. *American Journal of Psychiatry*, 151, 10–17.

⁶⁰ Ragins, B. R. & Scandura, T. A., Op. cit.

⁶¹ Terpstra, D. E. & Baker, D. D. (1988). Outcomes of sexual harassment charges. *Academy of Management Journal*, 31, 185–194.

⁶² Welsch, S. & Gruber, J. E. (1999). Not taking it any more: Women who report or file complaints of sexual harassment. *The Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 36(4), 559–572.

извод: жените, предприемащи себеутвърждаващи действия за справянето със сексуалния тормоз, са обект на негативни психологически последици и такива, свързани с работата.

Едно интересно изследване⁶³ обръща традиционните роли и използва симулиран съдебен процес, в който ищецът е мъж, обвиняващ работодателята си в сексуален тормоз. Задачата на изследваните лица е да преценят дали обвиняемата е виновна и да посочат степента си на сигурност в нейната вина (или липса на вина). Съдебните заседатели са по-сигурни във вината на обвиняемата, когато тя е физически привлекателна, отколкото когато не е. Нейната привлекателност оказва съществено влияние върху препоръчаните присъди от страна на съдебните заседателки, когато обвиняемата е непривлекателна, но не и когато е привлекателна. Привлекателността на обвиняемата влияе върху преценките на съдебните заседатели, когато жената е красива, но не и когато не е привлекателна, т. е. отново се потвърждава тезата на Н. Еткоф⁶⁴, че мъжете е много по-вероятно от жените да стигат до заключението, че привлекателните жени имат силен сексуален нагон и търсят разнообразие в сексуалния си живот. В сравнение с мъжете жените съдебни заседатели е по-вероятно да заключат, че сексуален тормоз е имало, но само когато двете страни в съдебното дело са с различна привлекателност: когато ищецът е привлекателен, съдебните заседатели е два пъти по-вероятно да отсъдят в негова полза и са по-сигурни във вината на жената. Като цяло заседателите в симулирания съдебен процес имат трудности да повярват, че работодател ще тормози сексуално физически непривлекателен работник от другия пол.

Картината – особено на работните места – се усложнява от факта, че сексуалният тормоз и сексуалното съгласие на практика не са полярни противоположности, както приема юридическата теория. Те по-скоро са взаимосвързани и припокриващи се елементи в сложен процес, който е силно зависим от контекста. К. Уилямс и съавтори⁶⁵ обръщат внимание на факта, че има професионални занятия, в които подлагането на сексуален тормоз е част от работата и понятието „съгласие“ е проблематично, защото много работници толерират и приемат тези характеристики на работата си, а в такъв случай границата между тормоз и взаимно съгласие е замъглена.

Самите организации имат много широк спектър от корпоративни политики и очаквания по отношение на основаните на взаимно съгласие взаимоотношения на работното място. В едната крайност са организациите, които

---

⁶³ Wuensch, K. L. & Moore, C. H. (2004). Effects of physical attractiveness on evaluations of a male employee's allegation of sexual harassment by his female employer. *The Journal of Social Psychology*, 144(2), 207–217.

⁶⁴ Etkoff, N. (1999). *Survival of the Prettiest: The Science of Beauty*. New York: Doubleday, цит. по Wuensch, K. L., & Moore, C. H., Op. cit.

⁶⁵ Williams, C. L., Giuffre, P. A. & Dellinger, K. (1999). Sexuality in the workplace: Organizational control, sexual harassment, and the pursuit of pleasure. *Annual Review of Sociology*, 25, 73–93.

забраняват и отблизо следят всякакви интимни отношения между служителите, например религиозните организации, армията, както и някои бизнес организации. Преди 1994 г. (когато губи съдебно дело по същия въпрос) „Уолмарт“ уволнява всеки служител, който е признал, че е изневерил. През 1997 г. „Стейпълс инкорпорейтид“ уволнява президента на компанията и секретарка, с която той се среща, заради нарушаване на политиката срещу „общуването“ на компанията. В другата крайност са организации, които подпомагат и дори насърчават формирането на сексуални взаимоотношения. Семейни фирми търсят и предлагат работа на членове на семейства. В корпоративния свят по-голяма търпимост към срещите и „общуването“ на служителите се наблюдава в индустрията на органичните храни, високотехнологичните фирми („Епъл“, „Майкрософт“, „Ксерокс“, „Оракул“). Там служителите са насърчавани да общуват по време на спонсорирани от компанията събития и да тренират във фирмени спортни салони. Мениджър по персонала в „Бен & Джери“ споделя, че служителите ще се срещат, ще се влюбват и ще се женят⁶⁶. Някои от тези компании, например AT&T и „Джонсънс Уокс“, в миналото имат по-рестриктивна политика, но са принудени да я променят вследствие на заведени от служители съдебни дела.

Повечето организации попадат по средата, съдействайки за някои типове сексуални отношения и забранявайки други. Редица американски университети забраняват срещите между преподаватели и техните студенти като част от политиката си срещу сексуалния тормоз, но позволяват други типове сексуални отношения, например брак между преподаватели. Много корпорации (IBM, „Дженерал мотърс“, „Дженерал електрик“) налагат политика, забраняваща срещите, но само между шефове и техните подчинени. Например IBM изисква служителите да информират мениджърите си, ако се срещат с подчинен/а и да приемат прехвърляне на друго работно място. Политиката на IBM дефинира, че шефът е този, който трябва да се премести на нова работа.

Всичко това показва, че сексуалността приема много форми на работното място и има множество значения и последствия. Немалко мъже и жени се наслаждават на сексуализираните елементи на трудовия си живот, но въпреки това прекарват граница между приятното, поносимото и неприемливото сексуално поведение, като тези демаркационни линии в повечето случаи са зависими от контекста и могат да варират за различните категории работници и служители. Сексуално поведение, което вероятно ще скандализира и ще доведе до съдебни дела в един контекст, може да е част от дължностната характеристика в друг. Както заключават К. Уилямс и съавтори⁶⁷, сексът на работното място рядко е само приятен или само вреден: в повечето случаи е и двете.

---

⁶⁶ Williams, C. L., Giuffre, P. A. & Dellinger, K. Op. cit., p. 84.

⁶⁷ Williams, C. L., Giuffre, P. A. & Dellinger, K. (1999). Sexuality in the workplace: Organizational control, sexual harassment, and the pursuit of pleasure. *Annual Review of Sociology*, 25, 73–93.

Измерване на възприятията за сексуалния тормоз

Друг въпрос, който започва все повече да печели вниманието и интереса на изследователите, е дали хората могат да идентифицират вероятността даден човек да се ангажира в сексуален тормоз и ако са в състояние да го направят, какви фактори допринасят за подобно възприятие. Джон Б. Прайър⁶⁸ и неговите колеги разработват инструмент за измерване на предразположението към сексуален тормоз, което наричат *вероятност за сексуален тормоз*, или „готовността да се използва социална власт за сексуално експлоататорски цели“⁶⁹. Според авторите тази склонност се основава на когнитивната връзка между социалната доминация и сексуалността, възникваща в резултат на ранния социализиращ опит. Скалата „Вероятност за сексуален тормоз“ (*LSH*) включва 10 сценария, които описват социални ситуации, осигуряващи възможност на мъж сексуално да експлоатира подчинена му жена (директор – кандидатка за работа, собственик на ресторант/сервитьорка, мениджър/продавачка, режисьор/актриса, собственик на модна агенция/манекенка, професор/студент, студент/студент, редактор/автор, лекар/медицинска сестра, директор „Новини“/репортерка, като всяка от винетките има мъжки и женски вариант⁷⁰). След всеки сценарий се задават по три въпроса, чиято цел е изследваното лице да оцени вероятността висшестоящият сексуално да експлоатира жената по скала от 1 (изобщо не е вероятно) до 5 (много е вероятно), например „Приемайки, че сте достатъчно сигурни на работното си място и не биха могли да ви упрекнат, ще ѝ предложите ли работата в замяна на сексуални услуги?“. Техният инструмент има доказани валидност и надеждност, притежава висока вътрешна консистентност и освен това предвижда сексуално тормозещото поведение от страна на мъже с високи резултати в ситуации, позволяващи подобно поведение.

Изследвания, използващи този инструмент, установяват, че мъжете с високи резултати по скала „Вероятност за сексуален тормоз“ (*LSH*) споделят притежаването на по-малко женствени личностни черти, имат по-стереотипна нагласа към женските роли, по-отрицателна нагласа към жените и са по-малко загрижени да действат по социално желателен начин. Освен това колкото по-висок резултат по скала „Вероятност за сексуален тормоз“ (*LSH*) има мъжът, толкова по-ниски оценки дава за компетентността на подчинената жена, но оценките на нейната социална топлота не се променят, т. е. такива мъже задоволяват потребността си от власт и социална доминация, като омаловажават

---

⁶⁸ Pryor, J. B. (1987). Sexual harassment proclivities in men. *Sex Roles*, 17, 269–290; Pryor, J. B., Giedd, J. L., & Williams, K. B. (1995). A social psychological model for predicting sexual harassment. *Journal of Social Issues*, 51, 53–68.

⁶⁹ Pryor, J. B., LaVite, C. M. & Stoller, L. M. (1993). A social psychological analysis of sexual harassment: The person/situation interaction. *Journal of Vocational Behavior*, 42, 68–83.

⁷⁰ Например: „Представете си, че сте холивудски режисьор. Търсите актриса за второстепенна роля във филм, който планирате. Ролята изисква особено зашеметяваща актриса, жена с голям сексапил.“

представянето на жената, а и подчинената жена може да се представя по-зле заради засилените отрицателни нагласи, традиционните стереотипи за жените и модела на невербално поведение на висшестоящия мъж.

Като цяло и двата пола са способни да разграничават мъжете, които имат *голяма вероятност за сексуален тормоз*, като жените са малко по-точни във възприятията си⁷¹. Мъжете са по-склонни да тормозят сексуално представители на другия пол, отколкото жените. Освен това двата пола обръщат внимание на различни аспекти на ситуацията на тормоз. Жените се съсредоточават върху природата на властовото взаимоотношение между потенциалния тормозещ и жертвата, която дефинират по-широко, отколкото мъжете. Мъжете се фокусират върху сексуалните аспекти на ситуацията, дефинирайки ги по-широко, отколкото жените⁷². Мъжете, които имат високи резултати по скала „Вероятност за сексуален тормоз“ (*LSH*), се възприемат по-отрицателно в сравнение с тези с ниски резултати⁷³, като много от тези преценки се правят въз основа само на невербални знаци.

Обяснителни модели за сексуалния тормоз

Основният въпрос е защо хората се ангажират в сексуален тормоз. Издигани са няколко основни обяснителни модела: организационен, социокултурен, феминистки, ролеви и атрибутивен. Поддръжниците на тези модели са съгласни, че сексуалният тормоз е мотивиран – съзнателно или несъзнавано – от желанието на един човек да упражнява власт над друг⁷⁴, а също и че този мотив се корени в социалната ни екология⁷⁵.

Социокултурната перспектива приема, че жените и мъжете се социализират в различни култури и имат различни убеждения, ценности и начини на общуване. В исторически контекст работното място е мъжка култура, където мъжете се шегуват, конкурират се и се дразнят един друг, както и говорят за жените с не особено голямо уважение. Жените по-често са в подчинени позиции в организациите и в обществото и оттук са и по-чести жертви на сексуален тормоз⁷⁶. Тази гледна точка приема, че културната структура на патриар-

⁷¹ Driscoll, D. M., Kelly, J. R. & Henderson, W. L. (1998). Can perceivers identify likelihood to sexually harass? *Sex Roles*, 38(7–8), 557–588.

⁷² Perry, E. L., Schmidtke, J. M. & Kulik, C. T. (1998). Propensity to sexually harass: An exploration of gender differences. *Sex Roles*, 38(5–6), 443–460.

⁷³ Craig, T. Y., Kelly, J. R. & Driscoll, D. (2001). Participants perceptions of potential employers. *Sex Roles*, 44(7–8), 389–400.

⁷⁴ Fitzgerald, L. F. & Ormerod, A. J. (1991). Perceptions of sexual harassment: The influence of gender and academic context. *Psychology of Women Quarterly*, 15, 281–294.

⁷⁵ Sheets, V. L. & Braver, S. L. (1999). Organizational status and perceived sexual harassment: Detecting the mediators of a null effect. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(9), 1159–1171.

⁷⁶ Eagly, A. H. (1987). Sex Differences In Social Behavior: A Social-Role Interpretation. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, цит. по Sheets, V. L., & Braver, S. L., Op. cit.; Вж. също <http://www.de.psu.edu/harassment/general-info/theory.html>.

хата е основната причина за сексуалния тормоз. В такава социална структура мъжете имат социалната, политическата и икономическата власт над жените, които са дефинирани като сексуални по природа. В някои традиционни култури жените са ограничени до дома като съпруги и майки, а момичетата не получават формално обучение. В други култури жените не са ограничени само до дома, но стереотипите за подходящото мъжко и женско поведение придават на жените сексуализирана идентичност дори на работното място.

Крайното феминистко обяснение е, че както в древността царедворците имат сексуален достъп до всички селянки, мъжете на по-високи властови позиции приемат, че имат сексуален достъп до жените, които работят за тях. Мъжете не разглеждат авансите си като тормоз и много жени или споделят същите допускания, или са твърде уплашени, за да се съпротивляват.

Привържениците на биологичното и еволюционното обяснение⁷⁷ приемат, че сексуалният тормоз е мотивиран от сексуално привличане, но се различава от „легитимните сексуални аванси“ по два признака: (1) нежелателността на авансите за получателя и (2) принудителната или упоритата природа на инициатора. Социобиолозите твърдят, че двата пола развиват отчетливи стратегии за привличане на партньори, тъй като това е необходимо за продължаване на рода. Мъжете, които не правят особено големи инвестиции във възпроизводството, еволюционно се развиват така, че „агресивно се съревновават и търсят наличен партньор или сексуални възможности, особено при онези жени, които са с висока репродуктивна стойност или плодовитост“⁷⁸. И обратното, жените, които правят големи инвестиции във възпроизводството, внимателно избират сексуалните си партньори, така че да имат потенциала да осигуряват икономическите ресурси или родителските усилия в дългосрочен план в замяна на достъп до сексуална дейност, т. е. докато социокултурната перспектива подчертава властта на тормозещия над жертвата, социобиологичната гледна точка акцентира желателността на тормозещия за жертвата.

Една част от сексуалния тормоз според други автори може би е ръководена от несъзнателното и непреднамерено действие на когнитивните репрезентации на сексуалността: оценката на жените от гледна точка на сексуалната им привлекателност, интерпретацията на тяхното дружелюбно или почтително поведение като флиртуване, подчинение или взаимно привличане, а генерирането на сексуални реакции или аванси от страна на мъжа към жената може да се появи и без той да осъзнава каузалната роля, играна от относителната му власт над жените⁷⁹.

---

⁷⁷ Tangri, S. S., Burt, M. R. & Johnson, L. B. (1982). Sexual harassment at work: Three explanatory models. *Journal of Social Issues*, 38, 33–54; Studd, M. V., & Gattiker, U. E. (1991). The evolutionary psychology of sexual harassment in organizations. *Ethology and Sociobiology*, 12, 249–290.

⁷⁸ Studd, M. V. & Gattiker, U. E. (1991). The evolutionary psychology of sexual harassment in organizations. *Ethology and Sociobiology*, 12, 252.

⁷⁹ Barth, J. A., Raymond, P. (1995). The naïve misuse of power: nonconscious sources of sexual harassment. *Journal of Social Issues*, 51(1), 85–96.

Перспективата на дискурса приема, че комуникацията създава и оформя социалната реалност. Езикът и комуникативните ни практики въплъщават допускания за природата на света и на истината, които влияят върху мненията и поведенията ни. Всекидневните комуникационни дейности възпроизвеждат и поддържат потискащи условия като сексуалния тормоз. От гледна точка на теорията за социалното учене се учат не само действията, но и чувствата и емоциите, така че хората, които тормозят, и тези, които са тормозени, започват да възприемат тези поведениа като „нормални“⁸⁰.

Друга гледна точка разглежда сексуалния тормоз като форма на насилие към жените и посочва сходствата в нагласите към сексуалния тормоз и изнасилването. Няколко обобщени допускания и стереотипи за жените лежат в основата на социалните нагласи към изнасилването и сексуалния тормоз: (1) „Жените си го просят“ – жертвите на изнасилване често са подложени на „обвиняване на жертвата“⁸¹, т. е. че са „прелъстили“ изнасилвача с облеклото си или с думите си. Жертвите на сексуален тормоз по същия начин са обвинявани, че са „си изпросили“ тормоза с поведението си. (2) „Жените казват „не“, но всъщност имат предвид „да“, т. е. изнасилвачите често твърдят, че жените тайно се нуждаят и искат да бъдат насилени да имат секс и че жените не знаят какво искат. Сексуално тормозещите настояват, че жените тайно харесват вниманието, което получават от тях. В действителност тормозът обикновено продължава или се засилва, когато жертвата не реагира положително или отрицателно. Най-честото извинение е: „Аз я познавам по-добре, отколкото тя самата се познава“. (3) „Жената не се бори, така че трябва да го е искала“: активистите на женското движение полагат големи усилия да убедят властите и съдилищата, че жените понякога не се борят с изнасилвачите си от страх, че ще бъдат убити, ако се съпротивляват. Изнасилвачите използват тази липса на съпротива като аргумент, че жената всъщност го е искала и е била съгласна. По същия начин, ако жертвите на сексуален тормоз не докладват поведението от страх, че ще загубят работата си, тормозещите нерядко твърдят, че жените харесват поведението, иначе биха възразили или биха се съпротивлявали. (4) „Жените лъжат“: изнасилвачите често настояват, че жената лъже за изнасилването, т.е. тя е била съгласна и е участвала доброволно, но впоследствие е променила разказа си. Обвинените тормозещи също често твърдят, че жените лъжат за тормоза, за да причинят неприятности на мъжете, които не харесват.

Джон Прайър⁸² обаче предлага модела „Човек x Ситуация“ за прогнозиране на сексуално тормозещото поведение. Той концептуализира тормоза

---

⁸⁰ Julia Wood (1994). Saying it makes it so: The discursive construction of sexual harassment. In Bingham, S. (Ed.). *Conceptualizing Sexual Harassment as Discursive Practice*. Westport, CN: Praeger.

⁸¹ Berger, J. M. (1981). Motivational biases in the attribution of responsibility for an accident: A meta-analysis of the defensive-attribution hypothesis. *Psychological Bulletin*, 90, 496–512.

⁸² Pryor, J. B., Giedd, J. L. & Williams, K. B. (1995). A social psychological model for predicting sexual harassment. *Journal of Social Issues*, 51, 53–68.

като социално поведение, в което се ангажират някои хора в известна част от времето. Прайър се базира на анализа на К. Левин на поведението като функция на социалната среда и човека и демонстрира, че е възможно да се идентифицират обстоятелства, при които сексуалният тормоз е по-вероятно да се появи, и характеристики на мъжете, които е по-вероятно да тормозят сексуално. Когато лица със склонност към сексуален тормоз се поставят в социални ситуации, позволяващи или приемащи такъв тип поведение, поведението е най-вероятно да се появи.

Въз основа на изследване на социалните норми в организационна среда и случаите на сексуален тормоз Дж. Прайър и съавторите му стигат до заключението, че жените е по-вероятно да изпитат сексуален тормоз на работни места, където мъжете възприемат социалните норми като позволяващи подобно поведение. Мъжете, които са с висока вероятност да тормозят сексуално (мерена чрез скалата „Вероятност за сексуален тормоз“ – *LSH*), приемат стереотипните мъжки ролеви норми: антиженственост (мъжете трябва да избягват „женски“ занятия и дейности), статус (потребността на мъжете да постигат статус и уважението на другите) и твърдост (вярата, че мъжете трябва емоционално, умствено и физически да разчитат само на себе си)⁸³, т. е. мъжете с високи резултати по скалата „Вероятност за сексуален тормоз“ (*LSH*) разглеждат себе си като хипермъжествени (наречени още „мачо“ мъже⁸⁴ или хипертрадиционни). Високи корелации се получават и по измерението „доминантност“, или желанието да се контролират собствените сексуални партньори, т. е. мъжете с високи резултати по скалата „Вероятност за сексуален тормоз“ (*LSH*) вероятно когнитивно свързват идеите за социалната доминация с идеите за сексуалността. Такива мъже сочат лични и ситуационни сили като причини за сексуалния тормоз, както и дават по-голям брой аргументи в сравнение с мъжете с ниски резултати по скалата „Вероятност за сексуален тормоз“ (*LSH*), но добре осъзнават и ситуационните ограничения върху подобно поведение.

Сюзан Фиск и Питър Глик⁸⁵ твърдят, че сексуалният тормоз (особено на работното място) е резултат от сложно взаимодействие на амбивалентни мотиви и половоролеви стереотипи за жените и професионалните занятия. Амбивалентността комбинира сексистки мотиви, основани на патернализъм, полова диференциация и хетеросексуалност⁸⁶. Според авторите типовете тормоз, мо-

---

⁸³ Thompson, E. H. & Pleck, J. H. (1986). The structure of male role norms. *American Behavioral Scientist*, 29, 531–543.

⁸⁴ Mosher, D. L. & Sirkin, M. (1984). Measuring a macho personality constellation. *Journal of Research in Personality*, 18, 150–163.

⁸⁵ Fiske, S. T. & Glick, P. (1995). *Ambivalence and stereotypes cause sexual harassment: A theory with implications for organizational change.* *Journal of Social Issues*, 51(1), 97–115.

⁸⁶ Вж. също Foulis, D. & McCabe, M. P. (1997). *Sexual harassment: factors affecting attitudes and perceptions.* *Sex Roles*, 37(9–10), 773–799.

тивите и стереотипите, предвиждани от амбивалентния сексизъм, могат да се обобщят по следния начин:

Тип тормоз	Основни мотиви	Реакции на отхвърлянето	Стереотипи за жените	Стереотипи за работните места
Искрен	Сексуална близост	Зависи от привличането и вероятния успех	Секси	Розови якички ⁸⁷
Враждебен	Доминация (патерналистична и конкурентна)	Засилен тормоз	Нетрадиционни	Сини ⁸⁸ или бели ⁸⁹ якички
Амбивалентно патерналистичен	Патернализъм и сексуална интимност	Изместване към враждебност	Традиционни и секси	Розови якички
Конкурентен	Полова диференциация и сексуална интимност	Изместване към враждебност	Нетрадиционни и секси	Сини или бели якички

При свързването на културно поддържаните социални образи за жените и сексуалния тормоз не трябва да се забравя и сложността на половоролевите стереотипи. Хората поддържат цял клъстер от образи и подтипове⁹⁰. Според Б. Сикс и Т. Екс⁹¹ те формират три отчетливи групи: „секси“, „нетрадиционни“ и „традиционни“. Жените, които са „секси“, се характеризират като интересувачи се от външния си вид и често желаят да привличат мъжете. „Нетрадиционните“ жени се разглеждат като взискателни, независими и интелигентни. „Традиционните“ жени се възприемат като подчиняващи се, зависими, пасивни, безкритични и глупави. Трите подтипа са свързани с различни мотивационни фактори за сексуалния тормоз. Приемането на традиционната женска персона предизвиква стереотипните възприятия за човек, който е добре пригоден за домашния живот (майчински настроен, грижовен), но не е способен компетентно да се представя в мъжкия свят на работата. Нетрадиционността може да кара околните да правят заключения за черти, подходящи за престижни, доминирани от мъжете работни места, но и да предизвиква враждебност от страна на мъже, които желаят да доминират. Независимо от факта, че съвременната попкултура твърде дебело подчертава значението на физическата привлекателност и младост, сексапилът на жената насърчава мъжете да я разглеждат като сексуален обект, а не като компетентен подчинен, колега или шеф.

От друга страна, съответствието между стереотипните образи за жените и работните места подпомага не само дискриминацията, но и сексуалния тормоз. Традиционните жени се възприемат като грижовни и зависими *заради* до-

⁸⁷ Клас работни места, някога традиционно заемани от жени.

⁸⁸ Хора, които работят на надница, особено физически или индустриални работници.

⁸⁹ Професионалист или чиновник на заплата.

⁹⁰ Deaux, K. & Lewis, L. L. (1984). Structure of gender stereotypes: Interrelationships among components and gender label. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 991–1004.

⁹¹ Six, B. & Eckes, T. (1991). A closer look at the complex structure of gender stereotypes. *Sex Roles*, 24, 57–71.

машните и подчинени роли, които заемат, докато нетрадиционните жени – като притежаващи характеристиките, нужни за традиционно мъжки кариери, например адвокат или хирург, защото желаят да навлязат в тези професии. Самите занятия често са полово типизирани по начини, които служат за поддържане и подкрепяне на стереотипите за подтиповете жени. Следователно тези стереотипи за професиите могат да насърчават или да потискат сексуалния тормоз. Установено е например, че случаи на сексуална принуда е по-малко вероятно да се възприемат като тормоз, когато жената работи в нетрадиционно занятие⁹².

Представите за професионалните занятия (подобно на тези за жените) също попадат в три категории: „бели якички“, „сини якички“ и „розови якички“, които представляват две фундаментални измерения: престиж и пол. „Белите якички“ (например мениджмънт) са традиционно доминирани от мъже (независимо от прилива на жени в тях) и са престижни. Професиите, доминирани от жени („розови якички“), се възприемат като женствени и са с умерен или почти отсъстващ престиж (например медицинска сестра, учителка, библиотекарка), докато „най-мъжествените“ работни места са с относително нисък престиж – „сините якички“, например механик или строителен работник. „Розовите якички“ са професиите, които са традиционно приетите трудови роли за жените и се стереотипизират като изискващи женствени, а не мъжествени личностни черти и добре съответстват на „традиционния женски“ подтип. Това по принцип са нискостатусни, подчинени роли.

Интересен пример в това отношение е българският език, в който няма правила за образуване на женски род на професиите, а за всяка от тях трябва да се проверява в речника. Някои занятия имат женски род (учителка, фризьорка, психоложка), а други – не (хирург, доктор, професор, инженер), като аргументацията е, че ако професията има женски род, това би принизило престижа и статуса ѝ.

Процентът мъже в дадена професия силно корелира с възприеманата мъжественост и е отрицателно свързан с възприеманите женствени черти, нужни за изпълняване на работата. В доминираните от мъжете занятия мъжката полова роля често се „прелива“ върху работата, сливайки мъжката полова идентичност с трудовата роля и с културата. Жените, които навлизат в подобно поприще, се разглеждат като нарушаващи „мъжкото другарство“, което пропиа етоса на професията. Има и вариации в подспециалностите на една професия: например педиатрията е по-малко стереотипно мъжка, отколкото неврохирургията. Занятията, които извличат „мъжествеността“ си от форми на интелигентност, разглеждани като уникално мъжки (например инженерство) или изисквания за физическа сила (строителство), са сферите, в които жените е най-вероятно да се изправят пред враждебна съпротива.

---

⁹² Burgess, D. & Borgida, E. (1997). Sexual harassment: An experimental test of sex-role spillover theory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(1), 63–76.

И накрая трябва да се има предвид и че властта определя кой кого стереотипизира⁹³. Безвластните обръщат внимание на йерархията, на онези, които контролират съдбата им, в опитите си да подобрят прогнозирането на техните действия и контрол. Безвластните е по-вероятно да индивидуализират властимащите, макар че интензивните им усилия и внимание не гарантират точност. От друга страна, властимащите нямат нужда и може да не желаят да обръщат внимание и да индивидуализират безвластните. Тъй като те контролират ресурсите, не зависят от по-малко властните и следователно *нямат нужда* да им обръщат внимание. Освен това в йерархичната организация подчинените са повече от шефовете, така че мениджмънтът *не е в състояние* да обръща такава внимание на подчинените. И ако властимащият притежава и доминираща, и ориентирана към властта личност, *няма да иска* да обръща внимание на имащите по-малка (или никаква) власт. Общият ефект е, че мъжете мениджъри в традиционно мъжка трудова среда няма да са особено мотивирани да обръщат внимание и да индивидуализират подчинените си жени.

В заключение: половоролевото стереотипизиране е най-вероятно да се появи при няколко условия: рядкост или „соло статус“ на стереотипизираните лица в оценъчна среда, двусмислени критерии при правене на оценката и сексуализирана среда⁹⁴.

Връщайки се на юридическите аспекти на сексуалния тормоз, комисарят на ЕС по заетостта и социалните въпроси Ана Диамантопулу приветства приемането на Директивата по отношение на сексуалния тормоз (вж. с. 4) и заявява, че се надява тя да повиши общото ниско равнище на съзнание за това явление в страните членки: „Сексуалният тормоз, отсъстващ от повечето национални закони, най-накрая ще си има име в европейското право“. Много малко страни (с изключение на Франция и Белгия) през 2002 г. имат национално законодателство, управляващо въпросите на сексуалния тормоз на работното място. Според проучване на Комисията от 30% до 50% от жените и 10% от мъжете преживяват някаква форма на сексуален тормоз през живота си. Комисията стига до извода, че проблемът *сексуален тормоз* е по-силно изразен в Южна, отколкото в Северна Европа. Едно проучване от 1986 г. показва, че 84% от жените в Испания са се почувствали сексуално тормозени поне веднъж; през 1988 г. цифрата достига 60%. Обратното, национално проучване в Дания показва, че само 11% от датчанките са сексуално тормозени, а в Швеция цифрата е 17%. Комисията е убедена, че това разделение Север-Юг е резултат от културно наследство и се надява, че новото законодателство ще промени начина, по който жените се разглеждат в Южна Европа, като целта е Директивата да предпазва правата и на мъжете. Според новото законодателство работодателите ще са пряко отговорни да гарантират, че на работното място

⁹³ Fiske, S. T. (1993). Controlling other people: The impact of power on stereotyping. *American Psychologist*, 48, 621–628.

⁹⁴ Borgida, E., Rudman, L. A. & Manteufel, L. L. (1995). On the courtroom use and misuse of gender stereotyping research. *Journal of Social Issues*, 51(1), 181–192.

няма да има сексуален тормоз. Те трябва да предприемат „превантивни мерки“ срещу всякакви форми на дискриминация, особено сексуален тормоз, и трябва да въвеждат общофирмени „планове за равенство“, които да са на разположение на всички работници. Работодателят е отговорен и за осигуряването на информация на персонала за законодателството по отношение на сексуалния тормоз. Ако работникът има достатъчно доказателства, че на работното място е имало сексуален тормоз, задължение на работодателя е да докаже, че е предприел всички стъпки, необходими за предотвратяване на появата на сексуален тормоз. Новият закон задължава страните – членки на ЕС, да сформират комисии по равенството, които да осигуряват подкрепа за жертвите на сексуален тормоз от подаването на оплакването до представянето на обвиненията в съда, ако това се наложи⁹⁵.

В България закон срещу половата дискриминация и сексуалния тормоз на работното място е приет през март 1999 г., но оценките на външни експерти са по-скоро отрицателни⁹⁶. Половата дискриминация и сексуалният тормоз се възприемат като сериозни и масови проблеми за жените у нас, тъй като жените страдат от дискриминация на всяка фаза от процеса на заетост: при набирането и наемането, от гледна точка на условията на женската заетост и на тормоза на работното място. Фундаменталните права на жената (а в интерес на истината и мъжете не правят изключение) на възможности за заетост, както и на справедливи и благоприятни трудови условия не са защитени на никоя фаза на правния процес. Дори и ако могат да си позволят адвокат, няма предвидено частно право на действие за жени, които са жертва на сексуален тормоз. Профсъюзите също не приемат сериозно задължението си да предпазват жените (и мъжете) от неравнопоставено отношение при наемането на работа и на работното място, както и от сексуален тормоз.

По тази причина е наложително да се изследват възприятията и дефинициите на българите по отношение на сексуалния тормоз и тяхната връзка с половоролевите стереотипи в нашата култура, като особен интерес представляват възприятията на хората, придържащи се към изключително подчертани традиционни схващания за подходящото поведение на мъжете и жените.

Както беше споменато на с. 19, в литературата са изведени две концептуално подобни личностни измерения, съответно за мъжете и жените: хипермъжественост и хиперженственост. Тези термини се отнасят до убеждения, възприятия и характерни поведения, основани на твърде традиционни и подчертани идеи за подходящото поведение за мъжете и жените⁹⁷. Хипермъжествените лица имат грубо и безчувствено отношение към жените и секса, възприемат насилието като мъжествено и изпитват удоволствие от поемането на рискове.

---

⁹⁵ Europe Information Service, (2002). Equal Opportunities: Parliament And Council Agree Tough New Rules On Sexual Harrassment.

⁹⁶ Nancy Wyatt, <http://www.de.psu.edu/harassment/generalinfo/theory.html>

⁹⁷ Mosher, D. L., Sirkin, M. (1984). Measuring a macho personality constellation. *Journal of Research in Personality*, 18, pp. 150–163.

Съответната личностна характеристика при жените е наречена хиперженственост и е описана от С. Мърнан и Д. Бърн⁹⁸. Тези жени вярват, че имат успех до степента, до която могат да поддържат взаимоотношения с мъж, използват сексуалността като основен свой актив и приемат мъжката агресивност.

Теоретично би могло да се допусне, че хипермъжествените/женствените изследвани лица много по-трудно ще съзират елементи на сексуален тормоз в ситуации, които се възприемат от другите като класически пример на подобно поведение.

МЕТОД

Цел на изследването

Основната цел на изследването е да се проучат възприятията на българските младежи за сексуалния тормоз, схващанията им за необходимите действия, които трябва да се предприемат в отговор на сексуален тормоз, и връзката на възприятията за сексуален тормоз с половоролевите стереотипи и по-конкретно – хипермъжествеността/женствеността.

Респонденти и процедури

Респондентите са 412 души (145 мъже, 261 жени и 6 – непосочили) в две възрастови групи: до 20 години – 227 души, а над 20 години – 179 души и 6 непосочили. От тях от малък град и село – 99 души, от голям град – 143, и от София – 159 души (11 души не са посочили). По образование изследваните лица се делят по следния начин: със средно – 355 човека, с висше – 42, и 15 души не са посочили. С хуманитарни специалности са 294 души, а представителите на точните науки – 66 души. Майките на 110 души са със средно образование, на 286 души са с висше; 16 души не са посочили. Бащите на 144 изследвани лица са със средно образование, на 248 души са с висше, а 20 респонденти не са посочили образованието на баща си. С трудов опит са 215 души, 177 човека нямат трудов опит, а 22 души не са посочили. Всички респонденти получаваха инструкцията, че участват на доброволни начала в анонимно изследване на нагласите.

Инструменти

За изследване на възприятията за сексуалния тормоз беше адаптиран за българската социокултурна среда казус на В. Шийтс и С. Брейвър⁹⁹. Участниците в изследването бяха помолени да си представят, че са в ролята на студен-

⁹⁸ Murnen, S. K., Byrne, D. (1988). Development of a scale to measure hyperfemininity. Unpublished manuscript, State University of New York at Albano, цит. по R. A. Baron & D. Byrne (1991). *Social Psychology: Understanding Human Interaction*. Boston: Allyn and Bacon.

⁹⁹ Sheets, V. L. & Braver, S. L. (1999). Organizational Status and Perceived Sexual Harassment: Detecting the Mediators of a Null Effect. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, pp. 1159–1171.

та/ката от казуса и да отговорят на въпросите, така сякаш те са в описаната ситуация. Инструкцията към изследваните лица беше следната:

Представете си, че като студент/ка се надявате да специализирате в мечтаната от Вас магистърска програма, когато завършите бакалавърската си степен. Напоследък сте имали страхотен късмет с невероятна възможност за работа – наели са Ви в новосформирана, но вече спечелила си добра репутация фирма, за да работите на непълен работен ден като секретар-асистент. Наистина сте вдъхновени заради ценния опит, който ще получите – опит, който Ви поставя много пред другите кандидати. Освен това откривате, че наистина се наслаждавате на работата, която вършите, както и на повечето хора, с които работите.

Два месеца, след като сте започнали работа там, в архивното помещение на фирмата към Вас се доближава шефът на Вашия отдел, който е на 35 години. На няколко пъти той/тя Ви е канил да излезете вечер и Вие сте отказвали всяка покана. Днес той/тя Ви „притиска в ъгъла“ в отдалечен коридор към архива и Ви казва, че според него/нея сте много привлекателен/на и би искал/а да Ви покани след работа за няколко питиета в бар наблизо.

След прочитане на казуса изследваните лица трябваше да отговорят на 11 въпроса. Три от тях оценяват възприятията на респондентите за властта на тормозещия над жертвата, четири оценяват физическата привлекателност на тормозещия, а останалите се отнасят до възприятията за сексуален тормоз и основанията за завеждане на съдебно дело. Всеки от въпросите е с дихотомна ска̀ла за оценка.

Въпросникът за изследване на половоролевитe стереотипи беше специално съставен за изследването на базата на резултатите на И. Бровърман¹⁰⁰ и следването на процедурата на П. Розенкранц и колеги¹⁰¹.

Изследваните лица бяха помолени да прочетат списъка от 59 двойки качества и характеристики, противоположни по значение, и петстепенна ска̀ла, включена в тях. Беше им казано да отговарят, като имат предвид „типичния българин/българка“. Използвайки ска̀лата, респондентите отбелязваха степен-та, до която всеки от биполярните айтеми отразява онова, което според тях е характерно за всеки пол. Изследваните лица представяха впечатленията си първо за мъжете и след това за жените, като заграждаха с кръгче цифрата, която в най-голяма степен съответства на представата им за мъжете/жените, имайки предвид, че 1 отговаря на притежание на качеството вляво в най-голяма степен, а 5 – на притежание на неговата противоположност, т. е. качеството вдясно.

1. Не използва груб език	1	2	3	4	5	Използва груб език
2. Приказлив	1	2	3	4	5	Не е приказлив

¹⁰⁰ Broverman, I. K., Vogel, S., Broverman, D., Clarkson, F. & Rosenkrantz, P. (1972). Sex-role stereotypes: A current appraisal. *Journal of Social Issues*, 28, 59–78.

¹⁰¹ Rosenkrantz, P., et al. (1968). Sex-role stereotypes and self-concepts in college students. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 32, 287–295.

Въпросниците са анонимни, като респондентите бяха помолени да осигурят само някои демографски данни за себе си: пол, възраст, тяхната специалност, етническа принадлежност и образованието на родителите им, както и дали имат трудов опит досега.

РЕЗУЛТАТИ

Факторна структура на въпросника за оценка на възприятията за сексуален тормоз при всички изследвани лица

Въз основа на класически факторен анализ по метода на главните компоненти и Варимакс-ротация се потвърждава факторната структура. Оформят се три фактора (вж. табл.1).

Таблица 1. Структурна организация на въпросника за оценка на възприятията за сексуален тормоз при всички изследвани лица

	фактор 1	фактор 2	фактор 3
въпрос 5	0,740		
въпрос 8	0,581		
въпрос 6	0,581		
въпрос 7	-0,534		
въпрос 2		0,694	
въпрос 4		0,639	
въпрос 1		0,631	
въпрос 11			-0,731
въпрос 10			0,658
въпрос 3			-0,412
въпрос 9			0,405
% на обяснена вариация	21,58	13,26	11,32

По първи фактор с високи факторни тегла попадат въпроси 5, 6, 7 и 8, които се отнасят до физическата привлекателност на тормозещия. Трябва да се отбележи, че седми въпрос „Смятате ли, че това е ситуация на сексуален тормоз?“ концептуално не би трябвало да е в тази група. Поради тази причина той не се включва в по-нататъшната интерпретация на тази скала, а ще му бъде обърнато специално внимание.

Вторият фактор обединява въпрос с високи факторни тегла, които засягат възприятията за властта на тормозещия над жертвата (1, 2 и 11). Те са от типа: „Смятате ли, че отказите Ви ще Ви се отразят негативно в бъдеще?“.

В трети фактор с високи факторни тегла се включват въпроси 3, 9, 10 и 11, които са свързани с възприятията за подходящите действия в отговор на хипотетичната ситуация („Мислите ли, че имате право да се оплачете официално от този човек?“).

Структурна организация на въпросника за оценка на възприятията за сексуален тормоз по пол

Нестандартното място на въпроса за сексуалния тормоз налага прилагането на класическия факторен анализ отделно при мъжете и жените. Установените резултати ясно диференцират възприятията на двата пола за изследвания феномен. И при мъжете, и при жените се оформят по три фактора, но тяхното съдържание е различно.

Резултатите от класическия факторен анализ по метода на главните компоненти и Варимакс-ротация при мъжете са представени в табл. 2, а при жените – в табл. 3.

Таблица 2. Структурна организация на въпросника за оценка на възприятията за сексуален тормоз при изследваните мъже

	фактор 1	фактор2	фактор3
въпрос 4	0,649		
въпрос 2	0,640		
въпрос 1	0,607		
въпрос 7	0,499		
въпрос 6		0,659	
въпрос 5		0,654	
въпрос 8		0,560	
въпрос 11			-0,737
въпрос 9			0,567
въпрос 10			0,519
въпрос 3			-0,488
% на обяснена вариация	15,76	15,11	12,61

Таблица 3. Структурна организация на въпросника за оценка на възприятията за сексуален тормоз при изследваните жени

	фактор 1	фактор 2	фактор 3
въпрос 5	0,747		
въпрос 7	-0,574		
въпрос 9	-0,529		
въпрос 8	0,516		
въпрос 6	0,438		
въпрос 2		0,721	
въпрос 1		0,622	
въпрос 4		0,562	
въпрос 11			0,762
въпрос 10			-0,585
въпрос 3			0,409
% на обяснена вариация	20,74	12,86	10,66

Първият фактор при мъжете обединява въпроси 4, 2, 1 и 7, които се отнасят до властта и сексуалния тормоз. Получените резултати сочат, че мъжете свързват сексуалния тормоз с високия статус в организацията. В този смисъл по-високата позиция в йерархията дава възможност за отправяне на искания за сексуални услуги от подчинените. Това съответства в голяма степен с теоретизирането, породено от феминистката теория, че сексуалният тормоз е свързан по-скоро с властта и почти няма нищо общо със секса. При жените същите въпроси, с изключение на 7 (конкретния въпрос за сексуалния тормоз) се обединяват в един фактор, който обаче отива на второ място.

Вторият фактор при мъжете включва твърдения 5, 6 и 8, които засягат личната оценка на отправената покана. При жените към тази група се включват седми и девети въпрос. Това е групата с най-висок процент на обяснена вариация (20,74) и тя излиза на първо място. Тези резултати показват, че изследваните жени се придържат към твърде амбивалентна дефиниция на сексуалния тормоз, граничеща с липса на всякаква яснота по отношение на обстоятелствата, характеризирани като сексуален тормоз. Единствено по този начин може да се обясни констатираният резултат, че мнозинството от изследваните жени няма да се поласкаят от оказаното внимание, ще излязат с този мъж, ако им харесва физически, въпреки че възприемат ситуацията като сексуален тормоз, смятат, че имат право да се оплачат официално, и същевременно са убедени, че поканата се дължи на привличане и харесване.

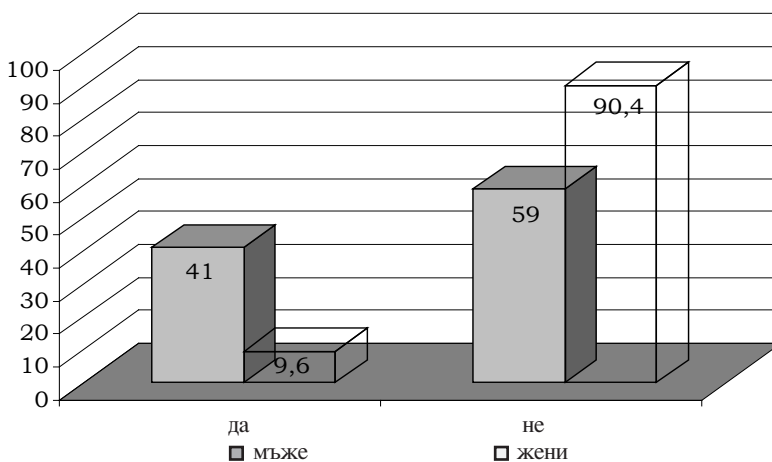
Третият фактор обединява с високи факторни тегла въпроси 3, 9, 10 и 11, свързани с предприемането на формални стъпки като реакция на сексуалния тормоз. По отношение на тази група от въпроси не се установяват полови различия.

Значими различия по пол, възраст и специалност

Въз основа на процентното разпределение на отговорите на изследваните лица по отделните въпроси се регистрират следните значими различия.

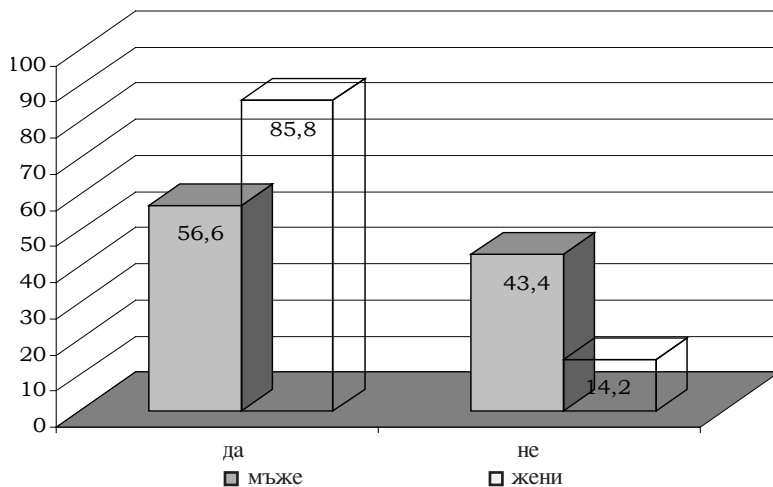
По втори въпрос („Смятате ли, че отказите Ви ще Ви се отразят негативно в бъдеще?“) се установява значителна разлика при мъжете и жените ($\chi^2=6,099$; $p=0,014$). Две трети от изследваните жени и само половината от мъжете смятат, че евентуалният отказ би довел до негативни последици. Изследваните лица до 20-годишна възраст, които са и със значително по-малък трудов опит, смятат, че отказът би имал негативен ефект върху бъдещата им професионална кариера ($\chi^2=3,734$; $p=0,050$).

Когато са запитани дали трябва да приемат предложението, отговорите на мъжете се разпределят поравно, докато едва 9,6% от жените отговарят утвърдително ($\chi^2=55,329$; $p=0,000$). Данните са представени графично на фиг. 2.

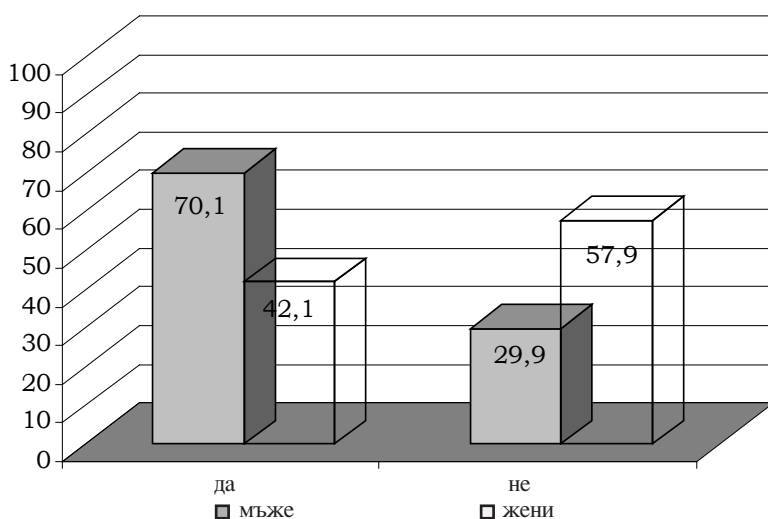
Фиг. 2. Разпределение на отговорите на въпроса „Трябва ли да приемете предложението?“ според пола (в %)

Аналогичен е моделът на резултатите по отношение на въпроса: „Ще се чувствате ли неловко в подобна ситуация?“. Огромното мнозинство от жените (85,8%) ще изпитват дискомфорт, докато отговорите на мъжете са разпределени поравно ($\chi^2=42,521$; $p=0,000$) – вж. фиг. 3. Обратно, 70,1% от мъжете ще са поласкани от покана, докато отговорите на жените се разпределят равномерно ($\chi^2=29,139$; $p=0,000$) – вж. фиг. 4.

Фиг. 3. Разпределение на отговорите на въпроса „Ще се чувствате ли неловко в подобна ситуация?“ според пола (в %)

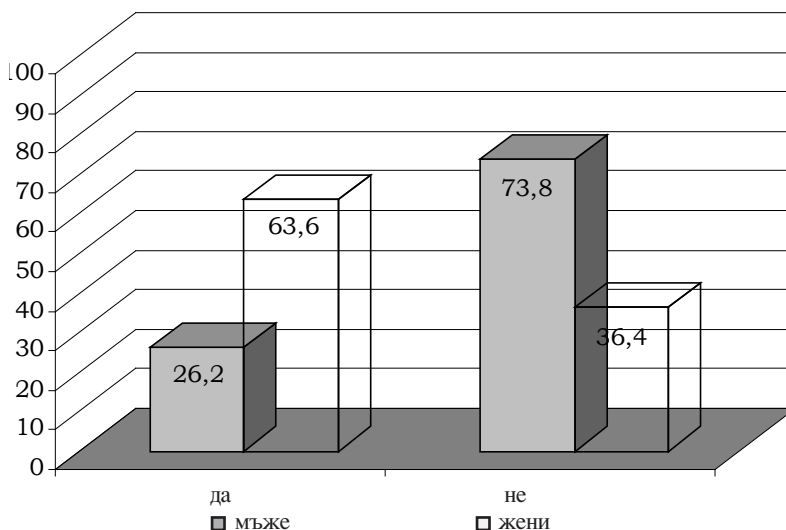

Фиг. 4. Разпределение на отговорите на въпроса „Ще се чувствате ли поласкани от оказаното Ви внимание?“ според пола (в %)

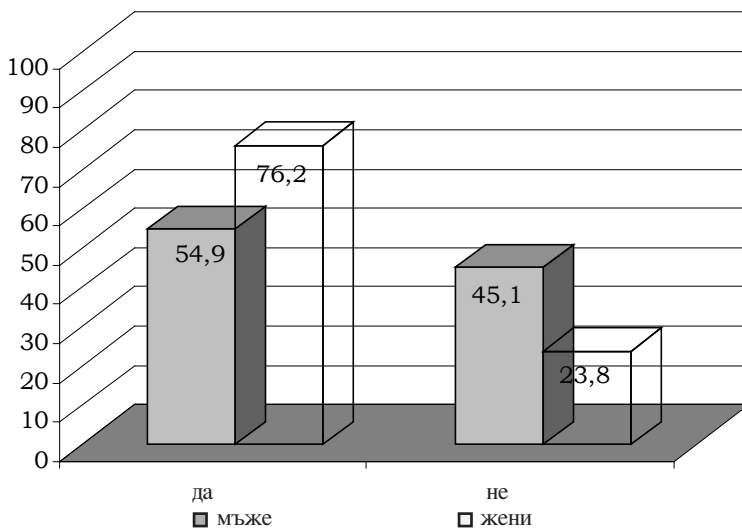
Когато се разглеждат от гледна точка на възрастта, се установява, че изследваните лица до 20-годишна възраст ще се чувстват значимо по-неповолно в сравнение с по-възрастните от тях ($\chi^2=4,526$; $p= 0,033$). Същевременно сравним процент мъже и жени ще приемат поканата, ако човекът им харесва физически, но значимо по-висок процент жени не биха излезли независимо дали са привлечени, или не ($\chi^2=13,983$; $p= 0,000$). Представителите на точните науки в извадката са по-категорични, че ще приемат поканата, ако отправилият я им харесва физически, докато по-голям процент от изследваните лица с хуманитарни специалности не са склонни да излязат на среща, дори и ако са привлечени към висшестоящия ($\chi^2=5,421$; $p= 0,020$). В такъв смисъл са и получените резултати на въпроса: „Мислите ли, че имате право да се оплачете официално от този човек?“. Изследваните лица с хуманитарни специалности са убедени, че правата им са накърнени и могат да се оплачат, докато тези от сферата на точните науки се разпределят приблизително поравно ($\chi^2=7,611$; $p= 0,006$). Значително по-висок процент мъже са убедени, че поканата е израз на привлекателността им за другия човек ($\chi^2=19,903$; $p= 0,000$), докато 35,4% от жените не смятат, че поканата е израз на харесване.

По отношение на ключовия седми въпрос („Смятате ли, че това е ситуация на сексуален тормоз?“) се установяват най-големите полови различия ($\chi^2=51,825$; $p= 0,000$). Само 26,2% от мъжете възприемат ситуацията, описана в казуса, като сексуален тормоз, докато 63,6% от жените нямат съмнение по този въпрос. Данните са представени на фиг. 5.

Фиг. 5. Разпределение на отговорите на въпроса „Смятате ли, че това е ситуация на сексуален тормоз?“ според пола (в %)

Ситуацията се възприема като еднакво значима независимо от пола на подложения на тормоз служител (69,3% – мъже, 75,8% – жени), но значимо по-висок процент жени смятат, че са в правото си да се оплачат официално ($\chi^2=19,715$; $p=0,000$). Отговорите на този въпрос при мъжете са разпределени поравно (вж. фиг. 6).

Фиг. 6. Разпределение на отговорите на въпроса „Мислите ли, че имате право да се оплачете официално?“ според пола (в %)

Във възрастов план се проявяват значими различия по отношение на готовността да се търси защита на собствените права по съдебен ред ($\chi^2=4,006$; $p=0,045$), т. е. по-голям процент от изследваните лица до 20-годишна възраст смятат, че ще заведат съдебно дело, ако откажат да излязат на среща с висшестоящия.

По отношение на образованието и месторождението на изследваните лица заслужават внимание само два значими резултата. Установява се, че родените в София ще се чувстват значимо по-поласкани от поканата като израз на внимание за разлика от родените в малките населени места ($\chi^2=6,718$; $p=0,035$). Респондентите със средно образование са значително по-склонни да се оплачат официално, докато лицата с висше образование нямат категорично мнение по въпроса ($\chi^2=7,628$; $p=0,006$).

Връзка на половоролевите стереотипи с възприятията за сексуален тормоз

В проведено изследване за половоролевите стереотипи през 2004 г.¹⁰² изследваните лица са разделени на три групи по отношение на придържането си към традиционните стереотипи – хипермъжествени/женствени, хипомъжествени/женствени и лица със средни резултати. Разпределението на изследваните лица е представено в табл. 4 и 5.

Таблица 4. Разпределение на изследваните лица според придържането им към традиционните стереотипи

	Честота	Процент
хипомъжествени	60	16,62
средни	240	66,48
хипермъжествени	61	16,90
Общо	361	100

Таблица 5. Разпределение на изследваните лица според придържането им към традиционните стереотипи

	Честота	Процент
хипоженствени	60	15,6
средни	253	66,1
хиперженствени	70	18,3
Общо	383	100

При разпределението на данните се установяват значими резултати единствено по отношение на последния въпрос: „Ситуацията по-маловажна ли ще бъде, ако асистентът е мъж, на когото се предлага от неговата шефка?“. Хи-

¹⁰² Андреева, Л., С. Карабелова (2005). Половоролеви стереотипи: сравнителен анализ. Годишник на СУ. Книга Психология. Т. 98 (под печат).

пермъжествените лица смятат, че ситуацията, описана в казуса, ще е по-маловажна, ако ролите са обърнати и срещата се предлага от висшестояща жена ($\chi^2=6,289$; $p= 0,043$). За жените не се регистрират статистически значими различия по нито един от въпросите.

Традиционно двата фактора, по които се диференцират половите роли, са компетентност и емоционалност, но в българската социокултурна среда личностните характеристики, които ги изграждат, се различават от американските изследвания¹⁰³. Когато категориите хипермъжественост/женственост се приложат към тези дименсии на половоролевите стереотипи, разпределението е близко до нормалното. Интерес представляват следните резултати по отношение на взаимовръзката с възприятията за сексуален тормоз.

Компетентността при жените в български условия е по-скоро центрирана върху пробивността и амбициозността. Голямото мнозинство от респондентите възприемат жените като активни, амбициозни, умели в бизнеса, знаещи как да си пробият път в живота, самоуверени, логични, съревнователно настроени, лидери, енергични и говорещи лесно за секс с мъже. В същото време обаче се определят и като зависими, лековерни, подчиняващи се, склонни да хленчат и да се оплакват, авантюристично настроени, на настроения и лесно плачещи. Изследваните лица, които не се придържат към този стереотип, са по-склонни да излязат с мъжа от казуса в сравнение с останалите групи ($\chi^2=6,090$; $p= 0,048$).

Според изследваните лица типичният българин се характеризира като самоуверен, съревнователно настроен, амбициозен, авантюрист, действащ като лидер, знаещ как да си пробие път в живота, отстояващ мнението си и „не цепещ басма на никого“, но в същото време той е пасивен, подчиняващ се, лековерен, трудно взема решения, зависим, лесно му се влияе и е склонен да хленчи и да се оплаква. Хипермъжествените изследвани лица няма да се чувстват неловко, ако изпаднат в ситуация, подобна на описаната в казуса ($\chi^2=12,011$; $p= 0,002$).

Резултатите потвърждават очакванията, че лицата с хипомъжествен профил няма да се влияят в преценката си за сериозността на ситуацията от пола на предлагащия срещата в използвания за изследването казус ($\chi^2=5,979$; $p= 0,050$), докато отговорите на хипермъжествените лица на въпроса: „Ситуацията по-маловажна ли ще бъде, ако асистентът е мъж, на когото срещата се предлага от неговата шефка?“, са разпределени поравно.

ДИСКУСИЯ И ИЗВОДИ

От проведеното изследване и анализа на получените резултати може да се направи заключението, че в български условия се потвърждава трифакторната структура на въпросника за възприятията за сексуален тормоз, свързани с кон-

---

¹⁰³ Пак там.

кретен казус, представен на изследваните лица. При мъжете факторната структура е по-ясно диференцирана и съответства на теоретичните постановки по отношение на взаимовръзката власт–сексуален тормоз, докато при жените се наблюдава ясно изразена липса на разбиране за характера на този феномен.

Това най-ясно проличава в отговорите на изследваните лица по отношение на най-директния въпрос: „Смятате ли, че това е ситуация на сексуален тормоз?“. Казус, който в американски условия се възприема като прототипен пример на преследван от закона сексуален тормоз, разбран еднозначно и от мъже, и от жени, в български условия не успява да предизвика категорични отговори. Изследваните лица се колебаят в класификацията си на тази ситуация и половината от тях изобщо не я възприемат като проява на сексуален тормоз – 202 души от респондентите отговарят положително и също толкова отговарят отрицателно на директно поставения въпрос.

Възможните интерпретации на объркването в отговорите на изследваните лица са няколко:

1. Сексуалният тормоз е американска мода, която няма почва у нас. Това е измислен проблем, който не заслужава никакво внимание.

2. Сексуалният тормоз е наистина проблем, който обаче е личен, свързан е с интимни въпроси, и е много неловко да се обсъжда публично.

3. Сексуалният тормоз е наистина проблем, но неговото осъзнаване е отскоро и младите хора не разполагат със социални модели на подходящо поведение и стратегии за справяне.

Тази неяснота дава своето отражение върху отговорите на всички останали въпроси. Вероятно това е една от причините издигнатата хипотеза да не се потвърди. Беше предположено, че хипермъжествените/женствените лица ще са единствените, които няма да възприемат казуса като пример на сексуален тормоз, но в български условия такава зависимост не се установява. В такъв смисъл е и попадането на въпроса: „Ще се чувствате ли неловко в подобна ситуация?“ във фактор, изцяло свързан с властовите измерения на професионалните роли. Интерес представлява установената разлика в отговорите на изследваните мъже и жени. Респондентките са категорични, че ще се чувстват неловко в подобна ситуация, докато отговорите на респондентите се разпределят почти поравно и значителен брой от тях смятат, че няма да изпитват дискомфорт.

В България жените се възприемат като активни, амбициозни, умели в бизнеса, знаещи как да си пробият път в живота, самоуверени, логични, съревнователно настроени, лидери, енергични и говорещи лесно за секс с мъже, но въпреки подобно изключително положително възприятие за жените изследваните жени в по-голяма степен от мъжете смятат, че ако откажат на шефа си, това ще има негативен ефект върху бъдещата им кариера. Почти два пъти повече жени смятат, че шефът им има власт над тях. Според получените резултати респондентите и от двата пола смятат, че сериозността на ситуацията е една и съща независимо от пола на участващите в нея и тяхното властово взаимоотношение.

Установеното в предходно изследване изместване към по-голяма маскулинизация на женската роля и феминизиране на възприятията за мъжете индиректно се потвърждава и от получените резултати в настоящото изследване по отношение на въпросите, изграждащи втория фактор – физическа привлекателност. Мъжете ще интерпретират поканата като израз на внимание и ще се чувстват поласкани, докато при жените това не се наблюдава. Концептуалната неяснота по отношение на характера на ситуацията, описана в казуса, се изразява в положителните отговори и на двата пола на въпросите: „Ще излезете ли с този мъж/жена, ако Ви харесва физически?“ и „Мислите ли, че поканата е израз на това, че този човек е привлечен към Вас и Ви харесва?“. Същевременно тази тенденция за смесване на професионални и лични отношения е по-силно изразена при мъжете.

Подобна тенденция към отграничаване на различните роли се регистрира и в отговорите на въпросите, изграждащи третия фактор – как трябва да се реагира, когато човек изпадне в такава ситуация. Огромното мнозинство от жените са убедени, че не трябва да приемат такова предложение (90,4%), докато мъжете се двоумят какво е подходящото поведение. Тази убеденост логично води до мнението на жените, че имат право да се оплачат официално и да изразяват готовност за водене на съдебни дела, в случай че бъдат уволнени заради отказ за среща. Мъжката амбивалентност, проявена в класифицирането на ситуацията, води и до липсата на яснота за техните права и подходящо поведение при обстоятелства, които теоретично и правно се дефинират като сексуален тормоз. Още едно проявление на тази амбивалентност е регистрираната убеденост на изследваните мъже, че биха прибегнали до съда за разрешаване на този казус.

Очакван е моделът на резултатите по отношение на възрастта. По-младите хора са повлияни в по-голяма степен от властовата позиция на тормозещия. Липсата им на достатъчно богат поведенчески репертоар за справяне в различни ситуации е причината те да смятат, че ще се чувстват твърде неловко, ако са обект на такива покани, и за разлика от широко установявания нисък рейтинг на съдебната система в българското общество те са готови да се обърнат към нея за помощ. Същата готовност за водене на съдебни дела се регистрира и при изследваните лица със средно образование, сравнени с тези с висше.

Макар и индиректно, потвърждава се общокултурната тенденция за все по-голямо отчуждение на хората в големите градове и формализиране на междуличностните отношения: изследваните лица от София ще са значимо по-поласкани и ще възприемат поканата като израз на лично внимание за разлика от мъжете и жените, произхождащи от малки населени места.

Още веднъж се потвърждава тенденцията към припокриване на полозите роли, които в миналото са били категорично разграничени, като мъжете започват да проявяват все повече характеристики, смятани традиционно за женски, а жените навлизат в територии, които са били запазени преди за

мъжете. Това взаимно проникване на стереотипите прави още по-належащо ясното отграничаване на професионалните роли от личните отношения и повишаване на съзнанието за правата и задълженията в трудовата сфера. Част от това съзнание е ясното разбиране на обстоятелствата, които се дефинират като сексуален тормоз в правната и научнопсихологическата литература. В българската социокултурна среда очевидно сексуалният тормоз все още не е придобил гражданственост. Твърде подчертаните логически несъответствия в отговорите на изследваните лица са свидетелство, че предстои още много работа преди Законът, приет през 1999 г. у нас, да бъде асимилиран от масовото съзнание и да стане действаща норма.

Фактът, че все пак голям процент от изследваните лица в тази извадка са готови (поне на думи) да се оплакват официално и да търсят правата си в съда, показва, че въпреки объркаността по отношение на подходящото поведение младите хора у нас започват да осъзнават проблема. Необходимо е обаче да се осигуряват достатъчно социални модели за по-ясното дефиниране на условията, съставляващи сексуален тормоз, и стратегиите за справяне с подобни проблеми на работното място.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Л., С. Карабелова (2005). Половоролеви стереотипи: сравнителен анализ. *Годишник на Софийския университет, кн. Психология, Т. 98 (под печат)*.
- Abbey, A. (1982). Sex differences in attributions for friendly behavior: Do males misperceive females' friendliness? *Journal of Personality and Social Psychology, 42*, 830–838.
- Abbey, A., C. Cozzarelli, K. McLaughlin, & Harnish, R. (1987). The effects of clothing and dyad sex composition on perceptions of sexual intent: Do women and men evaluate these cues differently? *Journal of Applied Social Psychology, 17*, 108–126.
- Arvey, R. D., M. A. Cavanaugh (1995). Using Surveys to Assess the Prevalence of Sexual Harassment: Some Methodological Problems. *Journal of Social Issues, 51(1)*, 39–52.
- Baker, D. D., D. E. Terpstra, & Larntz, K. (1990). The influence of individual characteristics and severity of harassing behavior on reactions to sexual harassment. *Sex Roles, 22*, 305–325.
- Barak, A., W. A. Fisher, & Houston, S. (1992). Individual difference correlations of the experience of sexual harassment among female university students. *Journal of Applied Social Psychology, 22*, 17–27.
- Baron, R. A. & Byrne, D. (1991). *Social Psychology: Understanding Human Interaction*. Boston, Allyn and Bacon.
- Barth, J. A., P. Raymond (1995). The naïve misuse of power: nonconscious sources of sexual harassment. *Journal of Social Issues, 51(1)*, 85–96.
- Benson, D. J. & Thomson, G. E. (1982). Sexual harassment on a university campus: The confluence of authority relations, sexual interest, and gender stratification. *Social Problems, 29*, 236–251.
- Berdahl, J. L., V. J. Magley, & Waldo, C. R. (1996). The sexual harassment of men? Exploring the concept with theory and data. *Psychology of Women Quarterly, 20*, 527–547.
- Berger, J. M. (1981). Motivational biases in the attribution of responsibility for an accident: A meta-analysis of the defensive-attribution hypothesis. *Psychological Bulletin, 90*, 496–512.
- Borgida, E., L. A. Rudman, & Manteufel, L. L. (1995). On the courtroom use and misuse of gender stereotyping research. *Journal of Social Issues, 51(1)*, 181–192.

- Broverman, I. K., S. Vogel, D. Broverman, F. Clarkson, & Rosenkrantz, P. (1972). Sex-role stereotypes: A current appraisal. *Journal of Social Issues*, 28, 59-78.
- Burgess, D. & Borgida, E. (1997). Sexual harassment: An experimental test of sex-role spillover theory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(1), 63-76.
- Burgoon, J. K., D. B. Buller, J. L. Hale, & deTurck, M. A. (1984). Relational messages associated with nonverbal behaviors. *Human Communication Research*, 10, 351-378.
- Bursik, K. (1992). Perceptions of sexual harassment in an academic context. *Sex Roles*, 27, 410-412.
- Charney, D. A. & Russell, R. C. (1994). An overview of sexual harassment. *American Journal of Psychiatry*, 151, 10-17.
- Craig, T. Y., J. R. Kelly, & Driscoll, D. (2001). Participants perceptions of potential employers. *Sex Roles*, 44(7-8), 389-400.
- Dall'Ara, E., A. Maass (Nov. 1999). Studying Sexual Harassment in the Laboratory: Are Egalitarian Women at Higher Risk? *Sex Roles*, 681-696.
- Deaux, K. & Lewis, L. L. (1984). Structure of gender stereotypes: Interrelationships among components and gender label. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 991-1004.
- Driscoll, D. M., J. R. Kelly, & Henderson, W. L. (1998). Can perceivers identify likelihood to sexually harass? *Sex Roles*, 38(7-8), 557-588.
- DuBois, C. L., D. E. Knapp, R. H. Faley, & Kustis, G. A. (1998). An empirical examination of same- and other-gender sexual harassment in the workplace. *Sex Roles: A Journal of Research*, 39(9-10), 731-732.
- Duffy, J., Wareham, S., & Walsh, M. (2004). Psychological consequences for high school students of having been sexually harassed. *Sex Roles*, 50(11-12), 811-821.
- Eagly, A. H. (1987). *Sex Differences In Social Behavior: A Social-Role Interpretation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Equal employment opportunity guidelines on sexual harassment. 45 Fed. Reg. 25025 (1980).
- Etoff, N. (1999). *Survival of the Prettiest: The Science of Beauty*. New York, Doubleday.
- Europe Information Service (2002). Equal Opportunities: Parliament And Council Agree Tough New Rules On Sexual Harassment.
- Feltey, K., J. Ainsle, & Geib, A. (1991). Sexual coercion attitudes among high school students. *Youth and Society*, 23, 229-250.
- Fiske, S. T. (1993). Controlling other people: The impact of power on stereotyping. *American Psychologist*, 48, 621-628.
- Fiske, S. T., & Glick, P. (1995). Ambivalence and stereotypes cause sexual harassment: A theory with implications for organizational change. *Journal of Social Issues*, 51(1), 97-115.
- Fitzgerald, L. F. & Ormerod, A.J. (1991). Perceptions of sexual harassment: The influence of gender and academic context. *Psychology of Women Quarterly*, 15, 281-294.
- Fitzgerald, L. F., S. Swan, & Fischer, K. (1995). Why didn't she just report him? The psychological and legal implications of women's responses to sexual harassment. Special issues: Gender stereotyping, sexual harassment and the law. *Journal of Social Issues*, 51, 117-138.
- Foulis, D. & McCabe, M. P. (1997). Sexual harassment: factors affecting attitudes and perceptions. *Sex Roles*, 37(9-10), 773-799.
- Frazier, P. A., C. C. Cochran, & Olson, A. M. (1995). Social Science Research on Lay Definitions of Sexual Harassment. *Journal of Social Issues*, 51(1), 21-37.
- Garlick, R. (1994). Male and female responses to ambiguous instructor behaviors. *Sex Roles*, 30(1-2), 135-159.
- Glaser, R. D. & Thorp, J. S. (1986). Unethical intimacy: A survey of sexual contact and advances between psychology educators and female graduate students. *American Psychologist*, 41, 43-51.
- Goffman, E. (1965). *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York, Free Press.

- Gruber, J. E. (1989). How women handle sexual harassment: A literature review. *Sociology and Social Research, 74*, 3–9.
- Gutek, B., B. Morasch. & Cohen, A. G. (1983). Interpreting social-sexual behavior in a work setting. *Journal of Vocational Behavior, 22*, 30–48.
- Haworth-Hoepfner, S. (1998). What's gender got to do with it: Perceptions of sexual coercion in a university community. *Sex Roles, 38*(9–10), 757–779.
- Houston, S. & Hwang, N. (1996). Correlates of objective and subjective experiences of sexual harassment in high schools. *Sex Roles, 34*, 189–205.
<http://www.de.psu.edu/harassment/generalinfo/theory.html>
<http://www.de.psu.edu/harassment/generalinfo/theory.html>
- Ilies, R., Hauserman, N., Schwochau, S., & Stibal, J. (2003). Reported incidence rates of work-related sexual harassment in the United States: Using meta-analysis to explain reported rate disparities. *Personnel Psychology, 56*, 607–631.
- Johnson, C, M. Stockdale & Saal, E. (1991). Persistence of men's misperceptions of friendly cues across a variety of interpersonal encounters. *Psychology of Women Quarterly, 15*, 463–475.
- Jones, T. S. & Remland, M. S. (1992). Sources of variability in perceptions of and responses to sexual harassment. *Sex Roles, 27*, 121–142.
- Kelley, M. L. & Parsons, B. (2000). Sexual Harassment in the 1990s: A university-wide survey of female faculty, administrators, staff, and students. *The Journal of Higher Education, 71*(5), 548–568.
- Kidder, L. H., R. A. Lafleur. & Wells, C. V. (1995). Recalling harassment, reconstructing experience. *Journal of Social Issues, 51*(1), 53–67.
- Knapp, D. E., R. H. Faley, S. E. Ekeberg. & Dubois, C. L. Z. (1997). Determinants of target responses to sexual harassment: A conceptual framework. *Academy of Management Review, 22*(3), 687–729.
- Lengnick-Hall, M. L. (1995). Sexual harassment research: A methodological critique. *Personnel Psychology, 48*, 841–864.
- Lenton, R., M. D. Smith, J. Fox. & Morra, N. (1999). Sexual harassment in public places: experiences of Canadian women. *The Canadian Journal of Sociology and Anthropology, 36*(4), 517–529.
- Littler-Bishop, S., D. Seidler-Feller. & Opaluch, R. E. (1982). Sexual harassment in the workplace as a function of initiator's status: The case of airline personnel. *Journal of Social Issues, 38*(4), 137–148.
- Malovich, N. & Stake, J. (1990). Sexual harassment on campus: Individual differences in attitudes and beliefs. *Psychology of Women Quarterly, 14*, 63–81.
- Mann, A. J. & Guadagno, R. E. (1999). Perceptions of sexual harassment victims as a function of labeling and reporting. *Sex Roles, 41*(11–12), 921–940.
- Marks, M. A. & Nelson, E. S. (1993). Sexual harassment on campus: Effects of professor gender on perception of sexually harassing behaviors. *Sex Roles, 28*, 207–217.
- Mosher, D. L. & Sirkin, M. (1984). Measuring a macho personality constellation. *Journal of Research in Personality, 18*, 150–163.
- Muehlenhard, C. Friedman, D., & Thomas, C. (1985). Is date rape justifiable? The effects of dating activity, who initiated, who paid, and men's attitudes toward women. *Psychology of Women Quarterly, 9*, 297–310.
- Murnen, S. K., & Smolak, L. (2000). The experience of sexual harassment among grade-school students: Early socialization of female subordination? *Sex Roles, 43*(1–2), 1–17.
- Murnen, S. K., Byrne, D. (1988). *Development of a scale to measure hyperfemininity*. Unpublished manuscript, State University of New York at Albano.
- Perry, E. L., Schmidtke, J. M., & Kulik, C. T. (1998). Propensity to sexually harass: An exploration of gender differences. *Sex Roles, 38*(5–6), 443–460.
- Popovich, R., D. A. Gehlauf, J. Jolton, J. Somers. & Godinho, R. (1992). Perceptions of sexual harassment as a function of sex of rater and incident form and consequence. *Sex Roles, 27*, 609–625.

- Pryor, J. B. (1987). Sexual harassment proclivities in men. *Sex Roles, 17*, 269–290.
- Pryor, J. B. & Whalen, N. J. (1997). A typology of sexual harassment: Characteristics of harassers and the social circumstances under which sexual harassment occurs. In W. O'Donohue (Ed.), *Sexual Harassment: Theory, Research, and Treatment* (pp. 129–151). Needham Heights, MA: Allyn & Bacon,
- Pryor, J. B., J. L. Giedd. & Williams, K. B. (1995). A social psychological model for predicting sexual harassment. *Journal of Social Issues, 51*, 53–68.
- Pryor, J. B., C. M. LaVite. & Stoller, L. M. (1993). A social psychological analysis of sexual harassment: The person/situation interaction. *Journal of Vocational Behavior, 42*, 68–83.
- Ragins, B. R. & Scandura, T. A. (1995). Antecedents and work-related correlates of reported sexual harassment: An empirical investigation of competing hypotheses. *Sex Roles, 32*(7–8), 429–455.
- Riger, S. (1991). Gender dilemmas in sexual harassment policies and procedures. *American Psychologist, 46*, 497–505.
- Roscoe, B., J. S. Strouse. & Goodwin, M. P. (1994). Sexual harassment: Early adolescents' self-reports of experiences and acceptance. *Adolescence, 29*, 515–523.
- Rosenkrantz, P., et al. (1968). Sex-role stereotypes and self-concepts in college students. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 32*, 287–295.
- Rubin, L. J. & Borgers, S. B. (1990). Sexual harassment in universities during the 1980s. *Sex Roles, 23*, 397–411.
- Saal, E., Johnson. C. & Weber, N. (1989). Friendly or sexy? it may depend on whom you ask. *Psychology of Women Quarterly, 13*, 263–276.
- Samoluk, S. B. & Pretty, G. M. H. (1994). The Impact of sexual harassment simulations on women's thoughts and feelings. *Sex Roles, 30*(9–10), 679–699.
- Saperstein, A., Triolo, B., & Heinzen, T. E. (1995). Ideology or experience: A study of sexual harassment. *Sex Roles, 32*(11–12), 835–842.
- Sheets, V. L. & Braver, S. L. (1999). Organizational status and perceived sexual harassment: Detecting the mediators of a null effect. *Personality and Social Psychology Bulletin, 25*(9), 1159–1171.
- Six, B. & Eckes, T. (1991). A closer look at the complex structure of gender stereotypes. *Sex Roles, 24*, 57–71.
- Struckman-Johnson, G. & Struckman-Johnson, D. (1993). College men's and women's reactions to hypothetical sexual touch varied by initiator gender and coercion level. *Sex Roles, 29*, 371–385.
- Studd, M. V. & Gattiker, U. E. (1991). The evolutionary psychology of sexual harassment in organizations. *Ethology and Sociobiology, 12*, 249–290.
- Tangri, S. S., M. R. Burt. & Johnson, L. B. (1982). Sexual harassment at work: Three explanatory models. *Journal of Social Issues, 38*, 33–54.
- Terpstra, D. E. & Baker, D. D. (1988). Outcomes of sexual harassment charges. *Academy of Management Journal, 31*, 185–194.
- Thompson, E. H. & Pleck, J. H. (1986). The structure of male role norms. *American Behavioral Scientist, 29*, 531–543.
- Vaux, A. (1993). Paradigmatic assumptions in sexual harassment research: Being guided without being misled. *Journal of Vocational Behavior, 42*, 116–135.
- Welsch, S. & Gruber, J. E. (1999). Not taking it any more: Women who report or file complaints of sexual harassment. *The Canadian Review of Sociology and Anthropology, 36*(4), 559–572.
- Welsh, S. (1999). Gender and Sexual Harassment. *Annual Review of Sociology, 25*, 169–190.
- Williams, C. L., P. A. Giuffre. & Dellinger, K. (1999). Sexuality in the workplace: Organizational control, sexual harassment, and the pursuit of pleasure. *Annual Review of Sociology, 25*, 73–93.
- Wood, J. (1994). Saying it makes it so: The discursive construction of sexual harassment. In Bingham, S. (Ed.). *Conceptualizing Sexual Harassment as Discursive Practice*. Westport, CN: Praeger.

- Wuensch, K. L. & Moore, C. H. (2004). Effects of physical attractiveness on evaluations of a male employee's allegation of sexual harassment by his female employer. *The Journal of Social Psychology, 144*(2), 207–217.
- Benson, D. J. & Thomson, G. E. (1982). Sexual harassment on a university campus: The confluence of authority relations, sexual interest, and gender stratification. *Social Problems, 29*, 236–251, цит. по Arvey, R. D. and Cavanaugh, M. A. (1995). Using Surveys to Assess the Prevalence of Sexual Harassment: Some Methodological Problems. *Journal of Social Issues, 51*(1), 39–52.
- Fitzgerald, L. F., S. Swan. & Fischer, K. (1995). Why didn't she just report him? The psychological and legal implications of women's responses to sexual harassment. Special issues: Gender stereotyping, sexual harassment and the law. *Journal of Social Issues, 51*, 117–138; Pryor, J. B., & Whalen, N. J. (1997). A typology of sexual harassment: Characteristics of harassers and the social circumstances under which sexual harassment occurs. In W. O'Donohue (Ed.), *Sexual Harassment: Theory, Research, and Treatment* (pp. 129–151). Needham Heights, MA: Allyn & Bacon, цит. по Dall'Ara, E. and Maass, A. (Nov. 1999). Studying Sexual Harassment in the Laboratory: Are Egalitarian Women at Higher Risk? *Sex Roles, 681–696*.
- Abbey, A. (1982). Sex differences in attributions for friendly behavior: Do males misperceive females' friendliness? *Journal of Personality and Social Psychology, 42*, 830–838.
- Lengnick-Hall, M. L. (1995). Sexual harassment research: A methodological critique. *Personnel Psychology, 48*, 841–864.
- Goffman, E. (1965). *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York, Free Press.
- Saal, E, C. Johnson & Weber, N. (1989). Friendly or sexy? it may depend on whom you ask. *Psychology of Women Quarterly, 13*, 263–276.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

ВЪЗГЛЕДЪТ ЗА АЗ-А В ПСИХОАНАЛИТИЧНАТА ТЕОРИЯ: ТЕРАПЕВТИЧНИ ИМПЛИКАЦИИ

ТЕОДОРА СТОЕВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Теодора Стоева. ВЪЗГЛЯД НА „Я“ В ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ: ТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ ИМПЛИКАЦИИ

В студии представлени психодинамически възгледи на „Я“ в: „ортодоксални“ модел; его-психология; психология обектних отношения; психология „Я“; аналитическа психология К. Юнга. Было рассмотрено развитие идеи для „Я“ от его непризнания (класически психодинамически) до его превращение в обект исследовательский фокус (психология „Я“). Были найдени приложные аспекты каждая теория.

Teodora Stoeva. PERSPECTIVES OF „I“ IN THEORIES OF PSYCHOANALYSIS: IMPLICATIONS FOR THE THERAPY

In this article are presented perspectives of „I“ in: “ortodox“ models, ego-psychology, psychology of object relations, analytic psychology. It treats the development of the idea about „I“ from its unacknowledgement to its transformation in an research object of interest. It were found the practical aspects of the each theory.

ПСИХОАНАЛИТИЧНИ ШКОЛИ

1. Класическа психодинамическа

През последните десетилетия популяризацията на психодинамически теории като тези на З. Фройд и К. Юнг довежда до различни дискусии за психодинамическите компоненти на Аз-а не само в научната, но и в популярната психодинамическа литература.

З. Фройд разглежда Аз-а като даденост. Неговите усилия са били насочени основно към извършване на прецизен анализ и „дисекция“ на психиката. В своите трудове той никога не е представял експлицитна концептуализация на Аз-а. Въпреки това в неговите теоретични разсъждения лесно могат да се открият импликации, свързани с определено разбиране за Аз-а.

Развитието на теоретичния модел на психиката на З. Фройд преминава през три етапа. На първия етап основен акцент в разработките му придобива проблемът за „афективната травма“, разглеждана като резултат на репресирани афекти. Вторият етап в теоретизирането на З. Фройд е свързан с „топографската“ хипотеза за психичното, според която психичната система е съставена от несъзнателно, предсъзнателно и съзнателно. Третият етап от психоаналитичното теоретизиране на З. Фройд е свързан с представата за определена структура на психиката. Според структурната теория на З. Фройд психичният апарат се състои от три функционални групи: ид, който е психологическото представителство на нагоните; его-то, включващо функции, свързващи индивида с околната среда; и суперего-то, обхващащо моралните предписания и идеалите на индивида. В процеса на създаване на структурната теория З. Фройд започва да обръща повече внимание на въпроса за Аз-а и личностната структура. В научните си разработки (The ego and the id 1923) той вече отграничава механизмите, чрез които хипотезираният ид, его и суперего си взаимодействат един с друг и с външната реалност. Основен акцент обаче в разработките на З. Фройд става борбата между тези три инстанции, като Аз-ът остава „в сянка“. По-скоро в разработките му се имплицира понятието за един всеобгръщащ психичния живот Аз. Може да се счита, че доколкото в описаната от З. Фройд клинична работа Аз-ът е представен като даденост, смисълът му дори на „рамка“ на психичната система се изгубва.

Ж. Masterson посочва, че когато З. Фройд говори за Аз-а, той го нарича „душа“, един термин, който се изгубва при превода на разработките му. В неговите „три провинции на душата“ термините es („то“), ich („аз“) и über ich („супер-аз“) са преведени на английски като ид, его и суперего. Онова, което З. Фройд нарича „структура на душата“, се замества с „психичен апарат“, а „организация на душата“, се превежда като „психична организация“. Подобно транслиране на термините демистифицира абстрактното понятие за човешка душа, като го конкретизира до разбирането за механизмите за човешката психика. Според Ж. Masterson има известна ирония в обстоятелството, че терминът „душа“ се е изгубил през десетилетията, въпреки че З. Фройд е имал убеждението, че именно понятията за душа и Аз са в основата на разбирането за неговата система на психоанализа.

Когато З. Фройд говори за Аз-а, той използва думата ich в два смисъла: Аз-а като цялостна личност и Аз-а като его, или като представителство на ума. Първият от посочените два смисъла на думата визира отношението на З. Фройд към неговите пациенти като към личности, като към Аз-ове. От

една страна, е желанието му да създаде „обща психология“, която да може да бъде използвана за описание на менталните феномени, които наблюдава в практиката си. От друга страна, стои разбирането му, че пациентите му не са просто сбор от несъзнателни нагони и от техните деривати, нито че могат да се сведат до его-то, опитващо се да намери компромис между ид-а и суперего-то си на „бойното поле“ на външната реалност. В действителност това са хора със своя персоналност, която е важен аспект от клиничната картина. В този смисъл според Р. Brinich, въпреки че езикът на психоаналитичната теория negliжира въпроса за Аз-а за сметка на конструктите за несъзнателни нагони, либидна фаза на развитието, вътрешни конфликти и защиты, психоаналитичната практика „не забравя“, че всеки пациент привнася в лечението своята уникална персоналност, която си взаимодейства с персоналността и Аз-а на терапевта. В тази връзка Р. Brinich посочва, че психоанализата не трябва да се счита за редуccionистка и механистична, доколкото в нея човешката психика се описва в термините на смисъл и мотиви, а това са понятия, вътрешно свързани с понятието за Аз-а.

Вторият от посочените два смисъла на думата „аз“ е свързан с его-то като една от трите структури на психичния апарат. В това отношение понятието за Аз-а се превръща в една до голяма степен абстрактна институция или представителство, което оперира чрез набор от механични принципи, разграничени от индивидуалността на личността. З. Фройд дефинира его-то чрез неговите функции: на опосредстване на връзката между нагоните (ид) и външната реалност; на „омекотяване“ на конфликта между нагоните (ид) и интернализираните забрани срещу тяхната експресия (суперего); на създаване на механизми (защити) за протекция на его-то от болезнените преживявания на тревожност. На его-то се възлага и критичната роля в развитието чрез неговата способност за идентификация с външни обекти.

Трикомпонентният модел на психиката допуска по-голямо разбиране на „преговорите“ на индивида с външния свят, което довежда и до оценяване на влиянието на средата и интерперсоналните връзки върху поведението. Във връзка с това разбиране З. Фройд излага като основна задача на терапията: „Където е било ид, трябва да бъде его-то“. Това означава, че в психологическата терапия и консултация индивидът трябва да бъде подпомогнат да развие по-голяма способност за ангажиране с рационално поведение, което в термините на структурната теория означава его-то да опосредства успешно връзката между потребностите, идващи от ид и външната реалност.

Чрез приемането на трикомпонентния модел за психиката като имплицитен съдържателно понятието за Аз-а може да се заключи, че З. Фройд за първи път въвежда идеята за различните аспекти, които изграждат Аз-а и неговата динамична природа. В тази връзка в развитието на психоаналитичните идеи възниква понятието за психодинамика. „Психодинамиката“ се отнася до начина, по който психиката (ум/ емоции/дух/ Аз) се разглежда като активна, а

не статична. Това не означава активност, в смисъл че чувстването и мисленето са дейност на индивида. Чрез това понятие не се обозначават и силите, вътре в самата психика, които активно търсят експресия и удовлетворяване. С този термин активността на психиката не се ограничава и до връзката ѝ с хора и обекти извън нея. Активността е поместена вътре в самата психика, в отношение към самата себе си. По думите на Jacobs това означава, че психиката, личността е изградена от множества „Аз-ове“. Това твърдение може да стане по-ясно, ако разгледаме някои изрази от всекидневната ни реч. Например изразът „Аз не се чувствам на себе си днес“ показва, че говорещият допуска за съществуването на Аз, с който по-често се идентифицира, и на Аз, който преживява в момента. Освен това в тази фраза говорещият се отнася към себе си както към субект (Аз), така и като към обект („себе си“). Анализът на подобни фрази разкрива вътрешни взаимоотношения в самата личност. Оказва се, че индивидът може да изпитва чувства на любов и омраза към определени части от себе си, каквито чувства изпитва към другите. Съществува динамика вътре в психиката, каквато има между нас и другите хора.

Тези части от себе си са описани по различен начин в психодинамичната литература. Въпреки различието на използваните термини подобни описания са опит да се осмисли този феномен. З. Фройд използва термините ид, его и суперего, за да илюстрира своето виждане за вътрешните взаимоотношения в психиката. Е. Верне е най-близо до тази идея на З. Фройд, като в своя транзакционен анализ, базиран на психодинамиката, предлага трикомпонентно описание на Аз-а: родител, възрастен и дете. Тези его-състояния определят вътрешни състояния, например „вътрешния родител“ и „вътрешното дете“ и техните взаимоотношения.

Редица съвременни теоретици, голяма част от които психоаналитично ориентирани, доразвиват постулата за множествения Аз на З. Фройд. Според някои съществува в действителност един обединен Аз, но е необходимо развитието на множество Аз-ове с една децентрализирана организация. Приема се, че множествеността на Аз-овете в сравнение с едно монолитно его води до психологическа свобода. Други изследователи от своя страна също смятат, че психичното здраве е свързано с един „мултицентриран Аз“. Докато много теоретици на психичното здраве като Е. Erikson и J. Loevinger описват идеала за зрелостта като свързан с един интегриран Аз, други изследователи считат, че подобно разбиране не може да е концептуализация на психично здравото функциониране. Съществува и твърдението, че вместо да се разглежда психиката в термините на единство, по-целесъобразно е да се счита, че умът е „общност от Аз-ове“. В тази връзка трябва да се отбележи, че в гешалттерапията се включват упражнения, които дават възможност да се изследват тези множествени Аз-ове. От тази гледна точка в психотерапията е уместно пациентите да бъдат окуражавани да концептуализират своя Аз като общност от Аз-ове, някои от които са постоянни, докато други са преходни; някои от които работят в

„екипи“, докато други –изолирано; някои от които доминират, докато други са в подчинена позиция. Може да се счита, че общността от Аз-ове е метафора, доколкото поведението на човека показва именно това. Някои теоретици подчертават, че съществуват няколко общности от Аз-ове. Jacobs счита, че съществуват субперсоналности, които трябва да разглеждаме в термините на процес и промяна.

В психоанализата като цяло понятието за Аз (третирано в определен смисъл като его) се свързва пряко с процесите на интернализация, инкорпорация и идентификация. В тази връзка е целесъобразно да представим в общ план психоаналитичния възглед за тези процеси. Така с понятието „интернализация“ се обозначават процеси на трансформация, чрез които екстерналните взаимоотношения, обектни репрезентации и форми на регулация стават част от вътрешната психична организация, включително и Аз-структурата. От своя страна с понятието „интроекция“ се обозначава определена форма на интернализация, при която се инкорпорират, т. е. приемат, без да се преработват, характеристики на лице или обект в собствената психика. Този механизъм защитава его-то от тревожност чрез инкорпориране на загубени или „добри“ обекти и като създава възможност на его-то да притежава и контролира инкорпорираните „лоши“ обекти. От друга страна, схващанията за понятието „идентификация“ се свеждат до третирането му като процес, чрез който индивидът или 1) разпростира своята идентичност по отношение на някой друг, или 2) заимства идентичността на някой друг, или 3) слива своята идентичност с тази на някой друг.

3. Фройд третира понятието за его основно по отношение на процеса на идентификация. В тази връзка е целесъобразно да представим възгледа му за този процес. В „Mourning and Melancholia“ той разкрива, че след като веднъж се установи „избор на обект“ (либидното привързване), загубата на обект може да доведе до отдръпване на либидната инвестиция в обекта. Тогава его-то се идентифицира със загубения обект и пренасочва либидното привързване и гняв (свързани със загубата) към самото его. Това отдръпване на либидната енергия в его-то създава „идентификация на его-то с изоставения обект“. С други думи, чрез идентифициране със загубения обект его-то насочва към себе си враждебните си желания и чувства, които иначе би адресирало към обекта, което обяснява ирационалната природа на меланхоличното самомъчение. Идентификацията със загубения обект осигурява неговото заместване чрез „неговата интроекция в его-то“. При меланхолията обезценяването на его-то в действителност се прилага спрямо обекта при представяне на „отмъщението на его-то по отношение на него“. При това его-то се разделя на две, при което едната част се бунтува срещу другата част, съдържаща интоектирания обект. Тази бунтуваща се част съответства на „съвестта“ или „его-идеала“.

Според З. Фройд фундаменталната идентификация с майката и бащата в крайна сметка се обединява под формата на „предпоставка на его-то“. Тази

новосъздадена его-модификация конфронтира другите съдържания на его-то под формата на его-идеал или суперего и функционира основно, за да потисне Едиповия комплекс.

2. Его-психология

Его-психологията възниква като резултат на нарастващото осъзнаване за ролята, която има его-то в развитието. В нея се акцентира върху его-функциите като адаптацията, синтеза, интеграцията на конфликти, креативността, регулацията и модификацията на нагоните.

Както в класическата психоанализа, така и в его-психологията концепцията за Аз-а не се разграничава ясно от тази за его-то. От гледна точка на его-психологията Аз-ът и неговото функциониране се включват в съдържанието на понятието за его. Също така в его-психологията основният акцент е върху защитните механизми, свързани с его-то, поддържащи интрапсихичното равновесие чрез регулиране на вътрешните интеракции между ид-а, суперего-то и реалността. Според Masterson его-то в контекста на его-психологията може да се третира като подпомагачо Аз-а в изпълнението на неговите задачи. Аз-ът може да се разглежда като репрезентативен партньор на его-то, въпреки че то е повече от това, защото в допълнение към репрезентативни аспекти на его-функциите то има също и свое „разписание“, свързано с идентифициране и изразяване на своите собствени желания. Его-то може да се третира като изпълнително оръдие на Аз-а, въпреки че то е повече от това поради това, че регулира баланса между ид-а, его-то и суперего-то.

Ана Фройд

Ана Фройд описва различните защитни механизми, чрез които индивидът може при сблъсък с неизбежен конфликт между вътрешните интернализирани и външни сили да защити себе си от тревожността, която би възникнала, ако инстинктите произведат поведение, което срещне осъждане от страна на суперего-то или на външния свят. В нейните разработки Аз-ът се имплицира в обсъждането на проблема за неизбежните, вътрешни за психиката, конфликти. Тези конфликти (които тя нарича „интернални“ и диференцира от „интернализиланите“ и „екстерналните“) са между 1) любов и омраза; 2) активност и пасивност; 3) мъжественост и женственост. Според нея във всеки човек (всеки Аз) съжителстват и двата полюса на тези три дименсии. Обстоятелството, че съжителството на тези тенденции се преживява като конфликтно, имплицира за съществуването на едно интензивно или поне отчасти търсещо кохезия Аз, което се бори да обедини двата полюса (P. Brinich)

При третирането на Аз-а по отношение на защитните механизми трябва да се отбележи, че е важно разглеждането на тези механизми не само в позицията им на защити спрямо тревожността, но и в ролята им на самоизмама. Тези механизми подкрепят самооценката чрез самоизмама. Има два начина, чрез

които мамим себе си. Единият е чрез отричане на импулси, личностни черти или спомени. Вторият е чрез изопачаване или променяне на тези импулси, личностни черти или спомени. Според Р. Вrinich защитните механизми могат да променят възприятието ни за всяка от следните променливи: субект (Аз), обект, идея или чувство. В този смисъл защитните механизми възпрепятстват откриването на реалния Аз и неговото преживяване.

Хартман

Хартман разширява сферата на психоаналитичните търсения, като постулира, че его-развитието отчасти възниква в резултат на естествени, неконфликтни процеси, предназначени да удовлетворят целите, свързани с постигането на адаптация към средата. Той утвърждава съществуването на его, „свободно от конфликти“, като си поставя задачата да изследва как менталният конфликт и „мирното“ вътрешно развитие взаимно се улесняват, респективно пречат.

Според Хартман его-функциите като перцепция, памет, интелигентност и тестване на реалността са „свободни от конфликти“, като имат „първична автономия“ от нагоните. Другите его-функции загубват своята автономия чрез връзката си с конфликтите. Ако това се случи, те могат да преминат през процес на „промяна на функцията“, т. е. да бъдат неутрализирани по отношение на конфликтите. След като бъдат неутрализирани, те развиват „вторична автономия“ и служат на адаптивни цели.

Хартман разглежда и важноста на организаторската способност на его-то в своето описание на синтетичната му функция, която е свързана с заложените в него тенденции да обединява, интегрира и създава. При акцентирание върху ролята на его-то в адаптацията той разглежда реалността и интерперсоналните взаимоотношения като важни в създаването на оптимални условия за неговото развитие. Така Хартман добавя една нова дименсия към психоаналитичната теория чрез фокусиране върху вродените его-апарати на индивида и тяхното, свободно от конфликт, развитие и върху едно по-активно и адаптивно взаимодействие със средата.

Концепцията на Хартман допринася за отчитането на позитивната сила на его-енергията в терапевтичния процес във връзка с неутрализирането на конфликти и поощряването на едно ново подобро адаптиране. Областите на незасегнато его-функциониране могат да бъдат подкрепени. Могат да се вземат мерки там, където съществува дефицит.

Терапевтичната промяна в контекста на теорията на Хартман може да се третира от гледна точка на интегративната функция на его-то. Доколкото неврозата в термините на психодинамичната теория се третира като неуспех на его-то да съгласува импулсите един с друг и с вътрешните и външни изисквания, този подход на терапевтиране дава възможност на индивида да разшири интегративните способности на его-то върху импулсите, които са били потиснати. В хода на терапията става възможно несъзнателният емоционален модел

„да навлезе“ в сферата на съзнанието и с него да се установят нови взаимоотношения. Именно его-то изпълнява синтезиращата функция при установяване на нови взаимоотношения. Новият синтез дава възможност да се продуцира едно по-гъвкаво вместо едно ригидно автоматично поведение.

3. Психоаналитична школа на „обектните отношения“

Концепцията за обектни отношения е свързана с развитието на интернализирани чувства за себе си и другите, както и с развитието на способност за зрели интерперсонални взаимовръзки. В теорията на обектните отношения се приема съществуването на реален и фалшив Аз (Masrerson). Реалният Аз е изграден от интрапсихичните образи на Аз-а и на значимите други, както и от чувствата, асоциирани с тези образи, заедно със способността за действие в средата, ръководена от тези образи. Образите на реалния Аз са извлечени от реалността и в по-малка степен – от фантазията. Неговите мотиви са насочени към овладяването на реалността като начин за поддържане на равновесие. Фалшивият Аз, от друга страна, е извлечен от инфантилните фантазии и неговите мотиви не са свързани със справяне с реалността, а с осъществяване на защитни фантазии. Целта на фалшивия Аз не е адаптивна, а защитна. От друга страна, фалшивият Аз не е в служба на овладяване, а на избягване на болезнените преживявания, една цел, която той постига на цената на овладяване на реалността.

Феърберн, Кернберг, Уиникот, Клайн

За Клайн интернализацията е основен начин на свързване на Аз-а със света. Его-то е постоянно абсорбиращо в себе си целия външен свят. развитието на его-то е свързано с прогресия от „параноидно-шизоидна“ към „депресивна“ позиция. Параноидно-шизоидната позиция се характеризира с разцепване на обектната представа в „добра“ спрямо „лоша“ майка. Тези представи са конструирани от проекцията на собствените чувства на любов и омраза към майката и последвалото им реинтернализиране заедно с преживяванията, предизвикани от актуалните действия на майката на обгрижване, респективно на необгрижване. Чрез непрекъснат цикъл на проекция и интроекция детето конструира една „разцепена“ представа за майката. Това разцепване помага на детето да управлява агресията към необгрижващата майка чрез осигуряване на отделен (негативен) образ, към който то може да насочи агресията. От своя страна представата за „добрата“ майка функционира, за да съхрани аспектите на обич и протекция, свързани с обгрижващата го майка. Доколкото тази „разцепена“ обектна представа е свързана с дезинтеграция, възниква нова тенденция към обединяване в цялостна обектна структура. Конструирането на цялостен обект се отнася до развитието на „депресивна позиция“. В резултат на това обединение его-то се обогатява и разширява, интернализирайки този нов интегриран образ за майката. Установява се баланс между интроекцията

и проекцията, докато при параноидно-шизоидната позиция преимущество има последният механизъм, при който се проектират чувства на детето към самото него, нямащи нищо общо с реалното поведение на майката. Ако в този нов интегриран образ на майката преобладават предимно негативните аспекти, егото (Аз-ът) на детето ще стане хаотичен и несигурен.

В разработките на Клайн се имплицира идеята за множественост на Аз-а, което проличава в твърдението за съществуването на „вътрешни обекти“. Същата идея се имплицира и в твърдението, че човешката деструктивност и потенциал за фрагментираност само частично се „въздържат“, като обикновено защитно се проектират върху света, увеличавайки параноята и повлиявайки върху външния свят. Оказва се, че хаосът в Аз-а се екстернализира във външния свят.

Феърберн разглежда егото във връзка с интернализацията и създаването на вътрешни обекти в отговор на родителския „провал“. Интернализацията на „лоши“ обекти е ключова за структурализацията на егото. Когато детето е фрустрирано от майка си, непосилната амбивалентност (в проявите на майката като добра и като лоша) се облекчава чрез разцепване на образа за нея в две обектни структури. Когато тя е обгрижваща, тя става „добър“ обект, а когато не е такава, тя е „лош“ обект. Единствено лошият обект се интернализира, за да може детето да го овладее. Затова за Феърберн психопатологията за разлика от психологията „изучава взаимоотношенията на егото с неговите интернализирани обекти“. Проблемът възниква оттам, че интернализираният лош обект „остава“ лош (т. е. неудовлетворяващ), след като е бил интернализиран. За да се разреши проблемът, лошият обект се разцепва допълнително на вълнуващ обект (аспекта на оригиналния лош обект, който „изкушава“ детето) и на отхвърлян обект (аспекта, който фрустрира). При репресиране на вълнуващия и отхвърления обект егото само се разцепва на „либидно“ (обвързано с вълнуващия аспект) и на „антилибидно“ (обвързано с отхвърления обект). Тези допълнителни егото-та са отцепени от централното егото, като така възниква „множественост на егото-тата“.

Феърберн разглежда суперего-то (което според едно от разбиранията за Аз-а в психоанализата се включва в структурата на Аз-а) като възникващо в резултат на особен вид интернализация, която се появява в защита срещу първоначално интернализирани „лоши“ обекти. Така, когато „лошите“ обекти са интернализирани и прикрепени към отцепените елементи на егото, детето ги преживява от гледна точка на „централното егото“ като обозначаващи безусловно зло. В отговор на това чувство детето изработва „морална защита“, при което възможността за условно добро е извлечена от интернализирани „компенсаторни добри обекти“, които придобиват ролята на суперего.

Психопатологията, която е резултат от възникването на множествени егото-та и разцепването на отхвърлени срещу вълнуващи обекти, не е свързана с фиксация в определена либидна фаза, а със специална „техника“ на

регулиране на отношенията с интерналните обекти. Например манийните, параноидните, хистерични и фобийни състояния са резултат от трудността в замяната на взаимоотношения с интернални обекти с взаимоотношения с реални външни обекти, т. е. съществува „общо надценяване на вътрешното за сметка на външния свят“.

Уиникот счита, че за структурирането на „психично здрав“ Аз има значение процес на интернализация, свързан с „поддържащата среда“, при която майката отразява вътрешните преживявания на детето. Детето асимилира или интернализира тези отразени преживявания, които стават основата на интегриране на Аз-а. Доколкото детето съзрява, майката все по-малко се ангажира с „отразяването“, което води до „постепенен провал в адаптацията“, която улеснява прогресията през критичните фази на сепарация и диференциация на Аз-а. Според Уиникот майката дори и да се провали в удовлетворяването на някои потребности на детето, ако то е достатъчно съзряло, ще продължи да интроектира образи на майка, която е его-подкрепяща. Така Уиникот е по-близо до Клайн, а не до Феърберн, като счита, че Аз-ът е изграден от интернализации не само на лоши, но и на добри обекти. Трябва да се отбележи, че тезата за наличие на вътрешни „добри и лоши“ обекти, както и тази за съществуването на фалшив и реален Аз в разработките на Уиникот експлицитат идеята за множественост на Аз-а.

При „неподкрепяща среда“ детето ще интернализира основно „лоши“ взаимоотношения. Управлението на тези вътрешни обектни взаимоотношения може да стане толкова трудно, че да предизвика потискането на вътрешната активност, водещо до вътрешна „смърт“, резултиращо в мания или депресия.

В теорията на Кернберг Аз-ът също се разглежда като изграден на базата на интернализация и структурализация на диадичните обектни отношения. Интернализацията на обектни взаимоотношения е свързана с концепта, че във всички интеракции на детето със значимите родителски фигури онова, което детето интернализира, не е представа или репрезентация на другия („обекта“), а взаимоотношението между Аз-а и другия под формата на Аз-образ или Аз-репрезентация, взаимодействащи си с обектния образ, или обектна репрезентация. Според него идентичността се изгражда от идентификациите, създадени по отношение на взаимовръзката с обекта, а не с обекта сам по себе си. Това имплицира идентификация както с Аз-а, така и с другия в тяхната интеракция и интернализация на реципрочните роли на тази интеракция. Това взаимоотношение между детето и обекта се обуславя от афективния тон (либиден срещу агресивен), който детето привнася в интеракцията, като интернализираните обекти ще се преживяват като добри или лоши в зависимост от тона на инициалната интеракция. Интернализацията на добри и лоши обекти следователно създава структурни ядра на вътрешните образи за себе си и другите. „Онова, което е важно, е диадичната, полярна същност на интернализацията, в която всяко обединение на Аз и обектен образ е поместено в специфичен афективен контекст.“

Според Кернберг егото и суперего-то са базирани на интернализирането на добри и лоши обекти. Егото се създава чрез използване на интроекцията за защитни цели, а суперего-то – от ранните интроектирани представи и интегрирани репрезентации на идеалния Аз, идеалния обект и реалистичните родителски изисквания и забрани.

Кернберг третира личностните разстройства във връзка с понятието „разцепване“, което разбира като патологичен защитен механизъм, особено за граничния тип личностна организация¹. Разцепването протектира образите на добрия Аз и добрия обект от опасното присъствие на образа на „всичко лошо“, което може да изпълни егото с тревога, резултиращи в противоречиви „его-състояния“, които отразяват коя представа доминира в момента. За Кернберг разцепването е нормално за детството, но в зряла възраст е проява на патология.

Може да се заключи, че обектните отношения в теорията на Кернберг включват и зависят от неговото разбиране за Аз-а. Може да се счита, че като цяло в теорията на обектните отношения се имплицира наличието на множествен по своята природа Аз, доколкото интернализираните обекти (интроектирани други) могат да са в конфликт един с друг.

Теорията за обектните отношения разкрива ролята на интернализираните в психопатологията, което е база за разработване на терапевтичен модел, при който терапевтичната ситуация се разглежда като възпроизвеждаща ранните взаимоотношения, въз основа на които се изграждат интернализираните Аз и обектните репрезентации. Трансферът не се разглежда като съпротива на лечението, а като средство, чрез което аналитикът се запознава с вътрешната организация на преживявания на пациента. Това знание за вътрешните обектни репрезентации дава възможност за промяна на взаимоотношението на пациента със собствения му Аз и другите.

Един от механизмите на трансфер е проективната идентификация. Клайн описва този механизъм така. Идентификацията чрез проекция имплицира комбинация от „отцепени“ части от себе си и проектирането им върху друг човек. Когато проективната идентификация възниква в аналитичния трансфер, заплашващите отречени части на Аз-а се проектират върху терапевта и емоционалната връзка с проектираните компоненти се поддържа чрез несъзнателна идентификация с обекта на проекция. Субектът на проекцията тогава прави опит да се защити спрямо проектираните компоненти чрез различни модели на взаимовръзка с обекта ѝ. Способността на обекта на проекцията (в случая – терапевта) да възприема, да организира проектирането на съдържание определя степента, до която пациентът може да реинтоектира това първоначално проектирано от него съдържание в една поносима форма.

---

¹ Обектните отношения в граничната личностна организация според Кернберг отразяват конфликти, изразени в дисоцирани егото-състояния, които са резултат от използването на „разцепващи“ защити.

Значимостта на проективната идентификация дава възможност най-малкото пациентът да разкрие вътрешния си обектен свят. Според Феърбърн има риск пациентът „да преживее“ терапевта като лош обект. В този случай психичната промяна е резултат от способността на терапевта да неутрализира активацията на лоши обекти в трансфера, което ще резултира в заучаване от страна на пациента на нови модели на интерперсонално свързване.

Според Уиникот терапевтът трябва да отразява проектирания материал от страна на пациента, като осигурява поддържаща среда, водеща до преживяването на „достатъчно добрата“ майка, улесняващо изследването на Аз-а и научаването на по-здравословни начини на свързване.

Кернберг, работейки с „гранични“ и „нарцистични“ пациенти самостоятелно (вж. „Нетрадиционна психоанализа“ – Кохут), достига до понятието за грандиозен Аз, който съдържа аспекти на „реалния Аз“, на „идеалния Аз“ и на „идеалния обект“. Импулсите и защитите не са изолирани в един автономен Аз, напротив, те намират своя израз в интернализирани обектни отношения, които включват Аз и обект (K. Wallis & Poulton). Както споменахме, според Кернберг граничната личностна организация се характеризира с дисоциарни его-състояния, резултат от използването на „разцепващи“ защити. Афектът отначало е хаотичен, като по време на лечението се изразява чрез ранните обектни отношения, които се проявяват в трансфера. Обектните отношения включват Аз-репрезентации и репрезентации за другите, като се проявяват чрез афект, който ги свързва.

Според Кернберг по време на терапията пациентът проектира върху терапевта нежеланите части от Аз-а и обектните репрезентации, а „запазва“ за себе си добрите атрибути. Задача на терапевта е да се постигне постепенна интеграция на идеализираните и отречени части на обектното отношение в нещо по-поносимо, обхващащо разцепените и поляризираните състояния. Също така Кернберг счита, че разбирането и интерпретирането на този феномен от терапията ще подсилат его-то на пациента.

4. Нетрадиционна психоанализа

4.1. Психология на Аз-а

Кохут

Кохут е първият последовател на психоанализата, който експлицира понятието за Аз-а. Той разглежда Аз-а като биполярна конфигурация. На единия полюс е грандиозният Аз, който съдържа стремежите на индивида към власт, овладяване и постижение. На другия полюс е „образът на идеализирания родител“, който съдържа идеализираните ценности и цели на индивида, с които той трябва да се „слее“.

Разглеждайки Аз-а от гледна точка на развитието, Кохут счита, че нормалният индивид се ражда с „ядрен Аз“, който е биологично обусловеният

психичен компонент. По-късно се създава и „виртуалният Аз“, свързан с представата за Аз-а на новороденото от страна на неговите родители. Интеграцията между ядрения и виртуалния Аз при оптимални обстоятелства довежда до постепенно организиране на един „кохезивен Аз“. Кохезивният Аз се предхожда от „грандиозния Аз“, който се създава въз основа на нормалните детски преживявания за себе си като център на всичко. Грандиозният аз на новороденото си взаимодейства с родителите (с тяхното реално поведение и с „виртуалния Аз“, който те представят пред детето) по начини, които постепенно сблъскват детето с обективните факти, а именно: че то не е всемогъщо от гледна точка на контрола и че неговите родители не могат да го изолират от някои „неизбежни“ нормални ситуации на фрустрация. В този смисъл при нормални обстоятелства, т. е. когато детето се обгрижва от „достатъчно добри“ родители, то има възможност да „изостави грандиозността на детството в полза на конструирането на един по-реалистичен Аз, който е по-жизнен и кохезивен“ (P. Brinich).

При описването на интеракцията между новороденото и родителите му Кохут свързва Аз и „Аз-обекти“ на детето. „Аз-обекти“ според Кохут представляват ментални репрезентации, създадени от новороденото, като отразяват начините, по които значимите други му се възхищават, окуражават, отразяват и сливат с неговите потребности. „Аз-обектът“ представлява друга личност, която обуславя чувството за Аз. Кохут използва термина „Аз-обект“ (вместо „обект“ или „друг“), когато открива в терапевтичната ситуация, че повечето хора използват другите хора като (функционални) части от себе си. Например един пациент може да изисква присъствие на терапевт само за да отразява неговите собствени схващания. В този смисъл в ранното развитие „другият“ е често пъти недостатъчно разграничен от Аз-а и при тези обстоятелства очакваният контрол върху другия е близо до контрола, който индивидът има върху собствената си психика и тяло. Това описание се отнася до архаичните Аз-обекти, които съществуват нормално в периода на детството или при възрастен с психопатология, когато процесите на развитие са били блокирани. Кохут използва термина Аз-обект и когато описва зрелите отношения между възрастни, при които има ясно осъзнаване, че другият е отделен от Аз-а. Той смята, че тези зрели взаимоотношения събуждат отново чувства, които има към своите родители от по-ранните интеракции, при които не е имало една диференциация между Аз-а и другите. Кохут казва, че: „Когато възрастният преживява подкрепящия ефект на зрелите взаимоотношения, Аз-обектите от по-ранни етапи се съживяват отново в него.“

Според Кохут всеки от нас изисква емпатични Аз-обекти за своето оценяване. В детството един емпатичен Аз-обект или 1) осигурява „огледално отразяване“, т. е. отговор на детската нарцистична екзхибиционистка наслада, или 2) става цел на детската идеализация, или 3) остава като едно човешко присъствие под формата на алтерего. Кохут твърди, че „психично здрави-

ят възрастен продължава да изпитва необходимост от отразяване на Аз-а чрез Аз-обектите... и продължава да се нуждае от обекти за своята идеализация“. Според Kohut „обстоятелството, че друг човек се използва като Аз-обект, не имплицира незрялост или психопатология. Аз-обектните взаимоотношения се появяват на всички равнища на развитието както в психично здраве, така и в психична болест“. По отношение на „огледалното отразяване“ той твърди, че то не е нещо, което терапевтът се опитва да осигури. По-скоро това е нещо, което пациентът преживява субективно като аспект на трансфера и представлява съживяване на по-ранна Аз-обектна връзка. Според Кохут необходимостта на пациента от отразяване трябва да бъде приета, разбрана емпатично, интерпретирана от страна на терапевта и преработена чрез трансфера.

В теорията на Кохут придобиването на психологическа структура от страна на Аз-а е свързано с увеличаващата се зрялост и е процес, наречен „променяща интернализация“. Променящата интернализация е възможна само в присъствието на консистентно емпатично свързване между Аз-а и неговите Аз-обекти (т. е. между детето и неговите родители и между пациента и неговия терапевт). Неизбежно при провал на емпатичната свързаност (или „оптималната фрустрация“) Аз-ът придобива способността да поема част от функциите на Аз-обектите. Така процесът на променяща се интернализация възниква отново и отново в нормалното развитие, съответно психотерапия, и довежда до Аз-структурализация. Кохут акцентира, че когато индивидът придобива Аз-структура, той не става независим от Аз-обектите, а по-скоро става способен да установи зрели взаимоотношения или „емпатичен резонанс“ с Аз-обектите от живота на възрастния.

Според Кохут Аз-ът е съставен от 3 сектора, които при съзряване конституират здравото психично развитие. Единият сектор се състои от екзхибиционистки или грандиозни потребности. Психично здравото развитие се улеснява, когато емпатичните Аз-обекти отразяват детския грандиозно-екзхибиционистки Аз. Отразяваните Аз-обекти не са перфектно „пасващи“ („оптимална фрустрация“) и при тези случаи детето придобива способността да поема функцията на Аз-обекта. Така външните знаци на одобрение се интернализират в самооценка, екзхибиционизмът и грандиозността съзряват в психично здраво отстояване на себе си.

Вторият сектор на Аз-а се състои от идеализираните потребности. Идеализираните Аз-обекти неизбежно понякога ще разочароват детето и тогава функцията на Аз-обекта ще се интернализира в постоянна Аз-структура.

Тези два сектора Кохут определя като биполярно Аз. Той включва в теорията си и трети сектор на Аз-а, който е свързан с алтерего-то. Този сектор отразява необходимостта на Аз-а да е като всеки друг. В тази връзка Кохут счита, че талантите се развиват, когато детето и възрастният работят върху една и съща дейност.

Ако Аз-обектите от детството не са достатъчно емпатични, Аз-ът губи своята кохезия и става фрагментиран. При тези обстоятелства индивидът не може да успокоява себе си по подходящ начин и търси за това външни източ-

ници като други хора или наркотици. Вместо да прояви нормално поведение на самоотстояване, се проявява враждебна агресия или свръхсексуалност. Чувството за вътрешна празнота или депресия, предизвикани от хронични Аз-обектни разочарования, води до натрапчиви опити към стимулация или успокояване на Аз-а чрез секс или агресивни атаки.

Всички видове разстройство според Кохут подлежат на „реконструиращ-интерпретативен подход“, при който патологичните детски преживявания се съживяват и преработват в трансфера. Кохут акцентира върху своята собствена формулировка за Аз-обектен трансфер. При този трансфер терапевтът окуражава експресията на архаичните потребности на Аз-а. Когато тези потребности са изразени, емпатично разбрани, но не винаги удовлетворени (ситуацията на „оптимална фрустрация“), личността постепенно съзрява чрез „променяща интернализация“.

Според Кохут има три Аз-обектни трансфера, свързани с всеки от трите сектора на Аз-а. При трансфера, свързан с отразяване, грандиозният Аз „настоява“ за постоянно отразяване; при трансфера, свързан с идеализиране, терапевтът става всемогъщият успокояващ Аз-обект, а при трансфера, свързан с алтерего-то, терапевтът е необходим като човешко присъствие и човешко сходство. Придобиването на психична структура, което оптимално би трябвало да възникне по време на нормалното възрастово развитие, сега се създава в терапевтична среда.

Кохут разкрива два вида, подлежащи на терапия, разстройства: 1) нарцистично разстройство, при което е налице само началната основа на Аз-а, като неговата структура е непълна; 2) невротично разстройство, при което Аз-ът е повече или по-малко структуриран, но личността не може да достигне своя продуктивен потенциал поради вътрешни конфликти и 3) гранично разстройство, неподлежащо на психоаналитичен метод, тъй като ядрото на Аз-а е твърде слабо, за да се активира при трансфер. Основно терапията при подхода на Кохут е насочена към нарцистичните разстройства, при които подсилването на структурата на Аз-а се постига чрез преработка на Аз-обектния трансфер. Кохут счита, че невротичните разстройства също са резултат на провали по отношение на Аз-обектите, но са възможни в по-късен период на детството (когато детето е влязло в Едиповата фаза). При невротичните разстройства за разлика от нарцистичните Аз-обектите от ранното детство осигуряват адекватно отразяване и са достатъчен източник на идеализирана сила и спокойствие.

По-долу ще се спрем накратко на някои особености в терапията на разстройствата от нарцистичен и граничен тип. Нарцистичното разстройство е базирано на защитно изграден фалшив Аз, неправомерно „издут“, с предназначението да предпазва личността от преживявания на гняв и депресия, свързани с неадекватното усещане за вътрешна фрагментираност. Терапевтичната активност не трябва да е свързана с конфронтация, а с интерпретация на нарцистичната уязвимост. Терапевтът трябва да осъзнава значимостта на възможните провали

в емпатичния си отговор, свързани с невероятната уязвимост на нарцистичния пациент. Нарцистичният пациент най-често проявява три лица, две от които са свързани със защитна емоция, а третото – с проява на липса на емоционална въвлеченост и пълна отстраненост от чувството. Пациентът ще прояви грандиозния Аз с потребността от пълно отразяване, като ще идеализира терапевта като всемогъща родителска фигура. Но когато увреденият истински Аз се появи с неговия гняв и депресия, той ще продуцира емоционална отстраненост от терапевта, за да защити себе си от болезнените чувства на уязвимост и загуба. Така терапевтът е идеализиращ, отразяващ или атакуващ обект или не присъства изобщо в психиката на пациента. При трансфера се разкрива потребността на пациента от непрекъснато отразяване, като нарцистичните рани на увредения Аз не „допускат“ реална емоционална връзка с терапевта и по-скоро са защитна фасада, зад която лежи изострена чувствителност.

Граничното разстройство е свързано с някои функции на егото като възприятие за реалността, контрол върху импулсите, толерантност към фрустрация и стабилност на егото-границите, които остават недоразвити поради провал в процеса на отделянето от майката и индивидуацията. При нормално развитие егото на детето осъзнава, приема неизбежната ситуация на фрустрация от страна на майката като част от живота. Детето с „блокирано егото“ има слаба способност да толерира фрустрациите, тъй като контролът не е интернализиран в самоконтрол и не е развит в егото-сила. От друга страна, флуидните егото-границы на такова дете го правят неспособно да разграничи чувствата и менталните състояния на вътрешни и външни. Увреденото егото или ще проектира вътрешните състояния върху другите, или ще смесва вътрешното ментално условие с вътрешните си чувства, които са негов резултат. Според психодинамичната теория детето не може да постигне „обектно постоянство“, като се отнася към хората като към части – или позитивни, или негативни, а не като към цялостност. В неговото съзнание остава противоречивият образ на добрата и лошата майка, на доброто и лошото дете и чувствата, свързани с тях (да си обичан, да си отхвърлян). При терапия „граничният“ пациент проектира тези разцепени представи за себе си и майка си върху терапевта. Като най-добър метод се посочва конфронтацията, при която вниманието на пациента се насочва емпатично към отречените, неадекватни и самодеструктивни аспекти на неговите защити, свързани с разцепване на образите за себе си и другите и създаване на основа за проява на един фалшив Аз (Masreson).

4.2. Аналитична психология

Юнг

Разработките на Юнг са тясно свързани с това, как егото си взаимодейства с несъзнаваното и как това взаимодействие трансформира психиката в процеса на индивидуация. За Юнг „индивидуацията опосредства превръща-

нето на човека в едно отделно хомогенно същество и тъй като „индивидуалността“ обхваща и нашата съкровена, крайна и несравнима с друго уникалност, тя включва и превръщането ни в цялостна личност (Аз). В този смисъл Юнг схваща процеса на индивидуация като постигане на истинския ни Аз или като „самоосъзнаване“. Той разграничава и понятието „selfish“ (от английски – егоцентричен, себичен) от схващането за Аз-а. Посочва, че индивидуацията няма нищо общо с индивидуализма, доколкото първото представлява пълно самоосъзнаване, в което се включват и социалните ни задължения, а второто представлява себеотричане, при което човек изтъква някоя лична особеност за сметка на тези социални задължения. Цел на индивидуацията е да се свалят фалшивата опаковка на персоната (олицетворяваща игрането на някаква социална роля) и да се придвижи към един по-дълбок свят на колективното несъзнавано.

В тази връзка понятието за Аз-а при Юнг се свързва с понятието за колективното несъзнавано. При З. Фройд съдържанието на несъзнателното се ограничава до инфантилните склонности, потиснати поради неприемливия им характер. За Юнг съществува лично несъзнавано, свързано с потиснат личен материал, но и колективно несъзнавано, свързано с универсалните фундаментални характеристики на човечеството. Колективното несъзнавано е извънлично, като то съответства на понятието за его в най-широк смисъл. Според Юнг колективното несъзнавано включва архетипове, представляващи вродени тенденции за формиране на репрезентации на митични мотиви. Архетипът от своя страна се отнася до една априорна матрица или перцептуален модел за подреждане и осмисляне на преживяването. Самите репрезентации не трябва да се смесват с архетипа, който е в „нерепрезентативна форма“, характеризира се с определени формални елементи и някои фундаментални значения. Архетипът сам по себе си не достига до състояние на осъзнатост.

Третирането на Аз-а в теорията на Юнг изисква разглеждането на три архетипни конструкта: Персона, Сянка и Анима/Анимус. Архетипът на Персоната се третира като комплексна цялост, която отделя „обществената“ от „частната“ личност. Персоната, представена като маска, по-скоро има отношение към идеята за разграничаване на „обществената“ от „частната“ идентичност. Според Юнг Персоната е функционален комплекс², който се появява на базата на потребността от адаптиране, като в никакъв случай не е идентична с индивидуалността. Същност тя скрива вътрешната същност на Аз-а. Отнася се до социалните роли в обществото и представлява конструкт, обозначаващ „фалшивата“ персоналност на индивида.

Юнг счита, че индивидът „заплаща скъпо“ за придобиването на подобна неавтентичност. „Избяването от истинската същност на Аз-а и придобиването на една фалшива самоличност са свързани с редица симптоми като фобии, промени в настроението и др.“ Юнг обяснява това с обстоятелс-

---

² С понятието „комплекс“ Юнг обозначава определено съдържание на личното несъзнавано.

твото, че егo-то е едностранчиво ангажирано, предимно идентифицирано с Персоната. Тази едностранчивост предизвиква компенсаторни реакции на другите архетипове.

Понятията за Анима/Анимес се третираат във връзка с концепта за холизъм, или несъзнателния стремеж към единство, базиран на принципа на компенсацията. Процесът на индивидуация също се разглежда като основа на стремежа на психиката към „събиране на противоположностите“. Тенденциите, свързани със стремеж към обединение на противоположностите, в най-голяма степен са отразени в конструктите, отнасящи се до половата принадлежност. Архетипът за мъжественост (Анимус) и архетипът за женственост (Анима) се конструират като противоположности.

Според Юнг свързаните с Персоната Анима и Анимус представляват вътрешната личност. Вътрешната личност е начинът, по който човек се отнася към вътрешните психични процеси. Това е вътрешната нагласа, която е обърната към несъзнаваното. Нагласата, насочена навън, или видимият характер, е Персоната, а нагласата, насочена навътре, е Анимата, или душата. В зависимост от степента на закрепеност на нагласата тя е повече или по-малко твърдо уставен функционален комплекс, с който Аз-ът се идентифицира.

Конструктът за Сянката в теорията на Юнг разкрива „тъмната страна“ на индивида, която е потисната. В този смисъл Сянката се проявява чрез проекцията и трансфера. Проявата на Сянката в тези процеси разкрива нейния морален характер. Когато неприемливите черти в личността са „изхвърлени“, върху другия това предизвиква чувство на страх и преживяване на дисоциираност. „Човекът без сянка“ е статистически обикновеният човек, който не иска да знае за себе си повече от онова, което е. Това е масовият човек, който има привилегията да бъде винаги „невинен“ по отношение на социалната катастрофа, в която е потънал светът (Юнг).

В процеса на индивидуация започва интегриране на Сянката от страна на индивида, като проблем се оказва не опитът да се избави от нея, а да я признае. В този смисъл в процеса на постигане на зрялост индивидът асимилира тази несъзнавана част от себе си, Сянката „се разтваря“ и се замества от светлината на съзнанието.

Третирането на Аз-а в теорията на Юнг изисква разглеждане на процеса на идентификация. Юнг разкрива идентификацията като процес, при който личността е „частично или изцяло дисимилирана“, означаващо, че индивидът се отчуждава от себе си за сметка на обекта, с който се е идентифицирал. Идентификацията с обект, който не ни е сходен, е дисимилативно, доколкото отъждествяването с нещо, което индивидът не е, е противоположно на индивидуацията. Така според Юнг „идентификацията с един комплекс означава, че вече не сме господари в дома си“.

Идентификацията с един архетип предизвиква „раздуване“ на егo-то, или т. нар. състояние на притежаване. Ситуацията да си „притежаван“ от

комплекс, при което комплексът асимилира егото, може да е резултат на проекция спрямо външния обект на идентификация. В този смисъл психопатологичната ситуация според Юнг не се обуславя толкова от самото съществуване на архетиповете, а от степента, до която егото се идентифицира с тях. Идентификацията с колективен елемент в психиката е опасно, доколкото ползата от това се неутрализира от загубата на обективност, дори от пълното „разтваряне“ на идентичността. От своя страна идентичността според Юнг е остатък от първичната психологическа недиференцираност на субекта и обекта. Тя е характеристика на несъзнаваното съдържание на зрелия човек, което, докато не се е превърнало в съзнавано съдържание, остава трайно в състояние на идентичност с обектите. Идентичността не се третира нито като придобиване на еднаквост, нито като идентификация, а като идентичност *à priori*, която никога се става обект на съзнанието. Възможно е идентичността да се прояви под формата на защитните механизми на проекция и интроекция, които в редица случаи могат да се третират като патологични. Терапията от тази гледна точка трябва да е свързана с фокусиране на вниманието и разкриването на тези патологични идентификации.

Юнг обобщава своята идея за Аз-а, разглеждайки го във връзка с егото. Аз-ът „заобикаля“ егото от всички страни и следователно го подчинява. Аз-ът подобно на несъзнателното съществува *à priori* и от него се развива егото. Цел на индивидуацията е постигане на Аз-а, което за Юнг означава цялостност, която се придобива чрез периодични „спускания“ в несъзнаваното. В това отношение терапевтът трябва да улесни „спусканията“ на пациента, търсещ холистичност.

Като психологическа функция Аз-ът се третира като архетип, който обединява разделените части, като следователно има интегративна функция. Тази интегративна функция се базира на идеята за съществуването на отделни части, от които е изградена психиката ни, и взаимоотношенията им помежду им. Те са описани с графичните термини на Сянката, Анима и Анимус, които обрисуват различните аспекти, изграждащи единния Аз.

Цел на терапията е създаването на цялостна личност, която Юнг счита за различна от Аз-а. Това е свързано с улесняване на процеса на нахлуване по време на анализа на несъзнателния материал в съзнанието (Аз-а) и неговата интеграция. Възможни са два типа затруднения, които трябва да има предвид терапевтът. В единия случай Аз-ът е толкова слаб, че не може да се съпротивлява срещу нахлуването на несъзнателен материал, като се асимилира от него, което води до замъгляване на съзнаващия Аз и идентификацията му с една предсъзнателна цялост. Във втория случай се следва инстинктът за власт и Аз-ът се идентифицира с цялостната личност, което води до запазване на илюзията за всемогъществото на Аз-а. И двата случая водят до патологични ефекти.

Може да се отбележи, че за разлика от З. Фройд, който смята егото за върховен организиращ принцип на индивидуалността и следователно будно-

то съзнание – за ключ към целостта на личността, Юнг описва Аз-а като обхващащ както съзнателния, така и позсъзнателния ум; „както центъра, така и периферията на личността“. В някои от своите разработки обаче Юнг описва Аз-а като център на личността, централен архетип на личността. В този смисъл Юнг разграничава Аз-а от цялостната личност, като Аз-ът е третиран само като субект на съзнанието, а цялостната личност – като включваща и несъзнателната психика.

Този парадокс може да се изясни, като се има предвид, че Юнг влага различно значение в термина Аз. Едно от значенията на този термин е свързано с първоначален Аз, присъстващ и при раждането на индивида, по-късно пораждащ его-то, другите комплекси и централния Аз на възрастния. Другото значение, което Юнг влага в Аз-а, е разбирането за него като обединителен център или преобразяващ аспект на индивидуалността.

Според Юнг Аз-ът става достъпен за индивида едва след кризата на средната възраст. При зрелия индивид архетипът на Аз-а във връзка със своята „трансцендентна функция“ синтезира противоположностите в личността, каквито са мисленето и чувствата. Архетипът на Аз-а и трансцендентната функция са свързани с процеса на личностна трансформация, която Юнг счита, че може да се реализира в по-късна възраст.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящата разработка са описани психоаналитичните възгледи за Аз-а във: „ортодоксалния“ модел; его-психологията; психологията на обектните отношения; психологията на Аз-а; аналитичната психология на Юнг.

Фройд допуска съществуването на Аз, но е по-заинтересован от разработването на метапсихология, в която акцентира върху инстинктите и несъзнаваното. З. Фройд и Хартман доразвиват теорията за функциите на его-то, като последният допуска съществуването на функцията на синтеза.

В психологията на обектните отношения, от друга страна, се акцентира върху вътрешните ментални репрезентации на обектите, включително Аз-а.

В психологията на Аз-а Аз-ът става обект от гледна точка на клиничната проблематика. Теорията е свързана с идеята за начина, по който ранният опит може да наруши развитието на нормалния и кохезивния Аз.

В теорията на Юнг Аз-ът е основен архетип. Представен е като прилежаващ интегративна функция, която обединява отделните части на личността (Персона, Сянка; Анима/Анимус) при разгръщане на процеса на индивидуацията.

ЛИТЕРАТУРА

- Фройд, З. (1990). Въведение в психоанализата. С.
- Berne, E. (1964). Games people play. N. Y.
- Brinich, P. (2003). The self and personality structure. U.K.
- Erikson, E. (1968). The problem of ego identity. In: „Identity: Youth and crisis“. N.Y.
- Fairbairn, W. (1952). Steps in the development of an object-re4lation theory of the personality. In: “Psychoanalytic studie of the personality. London.
- Freud, A. (1936). The ego and the mechanisms of defense. The writings of A. Freud. N.Y.
- Hartmann, H. (1958). Ego psychology and the problem of adaptation. N.Y.
- Jacobs, M. (1992). Psychodynamic counseling an action. London.
- Jung, G. (1931). Basic postulates of analytic psychology in the structure and dynamics of the psyche. Collected works of C. Jung, N. J.
- Kernberg, O. (1975). Object-relations theory in psychoanalysis. N.Y.
- Klein, M. (1935). On identification. In M.Klein, P.Heimann and R.Money-Kyrle (Eds.) New direction in psychoanalysis. The structure of the infant conflict in the pattern of adult behaviour. London.
- Kohut, H. (1971). Analysis of the self. N.Y.
- Loevinger, J. (1976). Ego development. London.
- Masterson, J. (1988). In search of the real self. N.Y.
- Wallis, K.& Poulton, J. (2001). Internalization. Buckingham.
- Winnicott, D. (1968). The use of the object and relating through identifications in playing and reality. London.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА НАСЪРЧАВАНЕ НА САМОРЕГУЛИРАНОТО УЧЕНЕ ПРИ РАБОТА В МАЛКИ ГРУПИ

ЙОАНА ЯНКУЛОВА-ЦВЕТКОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Йоана Янкулова-Цветкова. ВОЗМОЖНОСТИ СТИМУЛИРОВАНИЯ САМОРЕГУЛИРАНОГО УЧЕНИЯ ПРИ РАБОТЕ В МАЛОЧИСЛЕННЫХ ГРУППАХ

В настоящей студии сделаны углубленный анализ и логическую систематизацию классических и актуальных интерпретаций самоурегулирования учения (Self-regulated learning) Кроме этого представлены ведущие подходы при исследовании маленьких групп, функционирующие в социальном контексте. Посредством настоящей научной разработки сделана попытка построить, так сказать, „подвижный мост“ между теоретической постановкой и практической возможностью в направлении эффективного стимулирования и успешного управления самоурегулированным учением для малочисленных групп, работающих в образовательной среде.

Yoana Yankulova-Tsvetkova. IN SEARCH OF OPPORTUNITIES TO ENCOURAGE SELF-REGULATED LEARNING IN SMALL GROUP ACTIVITIES

The current study offers a profound analysis and systematization of classical and modern interpretations of Self-regulated learning, as well as the leading approaches in researching small groups in social context. A serious attempt has been made for construction of a ‘draw-bridge’ between theoretical foundations and the practical opportunities for encouraging and successful management of Self-regulated learning in small groups in educational settings.

1. ОСОБЕНОСТИ НА САМОРЕГУЛИРАНОТО УЧЕНЕ В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СРЕДА

В съвременната психология на образованието се провеждат фундаментални изследвания върху процесите на учене, които се извършват в реалния контекст на класните стаи, а не в изолираните лабораторни условия. В този контекст промененият научноизследователски фокус е породен от разбирането, че перцепциите, когнициите и действията на учениците са силно зависими и повлияни от разнообразни ситуационни фактори. Това налага приемането на нов **контекстуален подход** (Voeckaerts 1996), с помощта на който се преминава от проучване на интелектуалните способности на учениците към изследване на индивидуалния им капацитет за самостоятелно регулиране на ученето. Новата научноизследователска перспектива обаче отправя сериозни предизвикателства към традиционно схващаното равновесие между ученици и учители в учебния процес. Днес се приема, че преподаването не се свежда само до трансфер на информация и ученето не е само постигане на определени учебни резултати. Водещата цел на формалното образование трябва да бъде „екипирането“ на учениците с умения за саморегулиране, които са важни не само за училищното, но и за продължаващото през целия живот обучение. От друга страна, учителите трябва да изграждат и да поддържат учебна среда, позволяваща на учениците да формират умения за контрол и разумно управление на разхода на жизнена и емоционална енергия, както и на усилията, които се полагат в процеса на учене.

В научната литература се откриват опити за описание на човешката саморегулация чрез темпорални градиенти, като основният фокус е поставен главно върху различията, които се проявяват вследствие на влиянието на непосредствените или отложените резултати върху индивидуалното поведение (Thoresen & Mahoney 1974). Съществуват и други опити за обяснение на този феномен, в които се акцентира най-вече върху менталните репрезентации на непосредствените действия и на тяхната взаимовръзка със стратегиите за дългосрочно целеполагане (Zimmerman 1989).

Днес се приема, че **саморегулираното учене** е специфичен когнитивен и мотивационен конструкт. Той е също така предметно специфичен и целево ориентиран процес, включващ в себе си разнообразни концептуални, декларативни и процедурни знания. Известно е, че декларативното и саморегулативното познание са взаимозависими (например общите познания на ученика по математика му помагат да използва съответните стратегии за изпълнение на всекидневните задачи). Употребата на подходящи саморегулативни стратегии зависи не само от доброто им познаване, но и от знанията относно протичането на метакогнитивните процеси, които от своя страна са свързани с вземане на решения и с адекватна оценка на постигнатите резултати. Метакогнитивните саморегулативни процеси са свързани с дългосрочното целеполагане, като

последното е по-добре да бъде раздробено на по-малки, по-ясни и реално постижими цели преди всичко в краткосрочен план. Прекалено общо формулираните цели като „Дайте максималното от себе си“ не водят до повишаване нито на равнището на мотивацията, нито на академичните постижения. Освен това е важно да се формулират цели с умерена трудност, които да могат да бъдат реално постигнати и именно това правят саморегулиращите се ученици. Образователната практика показва, че учениците с ниско равнище на вътрешна мотивация се насочват по-скоро към цели, които са или прекалено лесни, или твърде трудно постижими. За да се постигнат успешно поставените цели, то те трябва да бъдат реализирани в близко, обозримо бъдеще, защото „ако най-желаните цели са твърде отдалечени във времеви план или твърде общи, те не могат да провокират специфични действия, защото предполагат голяма неяснота и прекалена сложност. Ето защо хората трябва да си създават близки цели и насоки за действие“ (Bandura 1986).

В контекста на саморегулираното учене дългосрочните цели и метакогнитивният контрол пряко зависят от личните възприятия за Аз-ефективност, както и от уменията за саморегулация на учебните активности. Емпирично е установено, че „тези, които имат усещането за по-висока лична ефективност, си поставят по-предизвикателни и по-трудно постижими цели“ (Bandura 1986). Не са за подценяване и афективните състояния в процеса на обучение, които влияят върху саморегулацията. Има специално разработена *скала за отчитане на контрола върху действията* (Kuhl 1985), с чиято помощ се регистрира, че такива афективни състояния като личностната тревожност и контрола са в отрицателна корелационна взаимозависимост. Това означава, че тревожността като отрицателна емоция, както и усещането за ниска лична ефективност могат сериозно да подкопаят ефективното осъществяване на метакогнитивния контрол. Въз основа на тези факти може да се твърди, че саморегулираното учене е конструктивен процес, в хода на който се поставят учебни цели и се прилагат умения за контрол и управление на когнициите, емоциите, мотивацията и поведението по посока на успешно адаптиране към контекстуалните характеристики на образователната среда и към постигане на високи академични резултати. Следователно подобни саморегулативни активности опосредстват динамичната връзка между индивида, неговите академични постижения и изискванията на социалната среда (Pintrich 2000; Lapan et al. 2002).

Саморегулативните учебни активности се разгръщат в рамките на важен и интересен от научна гледна точка **саморегулативен цикъл** (Zimmerman 2000), включващ *предварителни намерения (предвиждане), практическо изпълнение с упражняване на съзнателен волеви контрол върху него, както и саморефлексия*. По време на фазата на *предварителните намерения* саморегулиращите се ученици внимателно анализират учебните задачи, като използват декларативно знание за подходящите учебни стратегии, процедурно знание относно това, как те да бъдат приложени на практика, и метакогнитивно

знание за това, доколко контекстуалните особености са благоприятни. Освен това тези ученици имат знания и умения да оценяват адекватно собствената си личност, както и да признават ценността на динамичните взаимодействия с другите участници в училищния живот.

Саморегулиращите се ученици *упражняват контрол* във фазата на практическото изпълнение на учебните задачи, като за тази цел използват разнообразни стратегии. Последните са във вид на самоинструктиращи, мнемонични техники за кодиране и съхраняване на важна информация, специални мисловни тактики и стратегии за бързо и лесно решаване на задачите или логически процедури за цялостно представяне на собствената личност и на постигнатите резултати. Известно е също така, че саморегулиращите се ученици много внимателно проследяват отделните аспекти от своето изпълнение, като за целта точно записват и осмислят събраната информация, търсят надеждна обратна връзка за повишаване на личната осъзнатост и са готови да извършват промени в личния подход при решаването на академичните задачи.

След изпълнението саморегулиращите се ученици се ангажират активно със *саморефлексия*. Социално-образователната практика показва, че е малко вероятно слабото изпълнение да се приписва на липсата или недостига на личните интелектуални ресурси. По-вероятно е слабото изпълнение да се дължи по-скоро на недостатъчни усилия или на това, че се употребяват неефективни стратегии. Тези ученици оценяват своето изпълнение най-вече във връзка с предварително формулираните цели, които са насочени към подобряване на индивидуалния стил на учене, към самоусъвършенстване и към развитие на уменията за работа в екип (Lapan et al. 2002; Zimmerman 2000; Zimmerman & Schunk 2001).

Емпиричните данни показват, че саморегулиращите се ученици, които са силно мотивирани да постигат високи учебни резултати, са готови да полагат много повече усилия в сравнение с връстниците си. Последните са по-скоро външно мотивирани и по-често се чувстват напрегнати и тревожни в същия образователен контекст в сравнение със саморегулиращите се ученици. Някои изследователи смятат, че тези разлики са обусловени от личностни и индивидуални особености, и в тази връзка се приема, че саморегулираното учене има личностни, средови и поведенчески детерминанти (Bandura 1986). Освен това се счита, че този вид учене може да бъде реализирано до степента, в която учениците стратегически могат да регулират собственото си поведение в учебната среда. Това е възможно, защото в *поведенчески план* чрез саморегулирането се осигурява информацията относно това, доколко добре индивидът се справя, как се самооценява и как това влияе върху неговите възприятия за лична ефективност. Обикновено използваните индивидуални стратегии на учене са инициирани или провокирани от особеностите на образователната среда и се превръщат в саморегулативни само когато се свържат с такива ключови процеси като целеполагане и формиране на възприятия за

личната ефективност. Това означава, че трябва да се има предвид фактът, че саморегулираното учене има и *личностни измерения*, които се проявяват чрез възприятията за самоефективност, чрез гъвкаво управление на времето, чрез метакогнитивно осъзнаване и ефективно прилагане на когнитивни, мотивационни и поведенчески стратегии.

Съществува съгласие относно това, че на метакогнитивно и метамотивационно равнище **саморегулиращите се ученици** осъзнават своето участие в процеса на учене, както и необходимостта от усилията, които трябва да се полагат, за да се постигнат предварително формулираните цели. Приема се също така, че учениците, които могат да се саморегулират, имат капацитет да упражняват контрол върху процеса на учене и адекватно да възприемат и преработват идващите отвън социални влияния. Освен това те могат да разпределят и пренасочват индивидуалните си ресурси към отделни моменти в процеса на учене, без това да им създава допълнително напрежение и трудности (Воекаerts 1996).

Интересно е, че на *дескриптивно равнище* съществува съгласие между изследователите и учителите по отношение на **основните характеристики на саморегулиращите се ученици**. Според направени изследвания (Zimmerman & Martinez-Pons 1988) учителите лесно разпознават тези ученици като способни да регулират своето учене, като достатъчно инициативни и употребяващи адекватни стратегии за учене, отличаващи се със самоувереност, изобретателност и с богати възможности за многопосочна и задълбочена рефлексия. Оценката на учителите напълно съвпада и с индивидуалните преценки на самите ученици относно личните им възможности за действителна саморегулация, както и във връзка с особеностите на извършената от тях учебна работа.

На *равнище задълбочени обяснения* обаче може да се отбележи, че трудно се разграничават отделните компоненти на саморегулираното учене, тъй като те не могат да бъдат редуцирани само до придобиване на знания и процедурни умения, до трансфер на информация или до употреба на подходящи стратегии на учене. Съществува и друг момент, който затруднява точното дефиниране на саморегулираното учене, и той е свързан с факта, че то се намира в пресечната област на интересите на различни изследователи, които имат разнообразни теоретични възгледи и не използват единен категориален апарат. Това извънредно много пречи на междудисциплинарната комуникация и прави мъчителен и неефективен процеса на обединяване на натрупаните емпирични данни в единна и общоприета теория.

Саморегулираното учене включва в себе си няколко важни компонента като саморегулативни стратегии за учене, възприятия за Аз-ефективност и ориентация към академичните цели. *Саморегулативните стратегии на учене* обхващат действия и процеси, насочени към придобиване на знания, към формиране на умения и към създаване на вътрешни представи за учебните цели, както и за средствата за тяхното постигане. В тази група се включват методи

за търсене, организиране и използване на информация, разнообразни мнемотехники, както и множество самовъзнаграждаващи стратегии. *Академичните цели* могат да варират от потребности от социално признание до стремежи за продължаване на образованието и за постигане на успешна професионална реализация. *Възприятията за личната ефективност* (Аз-ефективност) се отнасят до разпознаването и оценяването на собствените възможности за организиране и осъществяване на действия, необходими за решаване на определена задача. Аз-ефективността е личностна променлива, която влияе върху саморегулацията и е свързана с такива процеси като активно самонаблюдение, с избор на задачи и с постоянство при решаването им, с предприемане на учебни действия и с ориентация към високи академични резултати.

В социално-образователната практика е известно, че учебното представяне на учениците (поведенчески аспект) влияе върху техните перцепции за Аз-ефективност, както и обратното. Този извод е емпирично подкрепен от проведени психологически изследвания (Zimmerman & Rigle 1981), където се установява, че неуспехът на първокласниците да подредят пъзел може да повлияе негативно върху възприятията им за лична ефективност в хода на изпълнението на следващите учебни задачи. В друг експеримент деца на същата възраст, работещи със същия пъзел, но предварително подложени на моделиращото въздействие от страна на възрастни, се опитват да се справят със същата задача. Възрастните имат поръчението да изразяват оптимизъм или песимизъм относно крайния резултат и в зависимост от конкретните условия на експерименталната постановка. Данните показват, че децата, които са свидетели на песимистично отношение към учебната задача, постигат по-слаби крайни резултати. И обратното, при вербална демонстрация на позитивно отношение към задачата ефективността на изпълнението на учениците се повишава.

В други изследвания (Bandura 1986) се проучват деца, които имат затруднения с решаването на сложни математически задачи. Те се опитват да преодолеят тази трудност в сътрудничество с възрастни. Последните са специално подбрани с оглед на това да притежават солидни знания в тази предметна област, както и да умеят да оказват силно моделиращо въздействие. В хода на експеримента децата внимателно наблюдават практическото приложение на избраните от възрастните стратегии и при желание могат да ги възпроизведат. Крайните резултати показват, че индивидуалните възприятия на изследваните деца относно личната им Аз-ефективност значително се подобряват.

Оказва се също така, че реалните учебни постижения и емоционалното им преживяване подобряват личните възприятия за Аз-ефективност. Така например в проведено изследване (Schunk 2001) се регистрира, че учениците, които получават награда за учебния си напредък, демонстрират по-висока лична ефективност и учат много по-бързо и качествено в сравнение с онези свои връстници, които са възнаградени само във връзка с непосредственото им участие в решаването на груповата задача, както и спрямо всички остана-

ли, които не получават каквато и да било награда. Тези резултати показват, че решаването на учебните задачи само по себе си не е достатъчно условие за подобряване на Аз-ефективността, но може да се превърне в силен мотивиращ фактор, когато е подкрепено от адекватни външни стимули (Bandura 1986).

Саморегулираното учене силно зависи и от особеностите на *социалния контекст*, защото промените в равнището на трудност на учебните задачи или в условията за обучение оказват съществено влияние върху социално-образователните проявления на този конструкт (Marks 2000). В този контекст може да се посочи, че саморегулиращите се ученици възприемат, осъзнават и контролират социалните влияния, като за целта използват стратегии за структуриране на средата или за адаптивно търсене на помощ. В проведени изследвания (Zimmerman & Martinez-Pons 1988) се установява, че индивидуалната преценка за равнището на саморегулация е в положителна корелационна взаимозависимост с направените от учениците самоотчети по повод на използваните от тях конкретни саморегулативни стратегии. А ефективността на всяка саморегулативна стратегия се определя от степента, до която тя позволява подобряване на саморегулацията на различни равнища – личностно функциониране, академично представяне и по-ефективни поведенчески прояви в учебната среда.

От сериозен научен интерес е начинът, по който учениците *направяват саморегулативните си процеси*. В тази връзка се налага преместване на научноизследователския фокус от анализите на способностите за учене и учебната среда като „фиксиран“ цялост към личните инициативи и поведенческите отговори, насочени към развитие както на вътрешните ресурси, така и на образователния контекст (Zimmerman 1990).

В училищната практика повечето учители невинаги създават благоприятни възможности за учениците да развиват умения за ефективно външно регулиране на своите учебни активности. За постигане на значима промяна учителите трябва достъпно да разясняват на учениците учебните цели и същевременно да ги насърчават да правят по-ясни ментални репрезентации. Съставянето на план за действие от страна на ученика е важен знак, че той е способен да осмисли същността на учебните цели и да избере най-подходящите когнитивни стратегии за успешната им практическа реализация. Освен това учениците трябва да разберат, че ученето не е единично събитие, а е твърде сложен, цялостен и изключително динамичен процес. Възможностите за пряко наблюдаване на поведението са непосредствено свързани с развитието на индивидуалните способности за оценка на силните и слабите страни в плана за действие, както и за контрол върху неговото практическо изпълнение.

В научната литература (Newman 2002) се среща и друго важно понятие, което е непосредствено свързано със саморегулацията и се дефинира като **лична готовност** да се вложат усилия в процеса на учене. Подобна готовност зависи от разнообразни социални, образователни и индивидуални фактори, като, от една страна, те са пряко свързани с особеностите в човешкото раз-

витие (някои деца се превръщат в пасивни ученици, които не поемат никаква инициатива, други остават силно мотивирани, дори пред лицето на сигурния провал), а от друга – с организацията и провеждането на образователния процес (учителите улесняват или възпрепятстват усилията на учениците по посока на преодоляване на възникналите трудности).

В съвременните класни стаи освен личната готовност за влагане на усилия се насърчава **адаптивното търсене на помощ**, чрез което става възможно стимулирането на самостоятелното и независимо учене. Изследователите определят търсенето на помощ като специфична саморегулативна активност, с чиято помощ се поддържа високо равнището на личната ангажираност. Освен това образователната практика показва, че саморегулиращите се ученици разполагат с разнообразен набор от стратегии за справяне с академичните предизвикателства и имат достатъчно развити умения за използване на най-подходящите от тях.

Известно е също така, че адаптивното търсене на помощ изисква наличието на разнообразни **компетентности** и богати **мотивационни ресурси**. В случая става по-конкретно дума за *когнитивни компетентности* (да знаеш кога е нужна помощ, кога другите могат да ти я предоставят и как да я поискаш по подходящ начин), за *социални компетентности* (да знаеш кой е най-подходящият човек, от когото можеш да получиш помощ, и какъв е социално приемливият начин за това), за *лични мотивационни ресурси* (лични цели, вярвания, готовност да се демонстрира нужда от помощ), както и за *контекстуални мотивационни ресурси* (академични фактори като система на оценяване, съвместни дейности и взаимни очаквания, интеракция между ученици и учители).

Адаптивното търсене на помощ е пряко свързано с удовлетворяването на важни човешки потребности от свързаност, автономия и от придобиване на нови компетентности, които са от съществено значение за саморегулираното учене. Подрастващият индивид има необходимост да се чувства свързан с другите и да усеща, че винаги може да получи тяхната подкрепа в случай на нужда. Той обаче знае, че носи индивидуална отговорност за своите действия и постоянно укрепва вярата в личната си компетентност относно справянето с трудностите, които неизбежно възникват в житейски и в академичен план.

Адаптивното търсене на помощ от страна на учениците пряко се влияе и от активната работа и включеност на учителя в учебния процес. Това означава, че този процес е двупосочен и съдейства за изграждане на специална *интерсубективна връзка между учителя и ученика*. Учителите, които проявяват загриженост към своите ученици, създават учебна атмосфера, характеризираща се със синхрон между съдържанието на водещите учебни цели и техния емоционален резонанс. Добронамерените и приятелски настроените учители са склонни да изслушват учениците и да се интересуват от каква помощ те всъщност се нуждаят, след което я предоставят по адекватен и незаплашителен начин. Подобен стил на взаимодействие в класната стая подсказва на

учениците, че учителите са надежден източник на помощ и подкрепа. Пряката обвързаност на учителя с непосредствените учебни нужди на учениците стимулира дори онези от тях, които по някакъв начин се чувстват дистанцирани от процеса на учене. Известно е, че учениците с по-слаби учебни резултати, с негативни перцепции за своите академични способности и с ниска самооценка са склонни в по-малка степен да търсят помощ в училище. Но ако учителят откликва адекватно на техните социално-образователните потребности, то нежеланието на тези ученици да участват в учебния процес постепенно намалява, като е налице тенденция за пълното му редуциране.

При проучване на отделните аспекти в търсенето на помощ трябва да се отчитат възрастовите особености в човешкото развитие. Учениците от предучилищна и начална училищна степен са склонни да търсят помощ от учители, които притежават афективно привлекателни черти като любезност и приветливост. Това означава, че взаимните перцепции за равнището на приемане и харесване между учениците и учителите са важен фактор, насърчаващ адаптивното търсене на помощ. При някои от учениците обаче могат да възникнат негативни мнения или страхове относно търсенето на помощ. Тези страхове могат да се засилят, когато ученикът усеща, че учителят не е склонен да му окаже необходимата помощ. С израстването децата постепенно осъзнават, че освен подкрепата на учителя съществуват и други алтернативни начини за получаване на помощ, която може да се потърси сред референтната група на връстниците. По-големите ученици изпитват силна необходимост от одобрение от страна на своите връстници и същевременно преживяват множество страхове да не се изложат пред тях и пред учителите, както и силен вътрешен стремеж да съхранят усещанията си за лична значимост и уникалност. В такива случаи учениците „претеглят“ евентуалните ползи от търсенето на помощ, както и цената, на която могат да я постигнат. И все пак основният въпрос остава и той е свързан с това, дали включеността в групата на връстниците може да повлияе сериозно върху търсенето на помощ. Изследванията сочат, че отговорът е по-скоро положителен. Ако приятелствата в началните класове се характеризират с взаимопомощ и подкрепа, с прояви на привързаност, близост, липса на конфликти и съперничество, то при по-големите ученици се наблюдава по-голяма чувствителност спрямо търсенето на помощ, както и към ефектите от социалната афилиация. В този процес учителите могат да помогнат чрез приемливи разяснения на това, че одобрението от връстниците е безспорно важно, но не може да бъде абсолютно определящо в обучението. И това е важно най-вече за онези ученици, които са силно зависими от одобрението на своите връстници и силно се притесняват да търсят помощ в класната стая. Учителите трябва да насърчават учениците адаптивно да търсят помощ, като за целта им помагат да формулират по-разумни и по-реалистични цели. Именно в този случай учениците наистина търсят помощта на учителя, но само когато това наистина е необходимо, както и с оглед на успешното решаване на поставените учебни задачи.

В случаите, в които учителят подчертава значимостта най-вече на отличните оценки (като за тази цел използва нормативно ориентирана система за оценка и множество съревнователни дейности), той допринася преди всичко за формиране на външна мотивационна насоченост у учениците. Оказва се обаче, че децата с подобна мотивационна ориентация избягват да задават въпроси, за да замаскират слабите си познания или недостатъчно развитите си умения, и ако все пак потърсят помощ, то това става най-често по неадаптивен начин (в такива случаи веднага проявяват интерес към верния отговор, без да се опитват да достигнат до него самостоятелно). В този случай се проявяват механизмите на социално сравнение между изпълнението на отделния ученик и това на другите от класа, което подтиква към своевременно търсене на помощ, както и към реална преценка на степента, до която индивидът може самостоятелно да преодолее възникналите трудности. Социалното сравнение обаче може да окаже и негативен ефект върху търсенето на помощ, тъй като част от учениците се притесняват да я изискват и смятат, че връстниците им могат да изтълкуват подобно искане като знак за несправяне или за липса на достатъчно добре развити интелектуални способности. По принцип във възможностите на учителите е да направляват и да контролират както позитивните, така и негативните ефекти от социалното сравнение. За тази цел те трябва да предотвратят на учениците помощ, която да бъде по възможност адекватна и точно премерена и същевременно да ги възпитава как да разграничават адаптивното от прекомерното търсене на помощ. Важно е също така учениците да бъдат окуражавани да използват предложената им помощ стратегически и по съответното предназначение (например да се върнат към предишен, неразрешен проблем и да се опитат отново да се справят с него, мобилизирайки нови, използвани до момента ресурси). Те трябва да знаят също така, че дилемите и несигурността винаги съпътстват човешкия живот, но е напълно възможно те да бъдат адекватно трансформирани в подходящи интелектуални предизвикателства, които да насърчават личната мотивация за успешно справяне. Подобни закономерности могат да бъдат лесно усвоени от страна на учениците и това може да се постигне чрез практическа работа в малки групи, където доминират уважението и взаимопомощта между участниците, където се стимулират саморегулираното учене и самопознание, а негативните ефекти от социалното сравнение са силно редуцирани.

В контекста на темата за саморегулираното учене често се говори за различни видове **саморегулативни мотивационни стратегии**, които се задействат автоматично и могат да бъдат съзнателно контролирани и направлявани от учениците. В съзнанието на учениците първоначално съществуват по-скоро наивни модели относно мотивационните стратегии. В тази връзка някои ученици са силно мотивирани да постигнат високи резултати, но свързват тази перспектива по-скоро със забавления, което може да ги разколебае да действат, когато наистина възникнат сериозни трудности. В такива случаи личната

мотивация за успех може да бъде стимулирана чрез адекватна външна намеса и чрез подходящо регулиране (насърчаване от страна на родителите или учителите), като същевременно се внимава да не се потисне индивидуалното осъзнаване и да не се възпрепятства изборът на най-подходящата стратегия. С израстването учениците по-внимателно използват мотивационните стратегии по посока на адекватно преодоляване на несъответствията между индивидуалните представи и социалните изисквания. Степента, до която учениците компенсират подобни разминавания, зависи не само от индивидуалните им способности и желания, но и от това, доколко те разграничават адекватно процеса на целеполагане от личната готовност за пълноценно използване на вътрешните ресурси, както и от проявеното постоянство за реализиране на първоначалните намерения. Саморегулативните мотивационни стратегии стимулират вътрешно насочените действия (или това е ангажиране със задача поради силен вътрешен интерес, забавление или някаква лична потребност). Но когато употребата на подобни стратегии има по-скоро негативни проявления, тогава индивидите не действат по самодетерминиран начин, защото те или не вярват във възможностите си да решават успешно учебните задачи, или не оценяват правилно действията, които трябва да бъдат предприети. Подобна мотивационна и поведенческа насоченост потиска и обезкуражава учениците, защото те постепенно губят надежда, че могат да се справят, и започват да демонстрират неадекватност както спрямо другите, така и по отношение на образователната ситуация, в която се намират (Ryan & Deci 2000).

В резултат на проведени проучвания (Ryan & Deci 2000) се твърди, че външната мотивация се проявява в ситуации, в които индивидът действа, за да постигне външен по отношение на учебната дейност резултат. В хода на този процес е възможно да се осигуряват външни награди или наказания с цел подобряване на практическото изпълнение. В този смисъл се смята, че е възможно външно мотивираните действия да бъдат поставени под непосредствения контрол на вътрешните саморегулативни процеси. В случаите, когато учениците изпълняват учебните си активности съзнателно и задълбочено, се говори за саморегулативна мотивационна стратегия, която е лично значима за тях. Когато външно мотивираното поведение се трансформира в самодетерминирано, тогава учениците постигат висока удовлетвореност от успешно извършения избор, както и от реалните възможности за упражняване на контрол и за постигане на автономност в учебните действия. Освен това емпиричните данни показват, че учениците, които могат да комбинират, интернализират и реализират всички дейности, свързани с предварителното планиране и непосредственото практическо изпълнение, се оказва, че са напълно ангажирани в процеса на учене във вътрешен и във външен план (Ryan & Deci 2000; Zimmerman 2000).

С помощта на специално разработено *структурирано интервю* (Zimmerman & Martinez-Pons 1988) са направени описания на най-често срещаните

проблемни ситуации в училищния контекст. Например отдавна е известно, че учениците често имат проблеми с довършването на домашните работи, защото винаги се появяват други, по-интересни неща, които отместват тяхното внимание по посока на гледане на телевизия, разговори с приятели, компютърни игри, фантазиране или други забавления. В този случай основният проблем е свързан с откриването на достатъчно надежден метод за самомотивиране с цел успешно довършване на вече започната учебна работа. В подобни ситуации учениците често използват разнообразни саморегулативни стратегии, които включват: самооценка, планиране и целеполагане; търсене, трансформация на постъпващата информация и съхраняване на записаните данни; самостоятелен мониторинг на учебните активности и поведението; организация на времето и учебните действия; оптимално структуриране на средата, където постигнатите резултати се оценяват, извършват се критически прегледи и обзори на книги, учебници или други информационни и литературни източници или се търси необходимата социална подкрепа (учители, връстници или възрастни).

За да се установи валидността на данните, събрани от учениците във връзка с използването от тях саморегулативни стратегии, са интервюирани и техните учители, от които се иска да споделят как децата се справят с учебните задачи. Получените резултати показват положителни и големи корелационни взаимозависимости между използваните саморегулативни стратегии и равнището на академичните резултати (Zimmerman & Martinez-Pons 1988). Но първоначалният оптимизъм, че преподаването на подходящи стратегии ще доведе до успешно реализиране на саморегулирано учене, е охладен, защото се оказва, че практическото прилагане на определена стратегия включва много повече от знанието за нейното съществуване (Pressley, Borkowski & Schneider 1987). Оказва се също така, че осъзнаването и мониторингът на непосредствените резултати от ученето са сложна метакогнитивна дейност, изискваща интензивно когнитивно функциониране.

В заключение може да се посочи, че чрез интерпретациите на саморегулираното учене се търсят начини за обясняване на личната инициативност на учениците, както и особеностите на мотивационните процеси в процеса на учене. Една част от теоретичните постановки в тази проблемна област, които са бихевиористично ориентирани, е фокусирана върху резултатите във вид на материални или социални придобивки. В когнитивно ориентираните интерпретации се изтъкват най-вече такива невидими ползи и резултати като Аз-ефективност, самоактуализация или усилия за преодоляване на нарушения когнитивен дисонанс. В сферата на психологията на образованието остават обаче неизследвани въпроси, свързани с отделните страни на саморегулираното учене, както и със съвременните предизвикателства пред него в променените образователни реалности. Те продължават да са актуални в рамките на допълнителните и задълбочени проучвания в бъдещи научноизследователски разработки по темата.

2. ФУНКЦИОНИРАНЕ НА МАЛКИТЕ ГРУПИ В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СРЕДА

Понятието за *група* в обикновения език се използва за обозначаване на определена съвкупност от обекти. В *социалните науки* това понятие има определен смисъл и с него се обозначава множество от хора, условно обединени въз основа на определен общ признак или съобразно целите на определен научен анализ. Под група се разбира също така общността от хора, които съвместно общуват и извършват значима за тях обща дейност (Джонев 1996). Следователно групата не е механичен сбор от отделни индивиди, а нещо повече, защото груповото членство означава наличие на общи нагласи, споделяне на общи ценности, извършване на обща дейност, чиито резултати са значими за всички членове на групата.

Съществуват няколко социално-психологически модела за анализиране на начините, по които функционират малките групи в социално-образователната среда – механичен, организмичен, конфликтен и равновесен. С помощта на *механичния модел* групата се разглежда като механизъм, улесняващ социалните интеракции, а човешките взаимодействия се интерпретират като логични и рационални. Методологичната основа на този модел е американският бихевиоризъм, където групата се възприема като система от взаимни социални подкрепления. Положителната страна на този подход е възможността за пълна операционализация на формулираните променливи. В рамките на *организмичния модел* групата се възприема като аналогия на биологичния организъм, защото по подобие на живите организми тя се заражда, развива, усъвършенства и умира. Според *конфликтния модел* групата е арена, на която се реализират множество противоречия и противоборства. Но това всъщност помага на хората да придобиват различен жизнен опит в групи, където се работи в условията на недостатъчно време за изпълнение на задачите, в дефицит на положителна подкрепа, на желани позиции и роли, и поради това често възникват конфликти. Абсолютизирането на конфликта като единствен двигател на прогреса в този модел не може да бъде еднозначно възприето, макар че положителното в него е, че се подчертава динамичната връзка между особеностите в човешкото развитие и потенциалните конфликтни ситуации. Според *равновесния модел* групата е динамична система, в която протичат вътрешни процеси, като основният стремеж е винаги да се постига определена степен на равновесие спрямо изискванията на социалната среда. Вътре в групата, която е саморегулираща се система, действат ефективни механизми за поведенческа корекция в случаи на смущения отвън или при възникване на конфликти отвътре (Игнатов 1990).

Групите могат да бъдат анализирани от гледна точка и на техния генезис, което позволява разделянето им на изграждащи се групи и на колективи (напълно оформени групи). В своето развитие групите преминават през стадия

на дифузната група, групата-асоциация, групата-кооперация до окончателното им оформяне в колектив (Тодорова 1994). За непосредствената образователна практика от особено значение е изучаването на реалните, естествените, организираните и устойчивите групи. Когато връзките между хората се основават на личните контакти, на емоционалната обвързаност с груповите задачи, на силната групова идентификация и на добре развитото чувство за принадлежност, тогава може да се говори за *първична (контактна) група*. Освен това съществуват *естествени групи*, които допълнително се разделят на формални и неформални. *Формалните* са тези, при които има точно разпределение на властта и на социалните роли, изпълнявани от груповите членове. Взаимодействията между отделните членове в групата са изградени въз основа на предварително зададени и установени норми и правила на поведение. Изследователите посочват две основни функции на формалните групи – организационна и индивидуална. *Организационната функция* е следствие от изпълнението на сложни задачи, които надхвърлят възможностите на отделния индивид и обикновено са свързани с генериране на нови идеи, с вземане на решение, с адаптиране или с трениране на новодошлите в групата. Чрез *индивидуалната функция* се удовлетворява природно заложената у човека потребност от привързаност, развитие на самооценката и на личната идентичност. Това се постига чрез споделяне на собствените възприятия и стремежи и чрез решаване на проблемите на индивидуално или на междуличностно равнище (Стоицова 1998).

При *неформалните* групи отсъства предварително създадена и узаконена нормативна система, съобразно която да се конституират груповите взаимоотношения. В образователната практика съществуват и *референтни* групи (понятието за референтна група е въведено от Х. Хайман през 1942 г.), които са еталон за поведение и служат като отправна точка за корекция в личната самооценка и в поведенческия модел в случай на необходимост. По принцип референтната група изпълнява най-общо две функции. Първата е *сравнителна* и се проявява в три посоки – когато групата служи като еталон за сравнение; когато е точка за съотнасяне при оценяване на собствената личност спрямо другите, без обаче да се оказва какъвто и да било натиск върху отделния индивид; когато действа като норма за оценяване на социалния свят (Джонев 1996). *Нормативната функция* показва, че когато индивидът принадлежи към определена група, той психологически и поведенчески следва утвърдените там групови норми и правила. Г. Хаймън говори и за *групи за членство*, където човек може само да пребивава, без да е необходимо да споделя общогруповите ценности и норми на поведение (Василев 2000).

От психологическа гледна точка са изключително интересни отношенията между отделните ученици вътре в малката група. Доминиращите нагласи към социалните събития в училищния контекст лежат в основата на *груповите ценности*, които определят спецификата на учебната дейност, резултатите от нея, както и характера на междуличностните отношения. Вътреш-

ногруповите отношения в основата, на които стоят ценностите, споделяни от ученическия клас, се регулират от т. нар. *групови норми*. От една страна, те регламентират начините на постъпване, а от друга, служат като еталон за сравняване на собствените постъпки с тези на другите. В психологията отдавна се поставя въпросът, защо хората се влияят от нормите, мненията и изискванията, които се предявяват към тях. Отговор на този въпрос може да се намери сред резултатите от проведените психологически изследвания (М. Шериф, цит. по Арънсън 1984), където се установява, че въз основа на социалното влияние изследваният субект е склонен да променя собственото си мнение. В условията на групов натиск и в случаите, когато групата е напълно завършено социално образувание, се оказва, че социалните норми не въздействат механично върху отделния индивид, тъй като той съзнателно ги възприема и осмисля и те са съществена част от неговото мислене и непосредствено поведение. Съществуващите в дадена група норми конституират регламентирана *система от роли*, които всеки отделен ученик е длъжен да изпълнява, като всеки знае как да изпълнява собствената си роля и какво да очаква от другите във връзка с изпълнението на техните роли. Тези очаквания образуват система от *групови очаквания*. Ако даден член на групата изпълнява своята роля по начин, несъответстващ на груповите очаквания, тогава групата упражнява *групов натиск*. Емпирично е установено, че силата и характерът на груповия натиск са от значение за това, дали даден член на групата ще започне да изпълнява ролята си по посока на груповите очаквания или ще влезе в конфликт с групата. Натискът на групата спрямо онези членове, които действат противоположно на груповите очаквания, се реализира посредством *груповите санкции*. Те са предварително известни на всеки член от групата и единодушно приети от всички заедно. Обикновено груповите санкции са отражение на съществуващите в образователната система възможности за наказания и действат като своеобразен регулатор на дейността и поведението. Ако отделните действия на всеки ученик са в съответствие с общоприетите изисквания и установените норми, тогава групата е единна и сплотена. *Груповата сплотеност* характеризира степента на свързаност между отделните групови членове. Л. Фестингер дефинира това понятие като „сума от всички сили, действащи върху членовете на групата, за да ги удържат в нея“. Начело на всяка една група в образователната практика има формален или неформален *ръководител (лидер)*. Лидерството е феномен на груповата динамика, при който отделните членове на групата си взаимодействат при изпълнението на обща дейност, в резултат на което определен индивид застава начело с цел по-добро организиране на останалите при решаване на конкретните задачи. Това е социално-психологическо явление, което се проявява на фона на неформалните личностни отношения. Това подсказва, че не съществуват нито специално формализирани процедури за издигане на лидера, нито специфични административни мерки за неговото утвърждаване (Джонев 2002).

3. ПОДОБРЯВАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА САМОРЕГУЛИРАНО УЧЕНЕ ЧРЕЗ РАБОТА В МАЛКИ ГРУПИ

В социално-образователната практика е известно, че междуличностните отношения могат да се подобряват, преосмислят и да доведат до самопознание, саморегулирано учене и до сериозна личностна промяна в хода на съвместна работа с връстниците или със значимите възрастни в рамките на малки групи, функциониращи в училищната среда.

Най-успешният опит за преодоляване на теоретичното изоставане в областта на социалната психология на ученето е теорията за социалното учене, чийто автор е А. Бандура (Bandura 1977). В термините на тази теория социалното учене се интерпретира като усвояване на разнообразни форми на поведение на основата на разнообразни междуличностни взаимодействия в рамките, на които се усвояват умения, нагласи, ценности вследствие на влиянието на социален партньор-модел. Когато този партньор е източник на информация, възникват различни форми на имитационно (подражателно) учене. В рамките на малки групи, където протича специално организирано обучение, се постига целенасочено психично въздействие спрямо отделната личност. В подобни условия е възможно придобиването на разнообразни компетентности от различни равнища. На първото равнище се разглеждат най-общите жизнени задачи, свързани със здравословното функциониране на организма, които определят т. нар. *регенеративна компетентност*. Тя е свързана с формиране на умения за пълноценно когнитивно функциониране и за упражняване на по-силен поведенчески контрол. На второто равнище се проявява *социалната компетентност*, която е свързана със задачите на индивида като социален партньор и субект на дейност, както и с неговите разнообразни взаимодействия със социално-образователната среда. На това равнище се придобиват също така умения за задълбочен анализ на комуникативния процес и за адекватен словесен изказ на емоционално обогатените отношения. Третото равнище е свързано с развитието на *ролевата компетентност*, която влияе при формирането на специфични умения за прецизно изпълнение на учебните дейности (Игнатов 1990).

При организиране на работата в малки групи, където се стимулират личното самопознание, инициативност и саморегулирано учене, трябва да се съблюдават няколко основни методически принципа. Първият от тях е свързан с полагане на специални усилия за *намаляване на страховото напрежение* чрез създаване на психологически безопасен и емоционално благоприятен климат за успешно сътрудничество. Това е необходимо, защото постигането на съзнателна промяна в личността всъщност е експериментиране със самия себе си, смело навлизане в нови територии и откъсване от статуквото. Друг съществен принцип е оказването на *емоционална подкрепа*, което не означава състрадание или съжаление, а е преди всичко съпреживяване, съчувствие и степенува-

не на стресиращите фактори, като се посочва по-скоро техният стимулиращ и мотивиращ ефект. Този принцип е пряко свързан със следващия, който се отнася до подаването на своевременна *самонасочена обратна връзка* в процеса на индивидуална саморегулация. Натрупаният практически опит до момента сочи, че тя трябва да бъде по възможност обективно описание на основата на отделни конкретни случаи, без обобщения или нравствени оценки и винаги да се отнася до онова, което се случва „тук и сега“. Описанието на саморегулираното поведение трябва да се допълни с указания за субективния емоционален резонанс, който предизвиква обектът на обратната връзка. В обратната връзка трябва да се включат и собствените подбуди, намерения и преживявания в контекста на учебната работа и междуличностни взаимоотношения с другите.

Подаването на самонасочена обратна връзка дава възможност на всеки индивид да се ориентира както в собственото си поведение, така и по отношение на поведенческите модели на останалите хора, както и да получи стимулиращ импулс за безболезнено отказване и трансформиране на неадекватните поведенчески прояви. Междуличностното взаимодействие се ограничава само в актуалната ситуация, защото обсъждането на минало поведение е неприемливо и се затруднява от факта, че случилото се не е достъпно и не е под контрола на другите участници в малката група. Освен това при субективното описание на отминало поведение има несъзнателно изкривяване на представените факти. Обсъжданията в групата тук и сега освобождават учениците от необходимостта да разказват за минали преживявания, но изискват от тях да преодолеят стремежа си за бягство и да се насочат най-вече към постигане на реална личностна промяна.

За подобряване на практическите възможности за саморегулирано учене е важно да се постигне *ролева реверсивност (обратимост)* между учениците, които работят съвместно в малката група. Известно е, че ролите, които възникват спонтанно в групово-динамичния процес, не се стабилизират, а са по-скоро изменчиви. За да се овладее и контролира този процес, поведението на всеки член в групата е обект на общо обсъждане, на текуща обратна връзка, както и на позитивни социални подкрепления (Игнатов 1990).

Всъщност работата и обучението в малката група имат силни емоционални измерения, тъй като в нейния периметър непрекъснато циркулира информация, която се превежда на езика на чувствата. Практиката показва, че е възможно у учениците да възникне необходимост от споделяне на собствените емоционални състояния с другите. Подобна насоченост има потенциала да минимализира разрушителната сила на негативните оценки, да намали страховите изживявания и да отстрани в значителна степен защитните реакции, които възпрепятстват позитивната промяна. Тук обаче е възможно да възникне и друг проблем, породен от социалните предписания в съвременните общества, непосредствено влияещи и върху училищния контекст и според които е прието чувствата по-скоро да се прикриват, отколкото спонтанно да се изразяват.

На този фон искреното изразяване и споделяне на чувства могат да поставят ученика в уязвима позиция, която заплашва неговата автономия и лично достойнство. От друга страна обаче, без наличието на доверително общуване, без разкриването на интимните пластове, самонасочената и саморегулираща обратна връзка би била недостатъчно информативна и твърде неефективна. За да се осигури подходяща атмосфера за адекватна размяна на обратна информация под формата на искрени чувства, в ученическата група трябва да се развива и насърчава атмосфера на доверие, добронамереност и толерантност към различията на другите. Учениците работят в рамките на ясно дефинирани граници на конфиденциалност и отказ от недобронамерена злоупотреба с информация. Груповият тренинг се интерпретира и като благоприятна среда за позиционна промяна, защото това е мястото, където хората преодоляват когнитивния дисонанс, породен от несъответствието между представата за себе си и обратната информация, която получават от другите. Работата в малки групи е най-подходящото място за интензивно личностно развитие, за самопознание, както и за ефективно осъществяване на саморегулирано учене. По отношение на реалните ефекти, които се постигат там, може да се посочи, че човек придобива представа за различни неща – за себе си, за външния израз на своето поведение, за стила си на учене и общуване, както и за опита и поведенческите модели на другите ученици. Интензивните процеси в групата дават тласък в развитието на саморефлексията, самоанализа и саморегулацията. Човек става по-компетентен и по-сензитивен по отношение на другите, придобива умения за ефективен поведенчески самоконтрол, осъзнава общуването като самостоятелна и уникална ценност и по-ефективно направлява саморегулативните процеси.

В заключение може да се посочи, че практическите възможности за подобряване на саморегулираното учене на учениците в условията на работа и взаимодействия в малки групи са от изключителен интерес за теорията и практиката на образованието. Поради сериозния интерес към тази тема и поради малкото изследвания в тази проблемна област този научноизследователски въпрос остава отворен и е повод за бъдещи и допълнителни проучвания в образователната среда.

ЛИТЕРАТУРА

- Арънсън, Ел. (1984). *Човекът – „социално животно“*. С., Наука и изкуство.
- Василев, В. (2000). *Психологически основи на управлението*. Пловдив.
- Джонев, С. (1996). *Социална психология*, Т. 3. С.
- Игнатов, М. (1990). *Интензивно общуване и личностна промяна*. С., БАН.
- Стоицова, Т. (1998). *Живеем с другите*. С., Нов български университет.
- Тодорова, Е. (1994). *Социална психология*. С.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. N. Y.: W. H. Freeman & Company.
- Boekaerts, M. (1996). Self-regulated learning at the junction of cognition and motivation. *European Psychologist*, Vol. 1, 2, p. 100–112.
- Kuhl, J. (1985). *Volitional mediators of cognition-behaviour consistency: Self-regulatory processes and action versus state orientation*. In: J. Kuhl & J. Beckman (Eds.), *Action control: From cognition to behaviour* (p. 101–128). N. Y.: Springer-Verlag.
- Lapan, Richard, T., Cardash, Carol Anne, M., & Turner, Sherri (2002). Empowering Students to Become Self-Regulated Learners. *Professional School Counseling*, Vol. 5, 4, p. 257–266.
- Marks, H. M. (2000). Student engagement in instructional activity: Patters in the elementary, middle, and high school years. *American Educational Research Journal*, 37, p. 153–184.
- Newman, R. S.** (2002). *How self-regulated Learners cope with academic difficulty: the role of adaptive help seeking*. www.findarticles.com
- Pintrich, P. R. (2000). *The role of goal orientation in self-regulated learning*. In: M. Boekartes, P. R. Pintrich & M. Zeidner (Eds.), *Handbook of self-regulation* (p. 452–502). N. Y.: Academic.
- Pressley, M., Borkowski, J. G., & Schneider, W. (1987). Cognitive strategies: Good strategy users coordinate metacognition and knowledge. In: R. Vasta & G. Whitehurst (Eds.), *Annals of child development* (Vol. 5, p. 89–129). Greenwich, CT: JAI Press.
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well being. *American Psychologist*, 55, p. 68–78.
- Schunk, D. H. (2001). *Social cognitive theory and self-regulated learning* (p. 125–153). In: Zimmerman, Barry, J. & Schunk, Dale, H. *Self-regulated learning and academic achievement. Theoretical Perspectives*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Thoresen, C. E. & Mahoney, M. J. (1974). *Behavioral self-control*. N. Y.: Holt, Rinehart & Winston.
- Zimmerman, B. J., & Martinez-Pons, M. (1988). Construct validation of a strategy model of student self-regulated learning. *Journal of Educational Psychology*, 80, p. 284–290.
- Zimmerman, B. J. (1990). Self-regulated learning and academic achievement: An overview. *Educational Psychologist*, 25 (1), p. 3–17.
- Zimmerman, B. J. (2000). Attainment of self-regulation: A social cognitive perspective. In: M. Boekaerts, P. Pintrich, & M. Zeidner (Eds.), *Self-regulation: Theory, research, and applications* (p. 13–39). Orlando, FL: Academic Press.
- Zimmerman, B. & Ringle, J. (1981). Effects of model persistence and statements of confidence on children's efficacy and problem solving. *Journal of Educational Psychology*, 73, p. 485–493.
- Zimmerman, B. J. & Schunk, D. H. (2001). *Self-regulated learning and academic achievement. Theoretical Perspectives*. London: Lawrence Erlbaum Associates.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

УНИВЕРСАЛНИ И ОТНОСИТЕЛНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА МУЗИКАЛНОТО ПРЕЖИВЯВАНЕ: ПРИНОСЪТ НА ЕМПИРИЧНИТЕ ПСИХОЛОГИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

НИКОЛАЙ РАЧЕВ

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Николай Рачев. УНИВЕРСАЛНЫЕ И ОТНОСИТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ПЕРЕЖИВАНИЯ: ВКЛАД ЕМПИРИЧЕСКИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Существуют ли универсальные измерения музыкального переживания и если да, как можно их описать? Ответы на эти вопросы начинаются ещё с первыми экспериментальными исследованиями музыкальной экспрессивности. Они задают традицию поиска директных связей между музыкальными компонентами и эмоциональным переживанием, которая не потеряла актуальности и до сегодняшнего дня. Возникшей потребности в более совершенном теоретическом объяснении обнаруженных фактах, отвечают невропсихологический, психоакустический, функционалистический и когнитивный подходы. Все эти модели, однако, сталкиваются с необходимостью отчитывать роль внемузыкальных факторов, такие как индивидуальные различия, социальный контекст, культурная среда. В этом пункте исследования близки к позициям социологически и антропологически ориентированных исследователей, достигших крайней формы в отрицании возможности существования универсальных измерений музыкального переживания. Эту критику можно преодолеть, и крос-культуральная и развитийная перспективы представлены как возможности рассмотреть в новом свете универсальные и относительные характеристики экспрессии в музыке.

Nikolay Ratchev. UNIVERSAL AND RELATIVE CHARACTERISTICS OF MUSIC EXPERIENCE: THE CONTRIBUTION OF THE EMPIRICAL PSYCHOLOGICAL STUDIES

Do universal dimensions of music experience exist and, if they do, how can they be described? Answers to these questions are suggested from the very first experimental studies of music's experi-

veness. They set a tradition of exploring the direct relationships between musical components and emotional experience, which is still vital today. The need for more sophisticated theoretical explanation of the empirical findings is met by the neuropsychological, the psychoacoustical, the functionalist and the cognitive approaches. However, all these models eventually face a common problem: the need of acknowledging the role of the extramusical factors such as individual differences, social context, and cultural backgrounds. At this point studies come close to the positions of sociologically and anthropologically oriented investigators, which, in their extreme version, deny the existence of universal dimensions or music experience. Nevertheless, this criticism can be overcome and the cross-cultural and developmental perspectives are regarded as possibilities of taking a new look at the universal and relative characteristics of the expression in music.

ВЪВЕДЕНИЕ

Съществуват ли универсални измерения на музикалното преживяване или то е детерминирано от социалния контекст и индивидуалните различия? Доколко отговорът на този въпрос е по силите на експерименталните психологични изследвания и оправдано ли е навлизането им в област, принадлежаща традиционно на музикознанието?

Търсенето на отговор на първия въпрос отразява опитите да се свържат музикалните явления с други универсални аспекти от човешката същност, каквито са езикът (и когнитивната дейност) и емоциите. В основата на тези стремежи лежи вярването, че от една страна, разбирането на по-общите принципи може да даде обяснение на по-частния случай на прилагането им в музиката, а от друга, че разбирането на принципите, по които музиката вълнува хората, може да хвърли светлина върху човешката природа изобщо.

Вторият намира най-ясен отговор в думите на Владимир Конечни (Конечни 1984), че очевидно съществуват ограничения в това, което може да бъде постигнато единствено чрез спекулативни и интроспективни разсъждения върху човешкия отговор на изкуството. Затова експерименталното задаване дори на прости и директни (за да не ги наречем груби и недодялани) въпроси в тази област изглежда оправдано. То отправя предизвикателство към общоприети, но непроверени идеи, дошли от музикознанието или от по-широкия социално-исторически контекст, които в резултат на честото им повтаряне (или имплицитно приемане за подразбиращи се от само себе си) биват приети като истина без фактически доказателства. В същото време то проправя пътя към по-изтънчена и сложна експериментална дейност в тази област.

Историята на експерименталните изследвания отразява една подобна тенденция на развитие: ранните опити за обяснение на връзките между музикална експресивност и музикална структура са обогатени от съвременните изследвания, инструментите за изследване са усъвършенствани и актуализирани; изолираните данни са обобщени в теоретични модели, каквито са невропсихологичният, психоакустичният, функционалистичният, когнитивният.

Този процес не протича безконфликтно. Възможността за универсално разбиране на музикалната експресивност и за обяснението ѝ единствено от гледна точка на музикалната структура е подложена на съмнение от изследователи, подчертаващи културната детерминираност на музикалното познание. Това налага едно по-широко разбиране за музикалното преживяване, отчитащо фактори като културна среда, социални практики, индивидуални различия. Кроскултурният и развитийният подход се опитват да отговорят на тези нови изисквания. Те могат да бъдат разглеждани като две перспективи за изследване на баланса между универсалност и относителност на музикалното преживяване в едно пространство на окултуряване на човека.

1. Ранни изследвания върху музикалната експресивност

Експерименталните изследвания върху музикалната експресивност датират от края на XIX в. Макар и немногобройни, ранните опити за описание на експресивните характеристики на музиката очертават пътя на емпиричното изследване на музиката като изразно средство. Преди всичко тези изследвания създават една традиция на увереност, че музиката може да бъде обект на емпирично психологично изследване и познанието от това изследване може да обогати и провери чисто теоретичните схващания на музикознанието и естетиката. Търсенето на междуиндивидуални сходства в оценката на музиката и създаването на инструменти, чувствителни към тези сходства и техните граници, отразяват имплицитната идея за универсалността във въздействието на музиката и нейните компоненти.

Може би първият опит за експериментална оценка на музикалната експресивност принадлежи на Бенджамин Гилман (Gilman 1891, 1892). Гилман заимства от музикознанието своята изходна позиция, че музиката е форма на език, средство за предаване на мисли и чувства от едно съзнание към друго. Музикалните композиции са текстове, които слушателите могат да четат. В този смисъл „музиката може да поражда повече или по-малко специфично разположение на духа“ (Gilman 1891).

Гилман нарича своя метод „експериментален концерт“. Двадесет и осем лица без формално музикално образование, но с интереси в областта на музиката слушат в продължение на четири часа специална селекция от тринадесет класически музикални произведения, изсвирени на живо от пиано и цигулка. Към всяка пиеса има формулиран специфичен въпрос за описание на музикалните преживявания чрез картина, впечатление, разказ, настроение, прилагателно, човешко качество, народност, пол, емоционално преживяване. Когато е необходимо, изпълнителите повтарят изпълнението, за да могат слушателите да довършат отговорите си.

Гилман използва две мерки за отчитане на резултатите. Първата е сходството между неговата собствена интерпретация или тази на музикалните кри-

тици, от една страна, и впечатленията на слушателите, от друга. Втората е нивото на съгласие между самите слушатели.

Резултатите сочат, че съществува съгласие между слушателите, поне на най-общо ниво. Гилман (Gilman 1892) разглежда музикалното произведение като поток от усещания, които пораждат други, извънмузикални усещания и асоциации. Тези асоциации често са сходни за различните съзнания. Музикалното произведение все пак задава само обща рамка на слуховото съдържание, чиито конкретни възплъщания може да се различават значително. Това е позиция, отчитаща едновременно универсалните характеристики и уникалността на индивидуалния опит.

Анализът на индивидуалните описания (Gilman 1892) дава предимство на различията: въпреки че музикалната програма е съставена от „особено експресивна музика“, степента на сходство на емоции или образи между различните отговори е относително слаба и недостатъчна. Съществува осезаема разлика между индивидуалното богатство и междуиндивидуалното сходство в настроенията. Именно вторият аспект Гилман отъждествява с понятието „експресивност“. Според Гилман определени фактори могат да „подведат“ слушателите в интерпретациите. Хората са склонни да мислят, че щом музиката събужда у тях определена емоция, тя действа на другите по сходен начин. Въпреки това, дори сред слушатели със сходни музикални познания, съществуват различия в способността да „улавят“ музикалната експресивност.

В заключение Гилман оценява възможностите на експерименталното изследване да даде отговори на проблемите, обсъждани в изкуството. Тъй като изследва конкретни факти, то не може да даде отговор на общите естетически въпроси за природата на музикалното въздействие. Въпреки това то може да вземе отношение към тези въпроси, доколкото показва, че музикалната експресивност – и тази в изкуството изобщо – е надценявана. Този извод на Гилман отразява неговия експериментално мотивиран скептицизъм относно възгледа за еднородност и неизменност на музикалния „език“, защитаван от музикалната критика по онова време.

Гилман допуска, че са възможни много критики към предприетия експериментален подход – както по отношение на избраните произведения и методите на изследване, така и по отношение на принципната възможност за експериментално изследване на музикалната експресивност. Възможно е за някои цялото изследване да изглежда като търсене на нещо, което не съществува. Не може да съществува сходство в преживяванията на слушателите в отговор на музиката. Но според Гилман това твърдение е или предположение, или предразсъдък. И в двата случая то не може да бъде аргумент срещу опита да се приведат доказателства в отговора на един въпрос. Възможно е музикалните преживявания да не могат да бъдат изразени с думи. Гилман допуска такава възможност и признава, че съществуват области извън обсега на научното изследване и сред тях би могло да е и „посланието“ на музиката. Това би предопределило скром-

ните резултати от изследванията в тази област. Въпреки това никога няма да стане ясно колко скромни ще са те, ако не се опита. И колкото и скромни да са резултатите от този експеримент на фона на необятния обект на изследване, те стават значителни в сравнение с направеното дотогава, „защото и най-малкото количество е безкрайно повече от нищо“ (Gilman 1892: 73).

Джун Дауни (Downey 1897) продължава линията, начертана от Гилман. В неговия музикален експеримент шест произведения за пиано са изсвирени на живо пред 22 слушатели (седем мъже и 15 жени, само един с музикално образование). Методът, избран от Дауни, е свободни феноменологични описания на впечатленията след всяка пиеса.

В опита на Дауни за обобщение на впечатленията по пиеси отново е заимствана имплицитната идея на музикознанието за „правилно“ и „неправилно“ разчитане на „посланието“ на автора, предадено чрез музикалната форма. От тези позиции Дауни стига до сходно до това на Гилман заключение, че музиката притежава до известна степен определено, точно емоционално съдържание и впечатлението за него е уловено от средния слушател, но с различен интензитет. Изглежда, че формалното съдържание е запълнено изцяло с настроението, асоциациите и темперамента на индивида. Съществуват големи различия в способността на слушателите да получават точни впечатления и на композиторите да ги предават. За да се преодолеят големите индивидуални различия, музиката трябва да притежава крайно силна експресивност. Като цяло основната емоция е уловена, но с различни индивидуални акценти върху различните страни на тази емоция. Различията във възприемането на Дауни тълкува в термините на музикалните умения, индивидуалните различия, предишния опит.

Изследванията на Гилман и Дауни поставят началото на една експериментална традиция в изследването на музиката, използваща свободни описания като метод и реални музикални произведения – като стимулен материал. Съвсем друга тенденция е предприета от Крисчън Хайнлайн през 1928 г. (цит. по Nevner 1935; Crowder 1984). Хайнлайн решава да провери произхода на емоционалните конотации на мажорния и минорния лад в музиката. Основание за това е устойчивото свързване на мажорния лад с радост, а на минорния – с тъга, в западноевропейската музикална традиция.

Тъй като в реалните произведения характеристиките на лада са преплетени с останалите музикални компоненти – като темпо, тембър, динамика, височина на тона и др., – според Хайнлайн те не могат да бъдат източник за надеждни изводи. Затова Хайнлайн решава да използва изолирани музикални стимули: 48 мажорни и минорни тризвучия са изсвирени във вид на акорди във всички тоналности и в различни инверсии. 30 изследвани лица (15 музиканти и 15 без музикално образование) оценяват всеки от акордите, по списък с 15 прилагателни, относително равномерно разпределени между създаващите положителни и отрицателни конотации. Слушателите трябва да изберат едно прилагателно от този списък, което е най-подходящо за акорда. Обработката

на данните е според това, дали изследваните лица са избрали прилагателно с положителна или отрицателна конотация на мажорен или минорен акорд. Мярка за анализ е процентът на „грешни“ отговори, т. е. радостни конотации за минорни акорди и тъжни конотации за мажорни акорди.

Значителният брой „неправилни“ отговори води Хайнлайн до заключението, че конвенционалните конотации просто не работят, когато се използват изолирани акорди (по Crowder 1984). Промяна в силата и височината на тоновете е способна почти напълно да замаскира исторически утвърдените ефекти на двата лада.

Хайнлайн обобщава, че „дълго поддържаното допускане за предполагаемите вътрешно присъщи характери на мажорния и минорния лад трябва да бъде отхвърлено... Ладът, в който е написана композицията, няма особено голямо отношение към чувството, което произведението може да събуди... Стабилното чувство, асоциирано с даден лад, е резултат от музикални упражнения и е чисто интелектуално разграничение“ (Heinlein 1928, цит. по Hevner 1935).

Тези изводи стават обект на критика и емпирична проверка в експериментите на Кейт Хевнър (Hevner 1935, 1936, 1937). Нейният подход предлага една нова, оригинална методология както в използването на стимулен материал, така и в инструмента за описание на музикалните преживявания.

Хевнър (Hevner 1935) очертава методологичните проблеми в експериментите върху експресията в музиката. В реалните музикални произведения отделните фактори са сложно преплетени в цялостната композиция, което изключва възможността да се изолира ефектът на един компонент от останалите елементи. На тази несравнимост между композициите, вариращи по редица компоненти, според Хевнър се дължи несъгласуваността в резултатите, получени в експерименти като тези на Гилман (Gilman 1891) и Дауни (Downey 1897), използващи реални музикални произведения. Другата възможна посока, предприета от Хайнлайн – изолирането на един музикален фактор от музикален контекст, – изключва като валидна методология, тъй като не изследва компонента в истинска музика. Според Хевнър изводите, направени и от двата подхода, са прибързани. Изследването на един музикален фактор е еднакво невъзможно при сравнение на две съвсем различни музикални произведения и при изолиране от музикалния контекст.

За да преодолее недостатъците на двата подхода, Хевнър въвежда следната методология: предварително подбрани музикални произведения се прекомпозират, така че да се получат две версии на една и съща композиция. По този начин изследваният елемент остава в своя естествен музикален контекст, поддържайки всичките си взаимовръзки с останалите музикални елементи. Допускането на Хевнър е, че всяка открита чрез този метод разлика може да бъде приписана на манипулираната променлива. Този метод Хевнър използва за изследване на експресивността на лада (Hevner 1935), на мелодичния контур, хармонията и ритъма (Hevner 1936), на темпото и височината на тона (Hevner 1937).

Музикалните композиции с двете им версии са изсвирени на живо от пианист, когото слушателите не виждат. Слушателите получават сведения за общата природа на експериментите, но нямат представа за специфичната цел. Музикалните програми са внимателно подбрани, така че да предлагат „приятно разнообразие от стилове и характеристики в музиката“ (Hevner 1937: 622). Никой слушател не слуша и двете версии на една и съща композиция.

Отчитайки недостатъците на използваните дотогава методи, Хевнър (Hevner 1936, 1937) създава нов вид изследване, който е по-чувствителен към междуиндивидуалните сходства. Той представлява списък с прилагателни, чийто брой варира в различните изследвания. След всяко произведение изследваните лица подчертават всички прилагателни, които им се струват съответни за описание за чутата пиеса. Следва второ прослушване на десетте пиеси, при което слушателите избират по-подходящото от 16 двойки прилагателни-антоними (методика, която много наподобява създадения по-късно от Osgood (1957) семантичен диференциал).

Същността на инструмента е в това, че прилагателните са обединени в големи групи по сходни конотации. Хевнър обединява прилагателните в осем групи, образуващи кръгова конфигурация в пространството. Прилагателните във всяка група са близки по значение, а съседните групи са сходни, но различни по значение. Разликата между групите нараства стъпаловидно, така че противоположните групи са разположени една срещу друга. В това разположение съвременните изследователи (вж. Gabrelsson & Linström 2001: 230) виждат реализация на един имплицитен дименсионален модел на емоциите, подобен на тези, разработени през 80-те години на XX в.

Резултатите от изследванията на Хевнър (Hevner 1935) показват съгласуваност между оценките на слушателите и исторически утвърдените конотации на мажорния лад с радост и на минорния с тъга. Нещо повече, сравнението на резултатите на изследваните лица с резултатите им по тестове за интелигентност и музикални способности¹ опровергава заключението на Хайнлайн, че устойчивите конотации на двата лада са чисто интелектуални и са резултат от музикалната подготовка. Макар да имат значение, те не се оказват от съществена важност за способността за разграничаване на ефектите на настроението на мажорния и минорния лад.

Новият инструмент за описание на емоционалните конотации и новият метод за използване на стимулен материал позволяват на Хевнър не само да подложи на систематична проверка получените от предходните изследвания резултати, но и да приложи своя подход към нови, неизследвани дотогава музикални компоненти.

---

¹ Тъй като всички изследвани лица на Хевнър са студенти по психология, изследователката предварително разполага с резултатите им по тези тестове.

Различните музикални фактори, изглежда, имат различна тежест в изразяване на музикалното значение, като за най-важни Хевнър определя темпото, лада и тоновия регистър. Хармонията и ритъмът са на втори план, докато за мелодичната линия не са открити систематични резултати.

Изводите могат да бъдат преведени и от гледна точка на отразените емоции. Например тъгата се изразява чрез минорен лад, ниски тонове, бавно темпо и дисонантни хармонии, като ритъмът и мелодията не са от особено значение. Подобни изводи могат да се направят и за другите емоции. Прави впечатление, че понякога едни и същи музикални характеристики отговарят на различни емоционални категории. Този случай подчертава значението на съчетанието между различните характеристики за изразяването на конкретна емоция (Hevner 1937)

Хевнър (Hevner 1937) не отрича, че получените резултати противоречат до известна степен на музикалната литература. Музикалното произведение е комплекс от множество взаимодействащи си елементи и ефектът на всеки от тях не може да поддържа идентичността си в сместа от афективен тон, получена от цялостната композиция. Ефектът на музикалните компоненти не е кумулативен. Имплицитно отчитаща значението на културата и опита звучи нейната уговорка, че усъвършенстването на аудиторите може да промени в крайна сметка резултатите.

Хевнър не пропуска да отчете методологичните трудности на избория от нея метод на прекомпозирането. Много от първоначалните версии отпадат, тъй като звучат немюзикално или се налага да бъдат допълнително преработвани. Манипулирането на няколко фактора едновременно поставя още по-големи затруднения в тази посока и на практика остава неосъществено от Хевнър.

Заклученията на Хевнър не са качествено различни от тези на Гилман и Дауни: „Най-малкото основното настроение, внушено от композицията, е сравнително постоянно и универсално... От друга страна, слушателите се различават значително по специфичните си интерпретации“ (Hevner 1936: 246). Затова Хевнър говори за „гъвкавост“ на музикалната експресивност – експресивността зависи от много фактори вътре и извън музиката. Експерименталните изследвания са средството за определяне на природата и границите на тази „гъвкавост“. Според Хевнър (Hevner 1936) символизъмът в музиката очевидно не е толкова точен, колкото вербалният, но не е и хаотичен. Необичайното единство и стабилност на интерпретациите са доказателство, че значението на музикалното произведение поне на най-общо ниво е разбирано от изследваните лица. Това единство говори за наличие на „систематичен символизъм“ (Hevner 1936) в музикалната експресивност както за кратки теми, така и за цели произведения.

Поставянето на акцента върху систематичността в това единство от междуиндивидуални сходства и индивидуално богатство не е произволен избор на Хевнър. То става възможно именно поради новия инструмент, по-чувствите-

лен към сходствата. Изследванията на Хевнър по този начин поставят началото на поредица експерименти, които се опитват чрез систематично вариране на различни музикални компоненти да дефинират тяхното значение като фактори за музикалната експресивност.

Мелвин Риг (Rigg 1964) заимства от Хевнър кръговия модел на групиране в осем емоционални клъстърта, за да съпостави и обобщи резултатите от тези ранни изследвания. По този начин Риг открива значително сходство в получените резултати за връзка между конкретни музикални компоненти и изразяването на дадена емоция. Риг прави обобщение и от гледна точка на музикалните компоненти, като посочва как различните параметри на тези компоненти повлияват емоционалното възприятие на музиката.

Всички тези експерименти са проведени с фрагменти или цели музикални произведения. Според Риг ефектите върху настроението не могат да бъдат открити в значителна степен в отделните ноти, интервали или акорди, както една дума не може да състави поема (Rigg 1964: 428). Пълните фрагменти също така са по-добри от неакомпанирани мелодии. От друга страна, целите произведения се характеризират с динамични промени в настроението. Затова най-добри резултати се постигат от малки единици истинска музика, вариращи от 4-тактова фраза до около 2-минутен пасаж.

Риг обсъжда предимства и недостатъци на свободните описания и предварително зададените вербални отчети. Ако на изследваните лица се позволи да записват всичко, което им се случва, е възможно резултатите да са толкова разнообразни, че да е трудно да се правят заключения. От друга страна, сходствата между слушателите при свободните описания ще са по-значими от предварително зададените формати. При изборите от списъци с прилагателни вероятността за откриване на сходство е по-голяма и обработката – по-лесна, но откритото сходство може да е страничен продукт от зададените термини (по Gabrielsson & Juslin 2001: 225).

Риг прави разграничение между вътрешни (въплътени в музикалната структура) и външни (отнесени към неща извън музиката) значения. Докато първите са достояние предимно на опитните музиканти, „лаиците“ по-често прибегват до втория тип. При това външните значения могат да се разделят на два подтипа: ефекти върху настроението и конкретни идеи и действия, които се предполага, че музиката предава. След обзора на получените резултати Риг стига до извода, че ефектите върху настроението са ясно установени и съществува високо ниво на съгласие между изследователите относно музикалните характеристики, с които се свързват. Напротив, не съществуват доказателства за твърдението, че музиката е способна да предава точно определени идеи и действия.

Риг поставя и въпроса за възможността за генерализиране на изводите отвъд западната музикална традиция. Представяйки примери и в двете посоки, той подчертава необходимостта от още експериментални доказателства за достигането до по-недвусмислено заключение.

Лаге Ведин (Wedin 1972) доразвива постиженията на Хевнър и Риг. Използвайки въведения от Osgood (1957) функционален модел на семантичното пространство и развитието на неметричните техники за скалиране, той търси дименсиите, в които възприемането на музиката може да бъде описано. Ведин приема (1972) идеята, че въздействието на различните компоненти трябва да се изследва в естествен музикален контекст и подбира 40 фрагмента с дължина 45–60 секунди, представящи разнообразна селекция от музикални стилове и епохи. Ведин съставя списък от 125 прилагателни от емоционален нетехнически характер, използвани за описание на музикалната експресия. Изследваните лица трябва да подберат между 5 и 10 за всеки откъс, които им се струват най-подходящи. Тази процедура е допълнена от няколко процедури по сортиране на прилагателни от най-подходящото към най-неподходящото. В последната сесия 15 музикални експерти са помолени да оценят използваните стимули по редица „музикално-технически“ аспекти като артикулация, темпо, динамика; хармония, ритъм, пулсация, тоналност, лад, тонален регистър, мелодия, стил. Експерименталните сесии продължават между 1,5 и 2,5 часа и изискват особени усилия от страна на изследваните лица.

Чрез метода на неметрично многомерно скалиране Ведин построява групови и индивидуални пространства, структуриращи музикалното възприятие. Основните дименсии в груповото пространство са интензивност – спокойствие, удоволствие – неудоволствие и сериозност – тривиалност. Индивидуалните пространства като цяло се нуждаят от повече дименсии от груповото пространство за описание на преживяванията.

Чрез корелационен и регресионен анализ на получените дименсии и експертните оценки Ведин търси връзка между техническите термини и дименсии. Артикулацията и динамиката детерминират първата дименсия, втората е определена преди всичко от хармонията, ритъма, лада и тоналния регистър, а третата е функция на стила на произведението. Според Ведин първите две измерения са еквивалентни на фундаменталните аспекти на емоционалната експресия изобщо.

Въпреки че резултатите подкрепят подхода на търсене на музикалните корелати на емоционалния отговор, Ведин е съдържан в заключенията си относно възможността за дефиниране и измерване на независимите променливи в музиката. В случая става дума само за сравнение на два типа вербални отговори на музиката. Освен това потенциално значими интеракции между различните „технически“ характеристики на комплексните музикални стимули също са неизбежно пренебрегнати. Въпреки това, следвайки традициите на Хевнър и Риг, Ведин вижда стойността на резултатите си в опита за изследване на всички аспекти едновременно в рамките на истинска музика вместо манипулиране поотделно на всяка променлива.

2. Съвременни подходи, основани на универсалността на музикалната експресивност

2.1. Изследване на връзката между конкретни структурни компоненти и емоционална оценка

Изследванията на Хевнър, Риг и Ведин създават една традиция на търсенето на систематична връзка между компонентите на музикалната структура и емоционалните описания. Тази традиция доразвива идеята, че произходът на емоционалните конотации в музиката може да бъде открит във физическите параметри на музикалните характеристики. В тази посока са разработени редица изследвания, усъвършенстващи инструментите за изследване, методите за анализ, обогатяващи експерименталните данни и възможните обяснения.

Тези изследвания не произлизат от определена теория, а представляват по-скоро един общ методологичен подход, чиито теоретични основания биха могли да бъдат твърде различни. Общото за него е търсенето на директни връзки между компоненти на музикалната структура и емоционална оценка.

По този начин имплицитно е заложено търсенето на произхода на емоционалните конотации във физическите характеристики на музикалните компоненти. Въпреки че този подход не отрича влиянието на културата и обучението, в центъра на неговите интереси са тези фундаментални общи характеристики, върху които по-нататък музикалните традиции, интересите и индивидуалният опит обуславят разнообразието във възприемането и изпълнението на музика. Резултатите от изследванията показват недвусмислено, че съществува значителна междуиндивидуална съгласуваност в емоционалните оценки на музиката в едно хомогенно културно пространство. При това тези оценки се влияят от промяната във физическите характеристики на музикалните компоненти.

Една част от тези експерименти се опитват чрез систематично вариране на различни музикални компоненти да дефинират тяхното значение като фактори за музикалната експресивност сред лица без музикално образование. Характерно за тези изследвания е, че се концентрират върху влиянието на определени музикални компоненти (темпо, лад, мелодичен контур) и на тяхното взаимодействие с емоционалната оценка. Възможността за оценка на относителната тежест на няколко фактора едновременно, което е било невъзможно за Невнер, сега се осъществява за сметка на опростения музикален материал – най-често кратки монофонични мелодии и по-рядко фрагменти от записани произведения. По този начин резултатите на Хевнър намират нов прочит в термините на базисните емоции и на дименсионалния модел на емоциите.

Е. Глен Шеленбърг и колеги (Schellenberg et al. 2000) изследват ефекта на мелодията и ритъма върху възприемането на три базисни емоции: радост, тъга и страх. Освен че представляват базисни емоционални категории, в рамките на западноевропейската музикална култура те са и най-често асоциираните с конкретни музикални произведения. Предварително са подбрани 30 кратки

мелодии (с продължителност около 30 секунди), по десет за всяка избрана емоция. Някои от мелодиите представляват фрагменти от народни песни, други са заимствани от предишни изследвания или са специално композирани. За всеки набор мелодии Шеленбърг и колеги избират различен тембър на синтезатор. За радостните фрагменти е подбран тембър на китара, за тъжните – на цигулка, и за страшните – на орган.

Чрез предварителен тест с 27 изследвани лица се подбират двата най-добри примера за всяка емоция. Тези мелодии са варирани така, че се получават по три нови версии за всяка мелодия – с тонове, равни по височина, с тонове, равни по продължителност, и с тонове, равни по височина и продължителност.

Тридесет изследвани лица, принадлежащи към западноевропейската музикална култура, оценяват получените 24 мелодии (6 мелодии с по 4 версии – оригинална и 3 променени) по 7-степенна скала за съответната емоционална категория. Резултатите показват, че в повечето случаи различията във височината на тона са допринесли за емоционалната оценка. Когато ритъмът е оказал влияние, той е взаимодействал с височината на тона

Шеленбърг и колеги дават различни възможни обяснения на получените резултати. Според едно от тях мелодия и ритъм са независими на началните низши етапи на музикална преработка, но си взаимодействат на по-висшите етапи. Възможно е също емоционалната оценка на музиката да е относително независима от другите форми на музикална преработка (Peretz et al. 1998). Относително по-голямото значение за възприетата емоционалност на мелодията спрямо ритъма (въпреки по-голямата изпъкналост на последния) Шеленбърг и колеги обясняват с характеристиките на западноевропейската музика, при която акцентът се поставя върху мелодията и имплицираната в нея хармония. Слушатели от други култури, в които хармонията е относително по-малко развита, може би обръщат по-голямо внимание на ритмичните, отколкото на тоналните компоненти на мелодията.

В други експерименти Шеленберг и колеги (Husain, Thompson и Scheffner 2002) варират компоненти от изсвирена на пиано Моцартова соната, така че да се получат четири версии, вариращи по темпо (бавно и бързо) и лад (мажор и минор). Изследваните лица слушат само една от версиите и попълват тестове за пространствени умения, будност и настроение. Резултатите оспорват твърденията, че музиката на Моцарт директно подобрява решаването на пространствени задачи, и говорят по-скоро в полза на позицията на авторите, че изпълнението на когнитивни задачи е опосредствано от ефекта на музиката върху будността и настроението. Представянето на задачите за пространствени умения е по-добро, когато лицата са слушали музика в по-бързо темпо и когато музиката е била в мажорен лад. Освен това варирането на темпото е оказало влияние на будността, но не на настроението, докато варирането на лада е повлияло настроението, но не и будността. Този резултат актуализира дименсионалния подход към емоции-

те: различните музикални компоненти селективно повлияват различни емоционални дименсии.

Лиз Ганион и Изабел Перец (Gagnon & Peretz 2003) изследват специфичния принос на темпото и лада и на тяхното взаимодействие върху оценките на мелодии като радостни или тъжни. Те съставят прости мелодии, които осигуряват възможност за строг контрол върху факторите. Съставени са различни експериментални условия. В „изолираните“ условия ладът и темпото са манипулирани поотделно, като са зададени три варианта. Добавянето на целотонната гама помага за изследването на темпото независимо от мажорен или минорен контекст и за сравнението на оценките на ладовете с този „неутрален“, по думите на авторките, лад. Съставени са и „комбинирани“ условия, в които лад и темпо са манипулирани едновременно. В „ковергиращото“ комбинирано условие мажорен лад е съчетан с бързо темпо, а минорен – с бавно, така че параметрите на двата фактора да се съгласуват в предаването на желаната емоция. При дивергентното условие факторите са комбинирани по противоположния начин, така че да предават противоположни емоции. Изследваните лица, немюзиканти, оценяват чутите мелодии по ска̀ла „радостен – тъжен“.

Резултатите показват, че темпото е по-мощната детерминанта за формирането на оценките „радостен – тъжен“. Това надмощие на темпото не е наблюдавано от изследователките в предишните им изследвания с по-сложни музикални фрагменти. Несъответствието с предишните резултати обуславя съдържания тон на изводите: поне когато е систематично оценявано в силно контролирани и опростени условия, темпото се явява като най-очевидната детерминанта на разграничението „радостен – тъжен“. Очевидността на темпото може да бъде свързана със сходните му функции извън музиката. За разлика от него ладът е характеристика, специфична за музиката. Използването на определени интервали е специфично за музиката на западноевропейската музикална култура. Темпото вероятно е по-лесно за преработка и защото всяко едно събитие (нота) носи релевантна информация за него чрез продължителността си, докато ладът изисква използването на по-сложно знание за структурата на тоновете, което не се предава чрез всеки един тон от мелодията. Въпреки това прави впечатление чувствителността на изследваните към ладовите различия, които биха били трудни за чуване не само от немюзиканти, но и от музиканти при неемоционални класификации. Емоционалната класификация на музиката е осъществена надеждно и ефективно сред възрастни хора без музикални познания. Според Ганион и Перец (Gagnon & Peretz 2003) тази консистентност в емоционалните оценки на ладовете в различни популации в рамките на западноевропейската култура говори в полза на хипотезата за съществуване на отделни пътища за емоционална и когнитивна обработка, при което емоционалните преценки отварят достъп до имплицитно знание за лада по-директно от неемоционалните. Структурното съдържание на музиката (сравнено с интерпретацията

и инструментацията) в повечето случаи преимуществено и недвусмислено определя тези емоционални реакции.

Грегъри Уебстър и Катрин Уиър (Webster & Weir 2005) варират четири музикални фрази по три фактора едновременно: лад, текстура и темпо. С два варианта за лад и текстура и три – за темпо, при пълно комбиниране между факторите се получават общо 48 мелодии, които са оценявани от 177 студенти по една контрастна ска̀ла: „радостен – тъжен“.

Резултатите потвърждават най-общо установените тенденции: мажорните, нехармонизирани и бързи мелодии се асоциират с радост, докато срещуположните характеристики на факторите се свързват с тъга. Въздействията на факторите обаче не са независими и съществуващите взаимодействия понякога променят тенденциите на отделните фактори. За разлика от повечето други изследвания Уебстър и Уиър откриват значимо влияние на индивидуалните различия като пол и музикална подготовка: жените дават по-тъжни оценки на минорен лад и бавно темпо, а лица с малко музикална подготовка – по-тъжни оценки на хармонизирана музика. Друг интересен резултат е получен след факторен анализ на резултатите – изведени са един позитивен („весел“) и един негативен („тъжен“) фактор, които са обособени като отделни дименсии. Този резултат се разглежда като аргумент в полза на отправената от Улрик Шимак (Shimmack 2001) критика срещу представянето на семантично противоположните единици като взаимно изключващи се категории и говори за по-голямата уместност на използване на монополярни независими ска̀ли.

Варирането на отделни компоненти в различни комбинации не е единствената възможна стратегия за изследване на влиянието им върху музикалната експресивност. Друг метод е сортирането на относително голям набор от разнообразни музикални фрагменти. Получените класификации се съпоставят с музикалните характеристики на фрагментите.

Марко Коста и колеги (Costa et al. 2004) използват тази стратегия, за да изследват връзката между статистическата честота на поява на различните интервали в мелодията и съответните изразени емоции. Те избират фрагменти от 51 тонални и атонални музикални произведения, от които е използвана само мелодичната линия. Факторите темпо и тембър са поддържани постоянни с цел елиминиране на тяхното влияние. Мелодиите са анализирани предварително със софтуер за честота на интервалите, които са разпределени в 14 категории. Двадесет и девет лица без музикално образование оценяват мелодиите по 10 ска̀ли от семантичен диференциал. Факторният анализ разпределя оценките в четири фактора: оценка, естетическо съждение, активност, сила. Резултатите от регресионен анализ сочат, че разпределението на интервалите е добър предиктор за всички фактори освен оценка (съставен от ска̀ли като „радостен – тъжен“). Ладът е най-добър предиктор за този фактор. Коста и колеги представят и връзките между конкретни интервали и факторите: мелодии, оценени като приятни, съдържат повече перфектни кварта и по-малко

увеличени кварта; активността се свързва с интервали като малка секунда, увеличена кварта и интервали, по-големи от октава; силата се предава от интервали като унисон и октава. Според Коста и колеги анализът на статистическите характеристики на мелодиите е ефикасен метод за класификацията на емоционалната експресия.

За да преодолеят ограниченията на вербалните определения, Емануел Биган и колеги (Bigand et al. 2005) използват метода на свободни класификации за групиране на музикалните фрагменти. Те изследват влиянието на музикалните умения и продължителността на фрагментите върху възприетата емоция. Изследваните лица (музиканти и немусиканти) сортират в групи според емоционалното им сходство представени на PowerPoint 27 музикални фрагмента. Групиранията са трансформирани и анализирани чрез методи на многомерно скалиране, които извеждат триизмерно пространство с първи две дименсии будност и емоционална оценка.

Биган и колеги обобщават резултатите в няколко посоки. Категоризирането на музикалните откъси на базата на емоционалното преживяване не зависи от обикновените критерии на музикална категоризация (повърхностно сходство, стил, инструментация) – емоционалното преживяване може би съответства на най-абстрактното ниво на музикална категоризация. При това емоционалните категории са релевантни на музикалното преживяване, но не могат напълно да обхванат описваните преживявания, което аргументира използването на мулти-дименсионалния подход в тази област. Емоционалните отговори на музиката са много стабилни интра- и интериндивидуално и са много слабо повлияни от продължителността на фрагмента – една секунда от музикално произведение съдържа достатъчно знаци за емоционална оценка. Вероятно западните слушатели са интернализирали чрез самото излагане на западна музика, начина, по който определени признаци се комбинират, за да предадат специфични емоции. Тази комбинация е кодирана така, че много кратък музикален откъс е достатъчен за слушателите, които вероятно съчетават наличните в структурата и изпълнението знаци с предишните си емоционални преживявания, породени от тези знаци. Емоционалните отговори на музиката не зависят силно и от музикалните умения. Сходството в оценките на музиканти и немусиканти води Биган и колеги (Bigand et al. 2005) до предположението, че съществува имплицитно ниво на преработка, което е общо за всички слушатели.

Не всички изследвания откриват търсените връзки между музикални компоненти и емоционални описания. С особена сила това се отнася за изследвания, които проверяват силните версии на твърдения от музикознанието за възможността определени музикални компоненти да бъдат разбирани универсално и еднозначно от слушателите, както за способността на слушателите да разберат „посланието“ на автора.

Тимъти Махер (Maher 1980) решава да провери емпирично широко споделяното схващане, че всеки интервал има свой специфичен емоционален ефект.

Той разработва специален метод за генериране на интервали, така че да се изключат други фактори като честоти на обертонове и др. 14 генерирани по този начин интервала са слушани от 16 студенти, немужиканти, които трябва да ги оценят по 11 скали от семантичен диференциал. Някои от интервалите наистина имат диференцирано психично въздействие, което е сходно с популярните схващания. Въпреки това 7 от 14-те интервала въобще не са разграничени един от друг по никоя от дименсиите. Резултатите сочат, че интервалите от минорна терца до мажорна секста не са разграничени по никоя от изведените дименсии. Частична подкрепа намира само разделянето на интервалите в термините на консонанс – дисонанс. Според Махер, въпреки че музикалният интервал може да повлияе психологичния отговор, популярната позиция, че всеки интервал има уникален ефект, не намира емпирична подкрепа.

София Каминска и Дженифър Ууд (Kaminska & Wood 2000) се насочват към теорията на Куук (Cooke 1959, цит. по Kaminska & Wood 2000), в която са изведени 16 „базови музикални термина“, носещи конкретно значение, което може да бъде преведено във вербални изрази. Каминска и Ууд свеждат 16-те вербални описания до 4 биполярни скали и предлагат на изследваните лица да оценят базовите музикални термини по тях.

Въпреки че някои линии съответстват на предсказанията по Куук, други не съвпадат. Единствената недвусмислена подкрепа е по дименсията радост – печал. Вероятно другите дименсии изискват по-високо ниво на музикални познания, каквито изследваните лица нямат. Факта, че някои емоционални дименсии се улавят по-лесно в мелодичните линии, Каминска и Ууд тълкуват в термините на базовите емоции, които са също така най-ясно репрезентирани и най-лесни за предаване.

По този начин, без да го отричат изцяло, Каминска и Ууд опровергават силната версия на схващането за наличие на музикални характеристики, които са консистентно асоциирани с конкретни емоции до степен да служат за код, предаващ намеренията на композитор към слушателя. Ако музиката служи за код за комуникация на емоции, декодирането на емоционалното значение в музиката би трябвало да е независимо от музикални умения и тренировка. В действителност по-вероятно е да има взаимодействие между възприятие, емоция и музикално усъвършенстване. По-базовите кодове са общи, по-специфичните зависят от музикалното образование и в този смисъл са придобити.

Изследвания като тези на Махер и на Каминска и Ууд показват, че директните преводи между музикален и вербален език са, ако не невъзможни, то поне преждевременни. Според Каминска и Ууд музиката не е била под същия еволюционен натиск като езика, затова тя е все още на ранен стадий в еволюционната си история, което предполага по-скоро стадий на иконичен или „ехоичен“ символизъм, отколкото по-развит стадий на произволни връзки между звуци и когнитивна репрезентация. Връзките между музика и извънмузикални събития не са толкова очевидни и недвусмислени, колкото би се искало на

музиколозите и колкото вероятно изглеждат на хора с класическа музикална подготовка. Колкото по-конкретно е нивото на съпоставка, толкова по-голяма е вероятността дадено твърдение да бъде опровергано. Пример за това е експерименталната проверка на разбирането на „посланието“ на автора от страна на слушателите.

Владимир Конечни (Konечni 1984) се фокусира върху твърденията на композитори и критици за музикалната форма като носител на „посланието“ на автора. Той решава да провери тези твърдения, като използва 5 произведения на Бетовен. Освен оригиналните версии са съставени алтернативни, в които частите са разбъркани. Изследваните лица, немужиканти, слушат различни версии на произведенията и ги оценяват по скала за харесване и познатост. Оказва се, че само когато има крайна модификация в поредността на действията и само когато оригиналът е представен първи, съществува разлика в предпочитанията. В действителност, колкото и да харесват дадено музикално произведение, хората често не разбират имплицитното музикално послание, което се съдържа в поредността на действията на музикалната пиеса.

Това заключение е проверено в неговата крайна форма от Барбара Тилман и Еманюел Биган (Tillman & Bigand 1996). Те сегментират три пиеси за пиано до фрази с продължителност няколко секунди и след това свързват частите в обратен ред, създавайки алтернативна версия на произведенията. По този начин глобалната структура е разрушена, но повърхностните характеристики в рамките на малките единици са запазени. 40 немужиканти слушат така създадените версии заедно с оригиналните произведения и ги оценяват по 27 скали семантичен диференциал. Въпреки че различните произведения са описани по различен начин, не се наблюдава значима разлика в описанията на версиите на едно и също произведение. Тилман и Биган правят заключението, че структурните отношения, които съществуват отвъд малките единици, не допринасят съществено за музикалната експресивност и възприетата свързаност за лица без музикално образование. Цялостната музикална структура следователно има твърде слаб ефект върху музикалната експресивност. Кратки фрагменти (дори с дължина от три секунди) носят достатъчно информация за определяне на специфичната експресивност (срв. с Bigand et al. 2005; Peretz et al. 1998). Цялостната форма почти не носи допълнително информация в това отношение.

Тези изследвания показват доколко зависими от конвенциите на музикалната култура могат да са някои непроверени, но широко споделяни в музикалните среди положения и колко независимо от тях може да протича реалното възприемане на музиката. Прави впечатление, че колкото по-конкретно е нивото на търсене на връзка между музика и емоционално описание, толкова по-уязвимо към експериментално опровержение е издигнатото твърдение. Очевидно директните преводи от музика към реч са невъзможни.

По този начин експериментите, търсещи директни връзки между различни компоненти на музикалната структура и преживяването на слушателя, по-

казват, че вероятно някои компоненти – като темпо, динамика, лад – се улавят и интерпретират с по-голяма консистентност и са по-независими от музикалния опит и предпочитания на слушателите, докато други – като музикалната форма – са много по-силно обусловени от обучението в определена музикална традиция. Най-често използваните емоционални определения в музиката са тези на радост и тъга, което актуализира едновременно категориалния подход на разглеждане на базисни емоции и дименсионалния подход на различните емоционални измерения.

Фактът, че определени аспекти от музикалната структура се описват консистентно дори сред лица без музикално образование, актуализира хипотезата за съществуване на перцептивни универсалии в музиката. Хомогенното културно пространство, в което са проведени тези изследвания, обаче не позволява да се отхвърли алтернативната възможност тези асоциации да са заучени в рамките на културата. Теоретичният еkleктизъм на изследванията не може да доведе до пряк отговор на въпроса за произхода на откритите връзки. Няколко подхода се опитват да предскажат и обяснят резултатите от изследванията от по-ясни и единни теоретични позиции: невропсихологичният, психофизичният, функционалистичният и когнитивният.

2.2. Невропсихологичен подход: музикални преживявания и мозъчни структури

Изабел Перец и колеги (Peretz et al. 1998) провеждат поредица от невропсихологични изследвания, в които съобщават за съхранение на емоционалните отговори на музиката на фона на тежък дефицит в преработката на музиката след мозъчна увреда при немусикант. В тези експерименти авторите представят 32 фрагмента от класически произведения, трансформирани по лад и темпо. Резултатите по задачите за емоционална оценка не отчитат разлика в оценките на пациентката и контролните изследвани лица при очевидна разлика между изпълнението на когнитивни музикални задачи. Според резултатите емоционалните оценки са забележително консистентни и надеждни интра- и интерсубективно и резистентни на мозъчна увреда. Перец и колеги смятат устойчивото влияние на модификациите на темпо и лад върху оценките „радостен – тъжен“ за показател, че това разграничение не е резултат от интерпретация на слушателя, а е по-скоро детерминирано от структурата на избраните произведения. Изпълнението не е от толкова голямо значение. Освен това тези оценки са мигновени, още със самото начало на музиката – сякаш емоционалният характер на цялото произведение е детерминиран още от първия звук (вж. и Bigand et al. 2005). Разпознаването на емоциите е по-мигновено от разпознаване на идентичност, въпреки че и двете, изглежда, стават без усилия и без съзнателно разсъждение. Емоционалната интерпретация на музиката е продукт от невроанатомичното устройство. Нещо повече – съхранената способност за афективна обработка на музиката може да се използва като ком-

пенсаторна стратегия при нарушени когнитивни функции (Peretz 1996). Тези резултати подкрепят хипотезата за различни пътеки на преработка на афективната и когнитивната информация (Kunst-Wilson & Zajonc 1980).

2.3. Психофизичен подход: музикална психоакустика

Робърт Краудър (Crowder 1984, 1985a 1985b) предлага един по-различен подход към търсенето на универсални описания на музикалните компоненти. За теоретична основа той използва музикалната акустика, по-конкретно – теорията за консонанса и дисонанса на Херман фон Хелмхолц (Helmholtz 1877, цит. по Crowder 1984). Търсенето на систематични връзки между акустични характеристики и емоционални оценки води до използването на психофизични методи за емпирична проверка на теоретично изведените универсални психоакустични правила, които определят възприемането на музиката.

За тази цел Краудър концентрира изследванията си върху конотациите на мажорния и минорния лад поради техния уникален статут в западната музикална традиция: на фона на общата липса на „точно“ значение в музиката конотациите на мажорния лад с радост и на минорния – с тъга, се характеризират с особена устойчивост и междуиндивидуална съгласуваност.

Музикалната акустика предлага логично обяснение на свързването на тези конотации с поредицата от обертонове. В известен смисъл чуваме мажорно тризвучие всеки път, когато слушаме отделен тон. Понижената минорна трета степен, напротив, е много по-назад в редицата от обертоновете и Хелмхолц я е разглеждал като особен случай на дисонанс.

От друга страна, възможно е тези конотации да са резултат единствено от културно обусловена конвенция. В реалните музикални произведения двата лада са съчетани с различни комбинации от други музикални аспекти, което изключва възможността за директно потвърждаване или отхвърляне на хипотезите за произхода на тези конотации. В този смисъл премахването на музикалния контекст би могло да лиши ладовете от техните конотации и да даде аргументи в полза на историческата обусловеност.

Експериментът на Хайнлайн (Heinlein 1928, цит. по Crowder 1984) привидно потвърждава хипотезата за външното приписване на емоционални оценки, които не са вътрешно присъщи на музикалните характеристики. Направеният от Краудър (Crowder 1984) повторен анализ на данните от този експеримент обаче говори срещу изводите, направени от Хайнлайн – „не може да има и най-малко съмнение, че както за опитни, така и за неопитни слушатели изолираните акорди, изсвирени в случаен ред и извън всякакъв музикален контекст, произвеждат конотативни оценки, съответстващи на конвенционалното измерение радостен – тъжен, колкото и Хайнлайн и невнимателните му читатели да са твърдели обратното (...) Хайнлайн трябва да е имал много силно предварително пристрастие към позицията, че не съществува нищо вътрешно афективно по отношение на мажорните и минорните акорди... Правилото му

за умозаключение вероятно е било, че щом даден принцип не предсказва всеки индивидуален резултат, то той е погрешен“ (Crowder 1984: 5–6).

Така според Краудър експериментите на Хайнлайн в действителност представят емпирично доказателство, че конотациите на лада устояват на де-контекстуализацията. Това дава основание на Краудър да използва изолирани от музикален контекст стимули и методи на психофизични оценки в търсене на връзката между хармоничните и афективните механизми.

Краудър (Crowder 1985a) предприема серия от такива експерименти за дискриминация, идентичност и назоваване след сравнение с еталон. Стимулният материал се състои от тризвучия (съставени от синусоидални вълни), вариращи в девет равномерни стъпки от чист минор към чист мажор. Психофизичните криви при назоваването „мажор/минор“ са твърде различни, като се наблюдават най-общо два типа: платовиден (липса на разграничаване) и стръмно растящ (признак за добро разграничаване). Изследваните лица обаче нямат проблеми с възприемането на две тризвучия като идентични или различни.

Индивидуалните различия в психофизичните криви Краудър обяснява с факта, че хармоничният език в музиката е познат само на лица с музикална подготовка. Освен това използването на синусоидални вълни може да е попречило на слушателите да използват алтернативни методи за разграничаването между мажор и минор, обясними в термините на Хелмхолц за комбинационните тонове.

Дисонансът според Хелмхолц е чисто хедонистично измерение: тоновете, които са в сложни съотношения, създават дразнещо, неприятно усещане. Това дава основание на Краудър (Crowder 1985b) да потърси по-директен път за различаване на двата лада – чрез афективните конотации. В термините на психофизиката неговата хипотеза е, че ако съществува афективно опосредстване на разграничаването между мажорен и минорен лад, то оценките „радостен – тъжен“ са директни и може да имат по-стръмни психофизични функции от интелектуалните оценки „мажор – минор“. Резултатите обаче не показват разлика в успешността на дискриминация чрез назоваване „мажорен – минорен“ или „радостен – тъжен“. По-интересно е откритието, че изследваните лица реагират съвсем различно, когато са помолени да оценяват, доколко тризвучията им звучат приятно. Графиките на тези оценки са U-образни, т. е. най-малко се харесват тризвучията, които са най-далече от правилните, равномерно темперирани хроматични тонове, вероятно поради усещане за „фалшивост“. Това според Краудър говори, че афективните оценки не могат да бъдат сведени до една обща оценъчна дименсия с отрицателен полюс на единия край и положителен – на другия. В този аспект резултатите оспорват хипотезата на Хелмхолц, че минорните тризвучия звучат дисонантно и затова предизвикват реакция на дистрес. Това може да е бил механизъмът, по който конотациите на мажора и минора първоначално са възникнали (преди епохата на равномерно темперирание). Все пак съвремен-

ните слушатели правят разграничение между измеренията „весел – тъжен“ и „приятен – неприятен“ (Crowder 1985b).

Експериментите на Краудър оправдават използването на изолирани от контекст стимули за обяснение на въздействието на различните музикални компоненти. Краудър (Crowder 1985a) смята, че въпросът за музикалния контекст трябва да се разглежда емпирично, а не като догма – само чрез деконтекстуализация и след това последователна реконтекстуализация на музикалните елементи може да бъде открито нивото, на което действа даден фактор. Краудър превежда своите резултати като доказателство за продуктивността на този подход.

2.4. Функционалистичен подход: еволюционен смисъл на психоакустичните кодове

Универсалността на психоакустичните параметри може да бъде разглеждана освен от гледна точка на тяхното физическо съдържание също и от гледна точка на тяхното еволюционно значение. Такъв подход към универсалните музикални параметри предприемат защитниците на функционалистичната перспектива в разглеждането на музикалната експресивност.

Основно за тази теория е допускането, че в речта и музиката действа общ механизъм за детекция на емоционалните акустични признаци. Клаус Шерер и Джеймс Ошински (Scherer & Oshinsky 1977) са сред първите, които допускат, че подобно на механизмите, постулирани при лицевата експресия, съществуват вродени невромускулни програми за вокална експресия и вродени слухови детектори за „автоматично“ декодиране, които са физиологично основани и филогенетично наследени, а не културно заучени сигнализиращи патерни. Съществуването на такива „автоматични“ декодиращи способности би могло да бъде проверено чрез изследване на животни, други култури, малки деца. Разбира се, не само акустичните знаци, но и когнитивното заключение влияят върху приписването на емоции. Затова наличието на общи базови механизми не противоречи на нарастващото с възрастта и социализацията майсторство в декодирането, както и на разликите между различните културни норми.

Шерер и Ошински използват електронно синтезирани редици от по осем тона. Това позволява систематичното манипулиране на музикални аспекти като амплитуда, височина на тона, тонален контур, вариация на тоновете, филтрация, тоналност, ритъм темпо. Получените 188 стимула са разпределени в четири групи изследвани лица (48 студенти по психология), като всяко изследвано лице слуша 55 редици. Форматът на отговор включва три скали, съответстващи на основните дименсии на конотативното значение (Osgood et al. 1957): удоволствие – неудоволствие, активност – пасивност и сила – слабост, както и дихотомни отговори за оценка, дали чутата редица изразява или не емоциите гняв, страх, скука, изненада, радост, тъга, отвращение.

Получените резултати могат да бъдат обяснени до голяма степен от варирането на акустичните знаци. Различните параметри на акустичните знаци се

свързват с различни емоционални категории и някои от знаците са по-релевантни за даден тип емоция, отколкото за друг. Подобно на Риг и Хевнър преди тях Шерер и Ошински стигат до извода, че от всички акустични параметри темпото е най-мощният предиктор за емоционалния отговор, особено за емоции като скука, тъга, радост.

Въпреки че използват синтезирани тонове, Шерер и Ошински манипулират тези акустични знаци, които са ключови и за вокалната експресия на емоции. Затова откритото силно влияние на манипулирането на акустичните параметри върху приписването на емоции дори от страна на немусиканти дава основание на Шерер и Ошински да говорят за съществуването на общ вокално-акустичен механизъм за произвеждане и разбиране на емоциите във вокализацията и в музиката. Консистентността на резултатите дори за толкова кратки и относително изкуствени стимули показва, че минимален набор от акустични знаци е достатъчен за комуникация на основните емоционални дименсии.

В своя съвременен вариант функционалистите се фокусират върху предаването на експресивното намерение от изпълнителите върху слушателите. Наличието на межкултурни сходства в закодирането и декодирането на определени вокални експресии за тях е аргумент за съществуване на вродени „мозъчни програми“ (Juslin 2001). Те превеждат своята позиция в термините на музикознанието чрез теорията на музиковеда Сюзън Лангер (цит. по Gabrielsson 1995). Според тази теория съществува изоморфизъм между структурата на емоциите и структурата на музиката. Изследователите уточняват, че принципът за изоморфизъм е приложим за всички нива – от цялостната музикална форма до микроструктурата на музикалното изпълнение. Така според съвременните функционалисти музикалният изпълнител е способен да предава емоции на слушателите чрез използването на същия акустичен код, използван във вокалната експресия. Разбира се, те приемат, че едва ли тази връзка е единственият фактор в основата на музикалната експресивност. Тяхната хипотеза, изразена в позицията на Патрик Джъслин (Juslin 2001), е, че съществува „иконично сходство“ между двата вида експресия на емоции, което е приложимо предимно за онези аспекти от музиката (като темпо, сила, тембър), които изпълнителят може да контролира по време на своето изпълнение, докато други аспекти (например тоналност) са уникални за музиката. Възможностите на съвременните технологии за визуализация на физическите параметри на микроструктурно ниво позволяват да се правят точни оценки на връзките с възприетите емоционални конотации. Другата основна мярка за проверка е доколко слушателите разпознават експресивното намерение на изпълнителите.

Алф Габриелсон (Gabrielsson 1995) предлага на различни музиканти да изсвирят кратки монофонични мелодии. Всяка мелодия трябва да бъде изсвирена в различни версии, така че да изразяват различни емоции: радост, тъга, тържественост, гняв, нежност и без експресия. Изпълнителите имат право да променят всичко освен тоновете височини. Използването на визуализационни

техники позволява анализа на различни аспекти от изпълнението като метрика, артикулация, сила и атака и варирането на техните параметри при експресията на различните емоции. Например радостните версии са изсвирени по-бързо от тъжните, нежните и тържествените. „Сърдитите“ версии са изсвирени най-силно, нежните – най-тихо. Легато се използва предимно при нежните версии, докато за радостните и тъжните се наблюдават големи вариации. Това поставя въпроса и за приложимостта на конкретен аспект на изпълнението за придаването на конкретна емоция.

Данните от експеримента на Габриелсон са допълнени от изследването на Габриелсон и Джъслин (Gabrielsson & Juslin 1996), в което втора група изследвани лица слушат изсвирените мелодии и ги оценяват по съответните емоции. И това изследване ясно показва, че експресивното намерение има значителен ефект върху параметрите на изпълнение. Като цяло изпълнителите успешно предават емоциите на слушателите, въпреки че съществуват индивидуални различия между изпълнителите в степента и използваните средства. Различните инструменти са в различна степен годни за изразяване на различните емоции – всеки инструмент има своите възможности и ограничения по отношение на експресивните средства. Всяка емоция може да бъде изразена чрез различна комбинация от наличните физически променливи.

Ерик Линдстрьом (Lindström 2003) прави опит да съвмести двете тенденции – на изследване на музикалната структура и на изследване на изпълнението – в серия от експерименти върху относителната роля и взаимодействието на тези два аспекта за емоционалната експресия в кратки редици от тонове. В основата на експериментите стои хипотезата, че някои тонове, важни в тонално отношение, са важни и за предаването на специфични емоционални изрази и че тези тонове може да бъдат акцентирани чрез музикалната структура или чрез изпълнението. Линдстрьом съставя прости поредици от по три ноти, предхождани от мажорен или минорен акорд. Определени ноти, които са счестени за важни, са манипулирани по отношение на структурните акценти (мелодични, метрични и ритмични) и изпълнените акценти (сила, артикулация и атака). Резултатите показват, че акцентите върху тонове, важни за идентифицирането на мажорен или минорен лад, повлияват възприемането съответно на радост или тъга, докато акцентът върху носеща напрежение нота се асоциира с гняв. На по-общо ниво получените данни говорят в полза на заключението, че дори при толкова прост музикален материал съществуват взаимодействия между музикалните характеристики, взаимодействия между „какво“ и „как“ да се свири. Линдстрьом допуска, че могат да бъдат открити оптималните комбинации между различните акценти за различни емоционални експресии.

Габриелсон и Джъслин (Gabrielsson & Juslin 1996) очертават границите на своите изводи: интуитивната основа при подбора на стимулен материал не може да отчете пряко влиянието на музикалната структура. Също така в реална ситуация експресивното намерение на изпълнителя може да не е експлицит-

но. Не на последно място, вербалните определения често са амбивалентни и музикалните пиеси не могат да се опишат чрез тях. Въпреки това резултатите са недвусмислено доказателство в полза на използвания модел на кодирането на емоциите в изпълнението и декодирането им от слушателите.

2.5. Когнитивен подход: йерархични модели и вътрешни репрезентации

Невропсихологичният, психофизичният и функционалистичният подход търсят пряката връзка между физическите параметри на музикалните стимули и емоционалния отговор на слушателите. Когнитивният подход към музикалната експресивност избира по-индиректен път. Когнитивните изследователи (Krumhansl 2002; Sloboda 1991a) търсят връзката посредством абстрактни модели на йерархична организация на музикалните произведения, които имат за цел да обяснят и предвидят емоционалния ефект.

Най-често използваните обяснителни модели са генеративната теория за тоналната музика (Lerdahl & Jackendoff 1983, цит. по Krumhansl 2002, вж. също DeBellis 1999) и моделът на музикалните очаквания (Meyer 1956, цит. по Sloboda 1991a, b; Narmour 1990, цит. по Krumhansl 2002). В тези модели „значението“ на музиката се разглежда като опосредствано чрез йерархично структурирани вътрешни репрезентации на музикалната структура. Формирането на тези репрезентации е резултат от интернализация на музикалната „граматика“, която се осъществява на две нива: базисно, което протича несъзнателно, като резултат от израстването в определена музикална традиция, и специфично, изискващо съзнателни усилия и характерно само за подготвените музиканти.

Ако съществува йерархична структура, то използването на изолирани музикални компоненти или твърде кратки мелодии не може да бъде източник на валидни изводи, тъй като тези изкуствено опростени стимули не са релевантни на сложността на изследвания феномен (Krumhansl 2002; Schubert 2001, 2004; Sloboda 1991a, b, 1998; Waterman 1996). Следователно в рамките на когнитивния подход единствено чрез изследване на реална музика, в цялата ѝ сложност на взаимодействие между елементите на различни нива, е възможно адекватно обяснение на музикалната експресивност. Атаките срещу „атомистичния“ (Schubert 2004) подход издигат необходимостта от изследване на реална музика в реални условия, което е въпрос не само на когнитивна сложност, но и на екологична валидност.

Използването на цели музикални произведения като стимулен материал води и до въпроса за използваните инструменти на изследване. Неудовлетворени от статичните асоциации между глобалните аспекти на музикалната структура и общото настроение в музиката, тези изследователи разработват методи, чувствителни към по-прецизното описание на музикалните структури, предизвикващи емоции, с отчитане на тяхната количествена и качествена промяна във времето. Най-широко използваният инструмент е „продължителното/ непрекъснатото измерване“ (continuous measuring), при което изследваните лица

отчитат промяната в емоцията в течение на музикалното произведение. Този метод улавя динамичните аспекти на музикалната структура и емоциите, обясними в термините на напрежение и отпускане и свързаните с тях музикални очаквания. Именно уловените от слушателя динамични промени в музикалната структура са предшественици на музикалните емоции.

Карол Крумханзел (Krumhansl 2002) смята, че ретроспективните оценки за музикалните фрагменти не могат да отчетат динамиката на процесите, протичащи при слушане на музика. В своите експерименти Крумханзел използва фрагменти, подбрани да предават радост, тъга и страх според структурните си характеристики. Слушателите трябва да наместват позицията на компютърен индикатор, като отразяват промяната на нивото на дадена емоция по време на слушане. Друга група изследвани лица оценяват със същия метод нивото на напрежение. Оказва се, че напрежението корелира най-силно с оценките за страх, но също и с оценките за радост и тъга. В този смисъл напрежението е качество с поливалентна природа. Крумханзел показва и как един конкретен модел на йерархична организация на музикалните събития в тоналната музика (Lerdahl & Jackendoff 1983, цит. по Krumhansl 2002) може да обясни получената крива на напрежението.

Крумханзел изследва възможностите и на друг когнитивен модел – модела за реализирането на импликациите (Narmour 1990, цит. по Krumhansl 2002: 46). Според този модел мелодичните очаквания се управляват от общите принципи на перцептивна организация, смятани за универсални. Крумханзел решава да провери това твърдение чрез използване на музикален материал и слушатели от различни музикални култури. Изследванията като цяло потвърждават този модел. Крумханзел прави заключението, че определени психологични принципи на очакване са общи, но различните музикални култури ги оформят по свой уникален начин, което обяснява откритите вариации в прилагането на принципите.

Трета линия на изследване, в която работи Крумханзел, е търсенето на кросмодални връзки между различните невербални форми на експресия. В серия от експерименти тя използва специално разработена хореография на мену-ет от Моцарт. Едната група изследвани лица гледа само танца, другата слуша само музиката, а третата слуша музиката и гледа танца. Оказва се, че оценките на трите групи за емоционалния характер на стимулите са твърде сходни. Анализът на музика и танц позволява да се изведат някои характеристики, носещи общи емоционални качества, като темпото в музиката и танца, мелодичните и хореографските жестове, степента на симетрия. Тези резултати говорят в полза на идеята, че не само съществуват универсални измерения за описание на емоционалните преживявания, но и различните невербални форми на експресия може би имат общи емоционални характеристики.

Мич Уотърман (Waterman 1996) използва метода на продължително измерване, като иска от изследваните лица да натискат бутон всеки път, когато „почувстват нещо“ в набор от фрагменти от класически произведения. Оказва

се, че опитните и неопитните слушатели не се различават по количеството на своите емоционални реакции. Нещо повече: слушателите откриват емоционално заредените събития в музикалния фрагмент. Тези моменти се оказват стабилни във времето, което говори в полза на позицията, че специфични музикални структури consistently предизвикват реакция у слушателите.

Разглеждайки недостатъците на „атомистичните“ подходи, изследващи музикалните компоненти изолирано, извън музикален контекст, Емери Шуберт (Schubert 2004) признава в същото време и ограниченията на метода на продължително измерване. В своя първи вариант този метод отчита динамичните промени само в едно, недиференцирано измерение, чиято връзка с конкретни емоции не може да бъде ясно установена. Шуберт (Schubert 2001, 2004) предлага подобряване на методологията на непрекъснатото измерване на емоциите чрез въвеждане на двуменсionalно емоционално пространство, определено от измеренията будност и оценка. Тя проверява тази методология в свое изследване, където използва за стимулен материал музикални пиеси от епохата на Романтизма. Тази епоха е специално подбрана поради голямото вариране на емоционалния тон в рамките на една пиеса. Променливите от музикалната структура (динамика, темпо, мелодичен контур, текстура, тембър) са използвани като предиктори на оценка и будност в регресионни модели. Според резултатите динамика и темпо са добри предиктори за измерението будност, но факторът динамика доминира. Мелодичният контур влияе на дименсията оценка, докато за текстура и тембър не са открити консистентни връзки. Тези резултати представят непрекъснатото измерване като обнадеждаващ метод в търсенето на връзки между променливите в музикалната структура и динамиката на емоционалния отговор.

Джон Слобода (Sloboda 1991a) оспорва релевантността на вербалните определения като инструмент за изследване на музикалните емоции. Според него в основата на този тип оценки могат да стоят съждения, основани на конвенционални характеристики, без действително преживяване на емоции. Слобода се насочва към свободни ретроспективни описания на изследваните лица.

В подобно изследване Слобода (Sloboda 1991a) предлага на изследваните лица да опишат спомени от първите 10 години от живота си, свързани с музиката по какъвто и да е начин. 41 от 113 изследвани лица разказват за значимо емоционално преживяване, свързано с някакъв аспект от самия музикален звук. При останалите емоционалният тон на преживяването е свързан с контекста. По данните на Слобода продължителното ангажиране с музиката е свързано повече с първия тип реакции, което е интересен намек за съществуване на вътрешна разлика между музиканти и немюзиканти. Това разграничение стои в основата и на разделянето на вътрешни и външни източници на емоция в музиката (Juslin & Sloboda 2001).

Резултатите от този експеримент са и косвено доказателство за хипотезата, че различните емоции, свързани с музиката, се появяват на различна възраст. Те говорят за фундаментална промяна в емоционалното преживяване

на музиката между шестата и осмата година – период, който съвпада с развитието на чувствителност към тоналността и останалите аспекти на музиката. Според Слобода появата на учудването като реакция на музиката е възможна само след интернализирането на имплицитната граматика на музикалния език.

В друго свое изследване Слобода иска от изследваните лица да опишат най-значимите си емоционални преживявания с музиката. Според резултатите най-често срещаните фактори за слушане на музика са промяна на отрицателно настроение или интензификация и освобождаване на съществуващи емоции. Sloboda вижда развитието на този подход в свързването на емоциите в музиката с когнитивните теории на емоциите като тази на Ortony (разделяща когнитивните корелати на емоциите на събития, извършители и обекти), както и в търсенето на извънмузикални ситуации, в които хората изпитват емоции, сходни с тези при слушане на музика.

Слобода (Sloboda 1991b) съставя въпросник, в който изследваните лица трябва да изброят до три музикални произведения, при слушането на които са изпитали характерни физиологични реакции (като плач, буца в гърлото, настръхване). Изследваните лица трябва да отговорят и доколко стабилно е възникването на подобна реакция, колко често възниква, както и да се опитат да локализируют точното място в произведението, при което възниква.

От 500 изпратени въпросника са попълнени само 83. Донякъде това може да бъде обяснено с трудността на въпросника. От друга страна, възможно е някои хора да не изпитват такива реакции на музиката. Въпреки това попълнените въпросници дават информация, която може да бъде обобщена в термините на връзка между конкретни музикални похвати и физиологични емоционални реакции. Например сълзите са най-често предизвикани от мелодични аподжатури, а настръхванията – от внезапна смяна в хармонията. За Слобода важният въпрос е защо тези специфични структури се асоциират със специфични психофизиологични ефекти. Слобода предлага хипотезата, че връзката между музикална структура и емоционален отговор е на много абстрактно ниво и може да бъде обяснена в термините на напрежение и отпускане и на създаването на очаквания, които музиката оправдава или опровергава.

Способността за преживяване на определена емоция във връзка със специфична музикална структура трябва да е научена, повлияна донякъде и от описателния дискурс, който заобикаля музиката – „придобита“ музикална интерпретация. За влиянието на културата говори и фактът, че много от откритите структури са характерни за западния музикален синтаксис. В други култури е възможно конкретните музикални структури да са различни, но техните функции на това абстрактно ниво би трябвало да са същите. С други думи, съществува универсално измерение на музикалното въздействие, но специфичното му съдържание е моделирано от културата. Тази позиция допуска и обяснява различия както между опитни музиканти и неопитни лица, така и между хора от различни култури.

В по-нататъшните си трудове Слобода (Sloboda 1998) разсейва преждременния оптимизъм на когнитивно насочените изследователи, че структурното описание на музикалното произведение е достатъчно за разбирането му. Слобода нарича своята критика „протосърлианска“ по аналогия с Китайската стая, описана от философа Джон Сърл в критиката му срещу изкуствения интелект (Searle 1980). Според него йерархичните репрезентации, колкото и да са реални, изпускат част от същността на музикалното преживяване – именно динамичните чувства на напрежение и разрешение, антиципиране, нарастване и спадане, които музиката поражда. Именно тези преживявания са правдоподобните кандидати за базисните елементи на „музикалната семантика“. Тези чувства не са емоции в общия смисъл на думата, въпреки че могат да породят емоции при някои обстоятелства. Музикалните характеристики, които пораждат тези чувства, са сходни (или аналогични) на характеристики на преживяването във физическия или биологичния свят, особено на обекти в движение или на извършители в действие. Така в дадени обстоятелства комбинациите от тези елементарни чувства могат да породят усещането, че музиката има своя „личност“, или „атмосфера“.

В този смисъл според Слобода (Sloboda 1998) разбирането на музиката не е само следствие на музикалните характеристики, но и на редица други сигнали, които въздействат на хората и могат да бъдат изобразени по аналогия в музикалния процес. Ако структурното описание може да се разгледа като форма на синтаксис, то динамичните усещания за протичане, напрежение, оправдаване или нарушаване на очакванията могат да се разглеждат като семантика. Това е оправдано, тъй като структурното описание не се отнася до нищо извън музиката, докато динамичните аспекти се отнасят, дори само по аналогия. Динамичното осъзнаване на музиката въвлича в разглеждането на музиката като възплъщение на нещо друго и според Слобода това е физическият свят в движение, особено специалният подклас на живите организми. Но това аналогично свързване не е на нивото на специфично подражание на слуховите сигнали от физическия свят, а на различни, по-дълбоки нива, засягащи лежащите в основата форми на тези движения, по начина по който са преживени и опосредствани от съзнателния човешки извършител. В този контекст основна задача при изследването на разбирането на музиката е анализът и описанието на възможните аналогии от този тип. Разбира се, конкретизациите на тези аналогии, които слушателите са подготвени да направят, ще зависят от ред културни и контекстуални фактори.

Една възможна конкретизация на аналогия от описания тип е дадена от Р. Уот и Р. Аш (Watt & Ash 1998). В основата на изследването им стои хипотезата, че съществува директна връзка между реакцията към музиката и реакцията към друг човек. Действието в музиката имитира човешко същество и в този смисъл музиката може да се разглежда като виртуално човешко същество. Ако това е вярно, то също е вярно, че когато хората слушат музика, те й

приписват качества, които обикновено приписват на хора. Тези качества не се свеждат само до емоции, но включват и характеристики като пол, възраст и могат да се разглеждат на различни нива – постоянни, непроменливи качества и качества, бързо променящи се с времето.

За да проверят тази хипотеза, Уот и Аш подбират кратки фрагменти от инструментални пиеси (5–20 с) и предлагат на изследваните лица (немузиканти) да ги оценят по 14 двойки прилагателни, разпределени в 4 категории: човешки черти, човешки състояния, прилагателни за движение и прилагателни, рядко използвани за описание на хора. За да проверят валидността на резултатите, Уот и Аш прилагат същата методика за изследване на хранителни стимули.

Степента на междуиндивидуална съгласуваност е мярка за това, доколко дадено измерение на отговор е сходно с дадено измерение на музикалния перцепт. Открити са ниски, но статистически значими нива на съгласуваност. Категориите, които са получили най-високи нива на съгласие и в същото време са със статистически значима разлика от хранителните стимули, са тези, които най-често се използват за описание на хора. Този ефект е независим от конкретното музикално произведение. Изследваните лица оценяват музиката не по стил, а по съдържание.

Изводът, до който достигат Уот и Аш, е, че полето на извънмузикално значение в музиката е широко и не се ограничава само до емоции. Музиката може да бъде възприета от слушателите като човек, правещ себепознание, и доказателство за това е, че музиката генерира човешки атрибуции у слушателя поне когато му е дадена възможност. Музиката може да предаде код, който е интерпретируем в тези термини и не е задължително да се изразява с думи – сходството между музиката и извънмузикалните събития е в ефекта им върху хората. Доколкото хората реагират на другите около себе си според собствената си индивидуалност, и въздействието на всяко музикално произведение върху даден човек ще зависи от неговата личност.

Резултатите на М. Уотърман (Waterman 1996) са косвено доказателство за другата идея на Слобода: това, което е общо на едно абстрактно ниво, може да получи съвсем различни конкретизации при различните хора. Уотърман съчетава два типа методики: количествени методики от типа на непрекъснатото измерване и качествени описания. Изследваните лица трябва да натиснат бутон всеки път, когато усетят „нещо“. След края на всеки фрагмент те описват какво точно са усетили при съответните натискания на бутона. Количественият метод дава данни за сходство между слушателите: опитни и неопитни слушатели разпознават едни и същи събития като емоционално заредени в рамките на един музикален фрагмент. Тези моменти са стабилни през времето и могат да бъдат локализирани в рамките на даден фрагмент. Качествените описания обаче показват, че асоциациите на различните изследвани лица са напълно индивидуални и ако изобщо съществува сходство, то е само на най-общо ниво. Например фрагмент от Вивалди е определен като „интересен“, „въълнуващ“,

„зловещ“, „изпълнен с напрежение“ и „потискащ“. Общото между тези описания е само, че музиката предизвиква нещо у слушателите.

С други думи, количествените данни дават известна подкрепа на теорията за очакванията, според която определени моменти в произведението имат особено значение за тяхното оправдаване или нарушаване. Анализът на съдържанието на отговорите обаче показва, че индивидуалните различия са повече от сходствата до степен на невъзможност за обобщение на данните. В действителност профилите на оценка са толкова идиосинкратични, че навеждат към възможността индивидуалното в преживяването на музиката да е много по-съществено от общото. Затова съществува опасност опитите за систематично обяснение на музикалните преживявания да се окажат безплодни, тъй като са основани на неверни предпоставки. Търсенето на обяснение на вариациите между субектите в реакциите им към музиката може да изглежда привлекателно, но по-реалистично би било фокус на изследванията да станат вариациите вътре в субекта.

Посоката, която поемат изследователи като Слобода, Уот и Аш и Уотърман, се отдалечава от универсалните измерения на емоционалното възприятие на музиката и неизбежно върви към отчитането на ролята на фактори като социален контекст, културна традиция, индивидуални различия. С присъствието, осъзнато или не, на тези фактори могат да бъдат обяснени до голяма степен и противоречията в резултатите от експериментите, търсещи директни връзки между музика и емоции. Това придава на изводите, направени от авторите, характер на особена относителност. Те звучат като граници, в които разглеждането на универсалността е възможно. В този аспект изследователите се доближават до една коренно различна гледна точка, която поставя изначално акцента върху различията изобщо и в частност върху културната относителност на музикалната експресивност.

3. Теории за относителността на емоционалната експресия: критика на възможността за универсалност

Разглеждането на музикалната експресивност като културно и социално детерминиран феномен намира своите защитници в лицето на изследователи, разглеждащи проблема от антропологична и социологична гледна точка. Не само музиката, но и традиционно свързаните с нея понятия са разглеждани като зависими от социалните практики и в този смисъл – като конструирани от тях.

Владимир Конечни (Конечни 1982) критикува традиционния експериментален подход към музикалната експресивност за това, че повечето от подходите се отнасят към естетическата оценка, сякаш тя се появява в социален, емоционален и когнитивен вакуум. Според Конечни разбирането на естетическото поведение не може да бъде постигнато без изследването, как то се променя като функция на непосредствените социални и несоциални пред-

шестващи фактори, на съпътстващата когнитивна активност и последващите емоционални състояния. Традиционните подходи не отчитат преди всичко значението на факта, че музикалното преживяване се е променило радикално заедно с технологичните и социалните промени през ХХ в. Музиката вече не е свързана със специален повод, предварително планирана, свирена и слушана само на определени места и достъпна само за определени среди. В резултат на техническото развитие се е състояла същинска “революция” в музикалните практики на хората. Различни социални движения и субкултури се развиват около различни стилове музика.

Вероятно свързана с неотчитането на тези социални и технологични промени, засягащи музикалното преживяване, е и елитаристската гледна точка за това, кое представлява „сериозната музика“ и по-конкретно кои стилове заслужават сериозното внимание на експериментаторите. В действителност фаворизирането на едни стилове и пренебрежението към други само още веднъж потвърждават колко обвързани с културата и историческия период са всички дефиниции и оценки. Освен всичко останало изключването на огромната част от музикалните стилове, възникнали през ХХ в., от музиката, заслужаваща научно внимание, води до грубо пренебрежение на факта, че тази музика вълнува огромен брой хора. Естетическият избор на тези хора е поне толкова важен, колкото и този на малцинството, предпочитащо „сериозна“ музика.

Експерименталните изследвания предоставят потвърждения за влиянието на социалния контекст върху музикалното преживяване. Р. Ууди и К. Бърнс (Woody & Burns 2001) изследват влиянието на фактори като музикална среда (произход) и вярвания, свързани с музиката, върху емоционалните оценки на класическа музика при лица без музикално образование. 533 студенти попълват въпросник за музикална среда, предпочитания и вярвания, свързани с музиката, след което слушат четири класически произведения, оценени като много експресивни, и отговарят на въпроси за познатост и харесване и ранжират музикалните произведения по списък от пет прилагателни, съставлящи двуменсионално емоционално пространство. Открити са значими корелации между определени фактори на музикалната среда и отговорите на класическа музика. Ууди и Бърнс заключават, че миналият опит е надежден предиктор за музикалното преживяване на класическа музика, дори в по-голяма степен, отколкото музикалните характеристики сами по себе си.

Подобни резултати актуализират потребността от една по-широка перспектива на разглеждане на музикалното преживяване. Тя трябва да преодолее произволните оценки за това, какво представлява добрата музика, и да отчита съвременната реалност на музикалното преживяване.

В този контекст Тиа ДеНора (DeNora 1999, 2001) разглежда музиката като културен ресурс за изграждане на идентичност – тя дава възможност да се експериментира с различните идентичности, които генерира. В своите изследвания ДеНора използва метода на дълбинно интервю с 52 изследвани лица

от женски пол и обобщава различните области, в които музиката може да се разглежда като такъв ресурс. Тя служи като модел за социално поведение, като модел на самоидентичност, като носител на определено чувство или качество. Ключов момент е, че специфичните качества на музиката могат да оформят социалния опит, себевъзприемането и емоциите. Музиката не е просто знак за съществуващи състояния, но и изграждащ материал за тези състояния. Погледнато от този ъгъл, музиката може да се разглежда като обект за изследване на механизмите на културното конструиране на субективността. Всички асоциации между музикални характеристики и емоционални състояния са част от западната музикална култура, подкрепяни отново и отново от средствата на културата чрез музикалните дискурси и практиките на слушане.

Дори тази гледна точка трябва да се разглежда като валидна само за западната музикална традиция. Според Джудит Бекър (Becker 2001) западната традиция е привилегирала неимоверно избора на отделния и самодостатъчен човешки индивид като единица за анализ, което е залегнало и в изследванията върху въздействието на музиката. Бекър смята, че би било полезно този процес да се разбира като наиндивидуален, при който връзката между музика и емоция се разпростира отвъд индивидуалните съзнания и тела на музиканти и слушатели, т. е. като „контекстуално ситуирана социална практика“ (Becker 2001: 151). Емоциите, свързани с музиката, са културно и социално конструирани и би било по-полезно да се разглеждат като емоции на индивида в обществото, отколкото като изключително вътрешни душевни състояния. В култури, където индивидуалността няма такова централно значение, следва да се очакват качествено различни реализации на връзките между музика и извънмузикални събития.

Акцентирането върху културната обусловеност на музикалното възприемане намира своя краен вариант в позицията на Робърт Уокър (Walker 1996). Той оспорва самата възможност за съществуване на универсалии: музикалните звуци в дадена култура са изцяло зависими от техническите възможности на използваните средства. Те задават параметри и ограничения на музикалните поведения, което води до разнообразие от звуци по целия свят, изключващо преводите през различните култури. Уокър смята, че търсенето на структури, общи за цялото човечество на базата на общи лингвистични или музикални структури, е наследство от структурализма и есенциализма в науката. В тези традиции на психологичното изследване на музиката, датиращи още от Хелмхолц и Вундт и продължаващи и до днес, съществува тенденция да се смесват универсалните биологични адаптивни поведения и универсалните музикални поведения. Критикувайки такъв подход, Уокър застава на постструктуралистична позиция с твърдението, че съдържанието и значението са социално детерминирани конструкти. Не съществуват език или музика по принцип, извън социалните взаимодействия.

Уокър прави разграничение между това, какво хората са способни, и това, какво в действителност правят в контекста на културата. В единия случай се

изследват вродените способности на човешкия вид, а в другия се разглежда поведението в естествената среда на хората. Според Уокър (Walker 1996) парадоксът в изследванията на музикалната психология е в това, че се търси универсалното за всички хора, но обектът на изследване е поведение, което е неизбежно културно детерминирано, тъй като не съществува поведение извън културата. Тогава единствените доказателства, които изследователите имат за същността на разума, са неговите културни продукти. Но тези продукти са в много по-голяма степен резултат от използваните в дадена култура средства и създадените въз основа на тях социални практики.

Размиването на разграничението между вродени и културно обусловени поведения е довело до търсенето на западния рационализъм да разпознае своите културни традиции във всички културни практики и да интерпретира неправилно подобие като сходство в умствените процеси. Напротив – според Уокър не могат да бъдат открити универсалии в изследванията върху човешкото поведение, защото то е специфично за културата, в която е развито.

Единствените истински априорни поведения са адаптивността и асимилацията. Самото поведение може да се разглежда като индекс за културна асимилация. Невронните структури в мозъка са адаптивни към околната среда и нямат предетерминирани способности като език или музика. Следователно няма биологично доказателство за априорността на интервали като октава, квинта, терца и др. Привидните сходства между културите не бива да заблуждават. Те може да са статистически неизбежни – предвид ограниченията на човешката слухова система, – без да са белег за действителна смислова близост. Установяването на музикални правила, благоприятстващи определени звукови елементи, лежи отвъд базовото адаптивно поведение и е напълно в областта на ефектите на социалните взаимодействия в рамките на дадена култура. Разбирането на музиката на друга култура изисква толкова вникване в социалните практики на музикалното поведение на другата култура, колкото и в самия музикален продукт (Walker 1996).

Теоретичните съображения на конструкционистите подчертават значението на социалния контекст до степен на изключване възможността за съществуване на универсални измерения на описание на музикалното преживяване. Техните позиции позволяват да се погледнат в нова светлина резултатите от експерименталните изследвания. За получаването на по-надеждни изводи е необходимо излизане отвъд хомогенното културно пространство на западната музикална традиция и съобразяване на резултатите не само с музикалния, но и с по-широкия извънмузикален контекст; от конкретните ситуации на слушане до социалните практики, свързани със слушането на музика в дадена културна среда. Значимостта на експерименталните резултати се оценява от гледна точка на тази по-широка рамка, която изследователите вече не могат да пренебрегнат.

4. Баланс между универсалност и относителност в пространството на окултуряване на човека: перспективи към изследване на музикалното преживяване

В рамките на експерименталните изследвания две основни направления посрещат предизвикателствата към новите критерии за екологична валидност на резултатите. Едното е представено от изследвания, използващи музика и слушатели от различни музикални култури в търсене на межкултурните сходства и различия в музикалните преживявания. Другото разглежда въздействието на културната среда в развитиен план, търсейки доказателства за вродения или придобития характер на различни аспекти от музикалното възприятие.

Според Краудър и колеги (Crowder et al. 1991) е трудно да се открие музикална култура, достатъчно незасегната от влиянието на западноевропейската музикална традиция. По същия начин, дори в най-ранна възраст, е невъзможно със сигурност да се каже дали не се е осъществило заучаване. Въпреки това откритите сходства или различия между културите и между начина на възприемане при новородени и възрастни могат да станат основа за по-надеждни обобщения в посока универсалност или контекстуална детерминираност на музикалното преживяване.

4.2. Кроскултурна перспектива

А. Грегъри и Н. Варни (Gregory & Varney 1996) сравняват западноевропейската музикална традиция с традиционния индийски музикален стил рага. Индийската система е много по-сложна и подробна от западноевропейската и предлага конкретни предписания за връзките между определени типове рага и конкретни емоции. Грегъри и Варни подбират 31 музикални фрагмента (от западни класически произведения, класическа индийска рага и западни съвременни произведения) с продължителност 30–45 с. Деветдесет студенти, живеещи във Великобритания, от които 59 принадлежащи на западната култура и 31 – с индийски произход, оценяват фрагментите по списък с прилагателни, модифицирани по Хевнър (Hevner 1936). За да проверят и дали „посланието“ на автора достига до слушателите, Грегъри и Варни поставят въпроси, свързани с разпознаване на сезона на съответните пиеси, както и идентифициране на коректното заглавие. Предварително за всеки фрагмент е идентифицирана групата прилагателни, която най-точно отговаря на намерението на автора.

Анализът на резултатите показва, че има съществени различия в емоционалния отговор на специфичните фрагменти. Тези резултати според Грегъри и Варни подкрепят идеята, че афективният отговор на музиката е детерминиран повече от културната традиция, отколкото от вътрешните свойства на музиката. Липсва точност и в разпознаването на сезона и имената на съвременните пиеси. Съвременните произведения са описвани с прилагателни от групата на „мрачен“, „гротесков“ вместо с тези, описвани от авторите. Този резултат е

близък до заключението, че посланието на автора често не достига до слушателя (Копеџни 1984).

Л. Болкуил и У. Томпсън (Balkwill & Thompson 1999) също се фокусират върху сравнение между западната и индийската музикална култура, но предлагат модел, който отчита едновременно независимите от опита психофизични измерения на звуците и усвоените конвенции на собствената тонална система. Според този модел емоцията в музиката се предава чрез два вида знаци – психофизични, които са универсални, и културни, които са специфични за всяка култура. Слушателите разчитат на някой от двата типа или и на двата едновременно, за да достигнат до разбиране на музикално изразената емоция. Когато са изложени на музика от непозната музикална система, слушателите разчитат на общите, универсални психофизични знаци.

Болкуил и Томпсън проверяват експериментално модела, като записват части от 12 изпълнения на рага. Според индийската музикална система всеки фрагмент е изсвирен така, че да предава една от четири емоции: радост, тъга, гняв и покой. 30 изследвани лица без познания върху индийската музика слушат тези фрагменти. Те трябва да изберат една от четирите емоции, която е най-добре предадена в съответния фрагмент, както и да оценят степента, в която е предадена. След това те са помолени да оценят музикалните фрагменти по няколко психофизични дименсии: темпо, ритмична сложност, мелодична сложност, тонален регистър. Слушателите се оказват чувствителни към предадените в рагата емоции, когато емоциите са радост, страх и гняв. Освен това оценките на емоциите са корелирали значимо с оценките по психофизичните дименсии. Този резултат потвърждава хипотезата на Болкуил и Томпсън, че слушателите са чувствителни към музикално изразената емоция на непозната тонална система и че тази чувствителност е улеснена от психофизичните знаци.

Ецуко Хошино (Hoshino 1996) основава своето изследване на особената ситуация в японската музикална култура. В Япония съжителстват две музикални традиции. Въпреки че музикално обучение се осъществява в термините на западноевропейската музикална традиция, тоналната система на японската традиционна музика все още съществува в детските и народните песни. При това музиката в тези две традиции е изградена върху различни, но сходни ладове. Това позволява на Хошино да сравни конотациите на използваните в западноевропейската музика мажорен и минорен лад с тези на два подобни пентатонични лада от традиционната японска музика.

За целите на изследването са съставени 5 кратки мелодии с по четири вариации, които се различават само по степените на тоновете, определящи лада. Предполагайки, че влиянието на западната традиция ще е различно сред различните генерации, Хошино изследва две възрастови групи, съставени от по-млади (19–21 години) и по-възрастни (40–71 години) лица. Допълнително половината от по-младите лица са музиканти, а останалите – немусиканти.

Методологията си Хошино нарича „сходни на синестезия преживявания“ (Hoshino 1996). Основавайки се на изследвания, цитирани още от Осгууд и колеги (Osgood et al. 1957), Хошино смята, че методологично за повечето субекти ще бъде лесно да предадат своите музикални впечатления в цветове. След като чуят всяка мелодия, изследваните лица трябва да преценят кой от представени 16 цвята съответства на мелодията. В края на сесията лицата са помолени да напишат своите вербални асоциации за всеки от цветовете.

Резултатите показват, че всеки лад наистина произвежда различно впечатление върху слушателите, но съществуват допълнителни различия в емоционалния характер на лада според възрастовата група и според това, дали слушателите са музиканти или са без музикално образование. Хошино изказва предположение, че мелодичното познание на музикалните експерти е в голяма степен продиктувано от схеми, като разграничава два типа: познавателна (свързана с разграничение и разбиране) и емоционална (свързана с настроение и въображение), които участват в идентифицирането на чувството за лада.

Резултатите показват също, че дори за лица, израснали в японската култура, японските ладове, изглежда, пораждат по-слаб емоционален отговор от западните. Според Хошино тази относителна „слабост“ на традиционните японски ладове произхожда от специфичния характер на традиционната японска музика и чувствата и преживяванията, които тя е създадена да пресъздаде: хармония и баланс за разлика от западната традиция, която гради музикалното преживяване върху усещането за контраст.

Това обяснение изпълнява изтъкнатото от Р. Уокър (Walker 1996) задължително условие за разбирането на музиката от дадена култура: необходимостта да се познават историческият и културен контекст на музикалните традиции и свързаните с тях конвенции. По този начин теоретичните и методологични препятствия, които Уокър поставя пред кроскултурните изследвания, не изглеждат толкова непреодолими.

4.2. Развтийна перспектива

Усвояването на културно-специфичното музикално познание може да се разглежда и от гледна точка на неговата динамика във възрастов план. Това е посоката, предложена от развтийната перспектива. Тя се интересува от два основни въпроса: как универсалните компоненти на музиката придобиват своя специфичен облик в определен културен контекст и на каква възраст се осъществява интернализирането на културно-специфичното музикално познание. Тези въпроси задават и двете основни линии на изследване в рамките на този подход и предопределят възрастта на изследваните лица.

Първото направление се фокусира върху новородени в търсене на вродените свойства на човешкото възприемане на музика и на това, което културата привнася при възприемането на възрастния представител на дадена култура. В тези изследвания скалата (гамата) като музикална характеристика придобива

особен статус като обект на изследване: доколкото при всички музикални култури съществува подредена тонална организация, тази характеристика може да се разглежда като универсална. От друга страна, подобно на речта, където различните култури избират различен специфичен фонетичен състав, и в музиката различните култури използват различни дискретни интервали, за да построят характерните за тях скъли.

В изследванията върху музикалното развитие обяснението на този факт противопоставя две основни гледни точки. Според едната, представена от М. Линч и колеги (Lynch et al. 1990), бебетата се раждат с вродена еднаква способност за възприемане на скъли от различни култури и последващият специфичен опит съществено повлиява музикалното възприятие. Тази хипотеза влиза в конфликт с алтернативната позиция, според която някои скъли са вътрешно, по своята структура, по-лесни за възприемане, тъй като техните интервали се доближават до по-простите отношения на честотите и поради това се преработват с по-голяма бързина. Следователно според алтернативната гледна точка (вж. Schellenberg & Trehub 1996) съществува биологично основание за преобладаването на определени интервали в исторически и кроскултурен план. Тези интервали именно могат да се разглеждат като „музикални универсалии“.

Линч и колеги (Lynch et al. 1990) правят сравнение между 20 новородени (средна възраст 6 месеца) и 3 групи възрастни (немузиканти, музиканти любители и професионални музиканти) в способността им да дискриминират промени от три скъли: мажорна, минорна и явайската скъла *pelog*. За целта авторите съставят мелодии от седем тона с еднакъв мелодичен контур, различаващи се само по характерните степени на трите скъли. В експерименталните сесии определени тонове са с честота, различна от нормалната за скълите температура. За изследване на дискриминацията на „фалшивите“ тонове при новородените е използвана оперантната парадигма на обръщане на главата. Възрастните вдигат ръка. При бебетата няма значима разлика между резултатите по родни и чужди скъли. По-голямо влияние върху отговорите оказва скълата, използвана в тренировъчната фаза. За разлика от бебетата при възрастните типът скъла и музикалната подготовка са оказали значимо влияние на отговорите.

Така според Линч и колеги преработването на скълите от западната музикална традиция не е по своята същност по-лесно от преработването на скъли от други култури. Разликата с възприятието при възрастните говори за процес на усвояване на музикалната култура, който протича между раждането и зрялата възраст. Този процес Линч и колеги обясняват в термините на класическата теория на Фредерик Бартлет за схемата: усвояването на музикалната култура се състои от развитие на схеми, специфични за скълите. Възрастните притежават интернализирана рамка на западните интервали, каквато новородените още нямат.

Е. Г. Шеленбърг и С. Трехъб (Schellenberg & Trehub 1996) от своя страна правят кратък кроскултурен обзор като илюстрация, че интервали с прости

честотни отношения се срещат в музикалните системи на други музикални култури (Китай, Ява, Индия, Таити). Те разглеждат и различните позиции по този въпрос в исторически план, изтъквайки средновековните и ренесансовите учения, теорията на Хелмхолц. Така според Шеленбърг и Трехъб съществуват исторически и кроскултурни доказателства в полза на „естествените“ музикални интервали.

В подкрепа на своята теоретична позиция за специалния статус на интервалите с прости отношения на честотите Шеленбърг и Трехъб използват хармонични и мелодични интервали, съставени от синусоиди. За всеки интервал е съставен стандартен патерн и контрастиращ патерн, при който част от тоновете са с променена честота. 36 бебета на възраст 8,5–9,5 месеца и 54 – на възраст 6–7 месеца, са изследвани съответно за хармонични и мелодични интервали. Използвана е оперантната процедура с обръщане на глава. Мярка за изпълнението е разликата между броя правилни и неправилни обръщания. Бебетата показват перцептивни предпочитания към простите честотни отношения. Техните резултати са сходни с резултатите на възрастни и деца и съответстват на интуициите на средновековните учени. Въпреки че самото излагане може да е фактор за харесването, то не може да бъде единственият релевантен фактор. За Шеленбърг и Трехъб тези резултати са потвърждение за наличието на вродено биологично предпочитание към простите отношения на честотите. Простите интервали могат да се разглеждат според тях като естествени прототипи в термините на Елинър Рош (Rosch 1978).

По този начин Шеленбърг и Трехъб критикуват позицията, която оказва влияние на нещата за универсалност като етноцентрични, и твърдението, че всички скали са еднакво естествени. Като доказателство за това според тях може да послужи най-новата история на музиката: авангардните композитори не биха имали необходимостта да нарушават „комфортната“ тонална рамка, ако тя не беше толкова комфортна.

В своите изследвания върху мажорния и минорния лад Краудър и колеги (Crowder et al. 1991) също засягат този проблем. С цел да проверят в развитиен план хипотезата на Хелмхолц, че минорният лад може да се разглежда като специфичен случай на дисонанс, те пускат мажорни, минорни, консонантни и дисонантни акорди на тринадесет 6-месечни бебета, като използват методология с фиксация на погледа към два различни обекта (мечета), съответстващи на двата алтернативни акорда. Резултатите неочаквано за авторите показват значимо предпочитание на консонанс над дисонанс, но не и на мажор над минор. Краудър и колеги предлагат две възможни обяснения на тези резултати. Вероятно е разграничението между мажор и минор да е твърде неуловимо за толкова малки деца. Според алтернативното обяснение конотациите са социално научени и периодът на научаване е между 3-ата и 6-ата година (вж. Kastner & Crowder 1990). С други думи, разграничението консонанс – дисонанс е акустично по своя произход, докато това между мажор и минор не е.

Изводите на Краудър и колеги показват една възможност за откриване на баланс между вродените и придобитите аспекти на музикалното възприятие в термините консонанс и дисонанс. Според Марсел Центер и Джеръм Кегън (Zenter & Kagan 1998) именно предпочитанието на консонанс пред дисонанс може да се разглежда като пример за наличие на перцептивни универсалии в музиката. Те дори цитират изследване, в което подобни „предпочитания“ са открити при плъхове.

В своя експеримент Центер и Кегън съставят две версии (консонантна и дисонантна) на непознати мелодии (централноевропейски народни песни). Мелодиите са изсвирени на синтезатор и са с продължителност 35 с. Изследвани са 32 4-месечни бебета, като се правят независими измервания на зрителни фиксации, моторна активност, вокализации, обръщане встрани от музиката. Независими съдии кодират поведението на новородените. Новородените гледат значително по-дълго в колоната и са по-малко моторно активни, когато слушат консонантната версия на мелодиите. Тези резултати говорят в полза на позицията, че човешкото дете е биологично подготвено да възприема консонанса като перцептивно по-привлекателен от дисонанса.

В своето изследване Лоръл Трейнър и колеги (Trainor, Tsang & Cheung 2002) достигат до подобни изводи, които използват като възможност за разрешение на спора относно съществуването на вродени предпочитания към някои ска̀ли.

Приемайки, че контекстът също играе роля при възприемането на консонанс и дисонанс, Трейнър и колеги използват за стимулен материал изолирани от музикален контекст хармонични интервали, разделени на консонантни (перфектни квинта и октава) и дисонантни (тритонус, умалена нона). Според Трейнър и колеги при такива стимули усещането за консонанс и дисонанс се появява на относително периферни нива на слуховата система. Интервалите са подбрани така, че два по два консонантните и дисонантните интервали да са близки по ширина, което изключва ролята на този фактор. Изсвирени са в определен ритмичен патерн, за да се задържа вниманието на новородените. Изследвани са бебета на два месеца, като е използвана процедура с предпочитание според обръщане на главата, модифицирана за тази възрастова група. Резултатите сочат, че на двумесечна възраст новородените са чувствителни към дименсията консонанс – дисонанс и предпочитат да слушат консонантните интервали. Резултатите подкрепят позицията, че предпочитанието към консонанс може да се появява много рано. Трейнър и колеги търсят психоакустичната основа за това предпочитание в честотната простота на консонантните интервали.

Тези резултати позволяват на Трейнър и колеги (Trainor et al. 2002) да направят обобщение на постиженията на направлението, търсещо вродени перцептивни механизми за музика. В светлината на съвременните данни за пренаталното развитие експерименталните данни за съществуване на предпочитания при новородените все още не решават въпроса за относителната роля на генетичните фактори и факторите на средата. Слуховата система функциони-

онира от шестия пренатален месец и от този период звуци от околната среда започват да достигат до плода. Независимо от това експерименталните факти показват, че още в много ранна възраст човешката слухова система е способна да преработва един аспект на тоналната структура, който е от критично значение за развитието на музикалното възприятие при различните музикални системи. Косвено доказателство за универсалността на предпочитанието към консонанс според Трейнър и колеги е и фактът, че в повечето тонални системи консонантните интервали (например октавите) играят важна роля. Само по себе си предпочитанието към определена тонална система не е вродено, но ранната чувствителност към консонанс и дисонанс предоставя възможност за учене на специфичната музикална тонална система. Разнообразието от скъли в различните култури се основава на един общ принцип за сензорния консонанс.

Търсенето на универсални измерения, върху които се наслаждат усвоените от културата, засяга и въпроса за конкретния възрастов период, в който се появява чувствителността към определени музикални компоненти. Тази изследователска линия в развитиената перспектива се занимава с изследването на деца от различни възрастови групи. Сходствата или различията в оценките между различните възрасти биха говорили в полза на универсалността или заучаването на оценките на музикалните характеристики.

Мариана Кастнър и Робърт Краудър (Kastner & Crowder 1990) търсят отговор на въпроса, на каква възраст се появяват стандартните конотации на мажорния и минорния лад и дали стават по-стабилни с възрастта. Те избират 12 кратки музикални фрази от народни песни. Две групи деца (до 5 години и над 6 години) слушат мелодиите и посочват нарисувани лица, изразяващи четири различни емоции. От броя „правилни“ избори (например мажорна мелодия, съчетана с радостно лицево изражение) се изважда броят „неправилни“ избори. Допълнителен фактор е наличието или липсата на акомпанимент към мелодиите.

Резултатите показват, че дори тригодишни деца са способни да разграничават мажорните от минорните мелодии на основата на афективни оценки. Все пак тези данни не могат да отхвърлят ефекта на познатост: всеки път, когато слушаме отделни тонове, по логиката на обертоновете теоретично чуваме мажорно тризвучие, което може да обуслови предпочитание на мажорния пред минорния лад. В тази светлина могат да бъдат обяснени и откритите интеракции между лад и акомпанимент: неаккомпанираните мажорни мелодии са оценени като по-весели, докато за минорната мелодия е обратно. Ако минорният лад се разглежда като частен случай на дисонанс, то той е не само по-непознат, но и физически по-дразнещ за ухото, дори за малки деца.

Резултатите на Кастнър и Краудър (Kastner & Краудър 1990) не съвпадат с резултати от други изследвания, според които чувствителността към лада се появява по-късно, между седмата и осмата година. Симон Дала Бела и колеги (Dalla Bella et al. 2000) решават да проверят на каква възраст възниква чувствителността към темпото и лада. За целта те подбират фрагменти от кла-

сически произведения, носещи конвенционалните музикални характеристики, свързвани с радостни и тъжни конотации. Подбрани са 32 фрагмента, 16 от които – „радостни“ (бързо темпо, мажорен лад), и 16 – тъжни (бавно темпо, минорен лад). Фрагментите са манипулирани по лад и темпо. Изследвани са три групи деца (3–4-годишни, 5-годишни и 6–8-годишни) и една група възрастни (средна възраст 20,4 години). След като чуят всеки от фрагментите, децата трябва да посочат една от две рисунки на лица, с радостно или тъжно изражение. Възрастните оценяват фрагментите по скала „радостен – тъжен“. Тригодишните деца се представят на нивото на случайността, което не съответства на резултатите, получени от Кастнър и Краудър. При другите възрастови групи темпото и ладът имат различно влияние. При 5-годишните деца влияние е оказало само темпото, докато при най-големите деца е отчетено влияние и на двата фактора.

Дала Бела и колеги правят заключение, че от 5-годишна възраст децата са способни да различават радостни от тъжни фрагменти. За да направят това, 5-годишните деца използват изключително информация от темпото, докато 6–8-годишните използват темпото и лада по подобие на възрастните. Тези резултати говорят в полза на хипотезата, че чувствителността към различните музикални параметри се появява на различна възраст. При това чувствителността към темпото се развива по-рано от чувствителността към лада, която се появява около 6–8-годишна възраст. Вероятно чувствителността към темпото изисква по-фундаментални процеси от чувствителността към лада. Все пак възможно е неуспехът да бъде открита чувствителност у тригодишните деца към разграничението „радостен – тъжен“ да е свързан с неадекватността на музикалния материал към тази възрастова група.

Една възможност за съчетаване на развитиената и кроскултурната перспектива е предложена от Линда Смит и Ричард Уилямс (Smith & Williams 1999). Те се опират на различни теории за консонанса, както и на ранните изследвания на Осгууд и колеги (Osgood et al. 1957), в защита на позицията, че дори малките музикални фрагменти имат свой собствен емоционален и когнитивен цвят, който би могъл да бъде описан на универсален език. В частност Смит и Уилямс се опитват още веднъж да проверят хипотезата, че всеки интервал има специфично емоционално качество, което може да бъде възприето по сходен начин от слушатели в детска възраст, принадлежащи към различни култури.

Смит и Уилямс провеждат два експеримента, в които деца на различна възраст и с различен етнически и социално-демографски произход трябва да направят свободна рисунка в отговор на различни възходящи мелодични интервали. Съдържанието на рисунките е подложено на контент-анализ, като се измерва честота на поява на дадена тема за всеки отделен интервал. В допълнение рисунките се оценяват от независими лица (студенти) по списък с прилагателни, които са подложени на дисперсионен анализ.

Резултатите от експериментите подобно на тези с възрастни изследвани лица не потвърждават силната версия на идеята за съществуване на универ-

сален език: рисунките като че ли дават повече информация за социологични, отколкото за музикални фактори. При това децата са ограничени от това, което са способни да нарисуват. Все пак обобщения са възможни и основното разграничение между музикалните интервали, изглежда, е между консонанс и дисонанс. Дисонансът се асоциира с неприятни събития, а консонансът – с дом, семейство и стабилност. Може да се изкаже предположение, че разграничението консонанс – дисонанс е в действителност въпрос на честота на срещане в музикален контекст. В действителност дисонансите вероятно се срещат по-рядко именно поради негативните си конотации.

Така, въпреки че резултатите показват, че музиката не е чисто средство, неповлияно от социалния контекст, в който е преживяна, според Смит и Уилямс те също така предоставят и известна емпирична тежест на идеята, че музиката е общ език, разбиран както от музиканти, така и от немусиканти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпреки че сто години, изглежда, не са достатъчен период за постигане на окончателно познание, постиженията на изследователите са достатъчен аргумент в полза на възможността музиката да бъде обект на психологично изследване. Резултатите показват, че това е възможно чрез използването на различен по сложност музикален стимулен материал – от изолирани музикални елементи през прости мелодии до цели произведения – и различни методи и инструменти. Изборът на стимули и инструменти за изследване е донякъде и въпрос на избор на ниво, на което ще се работи: от универсални акустични и психофизиологични принципи до междуиндивидуални и дори вътреиндивидуални различия, детерминирани от по-тесния или по-широк извънмузикален контекст. Опитът на изследователите показва, че както сходствата, така и различията могат да отведат към начините, по които музиката вълнува хората. Този опит налага изследването на музикалната експресивност да бъде предефинирано в изследване на музикалното преживяване, отчитащо широкия диапазон от музикални и извънмузикални фактори.

Ясната оценка на ролята на общото и различното, универсалното и относителното в преживяването на музикалната експресивност принадлежи на бъдещето. Засега резултатите от емпиричните изследвания дават основание за две ясни заключения. От една страна, експерименталното изследване на музикалното преживяване може да бъде път към изследване на общите принципи в човешките когнитивни и емоционални процеси. От друга страна, област като тази, в която въпросите са повече от отговорите, представлява възможна перспектива за развитие на самите психологични изследвания. Тя отправя предизвикателство пред изследователите да търсят под очевидността на разнообразието и различията универсалните измерения, в които може да бъде описано музикалното преживяване, да преразглеждат самата идея за универсалност, да осмислят получените данни и предвидят това, което все още е неизвестно.

ЛИТЕРАТУРА

- Balkwill, L. L. & Thompson, W. F. (1999). A cross-cultural investigation of the perception of emotion in music: Psychophysical and cultural cues. *Music Perception*, **17**, 43–64.
- Becker, J. (2001). Anthropological perspectives on music and emotion. In: Juslin P. N. & Sloboda J. A. (eds). *Music and emotion: Theory and research*. New York, NY: Oxford University Press, 135–160.
- Bigand, E., Vieillard, S., Madurell, F., Marozeau, J. & Dacquet, A. (2005). Multidimensional scaling of emotional responses to music: The effect of musical expertise and of the duration of the excerpts. *Cognition and Emotion*, **19** (8), 1113–1139.
- Costa, M., Fine, P. & Ricci Bitti, P. E. (2004). Interval distributions, mode and tonal strength of melodies as predictors of perceived emotion. *Music Perception*, **22** (1), 1–14.
- Crowder R. G. (1984). Perception of the major/minor distinction: I. Historical and theoretical foundations. *Psychomusicology*, **4**, 3–12.
- Crowder R. G. (1985a). Perception of the major/minor distinction: II. Experimental investigations. *Psychomusicology*, **5**, 3–24.
- Crowder R. G. (1985b). Perception of the major/minor distinction: III. Hedonic, Musical, and Affective Discriminations. *Bulletin of the Psychonomic Society*, **23**, 314–316.
- Crowder R. G., Reznick J. S. & Rosenkrantz S. L. (1991). Perception of the major/minor distinction: V. Preferences among infants. *Bulletin of the Psychonomic Society*, **29**, 187–188.
- Dalla Bella S., Peretz I., Rousseau L., Gosselin, N., Ayotte, J. & Lavoie, A. (2001). Development of the happy-sad distinction in music appreciation: Does tempo emerge earlier than mode? *Annals of the New York Academy of Sciences*, **930**, 436–438.
- DeBellis (1999). What is musical intuition? Tonal theory as cognitive science. *Philosophical Psychology*, **12** (4), 471–501.
- DeNora, T. (1999). Music as a technology of the self. *Poetics*, **27**, 31–56.
- DeNora, T. (2001). Aesthetic agency and musical practice: New directions in the sociology of music. In: Juslin P. N. & Sloboda J. A. (eds). *Music and emotion: Theory and research*. New York, NY: Oxford University Press, 161–180.
- Downey, J. E. (1897). A musical experiment. *American Journal of Psychology*, **9** (1), 63–69.
- Gabrielsson, A. (1995). Expressive intention and performance. In: Steinberg, (ed.). *Music and the mind machine. The psychophysiology and psychopathology of the sense of music*. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, 35–47.
- Gabrielsson, A. & Juslin, P. N. (1996). Emotional expression in music performance: Between the performer's intention and the listener's experience. *Psychology of Music*, **24**, 68–91.
- Gabrielsson, A. & Lindström, E. (2001). The Influence of musical structure on emotional expression. In: Juslin P. N. & Sloboda J. A. (eds). *Music and emotion: Theory and research*. New York, NY: Oxford University Press, 223–248.
- Gagnon L. & Peretz I. (2003). Mode and tempo relative contributions to “happy-sad” judgements in equitone melodies. *Cognition and Emotion*, **17** (1), 25–40.
- Gilman, B. I. (1891). Report on an experimental test of musical expressiveness. *American Journal of Psychology*, **4** (4), 558–76.
- Gilman, B. I. (1892). Report on an experimental test of musical expressiveness (continued). *American Journal of Psychology*, **5** (1), 42–73.
- Gregory, A. H. & Varney, N. (1996). Cross-cultural comparisons in the affective response to music. *Psychology of Music* **24** (1), 47–52.
- Hevner, K. (1935). The affective character of the major and minor modes in music. *American Journal of Psychology*, **47**, 103–118.
- Hevner, K. (1936). Experimental studies of the elements of expression in music. *American Journal of Psychology*, **48**, 248–258.

- Hevner, K. (1937). The affective value of pitch and tempo in music. *American Journal of Psychology*, **49**, 621–630.
- Hoshino, E. (1996). The feeling of musical mode and its emotional character in a melody. *Psychology of Music* **24** (1), 29–46.
- Husain, G., Thompson, W. F. & Schellenberg, E. G. (2002). Effects of musical tempo and mode on arousal, mood and spatial abilities. *Music Perception*, **20** (2), 151–171.
- Juslin, P. N. (2001). Communicating emotion in music performance: A review and a theoretical framework. In: Juslin P. N. & Sloboda J. A. (eds). *Music and emotion: Theory and research*. New York, NY: Oxford University Press, 309–337.
- Juslin, P. N. & Sloboda, J. A. (2001). Psychological perspectives on music and emotion. In: Juslin P. N. & Sloboda J. A. (eds). *Music and emotion: Theory and research*. New York, NY: Oxford University Press, 71–104.
- Kaminska, Z., Woolf, J. (2000). Melodic line and emotion: Cooke's theory revisited. *Psychology of Music*, **28** (2), 133–153.
- Kastner, M. P., & Crowder, R. G. (1990). Perception of the major/minor distinction: IV. Emotional connotations in young children. *Music Perception*, **8**, 189–202.
- Konečni, V. J. (1982). Social interaction and music preference. In: Deutsch, D. (ed.). *The psychology of music*. New York, Academic Press. 497–516.
- Konečni, V. J. (1984). Elusive effects of artists messages. In: Crozier W. R. & Chapman A. J. (Eds.). *Cognitive processes in the perception of art*. 71–96.
- Krumhansl, C. L. (2002). Music: A link between cognition and emotion. *Current Directions of Psychological Science*. **11** (2), 45–50.
- Kunst-Wilson, W. R & Zajonc, R. B. (1980). Affective discrimination of stimuli that cannot be recognized. *Science*, **207**, 557–558.
- Lindström, E. (2003). The contribution of immanent and performed accents to emotional expressions in short tone sequences. *Journal of New Music Research*, **32**, (3), 269–280.
- Lynch, M. A, Eilers, R. E., Oller, D. K. & Urbano, R. C. (1990). Innateness, experience, and music perception. *Psychological Science*, **1** (4), 272–276.
- Maher, T. F. (1980). A rigorous test of the proposition that musical intervals have different psychological effects. *American Journal of Psychology*, **93**, 309–27.
- Nawrot, E. S. (2003). The perception of emotional expression in music: Evidence from infants, children and adults. *Psychology of Music*. **31** (1), 75–92.
- Osgood, C. E., Suci, G. J. & Tannenbaum, P. H. (1957). *The measurement of meaning*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Peretz, I. (1996). Can we lose memory for music? A case of music agnosia in a nonmusician. *Journal of Cognitive Neuroscience*, **8** (6), 481–496.
- Peretz, I., Gagnon, L. & Bouchard, B. (1998). Music and emotion: Perceptual determinants, immediacy, and isolation after brain damage. *Cognition*, **68**, 111–141.
- Rosch, E.. (1978). Principles of categorization. In: Margolis, E. & Laurence, S. (eds.), *Concepts: Core readings*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rigg, M. G. (1964). The mood effects of music: A comparison of data from four investigators. *Journal of Psychology*, **58**, 427–38.
- Schellenberg E. G., Krysciak, A. & Campbell, R. J. (2000). Perceiving emotion in melody: Interactive effects of pitch and rhythm. *Music Perception*, **18**, (2), 155–172.
- Schellenberg, E. G. & Trehub, S. E. (1996). Natural musical intervals: Evidence from infant listeners. *Psychological Science*, **7** (5), 272–277.
- Scherer, K. R. & Oshinsky, J. S. (1977). Cue utilisation in emotion attribution from auditory stimuli. *Motivation and Emotion*, **1** (4), 331–346.
- Schubert, E. (2004). Modeling perceived emotion with continuous musical features *Music Perception*, **21** (4), 561–585.

- Searle, J. R. (1980). Minds, brains, and programs. *Behavioral and Brain Sciences*, **3**, 140–152.
- Sloboda, J. A. (1991a). Empirical studies of emotional response to music. In: Jones, M. R. (ed.), *Cognitive bases of musical communication*, 33–46.
- Sloboda, J. A. (1991b). Music structure and emotional response: Some empirical findings. *Psychology of Music*, **19**, 110–120.
- Sloboda, J. A. (1998). Does music mean anything? *Musicae Scientiae* **2**, 21–32.
- Smith, L. D. & Williams, R. N. (1999). Children's artistic responses to musical intervals. *American Journal of Psychology*, **112** (3), 383–410.
- Tillman, B. & Bigand, E. (1996). Does formal musical structure affect perception of musical expressiveness? *Psychology of Music*, **24** (1), 3–17.
- Trainor, L. J., Tsang C. D. & Cheung V. H. W. (2002). Preference for sensory consonance in 2- and 4-month-old infants. *Music Perception*, **20** (2), 187–194.
- Walker, R. (1996). Open peer commentary: Can we understand the music of another culture? *Psychology of Music*, **24** (2) 103–130.
- Waterman, M. W. (1996). emotional responses to music: implicit and explicit effects in listeners and performers. *Psychology of Music* **24**, 53–67.
- Watt, R. & Ash, R. (1998). A psychological investigation of meaning in music. *Musicae Scientiae* **2**, 33–54.
- Webster G. D. & Weir C. G. (2005). Emotional responses to music: Interactive effects of mode, texture, and tempo. *Motivation and Emotion*, **29** (1), 19–39.
- Wedin, L. (1972). Multidimensional study of perceptual-emotional qualities in music. *Scandinavian Journal of Psychology*, **13**, 241–57.
- Woody, R. H. & Burns, K. J. (2001). Predicting music appreciation with past emotional responses to music. *Journal of Research in Music Education*, **49** (1), 57–70.
- Zenter, M. R. & Kagan, J. (1998). Infants' perception of consonance and dissonance in music. *Infant Behavior and Development*, **21** (3), 483–492.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

СТАНДАРТИЗАЦИЯ НА БАТЕРИЯ ЗА ОЦЕНКА НА РАННО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ. СКАЛОГРАМЕН АНАЛИЗ НА СКАЛИТЕ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИЗВАДКА ПО ДАННИ НА РОДИТЕЛИТЕ

НАДЯ КОЛЧЕВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Надя Колчева. СТАНДАРТИЗАЦИЯ НАБОРА ТЕСТОВ ДЛЯ ОЦЕНКИ РАННЕГО ДЕТСКОГО РАЗВИТИЯ. ШКАЛОГРАМНЫ АНАЛИЗ ШКАЛЬ БОЛГАРСКОЙ ВЫБОРКИ ПО ДАННЫМ РОДИТЕЛЕЙ

В статье рассматривается адаптации и начальная стандартизация „батарей“ (набора психологических тестов) для оценки раннего детского развития в болгарских условиях. Выборка их 376 родителей (как матерей, так и отцов), чьи дети, посещают 6 детских садов в Софии, Болгарий.

Конструирование набора тестов основана на концепций развития, понимаемого как непрерывного и последовательного накопления все более сложных умений. Задачи в каждой шкале расположена по нарастающей трудности. Для определения трудности задач в шкал для болгарской выборки, используется шкалограмный анализ. При обработки данных мы опираемся на теорий „задание–ответ“, и в частности на модель Раша.

Nadia Koltcheva. STANDARTIZATION OF A TEST BATTERY FOR ASSESSMENT OF EARLY CHILD DEVELOPMENT. SCALOGRAM ANALYSIS OF SCALES FOR BULGARIAN SAMPLE FOR PARENTS DATA

The paper considers adaptation and initial standardization of a test battery for assessment of early child development for Bulgarian sample of children (Developmental Assessment of Young Children (DAYC)). The sample consists of 376 parents (mothers and fathers) whose children are enrolled in 6 different child preschool institutions in Sofia, Bulgaria.

The construction of the test battery is based on the concept of development according which it is continuously gaining of experience and acquisition of more and more difficult skills. Items in the different scales are in order of growing bigger difficulty. In order to define the order of difficulty of items in the scales for Bulgarian sample we use a scalogram analysis. The data processing is based on Item Response Theory and in particular on Rash model.

Безспорни са предимствата на ранната интервенция на дефицитите в психичното развитие. Първото условие за ефективна терапевтична и корекционна работа с такива деца е прецизното и коректно изследване и оценяване.

Целта на изследването и оценката на деца със съмнение за дефицити и/или отклонения в психичното развитие е да се установи има ли наличие на някакъв дефицит, да го идентифицира, да го опише и да го разграничи от сходни състояния. Основната му задача е да се определят характерът и степента на дефицитите и се набележат най-подходящите условия за обучение, социализация и възпитание. При това изследване се поставя и специфична задача – да се прогнозира обучаемостта на децата и се направят практически изводи.

Съществен момент при подобна диагностична работа е не само идентифициране на дефицита и/или отклонението в психичното развитие на детето, но и установяване на неговите ресурси, потенциали и възможности за развитие и обучение. Този подход акцентира върху развитийната перспектива за „детето като цяло“, центриран е към семейството, гъвкавото използване на екипи, по-широки интервенционни възможности и процедури за оценяване.

Според съвременния подход за оценка на развитието в ранното детство тя трябва да е интердисциплинарна, екологична и социално валидна, активно да въвлича родителите в процеса на оценяване, да обхваща цялостното развитие на детето, да не е категориална, да има директна интервенционна полза, да е сензитивна към дефицитите, да се основава на информацията от различни източници и различни условия (Bagnato, Neisworth & Munson 1997).

Изключително наложително е адаптирането за български условия на един модерен, изпитан и доказал своята точност и прецизност тестов инструмент, който да отговаря на съвременните изисквания за оценяване на децата, какъвто у нас все още няма.

Developmental Assessment of Young Children (DAYC) е тестова батерия, конструирана за оценка на ранно детско развитие. Тя е предназначена освен за изследване на деца в норма, така и за идентифициране на дефицити и/или забавяне в детското развитие. Автори на инструмента са Judith Voress и Taddy Maddox (Voress & Maddox, 1998).

Инструментът е предназначен за деца от 0 до 5 години и 11 месеца. Състои се от пет отделни скали, които мерят различни, но взаимосвързани области на развитие. Това са: „Адаптивно поведение“, „Речево развитие“, „Когнитивно развитие“, „Физическо развитие“, „Социално-емоционално развитие“. Те

отговарят на задължителните области за оценка и интервенции съгласно *Закон на образованието на индивиди със затруднения* от 1997г. (IDEA; P.L. 105–17) в САЩ. Това е най-новата поправка на *Закон за образованието на всички деца с увреждания (P.L. 94-142, Education for All Handicapped Children Act), 1975 г.* Те са в съответствие и с Наредба № 6/19.08.2002, която изисква цялостна оценка на децата със забавяне в развитието.

Скалите могат да се прилагат индивидуално, в различни комбинации или всички заедно като батерия. Освен общия коефициент на развитие се получава информация за развитието на детето по всяка една от скалите, което дава възможност на психолога да прави по-прецизна оценка и да има поглед върху силните и слабите страни от развитието на детето за отделните области на развитие.

DAYC е сензитивен към дефицитите и изоставането в развитието и може да се използва и при деца със забавяне в развитието и/или специални образователни потребности.

Времето за приложение е средно около 10–20 минути. Тестовият формат дава възможност за събиране на информация за детето чрез наблюдение, информация от родител, обгрижващ и/или учител, директна оценка. Привличането на родителите и/или обгрижващите като част от процеса на оценяване има редица предимства и е в съответствие със съвременните насоки за диагностика и интервенции при деца. Това я прави един от необходимите инструменти в диагностичния набор на детския психолог, както и един безценен инструмент, който дава на специалистите база за оценяване и проследяване на линията на детско развитие в норма и при наличие на дефицити в развитието.

Настоящата разработка представлява част от адаптацията на *Developmental Assessment of Young Children (DAYC)* за български условия в частта за деца на възраст от 3 до 6 години. Поради спецификата на конструиране на тестовата батерия – подреждане на айтемите в отделните скали с нарастваща трудност, т. е. скали от Гутманов тип – прилагаме метода на еднопараметричния модел, като използваме Раш-анализ (програма BIGSTEPS v 2.82 под DOS).

Проведено е експериментално изследване и са събрани данни паралелно от родители и учители. В настоящата част ще бъдат представени само данните от родителите.

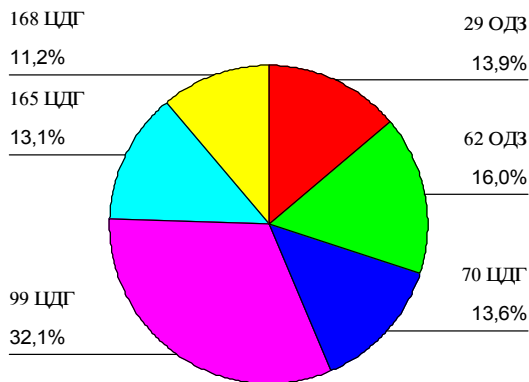
Изследвани лица

В изследването взеха участие родители на деца на възраст 3–6 години.

Родителите са 376, от които 322 майки и 54 бащи. Те са със средно (17,6%) и висше (82,4%) образование. Реализират се професионално в различни сфери.

Процедура на изследването

Изследването е проведено в периода април – май 2005 г. в 25 групи, от 6 детски градини в град София – 62 ОДЗ, 29 ОДЗ, 70 ЦДГ, 165 ЦДГ, 168 ЦДГ, 99 ЦДГ. Тяхното разпределение е представено на фиг. 1.

Фиг. 1. Разпределение – Детски градини (N=376)

След проведени разговори с директорите на детските градини бяха изготвени персонални писма до родителите на децата от I, II и III група в споменатите по-горе детски градини (табл. 1). В тях се обяснява естеството на изследването, което предстои да се проведе, и се иска официално тяхното съгласие за участие. Чрез учителите тези писма бяха раздадени на родителите на 646 деца. Учителите бяха помолени да не дават писмата на родителите да ги носят в къщи, тъй като това ще повиши броя на невърнатите. В някои от групите обаче това не беше направено и първоначалните ни опасения се потвърдиха – от там върнатите писма бяха по-малко в сравнение с другите групи и се събраха доста по-трудно. Учителите трябваше да напомнят на родителите допълнително да ги донесат.

Таблица 1. Разпределение на броя писма до родителите по детски заведения и по групи

ДГ	Групи			Общо
	I група	II група	III група	
62 ОДЗ	24	23	51	98
29 ОДЗ	14	42	27	83
70 ЦДГ	28	29	29	86
165 ЦДГ	24	26	30	80
168 ЦДГ	27	58	26	111
99 ЦДГ	75	57	56	188
Общо:	192	235	219	646

По време на раздаване на писмата в медийното пространство се разискваше случай на изследвани малки деца в град Пловдив. Широко се обсъждаше в хода на проведеното изследване, дали не е било навредено на децата. Имахме опасения, че това ще повлияе върху готовността на родителите да се включат в настоящето изследване. Ето защо раздадохме голям брой писма, като очаквахме поне половината от родителите да откликнат. Върнаха се 451 писма, от които 400 – с готовност да участват. Като се отчетат страничните фактори в процеса на даване и събиране на писмата (забавяне от самите учители, носене на писмата в къщи и съответно губене и/или забравяне от родителите, обичайният процент на невръщане и т. н.), може да се каже, че броят на върнатите писма е доста висок.

Основният мотив на родителите да се включат в изследването беше свързан с нивото на развитие на детето им. Никой досега не им е предлагал възможност да получат подобна информация и те живо се интересуваха от резултатите за своите деца.

За провеждането на самото изследване бяха използвани отделни бланки за учители и родители. Бланките за учителите бяха раздавани директно, а на родителите – чрез учителите на съответните групи.

Прилагането на тестовата батерия има някои специфични особености, характерни за конструирането ѝ, и част от тях са направени с цел да се спести време при попълване на отделните скàли (точки за начало, „основи“ и „тавани“¹). В настоящето изследване родителите попълваха самостоятелно раздадените им бланки. Тъй като специално при родителите нямаше възможност на всеки по отделно да се обясни тази специфична процедура, те трябваше да дадат отговор на всички айтеми по отделните скàли. Това в известна степен затрудни изследваните лица. Те трябваше да оценят голям набор от айтеми. В същото време обаче това ни предостави повече информация и възможности за анализ.

Бланка родители

Тестовата батерия се състои от 5 скàли – „Адаптивно поведение“, „Речево развитие“, „Когнитивно развитие“, „Физическо развитие“ и „Социално-емоционално развитие“. Всяка от тези скàли е разделена на субскàли, които включват айтеми за определена възрастова група, подредени по трудност. За всяка скàла те са 5, съответно за отделните възрастови групи – 0–1-, 1–2-, 2–3-, 3–4-, 4–5-годишни.

---

¹ Точките за начало, „основи“ и „тавани“ се използват, за да скъсят времето на тестване. Точките за начало се определят в зависимост от възрастта на детето и представляват съответният айтем, от който започва тестването за всяка скàла.

„Основите“ се достигат при успешно решени три поредни айтема. Те представляват базата на способности на детето по отделните скàли.

„Таваните“ се достигат при три от пет грешни отговора. Те представляват максимумът на способностите на детето за съответната развитийна област. Таванът се достига, когато на 3 от 5 айтема са дадени грешни отговори.

Айтемите в оригиналния вариант на батерията са разпределени както следва (табл. 2):

Таблица 2. Брой айтеми в скали и субскали в оригиналния вариант на тестовата батерия

	Възраст	Адаптивно поведение	Речево развитие	Когнитивно развитие	Физическо развитие	Социално-емоционално развитие
Субскала 1	0–11 мес	1–9	1–14	1–14	1–34	1–9
Субскала 2	12–23 мес.	10–19	15–29	15–19	35–44	10–19
Субскала 3	24–35 мес.	20–29	30–44	20–29	45–54	20–29
Субскала 4	36–47 мес.	30–39	45–49	30–44	55–64	30–39
Субскала 5	48–71 мес.	40–62	50–78	45–78	65–87	40–58

Работата по стандартизацията на батерията на настоящия етап ще се ограничи до частта ѝ за предучилищна възраст, т. е. 3–6-годишни деца.

Батерията е предназначена за оценка на детското развитие и е сензитивна към дефицитите в него. Децата, които ще участват в изследването, са на възраст от 3 до 6 години, но при наличие на дефицити в тяхното развитие би следвало да има айтеми и за по-малка възраст, които да отразят това. Ето защо при съставянето на бланката за родители е включена и субскала 2, предназначена за деца на възраст 2–3 години. Разпределението на айтемите в българския вариант на батерията има следния вид (табл. 3):

Таблица 3. Разпределение на субскалите в българския вариант на тестовата батерия

Оригинал	Бланка родители
Субскала 1	Изключена
Субскала 2	Субскала 3
Субскала 3	
Субскала 4	Субскала 4
Субскала 5	Субскала 5

Броят на айтемите в българския вариант на бланката за родители е представен на табл. 4.

Таблица 4. Брой айтеми в скали и субскали в българския вариант на тестовата батерия, предназначен за родители

Оригинал	Българска версия	Адаптивно поведение	Речево развитие	Когнитивно развитие	Физическо развитие	Социално-емоционално развитие
Субскала 1	Изключена	1–9	1–14	1–14	1–34	1–9
Субскала 2	Субскала 3	1–10	1–15	1–5	1–10	1–10
Субскала 3		11–20	16–30	6–15	11–20	11–20
Субскала 4	Субскала 4	21–30	31–35	16–30	21–30	21–30
Субскала 5	Субскала 5	31–53	36–62	31–64	31–53	31–49
Общ брой айтеми		53	62	64	53	49

От ска̀ла „Речево развитие” в българския вариант са изключени два айтема. Те засягат специфики на английския език и нямат корелат в българския. Не са заместени с други айтеми, отнасящи се за българския език.

Инструкция за родители

„Това е методика, която оценява цялостното развитие на децата и дава информация за нивото на познавателното развитие, способността за адаптация, социалните умения, физическото и речево развитие.

Моля, прочетете внимателно твърденията по-долу. Всяко от тях представлява умение, което децата усвояват в процеса на своето развитие. Отбележете със знак „√“, дали Вашето дете е усвоило даденото умение, прави го с помощ или умението не е усвоено съответно в колоните „Усвоено“, „С помощ“, „Неусвоено“. Моля, отговорете на всички твърдения. Попълването на тази бланка е съществена част от оценката на Вашето дете.

Благодарим Ви за съдействието!“

Ска̀ла за отговори

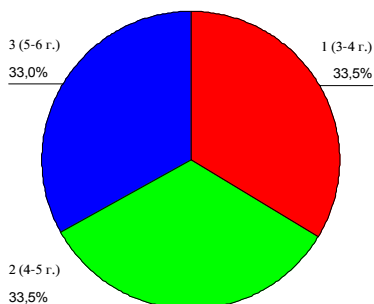
Ска̀лата за отговори в оригиналния вариант на батерията е дихотомна – „Да“–„Не“. Този тип ска̀ла обаче доста ограничава отговорите на изследваните лица (ИЛ). Освен получаването на по-малко информация дихотомната ска̀ла има и редица други ограничения. Едно от възможните последствия е механично зачертаване на един от отговорите, когато например нито един от отговорите не удовлетворява ИЛ. Усвояването на уменията е процес, при който от неусвоено до усвоено има преходни етапи. Ето защо ска̀лата бе преработена и променена на тристепенна във формата: „Усвоено“, „С помощ“, „Неусвоено“. Степента „С помощ“ според нас ще улесни родителите и учителите в преценките им при попълване на теста за умения, които децата са усвоили, но не напълно, и се нуждаят от съдействие за тяхното изпълнение. Това е междинният етап между липсата на дадено умение и неговото наличие. Тези допълнителни точки се предполага, че ще дадат точна оценка на нивото на развитие на децата и ще бъдат „бонусни“ точки за децата, които са в процес на усвояване на съответните умения.

Описание и анализ на резултатите

Изследването е проведено в 6 детски градини в гр. София, в I, II и III група. Разпределението на групите е представено в табл. 5 и на фиг. 2. Както се вижда, то е почти равномерно.

Таблица 5. Разпределение на групите по детски градини

ДГ	Групи			Общо
	I група	II група	III група	
62 ОДЗ	1	1	2	4
29 ОДЗ	1	2	1	4
70 ЦДГ	1	1	1	3
165 ЦДГ	1	1	1	3
168 ЦДГ	1	2	1	4
99 ЦДГ	3	2	2	7
Общо:	8	9	8	25

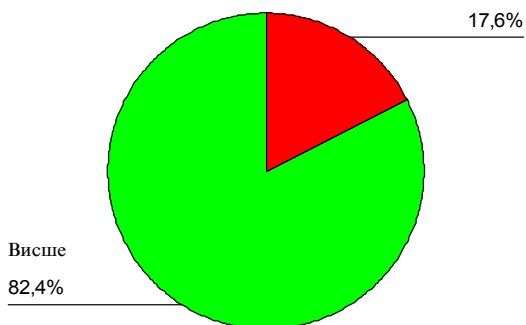
Фиг. 2. Разпределение на децата по групи (N=376)

Родителите, взели участие в настоящето изследване, са 376. От 451 върнати писма 400 заявяват желание за участие. Част от тях впоследствие отпадат (24) поради невърнати попълнени бланки.

В изследването са взели участие 322 майки (85,6%) и 54 бащи (14,4%).

Възрастта на родителите варира от 22 до 46 години ($X = 32,73$, $\sigma = 4,7$). Почти 30% от родителите не са посочили своята възраст (148 ИЛ).

Родителите са със средно и висше образование, като значително преобладават последните. Разпределението е представено на фиг. 3.

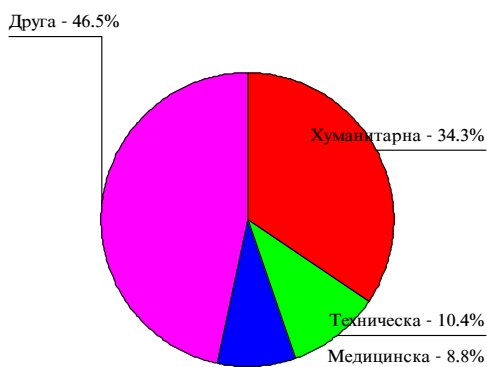
Фиг. 3. Образование – родители (N=376)

В професионално отношение родителите са разделени на няколко групи:

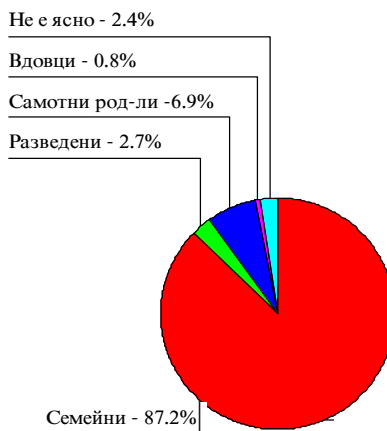
- Хуманитарни професии – филолог, учител, икономист, помощник-възпитател и др.
- Технически професии – електротехник, инженер, монтьор, програмист и др.
- Медицински професии – лекар, медицинска сестра, фармацевт, лаборант, биолог и др.
- Други – касиер, шофьор, ватман, сервитьор, барман, готвач, продавач и др. Тук са включени и родители, посочили като професия свободна; майките, посочили за професия домакиня; както и професии, които се срещат само няколко пъти в извадката и не могат да се обособят в отделна категория (обущар, художник, конструктор-моделierer и др.).

Разпределението на родителите по професия е представено на фиг. 4. Преобладава броят на родителите от категория „Друга“ (46,5%) и с хуманитарни специалности (34,3%). Малък е относителният дял на ИЛ с техническа (10,4%) и медицинска (8,8%) професия.

В извадката преобладават семейните родители (87,2%). С много малък относителен дял са разведените (2,7%), самотните родители (6,9%) и вдовците (0,8%). 2,4% от родителите не са дали информация за семейното си положение. Разпределението е представено на фиг. 5.

Фиг. 4. Професия на родителите (N=376)

Фиг. 5. Семейен статус на родителите (N=376)

За нормативна извадка ползваме извадката на родителите. Те са попълвали пълния вариант на тестовата батерия в частта ѝ 3–6-годишни. Получената информация е най-пълна. Броят на изследваните лица в тази извадка е достатъчно голям (376 ИЛ), за да ни позволи извеждането на норми.

Редуциране на скалата за отговори

След като анализирахме данните, установихме, че уменията в отделните скали са изпълними от българските деца на по-малка възраст в сравнение с разпределението им в оригиналната батерия. Както ще бъде изложено детайлно по-нататък, в анализа на получените данни за българската извадка се наблюдава „изместване“ на айтемите по оригиналните скали във възрастов план надолу, т. е. деца на по-малка възраст решават айтеми, определени за деца на по-голяма възраст. Това наложи отпадането на въведената допълнително степен за отговори „С помощ“ и съответно отпадането на т. нар. „бонусни“ точки. Тези отговори са причислени към графата „Неусвоено“. Всички анализи по-нататък са въз основа на дихотомната скала за отговор – „Усвоено“ – „Неусвоено“.

Скалограмен анализ

Построяването на тестовата батерия се основава на концепцията за развитието, според която то е непрекъснато натрупване и усвояване на все по-сложни умения. Айтемите в отделните скали са подредени с нарастваща трудност.

За да определим подреждането по трудност на айтемите в скалите за българска извадка, използваме Гутманово скалиране, което е известно още като скалограмен анализ или кумулативно скалиране (Trochim 2005). Целта на този метод е установяването на еднодименсионален континуум по отношение на измервания конструкт. То се основава на подреждане на айтемите в скалата по трудност и на подреждане на изследваните лица според техните способности. Мястото на изследваното лице в скалата означава, че то е решило успешно предишните твърдения в нея (Bart & Krus 1973; Linacre & Wright 1987; Engelhard 2002). При три грешни отговора тестирането се спира и се смята, че това са възможностите на изследваното лице. Гутмановият модел е детерминистичен, т. е. при него стриктно се следи успешното преминаване на предишните айтеми. По-късно Мокен (Crichton 1999) доразвива модела във вероятностен, т. е. способностите на ИЛ се предсказват с определена правдоподобност. При тестиране грешните отговори са вече три от пет.

Параметрична версия на модела на Мокен е Раш-анализът (Crichton 1999). Той се основава на трудността на айтемите и способностите на изследваните лица да ги решат. Решаването на айтемите зависи от наличието на определени способности. Айтемите мерят поведение, което се изявява или не в определени стойности. Раш-анализът дава възможност за подреждане на айтемите в континуум така, че хората с по-малко способности да решават по-лесните и обратно. Успехът зависи от способностите. Трудността на теста е едно от важните изисквания. Тук се използва самата група и според данните в нея се подреждат айтемите (Wright & Linacre 1985; Linacre & Wright 2003, Linacre & Wright 2003).

Този метод по-рядко се използва в практиката поради своята комплексност. В случая обаче се налага неговото използване, тъй като той предоставя възможност за ранжиране на айтемите в континуум с нарастваща трудност.

Данните са обработени с програмата BIGSTEPS v2.82. Тя предоставя възможност за статистическа обработка на данни по Раш-анализ и е разработена да конструира ска̀ли въз основа на отговорите на изследваните лица в извадката и набора от айтеми в съответната ска̀ла. Програмата дава възможности за извеждане на Гутманов ска̀лограмен анализ на данните (Linacre & Wright 2003).

При този анализ ще използваме коефициенти, строго специфични за него. Един от тях е показателят INFIT. Той показва сензитивност към неочакваните отговори на изследваните лица за айтеми, близко до тяхното ниво на способности. Програмата предоставя информация за два коефициента:

– MNSQ – среден показател за INFIT. Очакваната стойност е 1. Резултати под тази стойност свидетелстват за дублиране на информация в ска̀лата. Резултати над 1 свидетелстват за шум, т. е. за айтеми, които не работят и които не принадлежат към модела на ска̀лата.

– ZSTD – стандартизиран среден показател за INFIT с теоретична средна 0 и стандартно отклонение 1. Стойности над 1,56 свидетелстват за тенденции, а над 1,96 – за статистически значими различия.

RMSE е средна стандартна грешка, изчислена за изследваните лица или за айтемите по ска̀лата.

– RMSE MODEL се изчислява въз основа на съвпадението на данните към модела. Това е възможно „най-добрата“ надеждност, която може да се достигне въз основа на дадения набор от айтеми.

– RMSE REAL се изчислява въз основа на несъвпадението на данните към модела. Това е възможно „най-лошата“ надеждност, която показва долната граница на надеждността за съответния набор от айтеми.

Раш-анализът на данните дава и още един коефициент на надеждност – разграничителна надеждност (SEPARATION RELIABILITY). Той е еквивалентен на двадесета формула на Кюдер–Ричардсон, коефициента Алфа на Кронбах и коефициента на генерализация. Взаимовръзката между разграничителна надеждност (по Раш) и надеждност се изразява по следните формули:

$$REL = SEP''/(1+SEP'')$$

или

$$SEP = P(REL/(1-REL))$$

По-нататък в анализа тези показатели се изписват със съкратените им английски наименования.

Ска̀лите в тестовата батерия са от Гутманов тип, т. е. айтемите в тях са подредени по трудност. Докато при ска̀ли от Ликертов тип всички айтеми са

с еднакво тегло, то при този тип ска̀ли всеки айтем има свое собствено тегло. Поради тази особеност правилният ред на подреждане на айтемите в ска̀лите е от съществено значение.

Според начина, по който е конструирана тестовата батерия, освен подреждането по трудност на айтемите е въведена и процедура по спиране на изследването при 3 от 5 грешни отговора. Тази процедура се прилага не само с цел пестене на време за тестиране, но е ключова при определяне на нивото на умения на детето за съответната област на развитие.

Приемаме, че оригиналният ред на подреждане на айтемите от съответните ска̀ли е този, с който трябва да работим, но не бихме могли да твърдим, че това е подреждането им по трудност за българската извадка. Ето защо ще направим анализа на данните въз основа на стопирани данни по оригиналния вариант, нестопирани данни за българската извадка и стопирани данни за българската извадка, т. е данни, стопирани според процедурата на приложение на батерията, и данни, при които тази процедура не е приложена и се използват отговорите на ИЛ по всички айтеми от ска̀лите.

СКАЛОГРАМЕН АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ ОТ РОДИТЕЛИТЕ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИЗВАДКА

1. Скалограмен анализ на стопирани данни – подреждане съгласно оригиналния ред на трудност

Тук априори приемаме реда на подреждане по трудност на оригиналната батерия. Приложението на тестовата батерия е направено съгласно процедурата на спиране при 3 от 5 грешни отговора. Служебно са добавени точките по айтемите до началото на ска̀лите съгласно оригиналната процедура за провеждане на тестирането. Всички айтеми от отделните ска̀ли участват в анализа.

В табл. 6 са представени броят деца и айтеми, които са включени в анализа. Получените резултати ще разгледаме по отделно за съответните ска̀ли.

Таблица 6. Деца и айтеми – скалограмен анализ

Стопирани данни	Деца			Айтеми		
	Участват	Изключени	В анализа	Участват	Изключени	В анализа
Адаптивно поведение	331	19	312	62	23	39
Речево развитие	331	96	235	78	49	29
Когнитивно развитие	331	28	303	78	25	53
Физическо развитие	331	50	281	87	57	30
Социално-емоционално развитие	331	123	208	58	15	43

Скåла „Адаптивно поведение“

В скåла „Адаптивно поведение“ данните са на база 331 деца. Включени са 62 айтема. На анализ са подложени данните за 312 деца по 39 айтема. Децата с екстремни стойности са 19, а айтемите без вариация – 23. Това са айтемите, които са решени от всички ИЛ. Екстремните айтеми са 39. Това са айтемите, получили симптоматичен отговор за всички деца.

Разпределенията на децата и айтемите в скåлата не се разминават особено. Но и тук се запазва тенденцията за изтегленост нагоре на разпределението² на децата спрямо това на айтемите по скåлата. За тази скåла разпределението на децата е с параметри средно аритметично 23,3 и стандартно отклонение 8,7.

Айтемите, включени в анализа и подредени по трудност, са 39. Другите айтеми са без вариация, т. е. те са прекалено лесни за ИЛ. Това са айтеми не само от включената допълнително субскåла за по-малка възраст, но и част от айтемите от субскåлата „Тригодишни“.

Разпределения на айтемите от скåлата и на децата от извадката

Мерните единици в нея са в т.нар. мярка логит. Логитите са дадени вляво на картите и вдясно на графиките. Те показват мерните единици съответно за разпределението на айтемите и на ИЛ. ИЛ са ранжирани според тяхното представяне по съответната скåла. Това е за дихотомни айтеми, каквато е скåлата за отговори в нашия тест. Според ръководството на програмата и в частта му за интерпретация на резултатите „добрите тестове обикновено показват близки стойности на разпределенията на средните и стандартните отклонения на ИЛ и айтемите“ (Linacre & Wright 2003). От тази графика можем да предскажем хора със съответни способности, какви резултати е най-вероятно да получат. М отбелязва средните постижения. S е съответно ± 1 , а Q – ± 2 стандартни отклонения. Вдясно е подреждането на айтемите по трудност.

Според графиката и картата за скåлата „Адаптивно поведение“ подреждането по трудност следва реда на оригиналната скåла с изключение на два размесени айтема на границите на субскåлите (айтем 29: *Почиства петно, което е разляло, като си взема кърпа* и айтем 38: *Отваря и затваря ципове умело*).

Данните не свидетелстват за айтеми, които се дублират или внасят шум. Коефициентът $MNSQ=0,92$, но разликата не е значима (табл. 7).

Таблица 7. Коефициенти за скåла „Адаптивно поведение“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	23,3	3,02	0,90	0,92	-0,4
	SD	8,7	6,48	0,11	0,67	1,1
Айтеми	X	186,4	0,00	0,39	0,92	-0,5
	SD	104,0	8,46	0,23	0,35	1,5

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 312, айтеми = 39

² Разпределенията са представени по вертикала.

Коефициентите за надеждност на скалата са много високи (табл. 8). Без участието на екстремните айтеми тя е равна на 1, а без тях – на 0,99. Екстремните айтеми са 23 и те са изключени от анализа.

Таблица 8. Коефициенти за надеждност – „Адаптивно поведение“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,47	0,45	1,00	1,00
С екстремни	1,02	1,02	0,99	0,99

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 312, айтеми = 39

Скала „Речево развитие“

В анализа на скала „Речево развитие“ участват данните за 331 деца и 78 айтема, от които са анализирани данните за 235 деца и 29 айтема. От тази скала са изключени голям брой айтеми поради липса на вариация в отговорите – 49.

В картата на разпределенията се наблюдава изтегляне на разпределението на децата с около едно стандартно отклонение нагоре спрямо разпределението на айтемите по скалата. В тази скала се наблюдават празни места при подредбата на айтемите, което свидетелства за слабо представени с айтеми полета на променливата. При подреждането тук се запазват само част от айтемите от субскала „Четиригодишни“ и айтемите от субскала „Петгодишни“.

В тази скала има значима стойност на коефициента MNSQ (табл. 9). Стойността му е 1,65 при ZSTD=1,6. Това свидетелства за проблемни айтеми в така композираната скала.

Таблица 9. Коефициенти за скалата „Речево развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	21,7	5,37	1,02	0,94	-0,4
	SD	7,0	5,19	0,22	0,73	1,2
Айтеми	X	234,0	10,76	1,17	1,65	1,6
	SD	27,0	-11,94	0,21	0,39	-2,1

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 235, айтеми = 29

Получените резултати свидетелстват за високи коефициенти на надеждност. Те са представени в табл. 10 съответно за скалата със и без екстремни айтеми. При Раш-анализа се дава също така и информация за надеждността на скалата при наличието на екстремните айтеми. Според получените данни в скала „Адаптивно поведение“ коефициентите са доста високи – 0,99 без екстремните айтеми и 0,97 с тяхното участие в скалата.

Таблица 10. Коефициенти за надеждност – „Речево развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,55	0,50	0,99	0,99
С екстремни	1,22	1,21	0,97	0,97

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 235, айтеми = 29

Скåла „Когнитивно развитие“

Участие взимат 331 деца и 78 айтема. Анализирани са данните за 303 деца и 53 айтема. 28 деца и 25 айтема са с екстремни стойности.

Според картата на разпределенията разминаване има, но то не надминава 1 стандартно отклонение. Разпределението на децата е изтеглено нагоре. Това означава, че айтемите са лесни за децата от българската извадка. В разпределението на айтемите от скåлата по трудност значително е намалял броят на айтемите от субскåлата „Тригодишни“ – остават само 4 айтема. Всички останали айтеми са решени от всички ИЛ. По-малък е и броят на айтемите от субскåлата „Четиригодишни“. С изключение на два айтема от субскåлата „Четиригодишни“ (айтем 30: *Разбира „повече“, „по-малко“, „също толкова“ – например „В коя купа има повече?“*, и айтем 32: *Групира предмети по категории – например за играчки или животни „Постави ги в групи така, че да си приличат“ може да не е в състояние да назове категориите*), които са изместени по-надолу, айтемите по тази скåла следват реда на подреждане по трудност като в оригиналния вариант на батерията.

Няма значими отклонения по коефициента MNSQ, въпреки че стойностите са с няколко пункта под единица (табл. 11).

Таблица 11. Коефициенти за скåла „Когнитивно развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Децата	X	33,4	5,27	0,90	0,94	-0,3
	SD	12,9	9,88	0,08	0,57	1,1
Айтеми	X	191,2	0,00	0,44	0,93	-0,3
	SD	92,3	11,40	0,19	0,23	1,0

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 303, айтеми = 53

Коефициентите за надеждност и в двата варианта на скåлата със и без екстремни айтеми са равни на най-високата стойност – 1 (табл. 12).

Таблица 12. Коефициенти за надеждност – „Когнитивно развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,49	0,48	1,00	1,00
С екстремни	0,91	0,91	1,00	1,00

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 303, айтеми = 53

Ска̀ла „Физическо развитие“

В ска̀лата за физическо развитие са включени за участие 331 деца и 87 айтема. В анализа влизат данните за 281 деца и 30 айтема. От участие поради екстремални стойности са изключени данните за 50 деца и 57 айтема. Това е ска̀лата с най-голям брой изключени айтеми.

Разминаването на разпределенията между деца и айтеми е с около половин стандартно отклонение. При подреждането на айтемите по трудност остават само 7 айтема от субска̀лата „Четиригодишни“ и айтемите от субска̀ла „Петгодишни“. Всички останали айтеми са прекалено лесни.

Стойностите по коефициента MNSQ са с няколко пункта по-ниски, но разликата не е статистически значима (табл. 13).

Таблица 13. Коефициенти за ска̀ла “Физическо развитие”

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	20,2	4,70	1,04	0,92	-0,3
	SD	7,3	6,79	0,16	0,83	1,1
Айтеми	X	188,9	0,00	0,43	0,93	-0,3
	SD	78,6	7,66	0,27	0,29	1,1

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 281, айтеми = 30

Коефициентите за надеждност на ска̀лата без екстремните айтеми са равни на максимума, а без тяхно участие коефициентите са 0,97 (табл. 14).

Таблица 14. Коефициенти за надеждност – „Физическо развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,53	0,51	1,00	1,00
С екстремни	1,25	1,25	0,97	0,97

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 281, айтеми = 30

Ска̀ла „Социално-емоционално развитие“

В тази ска̀ла има най-много изключени от анализа деца с екстремни резултати – 123 от включените 331. Включените айтеми са 58, а в анализа остават 43.

Разминаването на двете разпределения е с малко повече от 1 стандартно отклонение.

В кривата на айтемите, подредени по трудност, запазват място четири айтема от ска̀лата „Двегодишни“ (айтем 15: *Настоява да прави много неща без помощ – например да яде с лъжица, да си облича палтото*; айтем 16: *Показва независимост – например тича пред родителя, когато е навън, отказва да му държат ръката*; айтем 17: *Играе добре за кратко в група от две или три деца*; айтем 19: *Показва независимост – например тича пред родителя, когато е навън, отказва да му държат ръката*). Тези айтеми са от края на субска̀лата „Двегодишни“, т. е. на прехода между двете възрастови групи. Вероятно това е причината да запазят мястото си тук. Два от айтемите от субска̀лата „Тригодишни“ са оценени с по-малка трудност (айтем 20: *Казва „Моля“ и „Благодаря“; може да е необходимо да му се напомни* и айтем 21: *Разделя се от родителя в позната обстановка, без да плаче*). Според ИЛ тези неща децата овладяват по-рано. На децата, посещаващи детска градина, доста рано им се налага да свикнат с раздялата с родителя.

Стойностите по коефициента MNSQ са по-ниски от единица, но разликата не е статистически значима (табл. 15).

Таблица 15. Коефициенти за ска̀ла „Социално-емоционално развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	35,0	13,27	1,18	0,95	-0,3
	SD	9,3	9,26	0,33	0,97	1,0
Айтеми	X	169,1	0,00	0,79	0,88	-0,3
	SD	43,7	12,32	0,43	0,57	1,0

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 208, айтеми = 43

Коефициентите на надеждност са почти близко до максимума – 0,99 (табл. 16).

Таблица 16. Коефициенти за надеждност – „Социално-емоционално развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,98	0,90	0,99	0,99
С екстремни	1,18	1,13	0,99	0,99

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 208, айтеми = 43

Данните в този анализ са стопирани директно по реда на подреждане по трудност на оригиналната батерия. Резултатите свидетелстват за ниска степен на трудност на айтемите за децата от българската извадка – разпределенията по всички ска̀ли са изтеглени нагоре. Отпадат без вариация голяма част от айтемите от субска̀лите за по-ниска възраст и се запазват предимно айтемите от субска̀ли „Четиригодишни“ и „Петгодишни“. Не се наблюдават кардинални различия в подреждането на айтемите в сравнение с оригиналния ред на подреждане.

2. Скалограмен анализ – подреждане съгласно данните от родителите за българската извадка

От получените по-горе резултати е видно, че подреждането по трудност на айтемите в по-голямата си част запазва първоначално зададения ред на подреждане в оригиналната методика. Както отбелязахме по-горе, изразяваме съмнение за релевантността на реда на трудност за българската извадка. Ето защо ще проверим реда на подреждането на айтемите по трудност, без да е проведена процедурата на стопиране, според оригинално зададения ред на трудност. За целта ще проведем процедурата на Раш-анализ два пъти. Първо ще определим какъв е редът на подреждане по трудност за набора от айтеми за българската извадка. След това, съгласно този ред на трудност ще стопираме данните според процедурата на стопиране – при наличие на 3 от 5 грешни отговора.

2.1. Скалограмен анализ на нестопирани данни от родителите за българската извадка

Данните са на базата на отговорите на 331 изследвани лица. Информация за броя на децата и айтемите, включени в анализа, е представена в табл. 17.

Таблица 17. Брой деца и айтеми, участващи в ска̀лите

Нестопирани данни	Деца			Айтеми		
	Участват	Изключени	В анализа	Участват	Изключени	В анализа
Адаптивно поведение	331	14	317	53	1	52
Речево развитие	331	52	279	62	7	55
Когнитивно развитие	331	18	313	64	2	62
Физическо развитие	331	43	288	53	7	46
Социално-емоционално развитие	331	73	258	49	2	47

Скåла „Адаптивно поведение“

При анализа на скåла „Адаптивно поведение“ участват 331 деца и 53 айтема, от които на анализ са подложени 317 деца ($X=2,64$, $SD=1,71$) и 52 айтема. 14 деца отпадат от анализа, тъй като са с екстремни стойности, т. е. дали са верни отговори на всички айтеми от скåлата. Айтем 16: *Приклеква, държи се или казва за малка или голяма нужда* отпада, тъй като е без вариация.

От картата на разпределението на айтемите, подредени по трудност, ясно се вижда разминаване между разпределенията на децата и айтемите в скåлата. Разпределението на децата е изтеглено нагоре, което ясно свидетелства за ниската трудност на скåлата за децата. Средната стойност на разпределението на децата е почти равна на средната + 1 стандартно отклонение от разпределението на айтемите. Това се наблюдава по всички скåли на тестовата батерия.

От подреждането на айтемите в скåлата по трудност са изключени айтеми, по които няма вариация в отговорите. В тази скåла такъв айтем е само един – айтем 16. Разпределението на ИЛ е дадено непосредствено под графиката.

Подреждането на айтемите по трудност е различно от полученото при предишния анализ. Айтемите следват някаква последователност по субскåли, но разминаванията, които се наблюдават, са доста повече. Има разместване на айтеми от различните субскåли надолу и нагоре по кунтинуума от айтеми, подредени по трудност.

В табл. 18 са представени коефициентите, получени по скåлата. При разпределението на децата средната е 2,44, със стандартно отклонение 1,44. От данните се вижда, че в скåла адаптивно поведение няма шумящи или дублиращи информацията айтеми – $MNSQ=1$.

Таблица 18. Коефициенти за скåла „Адаптивно поведение“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	38,1	2,44	0,49	1,00	-0,1
	SD	6,5	1,44	0,11	0,32	1,2
Айтеми	X	232,5	0,00	0,31	1,00	0,0
	SD	85,1	2,58	0,23	0,09	1,1

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 317, айтеми = 52

Данните за надеждност на скåлата са представени в табл. 19. Дава се също така и информация за надеждността на скåлата при наличието на участие на екстремните айтеми. Според получените данни в скåла адаптивно поведение коефициентите са доста високи – 0,98 без екстремните айтеми и 0,97 с тяхно участие в скåлата.

Таблица 19. Коэффициенти за надеждност – „Адаптивно поведение“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,39	0,38	0,98	0,98
С екстремни	0,43	0,42	0,97	0,97

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 317, айтеми = 52

Ска̀ла „Речево развитие“

При анализа на ска̀ла „Речево развитие“ участват 331 деца и 62 айтема, от които в анализа участват 279 деца и 55 айтема. От анализа са изключени 52 деца и 7 айтема, като валидните отговори са 99,2%. С екстремни стойности са 52 деца.

От картата ясно личи разминаването между двете разпределения, като разпределението на децата е изтеглено нагоре спрямо разпределенията на айтемите почти с две стандартни отклонения.

От айтемите по трудност на подреждането са изключени 7-те айтема, по които няма вариация в отговорите. Това са: айтем 5: *Казва „мама“ или „тата“ отчетливо*, айтем 7: *Изгълънява прости устни команди („Дай на мама чашката.“)*, айтем 8: *Когато го попитат, посочва познати хора, животни и играчки*, айтем 9: *Отговаря на въпроси с „къде“ (например „Къде е топката?“)*, айтем 17: *Различава познати герои или неща, гледани по телевизията (например популярен анимационен герой, Сънчо, Мечо Пух)*, айтем 22: *Произнася някои фрази от две думи (например още солети)* и айтем 36: *Задава въпроси с „Какво“ и „Къде“ (например „Какво е това?“, „Къде е ми е топката?“)*. Всички деца се справят с тези задачи. Разпределението на ИЛ е под графиката.

Тук отново е налице разместването на айтеми, както и при предишната ска̀ла. По-консистентна е подредбата на айтемите от субска̀ла „Петгодишни“. Част от айтемите от допълнително включената субска̀ла „Двегодишни“ е значително разместена в континуума от айтеми.

В табл. 20 са представени коефициентите по ска̀лата „Речево развитие“. Разпределението на децата е със средна стойност 3,88 и стандартно отклонение 1,42. Резултатите по коефициента MNSQ не свидетелстват за шумящи или дублиращи информацията айтеми – MNSQ = 0,99.

Таблица 20. Коэффициенти за ска̀лата „Речево развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	48,3	3,88	0,64	0,99	-0,1
	SD	5,4	1,42	0,22	0,29	0,9
Айтеми	X	245,0	0,00	0,45	0,99	0,0
	SD	43,9	2,12	0,30	0,12	1,0

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 279, айтеми = 55.

Коефициентите за надеждност са значително високи. Те варират в рамките на 0,91–0,93. (табл. 21) Айтемите с екстремни стойности не оказват влияние върху коефициента на надеждност.

Таблица 20. Коефициенти за надеждност – „Речево развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,55	0,54	0,93	0,93
С екстремни	0,70	0,69	0,91	0,91

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 279, айтеми = 55.

Ска̀ла „Когнитивно развитие“

В анализа на ска̀лата „Когнитивно развитие“ са включени 331 деца и 64 айтема. От тях са анализирани 313 деца и 62, съответно 18 деца и 2 айтема са с екстремни стойности. Разминаването между разпределенията е с около 1 стандартно отклонение. Разпределението на децата е със средна 2,60 и стандартно 2,05. Процентът валидни отговори е 99,3%.

Айтемите, които отпадат, са: айтем 4: *Показва разбиране за действия (например слага човек в кола и бута колата, реши коса с четка)*, и айтем 6: *Показва използването на неща от всекидневието (например пресструва се, че пие от чаша)*.

Подреждането по трудност до половината по тази ска̀ла се характеризира с голямо разместване на айтеми от субска̀лите „Двегодишни“, „Тригодишни“ и „Четиригодишни“. Втората половина е консистентна и се състои само от айтеми от субска̀лата „Петгодишни“.

Коефициентът MNSQ не свидетелства за проблемни айтеми в ска̀лата. Той е само с пункт по-нисък от единица (табл. 21).

Таблица 21. Коефициенти за ска̀ла „Когнитивно развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Децата	X	45,4	2,60	0,49	0,99	-0,2
	SD	9,5	2,05	0,14	0,40	1,4
Айтеми	X	229,3	0,00	0,31	0,99	-0,2
	SD	85,2	2,90	0,25	0,13	1,4

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 313, айтеми = 62.

Данните за надеждност на ска̀лата са представени в табл. 22. Според получените данни в ска̀ла „Когнитивно развитие“ коефициентите са доста високи – 0,98, и са идентични за ска̀лата със и без екстремните айтеми.

Таблица 22. Коефициенти за надеждност – „Когнитивно развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,41	0,40	0,98	0,98
С екстремни	0,47	0,46	0,98	0,98

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 313, айтеми = 62.

Ска̀ла „Физическо развитие“

Първоначално в ска̀ла „Физическо развитие“ са включени 331 деца и 53 айтема. В анализа влизат 288 деца и 46 айтема, а 43 деца и 7 айтема отпадат.

Айтемите, които отпадат, са предимно от ска̀лата за по-малка възраст. Това е и причината да няма вариация по тях. Това са – айтем 3: *Върви странично, като се държи за мебелите*, айтем 4: *Насочва се към предмет, като запазва седяща позиция*, айтем 5: *Променя позицията на тялото от стояща в седяща*, айтем 6: *Сочи с показалеца (Дава „боц“)*, айтем 7: *Ходи, държано за една ръка*, айтем 11: *Когато стои, се навежда, след това се изправя и тръгва отново, без да губи равновесие*, айтем 14: *Кляка по време на игра*.

Според картата разпределението на децата е изтеглено отново нагоре. Разминаването е с около 1,5 стандартно отклонение.

При подреждането на айтемите по трудност тук забелязваме същото, както и при предишната ска̀ла – смесване на айтемите от субска̀ли „Двегодишни“, „Тригодишни“ и „Четиригодишни“ в първата половина на континуума и консистентност на айтемите от субска̀ла „Петгодишни“ във втората половина. Част от айтемите от субска̀лата „Двегодишни“ отпадат, но част от тях запазват мястото си в подреждането.

Коефициент MNSQ по тази ска̀ла е равен на 1 (табл. 23).

Таблица 23. Коефициенти за ска̀ла „Физическо развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	37,4	3,54	0,64	0,98	-0,2
	SD	5,7	1,80	0,20	0,40	1,1
Айтеми	X	233,9	0,00	0,41	1,00	-0,1
	SD	65,7	2,68	0,30	0,12	1,3

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 288, айтеми = 46.

Коефициентите за надеждност са високи (табл. 24). Има различие от няколко пункта между ска̀лите със и без екстремните айтеми.

Таблица 24. Коэффициенты за надеждност – „Физическо развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,51	0,51	0,96	0,96
С екстремни	0,70	0,69	0,94	0,94

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 288, айтеми = 46.

Ска̀ла „Социално-емоционално развитие“

В тази ска̀ла от първоначално включените 331 деца и 49 айтема са анализирани 258 деца и 47. Изключени са 73 деца и 2 айтема. Айтемите без вариация са айтем 4: *Разпознава себе си в огледалото*, и айтем 5: *Играе прости игри* (например „бо“, „ку-ку“ (криеница), „боц“).

Разпределенията на децата и айтемите по ска̀лата се разминават с две стандартни отклонения.

В тази ска̀ла разместването на айтемите от различните субска̀ли е по целият континуум. В първата половина преобладават айтеми от субска̀ли „Двегодишни“, „Тригодишни“ и „Четиригодишни“, докато във втората – айтеми от субска̀лите „Четиригодишни“ и „Петгодишни“. В някаква степен подреждането по трудност на ниво субска̀ли се запазва.

Коэффициент MNSQ по тази ска̀ла е равен на 0,99, което е добър резултат (табл. 25).

Таблица 25. Коэффициенти за ска̀ла „Социално-емоционално развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	40,6	3,15	0,63	1,00	0,0
	SD	5,3	1,22	0,22	0,26	0,8
Айтеми	X	223,0	0,00	0,32	0,99	0,1
	SD	34,7	1,58	0,19	0,12	0,9

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 258, айтеми = 47.

Коэффициентите на надеждност са 0,93 и 0,94 съответно за ска̀лите със и без екстремните айтеми (табл. 26).

Таблица 26. Коэффициенти за надеждност – „Социално-емоционално развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,38	0,37	0,94	0,94
С екстремни	0,47	0,46	0,93	0,93

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 258, айтеми = 47.

С цел да проверим реда на подреждането на айтемите по трудност, без да е осъществена процедурата на стопиране, според оригинално зададения ред на трудност проведохме процедурата на Раш-анализ на нестопирани данни. По тях ще определим реда на подреждане по трудност за набора от айтеми за българската извадка.

В сравнение с данните, стопирани съгласно оригиналния ред, тук по-голям брой айтеми влизат в анализа. Запазва се тенденцията за изтегленост на разпределението на децата спрямо това на айтемите по скалата нагоре, което свидетелства за по-малка трудност на айтемите по скалите за децата в българската извадка.

От получените резултати е видно, че подреждането по трудност на айтемите в много по-голяма степен се разминава с оригиналното подреждане на айтемите по субскали.

Всички коефициенти за надеждност са доста високи.

2.2. Скалогорамен анализ на стопирани данни от родителите за българската извадка

След обработката на данните със скалогорамен анализ се получава скалогограма на данните по Гутман (GUTTMAN SCALOGRAPH OF RESPONSES). Тези данни бяха обработени отново. След подреждането им по трудност според Гутмановия анализ те бяха стопирани според правилото за стопиране за прилагане на батерията – 3 от 5 грешни отговора. Така обработената матрица от данни е повторно обработена с програмата BIGSTEPS v2.82. Цел на тази статистическа процедура е да се види какви резултати се получават при анализ на данните за българската извадка, стопирани съгласно подреждането по трудност. Това, което веднага прави впечатление, е възстановяване на оригиналния ред на подреждане по трудност, както в оригиналния вариант на тестовата батерия. Редът на последователност на субскалите – „Тригодишни“, „Четиригодишни“ и „Петгодишни“, се възстановява почти без изключения. Изключение прави подреждането на някои айтеми, но то е в рамките на самите субскали.

При втората обработка на скалите с процедурата на скалогорамен анализ броят на изследваните лица и айтеми в съответните субскали е равен на този при първоначалната обработка. Различават се обаче самите айтеми без вариация.

Скала „Адаптивно поведение“

Картата на разпределенията показва около $\frac{3}{4}$ от 1 стандартно отклонение изместване нагоре в полза на разпределението на децата.

Отпада айтем 1: *Пие от чаша, държана от възрастен.*

Коефициентите MNSQ са съответно с два и три пункта под 1, но не са статистически значими (табл. 27).

Таблица 27. Коефициенти за ска̀ла „Адаптивно поведение“

		Суров бал	Мяр-ка	Греш-ка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	35,2	2,82	0,60	0,97	-0,4
	SD	8,6	2,85	0,11	0,55	1,4
Айтеми	X	214,3	0,00	0,34	0,98	-0,5
	SD	99,5	4,23	0,22	0,20	1,4

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 317, айтеми = 52.

Коефициентите за надеждност по ска̀лата без и със екстремни айтеми са равни на 0,99 (табл. 28).

Таблица 28. Коефициенти за надеждност – „Адаптивно поведение“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,43	0,41	0,99	0,99
С екстремни	0,47	0,45	0,99	0,99

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 317, айтеми = 52.

Ска̀ла „Речево развитие“

Разминаването между двете разпределения на айтемите и ИЛ е почти едно и половина стандартни отклонения.

Без вариация са 7 айтема – айтем 1: *Спира за кратко дейността си, когато му се казва „Не!“*; айтем 2: *Произнася поредици от съгласни и гласни и подобни на думи двойки съгласни (например ба-ба, да-да)*; айтем 3: *Подражава на интонация, когато издава звуци (например повишава глас, като че ли задава въпрос)*; айтем 4: *Движи тялото си на музика*; айтем 5: *Казва „мама“ или „тата“ отчетливо*; айтем 6: *Показва мястото на познати предмети, когато го помолят (например „Къде ти е одеялото?“)*; айтем 7: *Изпълнява прости устни команди („Дай на мама чашата.“)*. Това са айтеми от субска̀ла „Двегодишни“ и те, като очевидно предназначени за по-малка възраст, би следвало да се решават без проблем от деца над 3 години с развитие в норма.

В табл. 29 са представени коефициентите по ска̀лата „Речево развитие“. Разпределението на децата е със средна стойност 3,88 и стандартно отклонение 1,42. Резултатът по коефициента MNSQ е с няколко пункта по-голям от 1, което би свидетелствало за шумящи айтеми – MNSQ=1,04, но коефициентът не е статистически значим.

Таблица 29. Коефициенти за ска̀ла „Речево развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	46,7	4,74	0,69	0,98	-0,3
	SD	7,7	2,27	0,22	0,47	1,3
Айтеми	X	236,9	0,00	0,52	1,04	-0,4
	SD	53,7	3,13	0,39	0,48	1,4

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 279, айтеми = 55.

Коефициентите за надеждност са значително високи. Те варират в рамките на 0,93 – 0,94 за ска̀лата с екстремните айтеми и 0,94 – 0,96 – за ска̀лата без тях (табл. 30).

Таблица 30. Коефициенти за надеждност – „Речево развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,79	0,65	0,94	0,96
С екстремни	0,93	0,83	0,93	0,94

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 279, айтеми = 55.

Ска̀ла „Когнитивно развитие“

Разпределенията на децата и айтемите по ска̀лата се разминават с малко повече от $\frac{1}{2}$ стандартно отклонение.

Без вариация са айтем 1: *Мести предмет от едната ръка в другата, за да вдигне друг предмет*, и айтем 2: *Подава предмет на възрастен, за да го накара да повтори или да започне желано действие (например да пусне навиваща се играчка)*.

Коефициентът MNSQ има леко отклонение, но то не е статистически значимо (табл. 31).

Таблица 31. Коефициенти за ска̀ла „Когнитивно развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	42,3	3,16	0,59	0,93	-0,5
	SD	12,0	3,62	0,13	0,51	1,4
Айтеми	X	213,6	0,00	0,36	0,97	-0,7
	SD	94,2	4,74	0,26	0,23	1,6

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 313, айтеми = 62.

Коефициентите на надеждност по всички параметри са почти близки до максималната стойност – 0,99 (табл. 32).

Таблица 32. Коефициенти за надеждност – „Речево развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,49	0,44	0,99	0,99
С екстремни	0,54	0,50	0,99	0,99

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 313, айтеми = 62.

Ска̀ла „Физическо развитие“

Разпределенията по тази ска̀ла се разминават с около 1 стандартно отклонение.

Айтемите, които отпадат и в тази ска̀ла, са от айтемите за по-малка възраст – айтем 1: *Изправя се от легнало положение по гръб до седяща позиция без помощ;* айтем 2: *Вдига малък предмет, като използва палеца и показалеца;* айтем 3: *Върви странично, като се държи за мебелите;* айтем 4: *Насочва се към предмет, като запазва седяща позиция;* айтем 5: *Променя позицията на тялото от стояща в седяща;* айтем 6: *Сочи с показалеца (Дава “боц”);* айтем 7: *Ходи, държано за една ръка.* Те очевидно са за по-малки деца и при деца над 3-годишна възраст с развитие в норма не би трябвало да дават вариации.

Коефициентът MNSQ не е значим (табл. 33).

Таблица 33. Коефициенти за ска̀ла „Физическо развитие“

		Суров бал	Мяр-ка	Греш-ка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	36,0	4,33	0,72	0,96	-0,4
	SD	7,1	2,79	0,19	0,53	1,3
Айтеми	X	225,5	0,00	0,45	1,01	-0,5
	SD	73,5	3,83	0,32	0,22	1,6

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 288, айтеми = 46.

Коефициентите за надеждност на ска̀лата без екстремни айтеми са 0,98, а за ска̀лата с екстремни варират – 0,96–0,97 (табл. 34).

Таблица 34. Коефициенти за надеждност – „Речево развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,60	0,55	0,98	0,98
С екстремни	0,77	0,74	0,96	0,97

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 288, айтеми = 46.

Скàла „Социално-емоционално развитие“

Разминаването между двете разпределения тук е с 1,5 стандартни.

По тази скàла без вариация са два айтема. Те са айтем 1: *Протяга ръце към познати хора*, и айтем 2: *Отговаря различно на деца и на възрастни*.

Коефициентът MNSQ е с няколко пункта над 1, но не е статистически значим (табл. 35).

Таблица 35. Коефициенти за скàла „Социално-емоционално развитие“

		Суров бал	Мярка	Грешка	INFIT	
					MNSQ	ZSTD
Деца	X	38,9	3,69	0,67	0,98	-0,3
	SD	7,8	2,01	0,22	0,40	1,2
Айтеми	X	213,3	0,00	0,37	1,04	-0,4
	SD	44,8	2,52	0,25	0,28	1,5

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 258, айтеми = 47.

Коефициентите на надеждност варират в рамките на 0,96–0,97 за скàлата без екстремни айтеми и 0,95–0,96 – за скàлата с екстремните (табл. 36).

Таблица 36. Коефициенти за надеждност – „Социално-емоционално развитие“

	RMSE		Надеждност	
	Real	Model	Real	Model
Без екстремни	0,51	0,45	0,96	0,97
С екстремни	0,59	0,54	0,95	0,96

Забележка: Броят на ИЛ и на айтемите, включени в анализа, е съответно: ИЛ = 258, айтеми = 47.

Подреждането по трудност след повторната обработка на данните възпроизвежда оригиналния ред на подреждане на трудност на айтемите по субскàли в тестовата батерия. Оттук можем да заключим, че редът на подреждане по трудност е валиден за българската извадка.

Във всички скàли се запазва тенденцията за изтегленост на разпределението на децата спрямо това на айтемите по скàлата нагоре. Това свидетелства за по-малката трудност на айтемите по скàлите за децата в българската извадка. Отклоненията варират от 1 до 2 стандартни отклонения. Най-големи отклоненията са по скàли „Речево развитие“ и „Социално-емоционално развитие“. Следва скàла „Физическо развитие“ с 1,5 стандартно отклонение.

Всички коефициенти за надеждност са много високи.

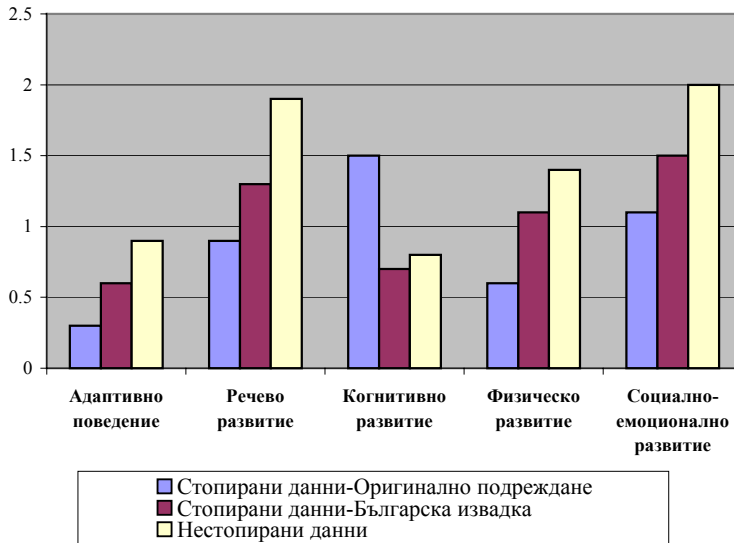

Сравнения на резултатите за стопирани и нестопирани данни от родителите

В табл. 37 са представени стойностите на разминаване според стандартните отклонения между разпределенията на децата в извадката и на айтемите по отделните ска̀ли на тестовата батерия. Прави впечатление запазването на тенденцията на изтегленост на разпределението на децата нагоре. Това ясно свидетелства за по-ниската трудност на ска̀лите за децата в българската извадка. Тенденцията се запазва и в трите варианта на обработка на данните. При данните, администрирани според изискванията на оригиналния вариант на батерията, коефициентите на разминаването са най-ниски. Те варират от почти равни (ска̀ла „Адаптивно поведение“) до около 1 стандартно отклонение (ска̀ла „Социално-емоционално развитие“). Данните без стопиране за извадката показват най-голямо разминаване от около 1 (ска̀ла „Адаптивно поведение“) до 2 стандартни отклонения (ска̀ла „Социално-емоционално развитие“). По средата между тях се разполагат стойностите на разминаването на обработените със ска̀лограмен анализ и стопирани данни за извадката. Те са по средата между коефициентите на стопираните и нестопирани данни. Това ясно се вижда на фиг. 6. То потвърждава по-ниската трудност на айтемите за децата от българската извадка. Прилагане на процедурата на стопиране за българската извадка намалява разминаването на разпределенията деца–айтеми.

Таблица 37. Коефициенти на разминаване между разпределенията деца–айтеми по отделните ска̀ли (N=331)

	Стопирани данни – оригинални	Нестопирани данни – първични	Стопирани данни – българска извадка
Адаптивно поведение	0,3	0,9	0,6
Речево развитие	0,9	1,9	1,5
Когнитивно развитие	0,5	0,8	0,7
Физическо развитие	0,6	1,4	1,1
Социално-емоционално развитие	1,1	2	1,5

Фиг. 6. Разминаване между разпределенията деца-айтеми (N=331)

Обобщение

Установяването на реда на трудност на айтемите е от съществено значение, тъй като то има отношение към броя точки, които ИЛ ще получи при прилагане на скалите от тестовата батерия. Съгласно философията на DAYC и правилата за неговото прилагане (точки за начало, основи и тавани), ако редът на подреждане не е действителният, това би довело до подценяване или надценяване на децата, които се тестват (т. е. до грешки от първи или втори тип).

Интересен е резултатът, който получихме при данните, стопирани съгласно подреждането по трудност за българската извадка. След подреждане по трудност и стопиране съгласно процедурата (3 от 5 грешни отговора) те почти възпроизведоха оригиналния ред на подреждане по трудност на айтемите в отделните скали. Това е потвърждение за валидността на този ред на подреждане по трудност. Има малки разминавания на айтеми, но те са в рамките на отделните субскали.

Получените резултати ни дават основание да използваме в по-нататъшната си работа този ред на подреждане на айтемите по трудност.

ЛИТЕРАТУРА

- Анастаси, А., С. Урбина (2001). Психологическое тестирование. Питер.
 Колчева, Н. (2005). Батерия за оценка на ранно детско развитие. Процедура по валидизация. Психологични изследвания.

- Наредба № 6 от 19 август 2002 г. за обучението на деца със специални образователни потребности и/или с хронични заболявания. ДВ, бр. 83, 2002 г.
- Bagnato, S., J. Neiswirth (1991). *Assessment For Early Intervention, Best Practices For Professionals*, The Guilford Press, The Guilford School Practitioner Series.
- Bagnato, S. J., Neisworth, J. T. & Munson, S. M. (1997). *LINK-ing assessment and early intervention*. Baltimore, Brookes.
- Bart, W. M., D. J. Krus. An Ordering-Theoretic Method To Determine Hierarchies Among Items, *Educational and Psychological Measurement*, 1973, 33, 291–300.
- Crichton, N. (1999). Mokken Scale. *Journal of Clinical Nursing*, 8, 380–388.
- Education for All Handicapped Children Act of 1975.
- Education for the Handicapped Act Amendments of 1986.
- Trochim, W. K. (2005). Guttman scaling, *Research Methods Knowledge Base*.
- Engelhard, G. Jr. (2002). Guttman Scale, Emory University.
- Linacre, Jh., B. Wright (2003). A user Guide to BIGSTEPS: Rasch-Model Computer Programs, Winsteps.com.
- Linacre, John M., Benjamin D. Wright (2003). A User's Guide to BIGSTEPS, Rasch-Model Computer Programs, January 2.
- Linacre, Jh. M., B. D. Wright (1987). Item Bias: Mantel-Haenszel and The Rasch Model, Memorandum № 39, MESA Psychometric Laboratory.
- Sattler, J. M. (1992). *Assessment of Children 3rd Edition*. San Diego: Jerome M. Sattler, Publisher, Inc.
- Voress, J., T. Maddox (1998). *Developmental Assessment of Young Children, Examiner's Manual, Pro-Ed*.
- Wright, B. D. & Linacre J. M. (1985). *Microscale Manual*. Westport, Conn.: MediAx Interactive Technologies, Inc.
- www.rasch.org/rmt/glossary.htm - Rasch Analysis
- www.rasch.org/rmt/contents.htm - Rasch Analysis
- www.rattlesnake.com/notions/guttman-scales.html - Guttman Scales

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

ВИРТУАЛНО ОБЩУВАНЕ И ТРЕВОЖНОСТ: ВРЪЗКИ И МОДЕЛ НА ДИНАМИЧНО ВРЕМЕВО ОТНОШЕНИЕ¹

МЕТОДИ КОРАЛОВ

Методи Коралов. ВИРТУАЛНОЕ ОБЩЕНИЕ И ТРЕВОЖНОСТЬ: СВЯЗЫ И МОДЕЛЬ ДИНАМИЧНОГО ВРЕМЕВОГО ОТНОШЕНИЯ

В этой статье представлены результаты одного исследования, которое проводилось в рамках докторской диссертации на тему “Компьютерное опосредствованное общение – личностные профили. Исследовательские подходы” – Кафедра Общей, экспериментальной и генетической психологии, Философский факультет Софийского университета. В ней рассматриваются отношения между ситуативной и личностовой тревожностью, с одной стороны, и виртуальное общение, с другой стороны. Таким образом устанавливается присутствие мощного релаксирующего эффекта во время компьютерного опосредованного общения. Конкретные условия его появления рассматриваются детально в четырехкомпонентной модели протекания виртуального общения в связи с его продолжительностью, которая названа модель динамичного времевого отношения.

Metodi Koralov. VIRTUAL COMMUNICATION AND ANXIETY: CONNECTIONS AND A DYNAMIC TEMPORAL RELATIONSHIPS MODEL

The study presents the results from a survey done as part of the doctoral dissertation “Computer mediated communication – personality profiles. Methodological approaches” at the Department of General, Experimental, and Developmental Psychology, Faculty of Philosophy, University of Sofia. The existing relationships between state and trait anxiety, on one hand, and virtual communication,

---

¹ Представените тук резултати са част от изследване, проведено в рамките на дисертация за присъждането на научната и образователна степен „доктор“, на тема: „Компютърно опосредствано общуване – личностни характеристики и подходи за изследване“ с научен р-л доц. д-р Емилия Алексиева, към катедра „Обща, експериментална и генетична психология“, специалност Психология, Философски факултет, СУ.

on the other hand, are considered. The presence of a noticeable relaxing effect during computer mediated communication is observed. The specific conditions of this effect's appearance are detailed in a four-component model of virtual communication going off – dynamic temporal relationships model – depending on its duration.

ТРЕВОЖНОСТ И ВИРТУАЛНА СРЕДА

През последните петнайсет години информационните технологии търпят небивал разцвет. До голяма степен това се дължи на раждането на една нова система – интернет. В днешно време тя представлява не просто удобство на работното място. Интернет навлиза във все повече сфери от живота, приспособява се към тях, но и им налага свой специфичен отпечатък. Сред многото дейности, имащи свой виртуален аналог, особен интерес от психологическа гледна точка представлява междуличностното общуване във виртуална среда, т. нар. виртуално общуване (или компютърно опосредствано общуване).

Виртуалното общуване има свои твърде специфични особености, които го правят доста различно от съществуващите до момента форми. Може би най-важната от тях е изключително голямата степен на контрол върху средата, с която разполага личността (Koralov 2005). От друга страна, основна особеност на тревожните личности е преживяването на определени стресори като неконтролируеми („Няма да успея да се справя успешно с него“) и непредвидими („Може пак да се случи“) (Barlow 1988). Ясно се забелязва общата допирна точка – контролът. Напълно логично е да се предположи, че за хора, които възприемат реалната си среда като трудно управляема и неподдаваща се на опитите им да я направят отговаряща на потребностите и желанията им, виртуалната среда ще представлява особено привлекателна алтернатива. Това предположение лежи в основата на проведеното емпирично изследване за установяване на отношенията между тревожността и виртуалното общуване.

Друг аспект, в който може да се търси връзка между тревожност и виртуална среда, са копинг-стратегииите. Според когнитивния модел, описан от Бек, Емри и Грийнберг (Beck, Emery & Greenberg 1985), съществуват пет фактора, които могат да направят индивида уязвим и податлив на тревожност и тревожни разстройства. Това са: 1. Генетичната наследственост; 2. Физическо заболяване; 3. Психична травма; 4. Липса на механизми за справяне; 5. Дисфункционални мисли, вярвания, приемания и когнитивно функциониране. Сблъскването с нова, непозната ситуация, за справянето с която човек не е постигнал нужната компетентност, предизвиква повишаване на равнището на тревожност. Интернет е ново явление за нашата цивилизация. Логично е повечето хора да изпитват повишена тревожност в ситуациите, в които им се

налага да влязат във взаимодействие с него или някоя от включените в него дейности. От друга страна, колкото повече време са имали да го опознаят и да повишат компетентността си по отношение на виртуалните дейности (а виртуалното общуване е една от най-често използваните), толкова по-ниско би трябвало да е равнището на тревожност. Може да се очаква, че този процес ще е силен до такава степен, че първоначално предизвикващият повишена тревожност контакт с виртуалното пространство от един момент нататък да бъде търсен като средство за намаляването ѝ. Това е вторият аспект, за който беше предположено, че може да оказва влияние върху отношенията тревожност – виртуално общуване.

МЕТОД, ЦЕЛ, ХИПОТЕЗА, ЗАДАЧИ, ИНСТРУМЕНТАРИУМ

Основната цел на изследването е да се установи съществуват ли връзки между тревожността и виртуалното общуване. Ако се регистрират такива, да се прецизира дали става въпрос за линейна зависимост или по-сложен модел на взаимоотношения; получените данни да бъдат сравними с норми за българската популация.

Хипотезата, която се проверява чрез настоящото изследване, е, че хората, включващи се за дълги периоди от време във виртуално общуване, имат високо равнище на тревожността като черта на личността, но ниска ситуативна тревожност по време на компютърно опосредстваното общуване. Същото би трябвало да се отнася и за хората, които не отделят много време за виртуално общуване, но биха желали да го правят. Освен с продължителността може да се очаква, че високата тревожност ще се свързва и с честотата, като често включващите се (или желаещите да го правят) ще са с висока тревожност.

Основна задача за изпълнението на поставената цел е да се формира извадка от изследвани лица, за които е обичайно да участват в някаква форма на виртуално общуване. Респондентите трябва да попълнят въпросник, измерващ както общото личностно равнище на тревожност, така и влиянието на непосредствената ситуация на тестирането, като е необходимо изследването да се проведе в условия, които позволяват едновременното участие във виртуална форма на общуване.

За целите на настоящото изследване е използван въпросникът на Спилбъргър за ситуативна и личностова тревожност (STAI-Y). За българските социокултурни условия той е адаптиран и стандартизиран от Паспаланов и Щетински (Паспаланов, Щетински 1989). В него се съдържат две скали: едната за тревожността като състояние (ситуативна тревожност), другата за тревожността като черта на личността (личностова тревожност). И двете скали са формирани от по двайсет айтема с четиристепенна скала за оценка, като за всяка скала минималният суров бал е 20, а максималният – 80.

ПРОЦЕДУРА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването е проведено от октомври 2005 до декември 2005 г. Въпросникът беше публикуван на сайта на [psiologia.net](http://www.psihologia.net) на интернет адрес <http://www.psihologia.net/izsledvane/SurveyForm.htm>, за което изказваме благодарността си на администраторите на сайта и лично на Калин Янев, докторант по организационна психология и администратор.

Привличането за участие ставаше по два начина.

При първия начин провеждащият изследването лично насочваше потенциални участници към адреса, на който бяха публикувани въпросниците. За привличане на участници провеждащият изследването посети многократно чатове на [dir.bg](#) (Web чат) и канал [#Sofia](#) (IRC) в различни времеви зони от денонощието. На потенциалните респонденти беше накратко обяснявано за какво изследване става въпрос и им беше даван адресът (линкът). Всеки от тях имаше пълната свобода да реши дали да участва или да се откаже по всяко време от получаването на началните разяснения до момента на пращането на попълнената бланка.

Вторият начин представлява подход, наречен *метод на активно партньорство с изследваните лица*. Всеки участник получи в рамките на десет дни от попълването съобщение по електронна поща (имейл) с обратна връзка, което съдържаше предварителни резултати (това се отнася само до онези, които изрично заявиха желание за това и съответно оставиха електронен пощенски адрес). Всяко съобщение завършваше с молба линкът от изследването да бъде предаден на други хора, с които лицето общува виртуално. Така се получи една верига на препредаване от виртуално общуващ на виртуално общуващ, като новите участници попълваха бланката, изпращаха данните, след няколко дена получаваха обратна връзка с молба да предадат линка нататък и насочваха следващите потенциални участници. Тази техника на привличане се оказа високо ефективна, като в края на изследването се установи, че от провеждащия изследването са били насочени 12,5% от участниците, а останалите 87,5% са привлечени по метода на активното партньорство.

Технологически процедурата на получаване и обработка на данните представлява смесен дизайн за провеждане на изследване през интернет (Коралов 2005). Потенциалните изследвани лица са привличани в чат (вероятно някои и чрез имейл от техни познати по силата на активното партньорство), попълването става на интернет страница, данните достигат до провеждащия изследването по електронна поща, обратната връзка също се осъществява по имейл. Много голямо удобство на електронната поща като метод за комуникация е обстоятелството, че тя позволява установяването на двустранна връзка изследовател – участник, без да се налага да се нарушава принципът на анонимността. От този факт следва значително по-голяма гъвкавост при провеждане на изследването, например за доуточняване на липсващи данни или осъществяването на обратна (понякога дори многократна) връзка.

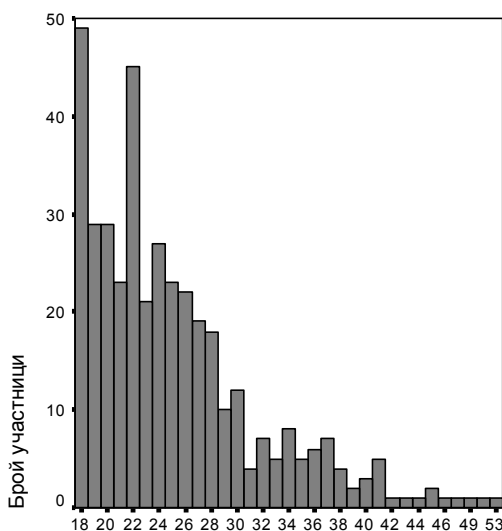
Обработката на данните е направена с програма SPSS, версия 11.1. Особено удобство на изследването, проведено по смесения интернет дизайн, представлява обстоятелството, че данните се получават във вид, в който само след няколко автоматизирани операции са готови за обработка от програмата за статистически анализ. По този начин се пропуска етапът на ръчно въвеждане, който не само е свързан с голям разход на време, но и при който вероятността да се допуснат грешки е най-голяма. Допълнително удобство представлява използваната интернет технология, която не допуска пращането на частично попълнени бланки или липсващи отговори, като по този начин се избягват сложните и изискващи допълнително време процедури за отчитане на ефектите от липсващите данни.

Участниците в изследването отговарят на въпроси по шестнайсет общи признака. От тях тук са дадени данни единствено за онези, които са пряко свързани с описаните по-горе цели, като е допуснато само едно изключение, отнасящо се до връзката между тревожността и продължителността на употребата на интернет.

ИЗСЛЕДВАНИ ЛИЦА

Изследвани са общо 393 души на възраст от 18 до 53 години. Разпределението им по пол е много добре балансирано, като мъжете съставляват 50,9% от изследваните лица в извадката (200 души), а жените – 49,1% (193 души). Това дава основание да се приеме, че общуването през интернет е еднакво привлекателно за мъжете и жените, особено като се има предвид, че никакви нарочни процедури за изравняване на извадката по пол не са били нито планирани, нито прилагани.

Разпределението по възраст е представено графично на фиг. 1.

Фиг. 1. Честотно разпределение на участниците по възраст

Най-много са респондентите на 18 години – 49 души, или 12,5% от всички изследвани лица. Друг пик се отчита по отношение на групата на 22-годишните – 45 души, или 11,5% от всички изследвани лица. Постепенното намаляване на броя на участниците с увеличаването на възрастта показва, че общуването през интернет е по-привлекателно за хората до 30-годишна възраст (към датата на провеждане на изследването). Особено рязко спада броят на участниците над 40 години, като те общо съставляват едва 3,8% от всички изследвани лица, докато участниците до 30-годишна възраст (30 години включително) формират основната група, възлизаща на 83,2% от цялата извадка. Средната възраст на респондентите е 25 години.

Така полученото разпределение по възраст вероятно се дължи на факта, че интернет е твърде скорошно явление, едва от петнайсетина години, т. е. времето на съществуването му не е било достатъчно, за да бъде приет и да стане част от живота на поколението над 30–35-годишна възраст в степенята, в която е „прегърнат“ от по-младите. Ако трябва да се сложи някаква по-ясна граница, то може да се приеме, че за поколенията на родените след годините 1975–1980 световната мрежа няма статут на модерно техническо нововъведение, а се превръща във всекидневен спътник, вече не лукс, а необходимост, по сходен начин както в битието на съвременния човек са навлезли преди това телефонът или телевизията например.

Изключително важна за отбелязване особеност, която се отнася до резултатите от всички анализи, е посочването на отговор „Не чатя“, даван от около 3–4% от изследваните лица. От подробното разглеждане на всички разпределения (част от които не са описани тук) се установява, че даването на този отговор отразява личната преценка на респондентите, че честотата и продължителността на участията им във виртуално общуване са твърде незначителни. В този смисъл всички 393 изследвани лица участват в някаква форма на виртуално общуване, а даваната от отговор „Не чатя“ информация може да се приема само като твърде условна.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Общи положения. Сравнение между нормите, получени при българската стандартизация и настоящото изследване

В настоящото изследване е използван въпросникът за оценка на тревожността на Ч. Спилбъргър (STAI – форма Y), стандартизиран за българската социокултурна среда от И. Паспаланов и Д. Щетински през 1989 г.

Въпросникът се състои от две скали. Всяка съдържа по 20 айтема. Първата е предназначена да измерва ситуативната тревожност (*s*-скала), втората – тревожността като черта на личността (*t*-скала). За всеки айтем се приписват от 1 до 4 точки.

За да се провери степента на вътрешна консистентност на скалите *s*- и *t*-тревожност в настоящото изследване, е направен айтем-анализ. Резултатите от него, както и сравнение с резултатите от българската стандартизация са дадени на табл. 1.

Таблица 1. Коефициенти на надеждност на скалите ситуативна и личностова тревожност по пол за българската стандартизация и настоящото изследване

Скала	Българска стандартизация*		Настоящо изследване**	
	Мъже	Жени	Мъже	Жени
Ситуативна тревожност	0,86	0,90	0,91	0,93
Личностова тревожност	0,80	0,84	0,92	0,92

* Използваният коефициент за надеждност от авторите на българската стандартизация е “Формула 21 на Кудер–Ричардсън”. Авторите на българската стандартизация са използвали този индекс, който е по-нестабилен, но е отговарял на обективните условия, при които са получени и е трябвало да бъдат обработени данните от стандартизацията.

** Използваният коефициент за надеждност в настоящото изследване е α на Кронбах.

Общата алфа на Кронбах за 393-те изследвани лица и по двете скали е 0,92.

Описаните резултати показват, че и двете скали имат много висока вътрешна консистентност и свързаност между айтемите.

В табл. 2 е направено сравнение между средните стойности и стандартните отклонения, получени при българската стандартизация и настоящото изследване. Данните са стандартизирани за възрастни от 18 до 60 години. В извадката от настоящото изследване възрастта на участниците варира от 18 до 53 години.

Таблица 2. Средни стойности и стандартни отклонения по ситуативна и личностова тревожност от въпросника на Спилбъргър при българската стандартизация и настоящото изследване

Скала	Показател	Българска стандартизация		Настоящо изследване	
		Мъже	Жени	Мъже	Жени
Ситуативна тревожност	$\bar{X}$	41,30	45,46	36,63	39,25
	SD	10,42	11,47	10,66	11,62
Личностова тревожност	$\bar{X}$	43,68	48,77	41,71	44,53
	SD	9,07	9,62	11,06	11,11

Забележка: $\bar{X}$ – средно аритметично; SD – стандартно отклонение.

Както при данните от стандартизацията, така и в настоящото изследване средните стойности са близки до суров бал 40 (в стандартизацията това групиране е още по-явно за възрастния интервал 13–17,5 години). Авторите на българската стандартизация пишат: „Първото, което прави впечатление, е, че средните стойности за *s*-скалата, както и за *t*-скалата незначително се отклоняват от възможния идеален среден суров бал. Това говори, че скалите при българския вариант са добре центрирани и може да се очаква, че ще имат добри психометрични характеристики“ (Паспаланов, Щетински 1989: 13). Очевидно тук става дума за грешка, тъй като за скала с минимален възможен суров бал 20 и максимален 80 идеалният среден суров бал е 50. Допълнително трябва да се отбележи, че в настоящото изследване скалата за ситуативна тревожност е на границата на най-демократичните допустими стойности за асиметричност (измерена чрез коефициента *Skewness*), отвъд които не би могло да бъде разглеждана като нормално разпределена променлива (*Skewness* = 0,92; станд. грешка = 0,12), а скалата за личностова тревожност не може да удовлетвори по-строгите изисквания (*Skewness* = 0,48; станд. грешка = 0,12). Авторите на българската стандартизация не предоставят данни за нормалност на полученото от тях разпределение, така че не е възможно да се направи сравнение по този признак. Ясно е, че за съжаление нито средните стойности са незначително отклоняващи се от идеалния среден суров бал, нито скалите са толкова добре центрирани, съответно няма основание директно да се приеме, че психометричните характеристики са добри, а е необходимо това да се провери с внимателен и задълбочен анализ. Описаните тук данни, от друга страна, показват по един много императивен начин, че е абсолютно наложително да се направи актуализиране на скалите, съчетано с осъвременяване на българските норми както за ситуативната, така и за личностовата тревожност.

Установяват се разлики в средните по три направления.

Първо, по пол, средните стойности на мъжете по двата вида тревожност са по-ниски от тези на жените и при двете изследвания.

Второ, между променливите ситуативна и личностова тревожност съществува разлика в средните, като тенденцията е ситуативната тревожност да е с по-ниски стойности от личностовата в настоящото изследване, в стандартизацията и между двете.

На трето място, като сравнение между стандартизацията и настоящото изследване съществува разлика в средните и по двете скали, и за двата пола. Общата тенденция е, че в настоящото изследване средните са по-ниски. При мъжете занижаването е с 4,67 единици за ситуативната и с 1,97 за личностовата тревожност. При жените се наблюдават разлики от 6,21 единици за *s*-тревожността и 4,24 за *t*-тревожността. Като абсолютни стойности наблюдаваните разлики при жените са по-големи, отколкото при мъжете.

За да се провери дали разликите по пол са статистически значими, в настоящото изследване е използван *T*-тест за независими извадки, за двата вида тревожност поотделно. Резултатите са представени в табл. 3.

Таблица 3. Резултати от Т-тестове между групите на мъжете и на жените от настоящото изследване по ситуативна и по личностова тревожност

Сравнявани групи	Ситуативна тревожност			Личностова тревожност		
	$\bar{X}$	Разлика	T	$\bar{X}$	Разлика	T
Мъже/ Жени	36,63	2,62	T = 2,33 ¹	41,71	2,82	T = 2,52 ²
	39,25			44,53		

¹ Резултатът е значим при $p < 0,05$

² Резултатът е значим при $p < 0,01$

Въз основа на приложения Т-тест се установява, че средните за мъжете са по-ниски от тези за жените едновременно по отношение на ситуативната и на личностовата тревожност ($T_{\text{ситу}} = 2,33$; $p < 0,05$; $T_{\text{лич}} = 2,52$; $p < 0,01$). Подобна разлика е получена и при българската стандартизация (Паспаланов, Щетински 1989: 13–14). Там обаче разликите между мъже и жени са много по-големи (4,16 единици за ситуативната и 5,09 единици за личностовата тревожност), отколкото в настоящото изследване (2,62 единици за ситуативната и 2,82 единици за личностовата тревожност). Очевидно е, че в настоящото изследване има сближаване в равнищата на тревожността по пол. Този феномен може да бъде обяснен, от една страна, чрез релаксиращото въздействие на виртуалната среда, което е по-силно изразено по отношение на жените, отколкото на мъжете, като по този начин се намалява съществуващата изначално по-голяма разлика. От друга страна, важно е да се отбележи, че над 80% от изследваните лица в извадката са на възраст до 30 години, нямат собствено семейство, нито деца. Така, за жените от настоящото изследване, тези фактори оказват твърде малко влияние, а те, особено грижата за децата, играят съществена роля за по-високите равнища на тревожност при жените по принцип.

За да се провери дали разликите в рамките на един и същи пол между настоящото изследване и българската стандартизация са статистически значими, беше приложен Т-тест за независими извадки, за двата вида тревожност поотделно. Резултатите са представени в табл. 4.

Таблица 4. Резултати от Т-тестове за разликите в ситуативната и личностовата тревожност за групите на мъжете и на жените от настоящото изследване спрямо тези от българската стандартизация

Сравнявани групи	Ситуативна тревожност			Личностова тревожност		
	$\bar{X}$	Разлика	T	$\bar{X}$	Разлика	T
Мъже 1/ Мъже 2	41,30	4,67	T = 4,62 ²	43,68	1,97	T = 2,02 ¹
	36,63			41,71		
Жени 1/ Жени 2	45,46	6,21	T = 5,64 ²	48,77	4,24	T = 4,24 ²
	39,25			44,53		

Бележка: мъже 1 – група на мъжете от българската стандартизация; мъже 2 – група на мъжете от настоящото изследване; жени 1 – група на жените от българската стандартизация; жени 2 – група на жените от настоящото изследване.

¹ Резултатът е значим при $p < 0,05$

² Резултатът е значим при $p < 0,001$

Получените по-ниски стойности по ситуативна и личностова тревожност в настоящото изследване спрямо българската стандартизация могат да се интерпретират в следните направления:

1. Влияние на виртуалната среда. То обхваща както психичните особености на изследваните лица в настоящата извадка като хора, общуващи виртуално, така и спецификата на провеждане на изследване в интернет.

2. Значима промяна в нормите за българската популация. Тази вероятност не бива да се изключва, като се има предвид, че са изминали 20 години от българската стандартизация на въпросника на Спилбъргър. От друга страна, социоикономическите условия и качеството на живот в страната ни в момента не предполагат нивата на тревожността за българската популация да са се снижили, т. е. не изглежда логично обяснението да се търси в тази насока.

3. Ефект на възрастта. Както е посочено по-горе, 83,2% от всички изследвани лица се разполагат във възрастовия диапазон между 18 и 30 години и е много вероятно регистрираната разлика да се дължи до голяма степен на тази особеност.

Отношения между двете ска̀ли от въпросника на Спилбъргър

Двата вида тревожност, ситуативна и личностова, демонстрират значителна по сила връзка помежду си ($r = 0,63$; $p < 0,001$). Този резултат е очакван, като се има предвид, че за хората с висока личностова тревожност е логично по-често да демонстрират тревожни състояния. Същевременно силата на корелацията не е толкова голяма, че да се подлага на съмнение наличието на два отделни конструкта, заложили в ска̀лите ситуативна и личностова тревожност.

За да се провери дали средните по ситуативна и по личностова тревожност в настоящото изследване се различават статистически значимо, са приложени Т-тестове за зависими извадки, за всеки пол поотделно. Резултатите от тях са описани в табл. 5.

Таблица 5. Резултати от Т-тестове за зависими извадки между ситуативната и личностовата тревожност в настоящото изследване

Сравнение между видове тревожност	Мъже			Жени		
	$\bar{X}$	Разлика	T	$\bar{X}$	Разлика	T
Ситуативна/ Личностова	36,63	5,08	T = 7,44 ¹	39,25	5,28	T = 7,70 ¹
	41,71			44,53		

¹ Резултатът е значим при $p < 0,001$

Въз основа на приложения Т-тест за зависими извадки се установяват статистически значими разлики между равнищата на ситуативната и личностовата тревожност при мъжете и жените. Регистрирането на такава значима разлика потвърждава едно от положенията в хипотезата на изследването – че във виртуална среда личностовата тревожност би трябвало да бъде по-висока от ситуативната.

По-ниските резултати по ситуативна, отколкото по личностова тревожност са феномен, на който обръщат внимание още авторите на българската стандартизация на въпросника, като подчертават, че такава разлика не се наблюдава при оригиналната стандартизация в САЩ (Паспаланов, Щетински 1989: 14–15). Те приемат, че тя се дължи на условията при провеждането на изследването, които са били на границата между неутралните и релаксационните. При стандартизацията разликата при мъжете е 2,38 единици, при жените – 3,31, докато в настоящото изследване разликите са съответно при мъжете 5,08 единици, а при жените – 5,28 единици (вж. табл. 2). В единия случай разликата е над два пъти по-голяма, а в другия – почти два пъти, т. е. факторът, който я причинява, въздейства с доста по-голяма сила в настоящото изследване сравнено с българската стандартизация. Адаптирайки общия извод на авторите на българската стандартизация към конкретните условия на настоящото изследване, можем да заключим, че **интернет средата и по-специално ситуацията на виртуално общуване протича в условия (или евентуално ги създава), които са релаксационни**. Ефектът на релаксация играе важна роля при описанието на резултатите и е в основата на извеждането на модел на динамично времево отношение при виртуалното общуване, описан по-нататък в изложението.

Ситуативна тревожност, личностова тревожност и продължителност на виртуалното общуване преди попълване на въпросниците

Установяват се статистически значимо по-високи стойности по ситуативна тревожност за групата на общувалите виртуално над пет часа ($\bar{X} = 53,73$) в сравнение с тази на общувалите виртуално под пет часа ($\bar{X} = 49,50$), преди да започнат попълването на въпросниците ($T = 2,72$; $p < 0,01$). Анализите тук и по-нататък са прилагани върху средните стандартизирани T -оценки за по-голяма яснота и удобство.

Така полученият резултат се дължи всъщност на изследваните лица – мъже. Средните на общувалите виртуално над пет часа и под пет часа са съответно 54,24 и 47,74 ($T = 3,74$; $p < 0,001$). При жените разликата е незначителна ($T = 0,38$; $p = 0,70$). Изводът, който може да се направи, е, че за мъжете ефектът на релаксация от виртуалното общуване изчезва щом границата от 5 часа бъде надскочена. Обяснение за липсата на подобен резултат по отношение на жените е дадено по-нататък в изложението.

Значима разлика в стойностите се установява и за личностовата тревожност. Интересно е, че тук границата от пет часа по отношение на продължителността на включването в чат преди попълването на въпросниците се запазва такава, каквато е и при ситуативната тревожност. Общувалите под пет часа имат средна по личностова тревожност 49,53, а тези над пет часа – 53,51 ($T = 2,55$; $p < 0,01$). Отново се наблюдава и феноменът на разпределението по пол, отбелязан при ситуативната тревожност. Описаният резултат за цялата извадка всъщност се дължи на участниците мъже. Когато анализът се приложи

само върху техните данни, се получават средни от 47,60 към 54,41 съответно за общувалите под и над пет часа ($T = 3,77$; $p < 0,001$).

Като обобщение на описаните тук резултати е необходимо да се обърне специално внимание на ясното очертаване на една гранична стойност на престой в чата преди попълването на въпросниците, която се свързва със значими в статистическо отношение разлики и по двата вида тревожност, измервани с въпросника на Спилбъргър. При участниците, включени за по-малко от пет часа във виртуално общуване, се установяват по-ниски стойности по ситуативна и личностова тревожност от тези, които са надскачили тази граница. Резултатите са значими за цялата извадка, но в действителност се дължат на участниците мъже. Сравнителният анализ по пол показва, че за жените такава 5-часова граница не се отчита.

Отсъствието на 5-часовата граница за жените най-вероятно се дължи на особености на разпределението на изследваните лица по променливата продължителност на виртуалното общуване преди попълване на въпросниците. Броят на хората, общували виртуално до 3 часа, заедно с тези, които избират отговор „Не идвам от чат“, е 81,2%. Останалите 18,8% се разпределят по другите алтернативи, като жените, общували изобщо над пет часа, са 12 на брой, т. е. представляват едва 3,1% от цялата извадка, или 6,3% от всички жени, докато мъжете за същия интервал са почти 3 пъти повече – 34 души, или 8,7% спрямо извадката, 17% от всички мъже. Феноменът на 5-часовата граница най-вероятно не може да бъде отчетен при жените не толкова заради някакви техни специфични психични особености, колкото заради недостатъчното им представяне в групата на по-продължително общувалите виртуално.

Възникването на 5-часовата граница може да бъде обяснено чрез съвкупното действие на няколко фактора, като най-очевидните са умората и пренасищането. Пет часа интензивно общуване, изискващо съответното равнище на концентрация, са напълно достатъчни да се прояви умора, още повече когато е съчетано с престой пред компютър, писане на клавиатура, продължително запазване на относително неподвижно състояние на стол, липса на каквато и да е промяна във възприеманата външна среда. От друга страна, колкото и интересни да са темата/темите, които се обсъждат, събитията, които се случват, хората, с които се общува, дори включването на алтернативни дейности като паралелно сърфиране из интернет, логично е да се получи ефект на пренасищане. Изключително важен е и фактът, че над пет часа заетост в определена дейност със сигурност означава смяна на часовия пояс от денонощието. Например, ако е било сутрин при включването на индивида във виртуално общуване, то пет часа по-късно той се „завръща“ в реалността вече по обед или следобед; ако в началото е било късен следобед, „завръщането“ му се отлага за вечерта или дори за през нощта. Ясно е, че такъв преход оказва влияние върху извършването на типичните за съответния времеви пояс дейности, като виртуалното общуване може да е повод голяма част от тях да бъдат отложени до

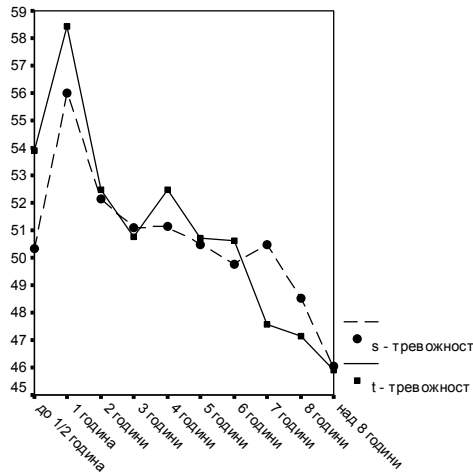
максимална степен. Значимото повишаване и на двата вида тревожност може да бъде тълкувано като знак, че всички задължения, идващи от всекидневието, задачите, които стоят пред индивида, могат да бъдат игнорирани само до определен момент. Натрупаната умора от виртуалното общуване, липсата на разнообразие във физическата среда и двигателната активност на субекта и най-вече налагащите се изисквания, идващи от реалния свят, вероятно са факторите, чийто кумулативен ефект се изразява в появата на 5-часовата граница, отчитана едновременно по скалите за ситуативна и личностова тревожност. Сред пренебрегваните изисквания на реалния свят като примери могат да се посочат намаляването на времето за сън и почивка, на времето за подготовка на разнообразни дейности, пропускането, закъсняването или отлагането на служебни и лични ангажменти, пренебрегването на семейството и семейните задължения, на приятелствата и познанствата.

Повечето от изследваните лица (62,6%) не надскачат четири часа престой в чат. Оттук може да се направи изводът, че е в сила някакъв вътрешен регулаторен механизъм, който предпазва индивидите от негативните натрупвания, свързани с прекалено продължителното участие във виртуално общуване. От друга страна, доста голям брой хора (над 35%) по една или друга причина надхвърлят тази граница и при тях може да се очаква, че има голяма вероятност да се проявяват различни негативни ефекти от продължителния престой във виртуална среда. Един от тези ефекти, както е показано, е възможното повишаване едновременно на ситуативната и на личностовата тревожност.

Ситуативна тревожност, личностова тревожност и продължителност на употребата на интернет

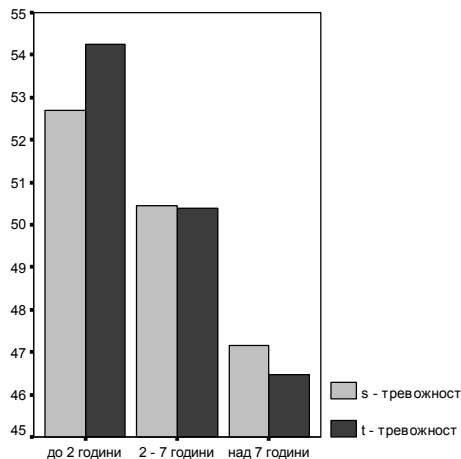
На фиг. 2 графично е представена връзката между продължителността на употребата на интернет в години, от една страна, и двата вида тревожност, от друга (*s*- и *t*-тревожност са дадени в *T*-оценки, т. е. средната и за двете променливи е 50, а стандартното отклонение е 10).

На първо място трябва да се отбележи, че се регистрира слаба, но значима обратна корелация, която отразява линейна зависимост за променливата „Години на употреба на интернет“ със ситуативната тревожност ($r = -0,16$; $p < 0,001$) и с личностовата тревожност ($r = -0,24$; $p < 0,001$). Следователно може да се очаква, че по-ниски нива и по двата вида тревожност се свързват с по-дългогодишна употреба на интернет, а по-високите – с по-малък стаж във виртуалното пространство. Макар и значими, тези резултати сами по себе си не са достатъчни за формулирането на по-категоричен извод предвид слабата степен на корелация, т. е. не може да се приеме, че описаната връзка оказва равномерно и последователно въздействие върху голям брой хора. Те обаче показват съществуването на определена тенденция, която е в подкрепа на извода, който ще бъде направен на базата на по-нататъшната обработка на данните.

Фиг. 2. Графично представяне на отношенията на променливата „Година на употреба на интернет“ със ситуативната и с личностовата тревожност (*s*- и *t*-тревожност в Т-оценки)

Като подложим на допълнителен анализ данните на фиг. 2, от гледна точка на графично наблюдаемите тенденции в нея могат да се обособят три части. Първата има висок връх и общо високо разположение, втората представлява по-ниско разположено плато, а третата показва силен спад. За да се запази в по-голяма степен възможността за сравнение, изследваните лица бяха разделени на три групи на базата на данните от ситуативната тревожност, въпреки наличието на известни разлики с личностовата тревожност. Графичното разпределение на групирани променливи, направено на базата на стандартизирани Т-оценки, е представено на фиг. 3.

Фиг. 3. Графично представяне на отношенията на променливата „Година на употреба на интернет“ (групирана) със ситуативната и с личностовата тревожност (*s*- и *t*-тревожност в Т-оценки)

Стойностите по ситуативна тревожност са по-плътно групирани около общата средна, докато тези по личностова демонстрират по-голям размах. Следователно има вероятност да се открият значими разлики при трите групи по личностова тревожност и по-скоро само между две от групите по ситуативна тревожност, тъй като стойностите по тази скала за „До 2 години“ и „2–7 години“ не са достатъчно отдалечени.

За да се провери хипотезата за значимост на разликите в средните, е използван еднофакторен дисперсионен анализ. За множествените сравнения е приложен методът на Тъки. Получените резултати са систематизирани в табл. 6.

Таблица 6. Резултати от еднофакторен дисперсионен анализ за разликата в средните по ситуативна и по личностова тревожност (в Т-оценки) в зависимост от променливата „Години на употреба на интернет“ (групирана)

Сравнявани групи	Ситуативна тревожност $F = 5,68; p < 0,01$			Личностова тревожност $F = 10,50; p < 0,001$		
	$\bar{X}$	Разлика	Степен на значимост	$\bar{X}$	Разлика	Степен на значимост
“До 2 години” / “Над 7 години”	52,69	5,53	$p < 0,01$	54,24	7,77	$p < 0,001$
	47,16			46,47		
“До 2 години” / “2–7 години”	52,69	2,24	$p = 0,31$	54,24	3,85	$p < 0,05$
	50,45			50,39		
“2–7 години” / “Над 7 години”	50,45	3,29	$p < 0,05$	50,39	3,92	$p < 0,01$
	47,16			46,47		

Общият резултат от дисперсионния анализ ясно показва, че разликите са по-силно изразени по отношение на личностовата тревожност ($F = 10,50$), отколкото спрямо ситуативната тревожност ($F = 5,68$). Следователно логично е да се очаква, че по тази дименсия ще се установят повече значими резултати и/или при по-ниски нива на допустима грешка.

Както се вижда от фиг. 3 и от табл. 6, най-голяма е разликата по личностова тревожност между групите на използващите интернет до 2 години и над 7 години. Значими различия обаче се регистрират между трите групи, както се очакваше, на базата на графичното разпределение и получения коефициент на Фишър (F). Следователно при увеличаване на периода на употреба на интернет статистически значимо намалява личностовата тревожност между всички групирания. По ситуативна тревожност значима разлика се наблюдава между първите две групи с тази на общувалите над 7 години, което е в унисон с установеното разпределение от фиг. 3. Интересно е да се отбележи, че докато при ситуативната тревожност няма значим резултат между групите “До 2 години” и „2–7 години“, при личностовата той е налице, т. е. оправдава се очакването, че разликите в стойностите по F -критерия ще имат отражение върху значимостта при различните сравнения.

Получените резултати по скалата за ситуативна тревожност биха могли да бъдат интерпретирани като ефект на привикването, усвояването на знания и умения за справяне във виртуална среда, повишаване на увереността в себе си при продължителната употреба и покачването на личната компетентност в областта на нова технология като интернет, накратко – чувството за познаване и контрол над средата. Естествено е за „новаци“ в дадена област да имат завишена тревожност, произтичаща от недостатъчната увереност в собствените сили за справяне с конкретната ситуация. Както бе посочено по-горе, едни от източниците за пораждаване на тревожност са ниската оценка на собствения потенциал на личността за справяне в конкретната ситуация и отсъствието на адекватни копинг-стратегии (Beck, Emery & Greenberg 1985). От друга страна, за „ветераните“ в интернет е логично да имат по-ниски равнища на тревожност предвид факта, че за тях това е една позната среда, от която знаят какво да очакват и в която са свикнали да се справят.

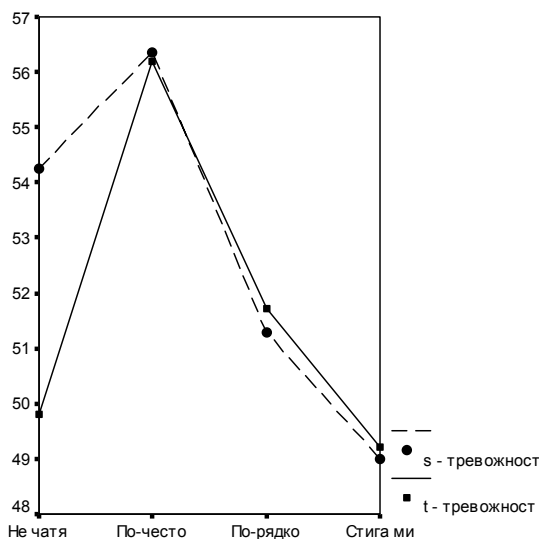
По отношение на личностовата тревожност, където резултатите са дори по-ясно изразени и категорични, по-адекватен би бил друг тип обяснение. То би трябвало да се търси в особености на човешкото битие, нахвърлящи рамките на непосредствената ситуация и отразяващи някакви по-глобални тенденции, което логично следва от факта, че скалата за личностова тревожност е предназначена да измерва равнищата на едно по-общо, по-стабилно и по-трайно личностово измерение.

Интернет е феномен от глобално значение, който много бързо навлиза във всекидневното, в трудовия и в личния живот. Умението за боравене с компютри и с интернет все по-често се превръща в задължително изискване за наемане на определена работна позиция, за повишаване на квалификацията, за назначаване на по-високо платена длъжност, за справяне с дори елементарни проблеми и задачи. В днешно време да умееш да работиш с компютърни програми и в интернет пространството означава да си „на ниво“, да се чувстваш конкурентоспособен, да разполагаш с повече перспективи за себerealизация, да си част от модерния свят. Високите технологии навлизат дори и в традиционно консервативни области като например селското стопанство и все повече се стеснява кръгът от дейности, за които не е наложително притежаването на подобна компетентност. В такъв аспект може да бъде обяснена взаимовръзката между променливата „Години на употреба на интернет“ и личностовата тревожност. За индивидите, които имат по-дълъг стаж и опит с компютърните технологии, е логично да се чувстват в по-голяма степен сигурни и уверени във възможностите си за справяне, за успешното си реализиране. От друга страна, за хората, които не успяват да усвоят необходимите умения за работа с модерните технологии, е вероятно да се чувстват по-уязвими и по-трудно приспособими към един твърде бързо променящ се свят с постоянно повишаващи се изисквания. Съществува, разбира се, и възможността за натрупан ефект на намаляване на тревожността вследствие на дългогодишното общуване в чат,

което, както е показано нататък в изложението, има благотворно влияние при определени условия. Много по-логично звучи обаче факторите, свързани с изискванията на нашето съвремие и възможностите за реализация, да са водещи и да играят основна роля при описаните отношения, в които влизат променливата „Години на употреба на интернет“ и личностовата тревожност.

Ситуативна тревожност, личностова тревожност и желана честота на включване във виртуално общуване

Графичното разпределение на средните за *s*-тревожността и *t*-тревожността по желаната честота на включване във виртуално общуване е представено на фиг. 4.

Фиг. 4. Графично представяне на отношенията на променливата „Желана честота на виртуалното общуване“ със ситуативната и с личностовата тревожност (*s*- и *t*-тревожност в Т-оценки)

Както се вижда от графиката на фиг. 4, за ситуативната и личностовата тревожност се проявяват еднакви тенденции. При групите „По-често“, „По-рядко“ и „Стига ми“ Т-оценките по двата вида тревожност се намират в непосредствена близост, т. е. стойностите им са почти идентични. Единствено при избралите отговор „Не чатя“ се наблюдава разлика от над 4 единици, като ситуативната тревожност е по-висока спрямо личностовата. Въпреки че броят на изследваните лица, избрали този отговор, е твърде малък, за да могат да се правят категорични изводи, интересно е, че все пак точно при субектите, които са преценили, че не са активни участници във виртуалното общуване, ситуативната тревожност се оказва завишена, т. е. самият престой в интернет среда е по-скоро натоварващ и предизвикващ напрежение.

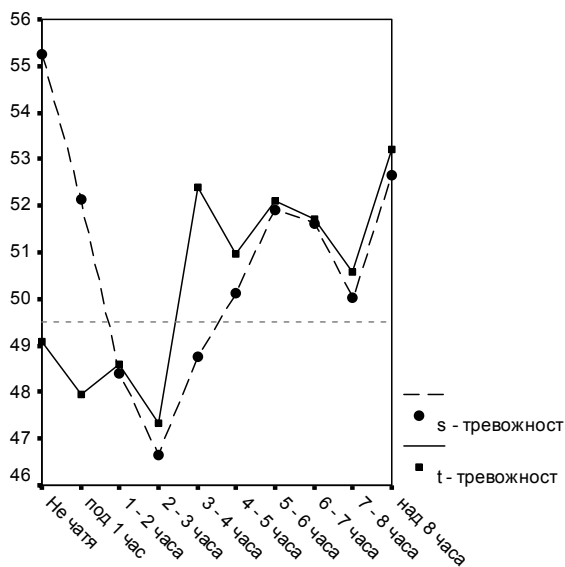
От приложения еднофакторен дисперсионен анализ се установяват статистически значими разлики и по двата вида тревожност между групите на желаещите да се включват по-често във виртуално общуване и тези, които са доволни от честотата на включванията си. По ситуативна тревожност средната за „Бих желал по-често“ е 56,36 към 49,00 за „Стига ми“ ($F = 5,07; p < 0,001$; разликата от двете средни е 7,36; $p < 0,01$). По личностова тревожност средната за „Бих желал по-често“ е 56,18 към 49,20 за „Стига ми“ ($F = 3,67; p < 0,01$; разликата от двете средни е 6,98; $p < 0,05$). И в двата случая за множествените сравнения е използван методът на Тъки.

Описаният резултат вероятно се дължи на оценяване на виртуалното общуване от участващите в него субекти като релаксиращо, както е описано по-горе. Може да се предположи, че у изследваните лица, които имат желание да общуват в чат по-често, то се поражда именно от чувството, че тази форма на взаимодействие с другите им действа отпускащо, ненапрягащо, в някаква степен „освобождаващо“ от ограниченията на реалния свят, привлекателно с различията си от него (Koralov 2005). По-високите нива на двата типа тревожност при тях биха могли също така да се дължат в някаква степен именно на недостатъчната честота, ако например за дадено лице това е основният начин за връзка с роднина, с близък, със значим друг. Независимо от причината честота на виртуалното общуване, по-малка от желаната, се свързва със завишени стойности на тревожността. Изводът, който се налага от настоящия анализ, е, че виртуалното общуване отговаря на определени потребности на личността и постигането на желаната честота на включване се свързва с намаляване на стойностите по ситуативната и по личностовата тревожност, а непостигането води до значимо повишаване по същите показатели.

Ситуативна тревожност, личностова тревожност и обичайна продължителност на участието във виртуално общуване. Модел на динамично времево отношение

Отношенията между разглежданите променливи са представени графично на фиг. 5.

При предходните анализи ситуативната и личностовата тревожност демонстрират много сходни тенденции спрямо останалите променливи, докато отношенията им с променливата „Обичайна продължителност на участието във виртуално общуване“ са в доста по-голяма степен независими. На фиг. 5 ясно се вижда разминаването в средните при изборите „Не чатя“, „Под 1 час“ и „3–4 часа“. И тук, както и при останалите анализи, избор „Не чатя“ се приема за условен, като терминологична неяснота, по причини, които са изяснени по-горе. Тези избори се приравняват към групата на най-малко включените във виртуално общуване, тъй като изследваните лица са преценили, че честотата и продължителността на включванията им са незначителни.

Фиг. 5. Графично представяне на отношенията на променливата „Обичайна продължителност на участието във виртуално общуване“ със ситуативната и с личностовата тревожност (s- и t-тревожност в Т-оценки)

Графиката може да бъде разделена на три групи по ситуативна и на две групи по личностова тревожност. За допълнителна яснота е добавена референтна линия на ниво 49,5 пункта. Нейната функция е да онагледява сформиранието на групите. Принципът е следният: всички стойности по съответната скала за тревожност, които се намират над референтната линия и са в непосредствена близост една до друга, се групират заедно и всички стойности, които са под референтната линия и също са в непосредствена близост, се групират заедно.

По ситуативна тревожност групите са разделени както следва:

1. На общуващите под 1 час. Групата включва изследваните лица, които избират първите две стойности („Не чатя“ и „Под 1 час“). В графиката на фиг. 5 попадат над референтната линия.

2. На общуващите между 1 и 4 часа. Групата включва изследваните лица, които избират третата, четвъртата и петата стойност („1–2 часа“, „2–3 часа“ и „3–4 часа“). В графиката на фиг. 5 попадат под референтната линия.

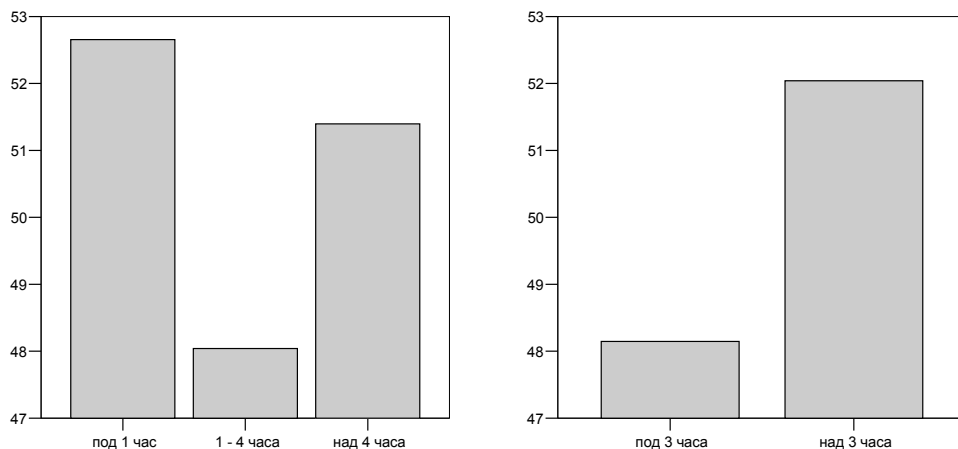
3. На общуващите над 4 часа. Групата включва изследваните лица, които избират от 6-а до 10-а стойност (от „4–5 часа“ до „Над 8 часа“). В графиката на фиг. 5 попадат над референтната линия.

По личностова тревожност групите са разделени както следва:

1. На общуващите до 3 часа. Групата включва изследваните лица, които избират първите четири стойности („Не чатя“, „Под 1 час“, „1–2 часа“ и „2–3 часа“). В графиката на фиг. 5 попадат под референтната линия.

2. На общуващите над 3 часа. Групата включва изследваните лица, които избират от 5-а до 10-а стойност (от “3–4 часа” до “Над 8 часа”). В графиката на фиг. 5 попадат над референтната линия.

За прегледност графичното разпределение на получените по ситуативна и по личностова тревожност групи (в Т-оценки) е представено на фиг. 6.

Фиг. 6. Графично представяне на отношенията на променливата „Обичайна продължителност на участието във виртуалното общуване“ (групирана) със ситуативната и с личностовата тревожност (*s*- и *t*-тревожност в Т-оценки). Лявата графика показва разпределението на *s*-тревожността по формираните три групи, а дясната изобразява разпределението на *t*-тревожността по формираните две групи

Както се вижда от фиг. 6, за *s*-тревожността може да се очаква, че ще се получат значими разлики между групата общували „1–4 часа“ с групите на общувалите „под 1 час“ и „над 4 часа“, докато разликата между групите „под 1 час“ и „над 4 часа“ изглежда твърде малка. Въз основа на еднофакторен дисперсионен анализ се регистрират статистически значими разлики между формираните по ситуативна тревожност групи ($F = 7,59; p < 0,001$). За множествените сравнения е използван методът на Тъки. Средната за „1–4 часа“ е 48,04 към 52,65 за „под 1 час“ с разлика от 4,61; $p < 0,001$. Средната на „над 4 часа“ е 51,39 и разликата ѝ с „1–4 часа“ е 3,35; $p < 0,01$.

Резултатите от приложения дисперсионен анализ потвърждават и двете предположения. Ситуативната тревожност на групата изследвани лица, обичайно общуващи виртуално между един и четири часа, е статистически значимо по-ниска от тази на общуващите под един и над четири часа. Очевидно е, че релаксиращият ефект на виртуалното общуване е в сила тогава, когато субектът спазва това правило.

От получените резултати може да се направи заключението, че около един час време е необходимо на индивида за преминаване от реална към виртуална форма на общуване, за настройване към новите изисквания и възможности, свър-

зани с различната среда. За това време ситуативната тревожност се запазва над абсолютната средна (50 при T-оценките) и е статистически значимо по-висока от личностовата (за избор „под 1 час“ от групирани данни средната по s-тревожност е 52,15 към 47,96 за t-тревожността, а направеният T-тест за зависими извадки е статистически значим при $T = 3,42$; $p < 0,001$), т. е. преходът вероятно е свързан и с преживяването на някаква форма на стрес. Веднъж адаптирала се към новите условия, личността започва да чувства върху себе си влиянието на релаксиращия ефект, като ситуативната тревожност пада под абсолютната средна и е статистически значимо по-ниска от личностовата (средна 48,04 за s-тревожността към 49,29 за t-тревожността; T-тест за зависими извадки: $T = 2,08$; $p < 0,05$). Когато обаче бариерата от четири часа бъде надскочена, ефектът изчезва и по ситуативна тревожност се възстановяват стойности, близки до тези за общуващите под един час и отново над абсолютната средна (51, 40).

Описаните тук резултати демонстрират съдържателна близост с тези, получени при разглеждането на връзките между ситуативна и личностова тревожност и „Продължителност на виртуалното общуване преди попълването на въпросниците“. Регистрира се разлика от един час при сравнение на получените „гранични стойности“, бележещи края на действието на релаксиращия ефект, т. е. четири или пет часа, но този факт не създава противоречие в резултатите, напротив, носител е на допълнителна информация. Всъщност, получава се напълно логична картина, ако като норма се приеме по-строгата гранична стойност, а разликата от един час се разглежда като гранична зона, при която релаксиращият ефект бързо намалява, докато изчезне. Освен това наличието на подобна „горна“ гранична зона на изчерпването хармонично отговаря на съществуването на „долна“ гранична зона на натрупването, която се получава при началното включване във виртуално общуване.

Като обобщение на описаните тук анализи може да се изведе **модел на динамично времево отношение**, при който, погледнато през призмата на ситуативната и личностовата тревожност, виртуалното общуване преминава през 4 фази:

1. Фаза на свикването (гранична зона на натрупването). До един час от включването във виртуално общуване не се отчита ефект на релаксация. Възможно е дори ситуативната тревожност да се повиши поради преживяването на стрес от адаптирането към новите условия, но с тенденцията бързо да се понижава, ако виртуалното общуване не бъде прекъснато.

2. Фаза на позитивното влияние. Между един и четири часа общуване в чат. Отчита се мощен ефект на релаксация, като стойностите на ситуативната тревожност са статистически значимо по-ниски от тези на личностовата.

3. Фаза на изчерпването (гранична зона на изчерпването). Трае около час, между четвъртия и петия час от включването във виртуално общуване. Релаксиращият ефект бързо намалява до пълното му изчезване.

4. Фаза на застоя. Настъпва, когато участието в чат надскочи пет часа. Релаксиращият ефект е напълно изчезнал и дори е възможно натрупване на

различни негативни явления и последствия от продължителния престой във виртуална среда.

По личностова тревожност средната за групата на общувалите виртуално до три часа е 48,15, а за групата на общувалите виртуално над три часа е 52,04. От приложения Т-тест за независими извадки се установява, че разликата е статистически значима ($T = 3,92; p < 0,001$). В светлината на описаните фази на виртуалното общуване и факта, че t -тревожността представлява общото, стабилно равнище на тревожност на личността, са направени описаните по-долу изводи.

Първо, няма противоречие между получените резултати. Ниските стойности по личностова тревожност у общуващите под три часа са доказателство, че субектите, които не надскочат тези граници, не чувстват потребност от постигане на релаксиращия ефект. Той може да е налице, но без да е търсен нарочно. Обикновено субектите с ниски стойности по личностова тревожност спират до тук и за тях виртуалната форма на общуване вероятно е просто още един начин за връзка с другите, но нищо повече.

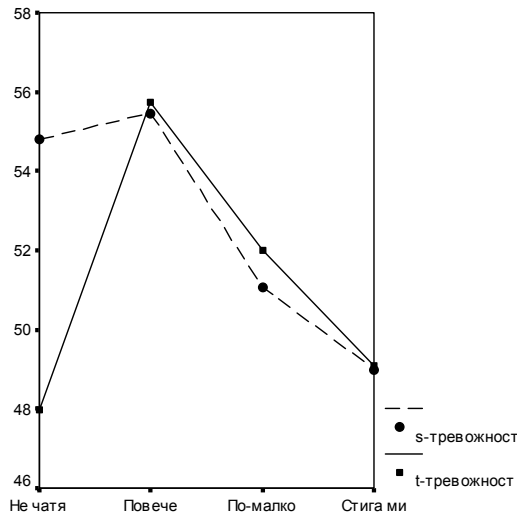
Второ, надскачащите тази граница са хора, които са с по-високи стойности по t -тревожност и които, усещайки релаксиращия ефект, отчитан от ниската ситуативна тревожност, се опитват да го продължат във времето отвъд линията на трите часа виртуално общуване. Успехът им в това начинание обаче е само частичен, тъй като трае в рамките от третия до четвъртия час от включването във виртуално общуване. Всъщност, както се вижда от фиг. 5, точно при лицата, които посочват обичаен престой между три и четири часа, има най-голяма разлика между стойностите по ситуативна ($\bar{X} = 48,76$) и по личностова ($\bar{X} = 52,38$) тревожност. От приложения Т-тест за зависими извадки (в стандартизирани Т-оценки) се установява, че разликата е статистически значима ($T = 2,52; p < 0,01$). Този резултат логично води до извода, че в рамките от три до четири часа виртуално общуване субектите с повишена личностова тревожност се радват на успешно и значимо постигане на релаксиращ ефект. Ако обаче надскачат бариерата от четири часа, той бързо намалява и изчезва, като престой над пет часа може дори да доведе до натрупване на негативни последствия.

Ситуативна тревожност, личностова тревожност и желана продължителност на включването във виртуално общуване

Получените резултатите са подобни на описаните за отношенията на тревожността с желаната честота на включване във виртуално общуване. На фиг. 7 са представени графично отношенията между двата вида тревожност по Спилбъргър и желаната продължителност на виртуалното общуване.

За да се провери дали съществуват статистически значими разлики между четирите групи по двата вида тревожност, е приложен еднофакторен дисперсионен анализ. За множествените сравнения е използван методът на Тъки.

За ситуативната тревожност стойността на F -критерия на Фишър за всички групи е $F = 4,78; p < 0,001$. Средната за „Бих желал повече“ е 55,42; средна-

Фиг. 7. Графично представяне на отношенията на променливата „Желана продължителност на виртуалното общуване“ със ситуативната и с личностовата тревожност (s- и t-тревожност в Т-оценки)

та за „Стига ми“ е 48,98; разликата от двете средни е 6,44; $p < 0,01$.

За личностовата тревожност стойността на F-критерия на Фишър за всички групи е $F = 4,82$; $p < 0,001$. Средната за „Бих желал повече“ е 55,71; средната за „Стига ми“ е 49,05; разликата от двете средни е 6,66; $p < 0,01$.

Интересно е, че и по двата вида тревожност изследваните лица, които имат желание да общуват виртуално по-продължително, имат по-високи стойности от тези, които са удовлетворени от продължителността на участието си във виртуално общуване. Това положение, съвсем сходно с описаното по отношение на тревожността и желаната честота на виртуалното общуване, може да бъде интерпретирано в същите термини. Желанието за по-голяма продължителност на виртуалното общуване вероятно се дължи на привлекателността на релаксация ефект и продължаването му във времето или на нуждата от по-продължителен контакт със значим/и друг/и особено ако това е основен начин за поддържане на връзка с него/тях. Независимо от причината постигането на желаната продължителност на включване във виртуално общуване се свързва с намаляване на стойностите по ситуативна и по личностова тревожност, а непостигането води до значимо повишаване по същите показатели.

Предвид изключително подобните резултати по двата вида тревожност спрямо желаната честота и желаната продължителност на виртуалното общуване е направена проверка на връзката между последните две. От приложения корелационен анализ за връзка между номинални променливи (V на Крамър) се установява, че между променливите „Желана честота на виртуалното общуване“ и „Желана продължителност на виртуалното общуване“ съществува голяма по сила корелация ($V_{Cr} = 0,75$; $p < 0,001$).

Променливите „желана честота“ и „желана продължителност“ на виртуалното общуване биха могли, с известна условност, да бъдат разглеждани като рангови. В този случай съществуващата между тях връзка, измерена чрез броя на двойките със съвпадащи избори, е изразена по дори още по-категоричен начин от коефициента гама на Гудман и Крускал ($G = 0,92$; $p < 0,001$).

За допълнителна нагледност връзката между двете променливи е илюстрирана на табл. 7.

Таблица 7. Разпределение на променливите „Желана честота на виртуалното общуване“ и „Желана продължителност на виртуалното общуване“

Желана честота	Желан престой				Общо
	Не чатя	Повече	По-малко	Стига ми	
Не чатя	15	1	1	2	19
По-често		13	3	2	18
По-рядко		3	55	11	69
Стига ми		6	18	263	287
Общо	15	23	77	278	393

Стойностите по диагонала (клетките на сив фон) са онези с най-голяма честота както по реда, така и по колоната, т. е. и по едната, и по другата променлива. Най-често изследваните лица избират „Не чатя“ от едната променлива и „Не чатя“ от другата, „Желая по-често“ и „Желая по-продължително“, „Желая по-рядко“ и „Желая по-кратко“, „Стига ми“ от едната променлива и „Стига ми“ от другата. Наблюдава се едно много силно съвпадение, което е причина за получения висок коефициент на корелация.

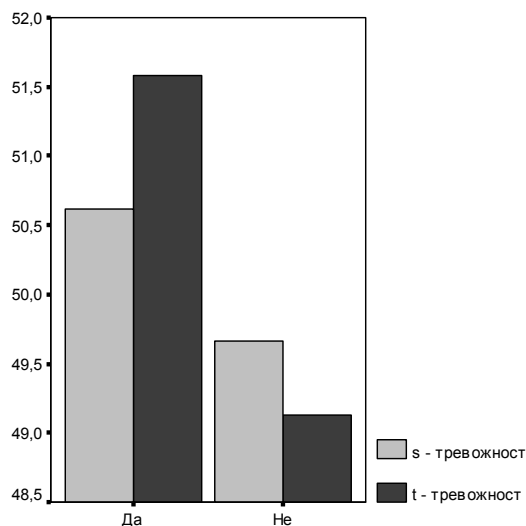
Резултатите са пределно красноречиви. Хората, които считат, че нямат възможност достатъчно често да общуват виртуално, най-често са на мнение и че престоите им са по-кратки от желаното. В този аспект тенденцията е, че те биха желали да увеличат едновременно и честотата, и продължителността на престоите си. Обратното, тези, които искат да общуват по-рядко, като цяло биха желали и престоите им да бъдат по-кратки. И накрая онези, които са доволни от честотата, са доволни и от продължителността. Явно честотата и продължителността на виртуалното общуване са много силно свързани, но едното не може да компенсира другото. Честото включване за недостатъчен период от време или продължителното, но рядко включване, не се приемат за удовлетворяващи. Най-желано се оказва определено равновесие между честота и продължителност, индивидуално за всяка личност според потребностите ѝ, докато нарушаването на баланса в която и да е посока води до неудовлетвореност, без да се получава „наваксване“ от едното за сметка на другото.

Ситуативна тревожност, личностова тревожност и виртуално общуване по време на попълване на въпросниците

Значими резултати тук по ситуативна тревожност не се отчитат за разлика от по личностова. Възможното обяснение е докосване до сфери в чо-

вешката психика, оставащи неповлияни от по-краткотрайните феномени на моментната ситуация, които се отчитат от скалата за *s*-тревожност.

На фиг. 8 графично са представени отношенията, които съществуват между разглежданите променливи.

Фиг. 8. Графично представяне на отношенията на променливата „Виртуално общуване по време на попълване“ със ситуативната и с личностовата тревожност (*s*- и *t*-тревожност в Т-оценки)

Средните стойности по ситуативна тревожност на изследваните лица, които са общували виртуално по време на попълването, и тези, които не са общували, са твърде близки. Потвърждение, че разликата между тях не е значима, е резултатът от приложения за проверка Т-тест ($T = 0,90$; $p = 0,36$).

Размахът по личностова тревожност е значително по-голям и е логично да се предположи, че е значим. За да се провери това предположение, е приложен Т-тест за независими извадки ($T = 2,33$; $p < 0,05$). От него се установява, че лицата, които са общували виртуално по време на попълването на въпросниците ($\bar{X} = 51,58$), са със статистически значимо по-висока личностова тревожност от тези, които не са ($\bar{X} = 49,13$).

Получените резултати могат да бъдат интерпретирани в духа на направените по-горе изводи относно личностовата тревожност и релаксиращия ефект на общуването в чат. Вероятно лицата с по-високо общо равнище на тревожност са предпочели да продължат да чатят, за да не прекъсват благотворното влияние от общуването във виртуална комуникационна среда. Не бива да се пропуска като фактор и участието в психологическо изследване, което би могло да бъде стресор, който сам по себе си да е засилвал потребността на респондентите от търсене на психически комфорт в защитеното, сигурно и лесно достъпно виртуално общуване. Това поредно установяване на активно-

то търсене на релаксиращия ефект може да бъде прието като допълнително доказателство в подкрепа на едно от положенията, включени в хипотезата на изследването – че виртуалната форма на общуване би трябвало да бъде по-привлекателна за лица с повишено равнище на личностова тревожност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на описаните анализи може да се заключи, че действително съществува ясно изразена връзка между тревожността и виртуалното общуване. Общата тенденция е продължителното виртуално общуване (или желанието то да бъде продължително и често) да се свързва с високи равнища по личностова тревожност. От друга страна, ситуативната тревожност е ниска по време на компютърно опосредстваното общуване, т. е. отчита се мощен ефект на релаксация. Същевременно установената обща тенденция придобива по-детайлизиран вид в четирикомпонентния **модел на динамично времево отношение**, състоящ се от следните фази: 1. Фаза на свикването (до един час виртуално общуване); 2. Фаза на позитивния ефект (1–4 часа виртуално общуване); 3. Фаза на изчерпването (от 4-ия до 5-ия час виртуално общуване); 4. Фаза на застоя (над пет часа виртуално общуване).

ЛИТЕРАТУРА

- Калинов, К. (2001). Статистически методи в поведенческите и социалните науки. С., Нов български университет.
- Коралов, М. (2005). Провеждане на психологическо изследване чрез интернет – методологически аспекти. С., Годишник на Софийския университет, т. 97, кн. Психология.
- Паспаланов, И., Д. Щетински (1989). Методическо пособие за работа с българската форма на въпросника за оценка на тревожността на Ч. Спилбъргър. С., БАН – Институт по психология.
- Щетински, Д. (2005). Измервания и анализ в поведенческите и социалните науки. С., Академично издателство „Марин Дринов“.
- Barlow, D. H. (1988). Anxiety and its disorders: The nature and treatment of anxiety and panic. New York, Guilford.
- Beck, A. T., G. Emery, & Greenberg, R. (1985). Anxiety disorders and phobias: A cognitive perspective. New York, Basic Books.
- Birnbaum, M. H. (2001). Introduction to Behavioral research on the Internet. Prentice-Hall.
- Hogan, R., J. Johnson, & Briggs, S. (1997). Handbook of Personality Psychology. San Diego, Academic press.
- Kenyon, P. (2003). How to Put Questionnaires on the Internet [http://salmon.psy.plym.ac.uk/mscprp/forms.htm#Rationale for Delivering Questionnaires via the Internet](http://salmon.psy.plym.ac.uk/mscprp/forms.htm#Rationale%20for%20Delivering%20Questionnaires%20via%20the%20Internet)
- Koralov, M. (2005). La communication en ligne et son influence sur l'estime de soi et le concept de soi chez les adolescents âgés de 15-17 ans. <http://www.carnetpsy.com/Archives/Dossiers/Items/SpecialVirtuel/p17.htm>
- Riva, G. & Galimberti, C. (1997). The psychology of Cyberspace: a socio-cognitive framework to computer-mediated communication. Originally published by the Journal New Ideas in Psychology, 15(2), 141-158, 1997.
- Suler, J. (2001). Psychology of cyberspace. <http://www.rider.edu/users/suler/psy cyber/psy cyber.html>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИТЕ ФАКТОРИ И ПРОФЕСИОНАЛНИЯ УСПЕХ

СТАНИМИРА ТАНЕВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Станимира Танева. ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ ФАКТОРОВ И ПРОФЕСИОНАЛЬНОГО УСПЕХА

Давно известно, что интеллектуальное поведение, академический и професональный успех являются продуктом как интеллектуальных так и неинтеллектуальных факторов. Наличие множества данных в теоретических и эмпирических исследований рассматривающие роль интеллигентности как предикатор академического и професионального успеха резко противопоставляется сравнительно немногим трудам, в которых реляция личность – професиональный успех основная проблема. Цель настоящей статьи представить именно тенденции и разносторонние аспекты этой взаимосвязи через обобщением данных нескольких мэга-анализов и рассмотрением значимое количество индивидуальных международно известных исследований в этой области. Основная задача обхватить максимально основные положения и современные литературные источники.

Stanimira Taneva. THE CONNECTION BETWEEN PERSONALITY FACTORS AND PROFESSIONAL SUCCESS

As it has long been known that the intellectual behavior, academic success and professional success are products of both intellectual and non-intellectual factors. The presence of a lot of theoretical and empirical research data about the role of intelligence as a predictor of academic and professional success strongly contrasts with the comparatively small number of works, concerning the relation personality – professional success. The aim of the article is to represent that very tendencies and different aspects of this connection, by summarizing data from several meta-analyses and considerable number, well known at international level, individual researches in the field. The ambition is to cover basic facts and contemporary sources of literature.

УВОД

Проблемът за професионалния успех привлича много изследователи, които изучават човешкия потенциал на демографско, социално, икономическо и индивидуално равнище. Докато използването на мерките за обща интелигентност за прогнозиране на академичния и професионалния успех е добре документирано, общото впечатление от предложената в областта литература е, че се пренебрегва личностната гледна точка. Ролята на личностните фактори провокира значимо изследователския интерес едва през 1980-те и 1990-те години (Bell and Staw 1989; Siebert and Grant and Kraimer 1999; Schneider and Hough 1995). В резултат на свое проучване през 1998 г. Spurgeon и Barwell отбелязват, че макар наличието на определена степен на интелектуална способност да е важна предпоставка за успеха във всеки вид професия, то е необходима, но не и определяща характеристика. Освен до конкретно равнище по-високата интелектуална способност не предполага непременно по-добро професионално изпълнение. Този извод обяснява данните от много изследвания в областта, които сочат, че в някои случаи личностните фактори се оказват по-силни предиктори от интелектуалните фактори за професионалния успех. Трябва да се знае обаче, че има малко валидна информация по отношение на връзката на личността с професионалния успех. Ролята на личността е продиктувана от спецификата на професионалния контекст, което означава, че личностните променливи могат да формират понякога като резултат други, стимулни, променливи. Освен това личностните променливи като стимули могат да бъдат медиатори или модератори. При тези специфични роли допълнително усложнение представлява фактът, че личността притежава качества с различна и променлива природа. Друга методологическа трудност в изследванията произлиза от липсата на единна таксономия за релевантността и ролята на личностните фактори, както и липсата на единна класификационна схема за получените от различни изследвания емпирични данни (Barrick, Mount 1991).

Изследването на връзката на личността с професионалния успех хронологично е предшествано, а в съвременен план – допълвано, от емпиричните данни и анализите за ролята на личността в процеса на учене и по отношение на академичния успех. Поради тази причина в настоящия материал ще бъдат представени данни от подобни валидизационни изследвания и в сферата на образователната психология.

Два от най-пълните метаанализи на ролята на личностните черти в прогнозирането на академичния (De Raad, Shouwenberg 1996) и професионалния успех (Barrick, Mount 1991) разглеждат литературни източници за личността, обучението и професионалното изпълнение, издавани в продължение на почти едновековен период. Тези източници представят данни от изследвания на широкообхватни личностни конструкти като мотивацията, засягат конкретно темите за мотивацията за постижение и ориентацията към целите, разглеждат

различни личностни черти. Докато първите няколко десетилетия от миналия век са оцветени от идеята за конструкти, като персистентност на мотивите (Webb 1915), последните десетилетия се характеризират с нарастващия консенсус на изследователите на личността относно някои базисни конструкти, като например представените в модела на Големите пет (Big-Five) личностни фактора. Тъй като научният интерес в съвременен план се фокусира основно върху модела на Големите пет, то погледът към личността и в настоящия анализ ще следва тази линия.

Кратък преглед на основните направления в изследването на връзките личност– образование и личност – професия

Както е широко известно, личността не е еднодименсиално понятие. В исторически план някои теории наблягат на моралните стадии в развитието на личността (McCloy 1936; Sockett 1988), други – на качествата на темперамента, които вероятно оказват влияние върху ориентираните към постижения поведения (Eysenk 1992). Някои от първите изследвания на релевантните на практическото и академичното обучение личностни черти (Heymans and Wiersma 1906–1909); cf Doddema-Winsemius and De Raad 1993) разглеждат характера и интелигентността, ролята на моралните и волевите качества. Представа се и връзката на способността за обучение с по-общи личностни конструкти като честност, конформност, интегративност (McCloy 1936). Демонстрацията на тези конструкти често е предмет на факторен анализ (McCloy 1936; Webb 1915). През първата половина на миналия век в емпиричната психология се наблюдава и нова тенденция – разцвет на изследванията на „некогнитивните“ фактори, прогнозиращи резултатите от обучението. Например Alexander (1935) и Wechsler (1943) посочват чертите на темперамента (като влеченията и интересите) като фактори за постиженията на децата в училище. В съвременен контекст тези фактори са важни от гледна точка на степента, в която допринасят за успеха в дадена учебна среда (Cronbach and Snow 1977).

Съществен научен принос в областта имат анализите на ролята на личностните фактори. Messick (1979) предлага списък на некогнитивните фактори, в това число: факторите на средата, нагласите, интересите, темперамента, стратегиите за справяне, когнитивните стилове и ценностите, които могат да функционират като медиатори (да подпомагат или пречат) на ученето, като модератори на отговорите по подадени инструкции или като променливи, обуславящи резултатите от процеса на учене. Ученето е ключов компонент на академичното и практическото обучение и в основата си представлява общ процес на информационна обработка (Lindsay and Norman 1972). В този процес се включват възприятието, вниманието, паметта и мисленето. Важна стъпка към изучаването на процеса на учене може да има анализът на функциите на личностните променливи като модератори и медиатори. Некогнитивните

личностни фактори могат да се появят като модератори на общия процес на учене, защото те си взаимодействат с (или модерират) успешното съгласуване на етапите на информационната обработка. Мотивационните променливи могат да модерират влиянието на стимулния материал (например когнитивният стил може да модерира ефективността на етапа на информационна обработка). От своя страна ефектът на личностните променливи върху ученето и обучението също може да бъде модериран от характеристиките на ситуацията. Barrick и Mount (1993) демонстрират такъв ефект с връзката между някои от чертите на модела на Големите пет и професионалното изпълнение. В допълнение към ефекта на личностните променливи като модератори или като модерирани променливи се наблюдава, че личностните променливи могат да оказват директен или недиректен ефект върху изпълнението в работната ситуация. Barrick, Mount и Strauss (1993) откриват, че ефектът от личностната черта съвестност върху професионалното изпълнение се влияе от мотивационни променливи (Baron and Kenny 1986).

Много изследователи на връзката на личностните фактори с академичното и практическото обучение концентрират усилията си върху процесите на усвояване и съхраняване на обществените стандарти от индивида, като разглеждат важната роля на морала, характера, промяната, успешното изпълнение и просперитета. Например Ausubel (1968) счита, че тези личностни конструктори съдействат за осъществяването на процеса „асимиляция на ценностите“; Cronbach (1977) посвещава цяла глава от своя книга на формирането на характера; Gage и Berliner (1991) извеждат честността като първата от четирите, извлечени сред хиляди, релевантни на преподавателската дейност.

Друго направление в изучаването на връзката личност–образование и личност–професия е анализът на конструктори като ориентацията към целите, мотивацията за постижения и контрола на работните навици. В тази насока са предложени много трудове, повечето от които следват когнитивната традиция. Например Aston (1976) предлага теоретичен анализ на разликата между диспозицията и целта като концептуални алтернативи. Подобна идея може да се открие още в работата на Allport (1937) и по-късно на Stern, които се опитват да разграничат чертите на стила от мотивационните черти. През 1995 г. King предлага емпирични доказателства за подобно разграничение между Аз-атрибутивната мотивация и имплицитната мотивация и посочва възможността на Аз-атрибутивната мотивация да прогнозира специфични поведенчески избори, които са от непосредствено значение за мотива. Сред най-популярните изследователи на мотивацията във връзка с обучението са Allport (1937), Cattell (1965), Heckhausen (1991). Важни за целите на настоящия анализ са последователно извлечаните изводи, че освен от интелигентността успешното учене зависи от много личностни характеристики като например постоянство, интерес към училището и желание за учене. Ролята на мотивацията и нейните корелати с други фактори (например средата) е широко изследвана през миналия

век, но тя няма да бъде разглеждана по-подробно сега. По аналогичен начин са представени и изводи относно ролята на ориентираното към целите поведение за ученето (Frese, Stewart and Hannover 1987).

Различна гледна точка към личността може да се открие в изследванията и анализите на т. нар. базови конструкти и общи фактори. Първата половина на миналия век се характеризира с търсенето на диспозиционни конструкти, чието движение е паралелно и постоянно подкрепяно от различните, използвани по това време, психометрични методи. Първият от тези методи е двуфакторният модел на Spearman (1927), който открива един общ фактор (g), стоящ в основата на всички черти. Откритието на Spearman вдъхновява много последователи, между които и Webb. В процеса на търсене на неинтелектуалните фактори, допринасящи за успеха в учебна среда, Webb допуска, че концепцията за личността има два аспекта: интелигентността, от една страна, и характера, дефиниран като „сумата от всички личностни качества, които очевидно не са интелектуални“, от друга страна. Като използва прототипа на факторния анализ, установил фактор „g“, той открива доказателства за втори общ фактор, отговарящ на аспекта „характер“ на умствената дейност. По-късно свързва този фактор с „постоянството на мотивите“ или „волята“ и го нарича фактор „w“ (will). Моделът има много последователи като например James, който в периода 1950–1980 г. му посвещава няколко мащабни изследвания. Двата общи конструкта на индивидуалните различия – „g“ и „w“ – са нетипични в съвременни условия за изследванията на личността, но на практика поставят важния въпрос за връзката между личността и интелигентността. Някои автори разглеждат интелигентността като интегративна част от личността, други я приемат за отделна от личността. Тези, продължаващи и до днес диспути няма да бъдат представени в настоящата разработка.

През първата половина на миналия век се наблюдава голям интерес от страна на изследователите към търсенето на общи фактори, включващи в себе си различни конструкти. Някои автори (Cough 1953) модернизират идеята за „w“ в теория за съвестността (Conscientiousness), други откриват общи конструкти като невротизма и екстраверсията (Eysenk 1970; Zuckerman, Kuhlman, Samas 1988 и др.). Представя се значително количество данни за корелации между чертите. Резултатите от многобройните изследвания водят до появата на модела на Големите пет личностни фактора (Norman 1963). Тъй като отделните конструкти са извлечени от различни теоретични рамки, е трудно да се определи съвсем точно значението на всеки конструкт и да се правят заключения относно по-голямата значимост на един или друг от тях. Smith (1967) е първият изследовател, приложил модела на Големите пет в образованието, като използва петте фактора: съгласуваност, екстраверсия, сила на характера (Strenght of Character), емоционалност (Emotionality) и стремеж към усъвършенстване (Refinement). Открива, че силата на характера корелира най-значимо с академичния успех.

Моделът на Големите пет личностни фактора

Съвременният преглед на изследванията в областта на личностните черти, рамкирани от най-значимата за периода хипотеза – модела на Големите пет личностни фактора (Goldberg 1981;1990), провокира подновяването на интереса към релевантните на образованието и професията личностни черти (Barrick and Mount 1994; Tett, Jackson and Rothstein 1991; Paunonen, Rush and King 1994). Рамката на модела на Големите пет, определена от факторите екстраверсия (Extraversion), съгласуваност (Agreeableness), съвестност (Conscientiousness), емоционална стабилност (Emotional Stability) и интелект/автономност (Intellect/Autonomy), обхваща голяма територия от поведенчески области като например: сила и изразяване на енергията (E); любов, приемане и неконфликтност (A); ориентирано към задачите поведение (C); афективен и емоционален контрол (ES); въображение, интелект и автономност (I/A) (Peabody and Goldberg 1989). Диспутът относно връзката между интелигентността и личността се пренася и върху последния от петте фактора на модела на Големите пет. Поради това неговият статут на основен фактор, доказан с различни методи и извадки, не е стабилен (De Raad and Van Heck 1994).

Моделът на Големите пет е от двоен интерес в настоящия контекст. От една страна, определя основните фактори на темперамента и личностните диспозиции и по този начин дефинира пространството на личностните черти, включително и чертите, релевантни в контекста на обучението и изпълнението. От друга страна, поради общия си характер моделът на Големите пет може да служи за организацията както на основни и абстрактни променливи, така и на променливи от стил и поведенчески характер. Така например някои от вариантите на модела на Големите пет (Abridged Big-Five Circumplex model – AB5C; Hofstee and de Raad 1991) предлагат описание на факторите на Големите пет и разглеждат теоретично около 90 различни аспекта в рамките на модела. Този детайлизиран портрет на личността осигурява потенциалната възможност за определяне на различните проявления на личността на различните равнища на академичното и професионалното изпълнение.

Основните личностни черти в модела на Големите пет обхващат клъстър от значения, които се приписват на всяка от чертите, а не са просто общи перспективи на личността. Всеки от факторите се състои от по две колони, като едната представя положителния полюс на фактора, а другата – отрицателния. Всяка от използваните за описание на факторите думи се включва в клъстър от променливи със сходни значения. Сред най-известните изследователи на модела е Norman, което обяснява често срещаното в литературата аналогично наименование на системата като „Големите пет личностни фактора на Norman“ (“Norman’s Big Five”).

Броят на изследванията, използвали модела на Големите пет, е значителен. Много от тези трудове изхождат от убеждението, че е възможно и полезно ин-

дивидите да развият определени умения във всяка от областите на Големите пет личностни фактора. Например за един типичен екстраверт може да е полезно да се научи да се въздържа от бързи реакции в определени ситуации. За типичния интроверт обаче може да е от полза да усвои някои умения, които да му помогнат да се справя в екстравертни ситуации. Хората с ниски показатели по съвестност биха могли да повишат своята ефективност чрез преминаването на обучение по управление на времето (time management) и т. н. За съжаление повечето от изследванията не предоставят доказателства за добра валидност. Обобщавайки резултатите от много трудове, Schmidt и Ryan (1993) подчертават значимостта на фактора съвестност и твърдят, че само няколко изследвания дават валидни описания на идеалните студенти и служители за конкретна образователна или професионална среда. Обикновено описанията на такива хора съдържат ключови за съвестността характеристики като: самоконтрол, съзнателност, активност, толерантност, зрялост, висока степен на организираност, потенциал за работа, методичност, постоянство, спокойствие.

По-надолу с цел поясняване на представената проблематика се предлагат кратки описания на всеки от факторите на Големите пет и данни за свързани с тях изследвания.

Екстраверсия е първият фактор от модела. Поведенчески се изразява чрез активност, енергия и жизненост (на положителния полюс) и резервираност, апатичност и депресивност (на отрицателния полюс). Допуска се, че високо екстравертните хора ще демонстрират по-добри изпълнения по отношение на ученето. Това предположение се потвърждава за децата на възраст до 11–12 години. Резултатите от различни изследвания обаче са единодушни, че в по-горна възраст, например на университетско равнище, се наблюдава обратната зависимост – екстравертните личности често показват занижени постижения (Eysenk and Cookson 1969; Rushton 1966). Eysenk обяснява този факт с тенденцията на екстраверта да се социализира, вместо да се концентрира върху работата си, да отдава приоритет на неакадемични дейности като спорта например и да среща трудности в концентрацията си. Интересен е фактът, че по отношение на професионалното изпълнение (Barrick and Mount 1991; 1993) екстраверсията се оказва предиктор за професионалния успех. През 1991 г. тези открития се потвърждават в изследване, проведено от Tett.

Дименсията **съгласуваност** вероятно е факторът, свързан най-често с междуличностните взаимоотношения (Graziano, Jensen-Campbell and Hair 1996). Според Hogan (1983) съгласуваността дава възможност на индивидите да се справят с проблемите, асоциирани с живота в обществото. Поради тази причина факторът няма пряка връзка с академичния и професионалния успех и е труден за изследване. Много от изследванията на този фактор се свеждат до анализ на междуличностните взаимоотношения в конкретна (академична или професионална) среда, изучаване на организационната култура. Сред често използваните за оценка инструменти е CPI (California Psychological Inventory).

През 1986 г., използвайки в свое изследване именно CPI, Gough и Lanning достигат до извода, че „конструктивната интернализация“ на обществените норми е положителен фактор за академичното изпълнение. Например агресивните деца показват по-ниски резултати в академичното си изпълнение (Ladd 1990; Matlin and Mendelsohn 1965; Vandell and Hembree 1994).

Съвестността очевидно е факторът от Големите пет, свързан най-тесно с академичния и професионалния успех. Той изразява желанието и способността да се довърши някаква задача и съдържа необходимите за това характеристики като: организираност, ефективност, систематичност, упоритост, издръжливост (Goldberg 1992). Съвестността е черта с изразено поведенческо значение и се проявява както на обществено, така и на индивидуално равнище. Има много примери за изследвания на този фактор. Специален интерес представлява работата на Wolfe и Johnson (1995), които използват различни конструкции като: съзнателност, контрол, самоефективност, за да измерят в същност ролята на съзнателността за успеха в обучението. Kohnstamm, Slotboom и Elphick (1994) представят аргументи, че черти като постоянство, ориентация към задачата, собствена ефективност, контрол, енергичност и зависимост са свързани с конструкт от по-висок порядък и определят аспектите на съзнателността, емоционалната стабилност и екстраверсията.

Емоционалната стабилност най-често е свързана с невротизма и е изследвана в този аспект. Многобройните анализи на връзката между невротизма като личностна черта и академичния успех сочат, че както в по-ранна училищна възраст, така и на университетско равнище по-високата степен на невротизъм предполага по-ниски академични постижения (Eysenk 1992; Finlayson 1970; Lynn 1959; Lynn and Gordon 1961; Savage 1962). Някои изследвания правят връзка и с мотивационните фактори, като обръщат специално внимание на предизвикателствата и пречките (Dweck 1986; Dweck and Leggett 1988).

Интелектът е последният фактор от Големите пет. Най-често свързаните с този фактор черти са: адаптивност, широки интереси, потенциал, оригиналност и артистичност (Gough 1953, 1966; Gough and Hall 1964). Някои автори (Rocklin 1994) дефинират конструкт, близък до конструкта интелигентност – конструкта отвореност към опита/преживяванията (Openess to Experience). Това може би е най-спорният и изясняван фактор от модела.

Връзката на личностните фактори с професионалното изпълнение

През 1991 г. Barrick и Mount представят внушителен анализ на резултатите от 117 изследвания на връзката между личността и професионалния успех. Авторите разглеждат отношението между факторите на Големите пет (екстраверсия, емоционална стабилност, съгласуваност, съвестност и отвореност към опита) и три критерия за професионалния успех (професионална компетентност, успех в професионалното обучение и личностни данни) за пет

професионални категории служители (технически специалисти, експерти, полицаи, мениджъри, търговци и други, нетехнически специалисти). Няколко от хипотезите на анализа предполагат, че конкретни личностни дименсии ще бъдат валидни предиктори за всички критерии на професионалното изпълнение за всички професионални позиции, а други фактори могат да бъдат свързани с професионалното изпълнение, но само за някои от професионалните позиции или само за някои от критериите. Очаква се например съвестността да се свързва с професионалното изпълнение, защото съдържанието ѝ предполага личностни характеристики (постоянство, организираност, способност за планиране и др.), които са важни атрибути на успешното изпълнение на задачите за всички видове професии. Валидността на положителния полюс на фактора Емоционална стабилност (т. е. по-висока емоционална стабилност) по отношение на всички професионални групи се допуска поради презумпцията, че емоционално стабилните индивиди ще се справят по-добре на всички професионални равнища, защото тенденцията на тези черти е по-скоро те да съдействат за адаптацията, отколкото да подпомагат професионалното изпълнение. Допълнителна цел на изследването е да се установи дали коефициентите на валидност за петте личностни дименсии са различни за двата типа критерии – субективните и обективните. Тази цел се аргументира с резултатите от някои предишни изследвания: например през 1988 г. Nathan и Alexander представят данни, че няма значими разлики във валидизационните коефициенти при тестовете за когнитивни способности, изведени спрямо обективни и субективни критерии за работата на чиновници; през 1984 г. Schmitt прави кросвалидизационно (с различни личностни променливи в различни извадки) изследване спрямо различни видове критерии, но не достига до значими изводи. Предполага се, че една от причините за тези противоречиви резултати е трудността и липсата на единство в дефинирането на субективните критерии.

Данните от метаанализа като цяло потвърждават хипотезите и сочат интересни резултати.

Най-значими са фактите по отношение на дименсията съвестност. Тя се оказва консистентно валиден предиктор за всички професионални групи, изследвани по всички видове критерии. Следователно този аспект на личността включва черти, които са важни за успешното изпълнение на работните задачи за всички видове професии. Хората с високи показатели по скалите за съвестност притежават силно чувство за цел, задължение и постоянство и поради това често се представят по-добре от тези, които не притежават подобни качества. Аналогични резултати се съобщават и по отношение на академичния успех. Предмет на бъдещи разработки би могло да е изследването на границите на дименсията съвестност. Все още съществува несъгласие между някои учени за съдържанието на този фактор. Друга важна област на бъдещи изследвания е дали ефектът от съзнателността върху професионалното изпълнение е директен или не директен, или и двете.

Резултатите от метаанализа показват също, че дименсията екстраверсия е валиден предиктор (по всички критерии) за професионалното изпълнение на две от групите (мениджъри и търговци). И за двете групи важна част от работата е социалното взаимодействие с другите хора. Следователно личностни черти като социабилност, комуникативност, асертивност и активност биха довели до ефективно изпълнение за тези длъжности, докато биха били по-малко значими за професии, предполагащи по-тясна или обща квалификация (например секретарки, счетоводители, работници в производството) и при техническите специалисти (например инженери, архитекти).

По отношение на фактора отвореност към опита/преживяванията данните не са толкова категорични и изискват бъдещи изследвания. Оказва се, че този личностен конструкт е валиден предиктор за една от критериалните категории – успех в професионалното обучение, но не и за останалите две. Едно от възможните обяснения е, че индивидите с високи показатели по тази дименсия са по-склонни да демонстрират положителни нагласи към ученето по принцип. Някои изследвания показват, че ключов компонент за успеха в образователните програми е нагласата на индивида да започне такава програма.

Оказва се, че екстраверсията също е предиктор за успеха в професионалното обучение, въпреки че такава връзка не е допускана в хипотезите на изследването. Възможно обяснение на тази зависимост е асоциирането на екстраверсията с общото равнище на активност (комуникативност, активност, асертивност) и социабилността, свързвани от своя страна с ефективността в обучението.

Относно фактора емоционална стабилност повечето от получените корелации са относително ниски. Все пак може да се заключи, че високо невротичните индивиди са неспособни да функционират успешно на професионално равнище. Един от интересните във връзка с тази дименсия резултати е, че корелационният коефициент за групата на техническите специалисти е отрицателен. Това предполага, че по-нервните, емоционални и притеснителни хора се справят по-добре на такива работни позиции.

Резултатите за фактора съгласуваност показват, че той не е валиден предиктор за професионалното изпълнение дори при професиите, включващи голям социален компонент. Тези резултати са в противоречие с резултатите за другия социално насочен фактор – екстраверсия. Следователно хората, които са по-внимателни, доверчиви, искрени и състрадателни, успяват по-малко в професионалната си дейност от тези, които са по-скоро комуникативни, активни и асертивни.

Изследванията на прогностичната валидност на факторите на модела на Големите пет спрямо обективните и субективните критерии за професионалния успех също демонстрират интересни тенденции. Субективните индикатори са около два пъти повече от обективните, като някои критерии съдържат както обективни, така и субективни индикатори. Оказва се, че ко-

релациите на фактора съвестност с всички обективни мерки са по-ниски от тези със субективните. Този резултат е от особен интерес, защото именно дименсията съвестност се оказва най-високо прогностична за професионалния успех. Ногап твърди, че изказванията на хората за поведението на други хора в миналото могат да бъдат използвани като валидни предиктори за тяхното бъдещото поведение.

Получените от Barrick и Mount данни са не само интересни, но и с тясно практическо значение за целите на образователната и трудовата и организационна психология. Те провокират провеждането на значителен брой съвременни проучвания, разглеждащи различни аспекти на връзката на личността с професионалния успех.

Аспекти на връзката между личностните фактори с избора на кариера, професионалния успех и удовлетворението от кариерата

Както вече стана ясно, връзката на личността с професионалния успех е сложна, като предполага директни и недиректни взаимодействия между конкретни личностни черти и различни критерии за професионалния успех. Някои от затрудненията в анализа на тази релация произтичат от факта, че тя се проявява на различни равнища и могат да се търсят специфики в различни аспекти. С цел изясняването на някои от тези аспекти по-надолу в настоящия анализ се представят данни от няколко индивидуални изследвания.

Данни за прогностичната валидност на някои от методите, изследващи личността, по отношение на успеха в академичното и професионалното обучение на групи лица със специфични характеристики

Провокирани от резултатите от много изследвания на връзката на личностните фактори с обучението и професионалното изпълнение и факта, че повечето емпирични проучвания в областта са фокусирани върху участници с висока образователна степен и рядко – върху хора с ниско образователно равнище, екип психолози (Karina de Bruin, Gideon P. De Bruin, Sarita Derksen, Marina Cilliers-Hartsliel 2006) от университета в Йоханесбург, ЮАР, се опитва да проучи дали скалите на тестовете за интелигентност и личностните въпросници биха могли да прогнозира изпълненията на възрастни хора в една от популярните програми за базово академично и практическо обучение (Adult Basic Education and Training Program – ABET). Специфична характеристика на участниците в тази програма е ограниченото им умение за четене на английски език, което прави използването на конвенционалните инструменти за психологическа оценка проблематично. За целта в предложеното от авторите изследване се използват прогресивните матрици на Рейвън (RPM) и специални невербални приложения на конструирания според концепцията на модела на Големите пет личностен въпросник FF-NPQ (Five Personality Factor – Nonverbal Personality

Questionnaire), който съдържа субскълите екстраверсия, съвестност, отвореност към опита/преживяванията, емоционална стабилност/невротизъм и съгласуваност. От гледна точка на настоящия анализ интерес представляват по-скоро резултатите, получени по скълите на FF-NPQ. Оказва се, че единствено скълата съгласуваност корелира значително с практическия компонент от програмата АВЕТ. Причината за откритата взаимовръзка между чертата съгласуваност и успеха в практическия модул на образователната програма (АВЕТ) може да се обясни с някои от значенията, включени в характеристиките на тази черта, и предпочитанията на потенциалните работодатели към приятелски настроени и сътрудничащи работници, способни да работят в екип. Изненадващо се оказва, че успехът в практическия модул на програмата корелира положително с чертата невротизъм, което показва, че индивидите, по-склонни да изразяват негативните си емоции като тревожност и депресивност, се справят по-добре с изпълнението. Корелацията в случая обаче е статистически незначима. По-ранни изследвания на Barrick (2001) показват противоположни изводи. Това налага следващи проучвания по въпроса. Съвестността (включваща характеристики като систематичност, организираност и постоянство) очевидно ще играе значително по-голяма роля на по-високо образователно равнище. По отношение на академичния компонент от скълата на АВЕТ не е открита личностна скъла, която да показва значими корелации.

Данни за личностните фактори, прогнозиращи успешното завършване на образованието и избора на кариера в някои специфични професии

Важна сфера на приложение на данните от изследванията на релацията личност – професионален успех е консултирането относно професионалния избор. Специализираната литература изобилства с данни от тематични изследвания, но целта на настоящия анализ е да представи резултатите от проучвания на факторите, прогнозиращи успеха в някои специфични професии като медицинската и следователската.

Лонгитюдно изследване (Ward, Kamien and Lopez) с две извадки (критериална и контролна) от студенти в Австралия в периода 1984–1989 г. се опитва да идентифицира факторите, които най-добре прогнозира избора на кариера в областта на медицината и установяването на практика. За целта на анализа се събират данни от социодемографски и академичен характер, както и данни за личностните характеристики на изследваните лица. От по-специален интерес в случая са данните, получени във връзка с влиянието на личностните характеристики върху професионалния избор и професионалната практика. Оказва се например, че жените, които избират кариера в областта на медицината, разчитат повече на самите себе си и са по-резервирани от жените в контролната група. Мъжете, които са избрали медицинската професия, са по-сензитивни от тези с различен професионален избор.

Провокиран от предизвикателствата на следователската професия в САЩ, Roberti (2004) изучава специфичните личностни характеристики, които определят нейния избор. Това е една от рисковите професии, изискващи специална нагласа. Нейните отговорности включват изпълнението на строго специфични задачи в непрекъснато променящи се условия и успешната реализация предполага характеристики като неконвенционално мислене и високо равнище на отговорност. Roberti изследва влиянието на личностни показатели като: склонност към търсене на приключения и предизвикателства; търсене на преживявания; склонност към отегчение от еднообразието; активност и др. Като цяло, с известни полови различия, хипотезите за влиянието на тези показатели върху професионалния избор се потвърждават.

Данни за валидността на личностните методи, използвани за прогнозиране на успеха на изпълнението на професии в армията

В свое изследване в САЩ от 1990 г. McHenry и Hough се стремят да развият използваната за подбор на служители в армията предимно когнитивна батерия от тестове, като проучват прогностичната валидност на някои от мерките за личността по отношение на успешното изпълнение на девет различни армейски длъжности. За целта успешната професионална реализация се свързва със „способността да се изпълняват критични задачи в стандартни условия“ и включва в себе си множество компоненти. Авторите използват извадка от войници, изпълняващи деветте длъжности, предлагат 24 (в това число и личностни) скали-предиктора и пет критерия за професионално изпълнение (специфична техническа компетентност, обща професионална военна компетентност, полагане на извънредни усилия, подкрепа на колегите – лидерство – и демонстрация на лична дисциплина и отговорност към армията). Получените резултати сочат, че личностните характеристики са най-добри предиктори на професии, предполагащи полагането на извънредни усилия, подкрепа на колегите и демонстрация на лична дисциплина. Скалите, извлечени от въпросници за интереси, корелират най-високо с компетентността по отношение на работните задачи и тези корелации надвишават по стойности показатели като полагането на извънредни усилия и подкрепа на колегите. Професионалните интереси по принцип се оказват най-добрите предиктори за професионалната компетентност (т. е. по критериите специфична техническа компетентност и обща професионална военна компетентност) при изпълнението на отделни задачи. Основавайки се на тези данни, авторите на изследването заключават, че армията може да подобри прогнозата на професионалното изпълнение като прибави некогнитивни предиктори към използваната преди тестова батерия.

Данни за културната обусловеност на връзката между личността и успеха в кариерата

Един от интересните аспекти на релацията личност – професия е специфичната и културна обусловеност. Показателен пример за такава зависимост е проведеното от Vozionelos (2005) изследване във Великобритания. Следвайки метода на работа на Judge (1999) в САЩ, авторът разглежда връзката между модела на Големите пет личностни фактора и общата умствена способност и външния (обективния) и вътрешния (субективния) успех в кариерата в извадка от 308 британски чиновници. Външният успех в кариерата се асоциира както с променливи на опита, така и с променливи на диспозициите (т.е. личностните черти), докато вътрешният успех в кариерата се свързва почти изцяло с личността. Успехът в кариерата се дефинира като външен и вътрешен и се оценява според постиженията на индивидите в техния професионален живот (например Judge, Cable, Boudreau and Bretz 1995). В обективни (външни) термини кариерата се оценява с помощта на външни критерии и норми, а в субективни (вътрешни) термини – от самите индивиди, чрез употребата на лични субективни дефиниции за успеха или неуспеха (Gattiker and Larwood 1986, 1988). Двойната дефиниция на успеха в кариерата като външен и вътрешен е необходима, тъй като външните и вътрешните оценки не се припокриват.

Резултатите от кариерата, като например успех в кариерата, са предмет на много изследвания на личността. Един от тези изследователи е Judge (1999), който обобщава данни от лонгитюдни проучвания на връзката на умствената способност и личността с успеха в кариерата, проведени в период от около 60 години. Много от тези изследвания използват структурния модел на Големите пет личностни фактора, а някои от тях го прилагат и в различен културен контекст. Целта на работата на Vozionelos е да провери валидността на тези данни в различни (британски) условия. Допълнителна цел е изследването на връзката между диспозицията и организационно-специфичния успех в кариерата, дефинирана в термините на професионалното развитие на индивидите от момента на постъпването им на дадена работа до момента на оценяването. Друга цел на изследването е да се анализира връзката на диспозицията с вътрешния успех в кариерата. Сред показателите за вътрешния успех в кариерата са удовлетворението от работата (кариерата), йерархичният, финансовият, междуличностният успех и успехът в живота (Gattiker and Larwood 1986; Boudreau 2001). Процесът на въздействие на диспозицията върху успеха в кариерата може бъде многоаспектен, като включва директни и недиректни взаимодействия. Връзката между диспозицията и успеха в кариерата може да бъде установена основно чрез директните взаимодействия. Личностните черти трябва да бъдат директно свързани с външния успех в кариерата. Отношенията между диспозицията и вътрешния успех в кариерата също могат да бъдат директни и недиректни. Пример за директна връзка е взаимоотношението между диспозиционната гледна точка за нагласите към работата и професионалния успех (определени

индивиди са склонни да интерпретират свързаните с работата ситуации като позитивни или негативни в зависимост от реалните факти и постиженията си (Judge, Locke and Durham 1997; Staw and Ross 1985). От една страна, емпиричните данни от американската извадка сочат, че вътрешните оценки на кариерата са частично детерминирани от външните постижения в кариерата. Това предполага, че външният успех в кариерата има медиаторска роля във връзката между характеристиките на диспозицията и вътрешния успех в кариерата, т. е. връзката между диспозиционните черти и вътрешния успех в кариерата е недириктна. В представения от Judge метаанализ невротизмът се определя като потенциален предиктор за удовлетворението от живота, щастието и негативния афект, докато съгласуваността е предиктор за положителния афект. Резултатите от изследванията на Judge демонстрират положителна връзка на съвестността и екстраверсията с външния успех на кариерата и отрицателна връзка на невротизма и съгласуваността с външния успех. В същност съвестността се оказва свързана положително както с външния, така и с вътрешния кариерен успех. Противно на очакванията не се установява връзка между невротизма (перфекционизъм, песимизъм и податливост на негативни афекти, враждебност и подозрителност) и вътрешния успех в кариерата. Не се открива статистически значима корелация и между характеристиката съгласуваност и вътрешния успех в кариерата. Хората с високи показатели по фактора съгласуваност теоретично биха могли да получат по-високи оценки на работата си от тези, с които се съгласуват, но пък такива хора обикновено пренебрегват собствените си интереси по отношение на кариерата и затова като цяло показват по-слаб кариерен успех.

Получените в британски условия резултати демонстрират сходства, но и значителни разлики с представените от Judge за САЩ. Така например се потвърждава фактът, че невротизмът и съгласуваността в известна степен могат да възпрепятстват външния успех в кариерата, но също се предполага, че това влияние зависи от спецификата на конкретната организация и контекстуалното разбиране за успеха в кариерата. Установяват се връзките на невротизма (отрицателна) и на съгласуваността (положителна) с вътрешния успех в кариерата. Оказва се, че хората с високи показатели по фактора съгласуваност могат да проявят тенденция към положителна оценка на кариерата си независимо от относителната липса на външен успех. Резултатите в британски условия не потвърждават положителната връзка между съзнателността и външния успех в кариерата. В подобно проучване Melamed (1996) също открива отрицателна връзка между съзнателността и външния успех в кариерата в извадка от мениджъри в британските граждански служби. Други изследвания (Robertson, Baron, Gibbons, Macley and Nyfield 2000) получават сходни резултати за мениджъри от ниско и средно равнище на различни служби във Великобритания. Допуска се (Robertson 2000), че високите равнища на съвестност могат да понижат изпълнението на професии, включващи управленски и админист-

ративни отговорности, защото съвестността може да потиска дивергентното мислене и креативността. От своя страна това може да повлияе отрицателно на външния успех в кариерата. Противно на хипотезите резултатите в британски условия показват, че връзката между екстраверсията и външния успех в кариерата е отрицателна. Други изследвания демонстрират по-скоро положителна връзка (Harrell and Alpert 1989; Melamed 1996b), отрицателна (Eysenk 1967; Lynn 1969) или липса на такава (Schippmann and Prien 1989). Причината за това може да се търси във влиянието на културните различия. Например през 1967 г. Eysenk показва, че извадка от успешни британски мениджъри се характеризира с интровертност.

Данни за прогнозирането за професионалната и личната удовлетвореност от кариерата

Много често като показател за професионалния успех се ползват данните за удовлетвореността от професията и професионалното развитие. От специален интерес представляват емпиричните изследвания на удовлетвореността от кариерата при хора със специфични (в смисъла на предполагащи преживяването на повече стрес) професии. Типичен пример за такава професия е медицинската. Хората с медицинските професии и особено някои от тях, като психиатрите, са добре познати като рискова група по отношение на депресията и емоционалното прегаряне (burnout). Причина за това е равнището на възприемания професионален стрес. Поради актуалността на проблематиката могат да се намерят множество изследвания по темата със студенти или практикуващи медици, проведени в различни части на света – САЩ, Канада, Европа (Холандия и др.). Счита се, че разнообразни фактори, включително опитът и личностните черти, могат да допринесат за преживяването на емоционални трудности. Някои проучвания за психиатричната професия (например Sturm) откриват, че личната удовлетвореност и външните критерии за успех в кариерата са свързани с личностни черти и атрибути, асоциирани с личния и професионален живот на психиатрите. Много от тези открития обаче се основават на малки и непредставителни в статистически смисъл извадки, изучавани в лонгитюдни изследвания. В свое изследване през 2005 г. в Канада Garfinkel, Wagby, Dickens и Shule използват 4 критериални променливи за професионалната и личната удовлетвореност (съжаление за направения професионален избор, очаквания към кариерата в областта на психиатрията, евентуален повторен избор на същата професия и цялостно удовлетворение от кариерата) и 23 прогностични променливи. Голяма част от прогностичните променливи представлява личностни индикатори. В резултат, 15 от 23-те прогностични променливи се оказват значими поне за един от четирите критерия на професионалната и личната удовлетвореност. Например установява се (това потвърждава и получените от Sturm резултати), че поради просоциалната нагласа на хората с медицински професии показателят „субективна стойност на психиатричната

грижа“ прогнозира най-силно удовлетвореността от кариерата в областта на психиатрията. Другият основен предиктор е възприемането на висока степен на емоционално напрежение от пациентите. Установява се също така, че стойностите на този показател могат да се модифицират от други фактори като например финансовата удовлетвореност и разнообразието в работата.

Данни за модериращата роля на личностните характеристики във връзката между несигурността в работата и преумората

С цел по-пълно разглеждане на ролята на личностните фактори за професионалния успех се представят данни от анализа на друга зависимост – ефекта на личностните променливи върху преживяването на стрес, неудовлетвореност и преумора в работата.

Данните са взети от изследване, проведено през 2005 г. от Nashwall, Sverke и Hellgred в Швеция. Допуска се, че преживяването на несигурност в работата води до няколко различни резултата: отрицателни нагласи към работата и организацията, напрежение и здравословни проблеми. Много литературни източници показват, че силата на тези ефекти варира и поради това е важно да се установят факторите, които могат да повлияят на това взаимодействие. Целта на изследването е да проучи модериращата роля на три личностни характеристики (отрицателна афективност, положителна афективност и външен локус на контрола) върху несигурността в работата и следствията от нея (оплаквания във връзка с умственото здраве, неудовлетвореност от работата и породено от работата напрежение). Данните се събират от извадка от 400 медицински сестри. Резултатите потвърждават хипотезата за модериращата роля на личностните фактори относно връзката между източниците на стрес и напрежението на работното място. Оказва се, че: отрицателната афективност е силен предиктор както за здравословните проблеми, така и за напрежението, свързано с работното място; положителната афективност има средно силен ефект върху умственото здраве и професионалната неудовлетвореност; изследваните лица с външен локус на контрола показват тенденцията да се оплакват повече по отношение на здравето си, по-често да преживяват неудовлетвореност от работата и напрежение в работата. Най-силно влияние личностните характеристики имат върху здравето.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Данните за връзката на личностните фактори с академичния и професионалния успех могат да имат много приложения в изследователската дейност и в практиката на трудовата и организационна психология, по-специално в случаите на професионално консултиране, подбор на персонал, професионално обучение и развитие и оценка на изпълнението. Тези съвременни форми на практическо приложение на резултатите от изследванията обясняват нараст-

ващия интерес на психолозите емпирици. Много от техните трудове се основават на модела на Големите пет личностни фактора и разглеждат различни аспекти и нива на релацията личност – професионален успех. Някои автори се концентрират предимно върху изучаването на общи конструкти, други предлагат конкретни параметри (например Hogan 1989), който изчислява коефициент, наречен надеждност на служителя (Employee Reliability). Независимо от полагащите усилия малко от представените до момента данни са валидни. Причините за това могат да се търсят в сложността на личностните конструкти, недобре дефинираните мерки за критерии за професионалния успех и използването на неподходящи измерителни инструменти (например на ММРІ, който не е конструиран за прогнозиране на професионалното изпълнение в нормална популация).

Представените в настоящата статия изследвания показваха основните тенденции в изучаването на ролята на личностните променливи за професионалната реализация и очертаха някои специфични аспекти. Анализиранияте данни и направените изводи далеч не изчерпват многообразието от теоретични възгледи и емпирични разработки. Несъмнено изучаването на личността и методите за изследването и по отношение на професионалния успех тепърва ще бъдат основен предмет на изследователския интерес.

ЛИТЕРАТУРА

- Barrick, Murray R., Mount, Michael K.* (1991). The Big Five Personality Dimensions and Job Performance: A Meta-Analysis, *Personnel Psychology*, 0031-5826, March 1, 1991, Vol. 44, Issue 1.
- Bozionelos, Nikos* (2005). The Relationship Between Disposition and Career Success. A British Study, *Management school, Sheffield University*.
- Daugherty, Timothy K., Espear, Jody A., Linton, Jeremy M.* (1998). Personality and Practice: Gender Role In Professional Development, *College Student Journal*, Dec.98, Vol.32, issue 4, p. 495, 4 p.
- De Bruin, Karina* (2006). Predictive Validity of General Intelligence and Big Five Measures for Adult Basic Education and Training Outcomes, *Department of Psychology, University of Johannesburg (Psychological Society of South Africa)*.
- De Raad, Boell and Henri C. Schouwenburg* (1996). Personality in Learning and Education: a Review, *European Journal of Personality*, Vol. 10, 30–336.
- Frese, Michael, Fay, Dorris* (1997). The Concept of Personality Initiative: Operationalization, Reliability and Validity in Two German Samples, *Journal of Occupational & Organizational Psychology*, June 1, Vol. 70, Issue 2.
- Garfinkel, Paul. E., Bagby, Michael R., Schuller, Deborah R., Dickens, Susan E., Schulte, Fiona S.* (2005). “Predictors of Professional and Personal Success With a Career in Psychiatry”, *Can J Psychiatry*, Vol. 50, No 6, May 2005.
- Johnson, Maarit* (1998). Self-esteem Stability: the Importance of Basic Self-Esteem and Competence Striving for the Stability of Global Self-esteem, *European Journal of Psychology*, 12: 103–116.
- Jones, C.* (2003). Predicting the Financial Success and Occupational Wellbeing of Micro-business Owners: An Integrated Model of Personality and the Work - Family Interance, *University of Melbourne*.
- Kelly E. Kathryn* (2005). The Relationship Between Worry and Creative Personality, *Counseling and Clinical Psychology Journal*, Vol. 2, No. 1.

- Kim, Youngmee, Ksasser, Tim and Hoonkoo Lee (2003). Self-Concept, Aspirations and Well-Being in South Korea and the United States, *The Journal of Social Psychology*, 143 (3): 277–290.
- Knucel, Nathan R., Hezleth, Sarah A., Ones, Deniz S. (2004). Academic Performance, Career Potential, Creativity and Job Performance. Can One Predict Them All?, *Journal of Personality and Social Psychology*, Jan.2004, Vol.86, Issue 1, p. 148–161, 14 p.
- Kotter, John P., Faux, Victor A., McArthur, Charles (1978). Self-Assessment and Career Development: A Systematic Approach to the Selection and Management of Career, *Prentice-Hall, Inc.*, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Lewis, Sian E. And Jim Orford (2005). Women's Experience of Workplace Bullying: Changes in Social Relationships, *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 15: 29–47.
- Lubinski, David (2000). Scientific and Social Significance of Assessing Individual Differences: "Sinking Shafts at a Few Critical Points, *Department of Psychology and Human Development, Vanderbilt University, Nashville; Annual Review Psychology 2000:51:405–444.*
- McHenry, Jeffrey J., Hough, Leaetha M. (1990). Project a Validity Results: the Relationship Between Predictor and Criterion Domains, *Personnel Psychology*, 0031-5826, June 1, 1990, Vol. 43, Issue 2.
- Nashwall, Katharina, Sverke, Magnus and Johnny Hellgred (2005). The Moderating Role of Personality Characteristics on the Relationship Between Job Insecurity and Strain, *Work & Stress*, January – March 2005, 19 (1): 37–49.
- Osipov, P. N. (2001). The Social Environment as a Factor in the Professional Development of the College Students, *Russian Education and Society*, Vol. 43, no. 9, September 2001, p. 71–81.
- Ree, Malcolm James, Earles, James A. (1991). Predicting Training Success: Not Much More Than G, *Personnel Psychology*, 0031–5826, June 1, 1998, Vo.44, Issue 2.
- Rigby, Ben T. (2005). Do Causal Attribution Mediate the Relationship Between Personality Characteristics and Life Satisfaction in Adolescence?, *Psychology in the Schools*, Vol. 42 (1).
- Roberti, Jonathan W. (2004). Personality Characteristics of Undergraduates With Career Interests in Forensic Identification, *Journal of Employment Councelling*, September 2004, Volume 4.
- Schmidt, L. and John E. Hunter (2004). Tacit Knowledge, Practical Intelligence, General Mental Ability, and Job Knowledge, *Business College at University of Iowa.*
- Voss, Margaretha, Nylen, Lotta, Floderus, Brigitta and Paul D. Terry. (2004). Unemployment and Early-Specific Mortality: A Study Based on Swedish Twin Research, *American Journal of Public Health*, Vol 94, No. 12.
- Ward, Aliston M., Kamien, Max and Serrick G. Lopez (2004). Medical Career Choice and Practice Location: Early Factor Predicting Course Completion, Career Choice and Practice Location, *Medical Education: 38: 239–248.*

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

СЕМЕЙНА ПСИХОТЕРАПИЯ ПРИ НАРУШАВАЩО ПРАВИЛАТА ПОВЕДЕНИЕ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

ЗЛАТКА МИХОВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Златка Михова СЕМЕЙНАЯ ПСИХОТЕРАПИЯ ПРИ ПОВЕДЕНИИ НЕСОБЛЮДЕНИЯ ПРАВИЛ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Статья обобщает клинический опыт автора с семьями подростков, демонстрирующих неагрессивные экстернализирующие симптомы: непосещение учебных занятий, опоздание вечером, несоблюдение правил семьи, мелкие кражи и др. Устранение этих симптомов является важной мерой предотвращения делинквентности и социального неуспеха подростков. Работа обосновывает применение семейной психотерапии в качестве психологической интервенции первого выбора. Представлена программа семейной психотерапии, основанная на понимании проблем с точки зрения развития и направленная на изменение отношений между родителями и подростками на уровне привязанности, на уровне общения и решений проблем и на уровне историй и взглядов. Обсуждаются способы установления терапевтической связи с семьей и техники повышения эффективности семейной терапии.

Zlatka Mihova. FAMILY THERAPY FOR RULE-BREAKING BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

The paper presents the clinical experience of the author with families of adolescents who display non-aggressive externalizing symptoms: truants from school, staying late in the streets, non-compliance at home, petty thefts, etc. The reduction of these symptoms is an important prevention of adolescents' delinquency and social failure. The paper offers arguments for the application of family therapy as a first choice. A program of family interventions, based on developmental approach is described, aiming at changes of parent – adolescent relationships on the level of attachment, on the level of communication and problem-solving, and on the level of narratives and beliefs. Ways to establish a therapeutic relationship with the family and techniques for the improvement of therapy's effectiveness are discussed.

В психологическата литература съществува консенсус по въпроса, че основната задача на юношеството е изграждане на собствена идентичност, постигане на психологическа автономност и социална зрялост (А. Freud 1958; Erickson 1968; Marcia 1980). От средата на 60-те години на XX в. редица изследвания започват да поставят под съмнение широко приетата идея на G.S. Hall (1904) за юношеството като период на „буря и стрес“, в който преобладават емоционална нестабилност и конфликти с родителите. Например D. Offer (1969, 1988), M. Rutter и сътрудници (1976), изследвайки неклинични извадки от юноши, показват, че поне 75% от тях имат близка, неконфликтна връзка с родителите си. R. Larson и сътрудници (1996) в голямо лонгитудно изследване потвърждават, че конфликтите между юношите и техните родители не са универсален модел и че не са необходимо условие за успешното справяне със задачите на развитието в тази възраст. Напротив, L. Steinberg (2001) доказва, че добрата връзка между юношата и родителите му е много важна за психосоциалното му развитие. Тя е база за по-добри постижения в училище, по-добра самооценка и по-малка вероятност за тревожно-депресивни състояния или асоциално поведение. В този смисъл семейството е основен контекст и ресурс при проблеми на развитието в юношеска възраст и семейната терапия е начин този ресурс да се използва оптимално.

За да се избегне смесването на понятието „юношеска криза“ в смисъла на Ериксън като неизбежен психологически етап на превръщане на детето във възрастен и клиничното понятие за кризата като състояние на обърканост, емоционални и поведенчески отклонения, Н. С. Fishman (1988) въвежда понятието „разстроени юноши“. M. Laufer (1997) говори за „срив на юношеството“. Юношеството, проявяващо се в екстернализиращи поведения, M. Martin и D. Martin (2000) обозначават като „юноши в риск“, а V. Dickerson и J. Zimmerman (1992, 1996) – като „проблемен юношески стил на живот“. С тези понятия те отграничават юношите, които имат рискови поведения – бягства и отпадане от училище, конфликти с родителите, прекарване на много време извън дома, ранни сексуални контакти, експериментиране с наркотици, кражби от дома и други поведения от екстернализиращия кръг. Авторите подчертават, че консултирането на семейството в тези случаи е приоритетна интервенция.

МОДЕЛИ НА ФАМИЛНА ТЕРАПИЯ ПРИ ПОВЕДЕНЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ В ЮНОШЕСТВОТО

Системното мислене за семейството, върху което се базира това консултиране, включва идеи като кръговост на отношенията; наличие на „модели“ – повтарящи се модели на последователност в поведението и взаимодействията, които ограничават и правят предсказуемо поведението на участниците; действие на кибернетични механизми като позитивна (усилваща различieto) и негативна (намаляваща различieto) или стабилизираща обратна връзка;

вгнездени едно в друго смислови нива на взаимодействие между семейните членове; мислене за параметрите на семейните отношения като за континууми, в които средните стойности са оптимални.

Особено важно измерение за разбиране функционирането на семейството е жизненият му цикъл – мислене за него като за развиваща се система, преминаваща през определени фази с определени задачи. Трансформирането на детето в тийнейджър поставя на изпитание способността на семейството да се променя и посреща нови предизвикателства. Основната задача на семейството на този етап е автономизирането на младия човек и излизането му от дома (макар и само психологически), за да намери своето място в обществото и да започне нов семеен цикъл. Това може да се окаже трудно за родителите, защото в известна степен означава да се себеелиминират като родители и да останат само в съпругеска роля. В същото време недостатъчната увереност и компетентност на юношата в системите извън дома – училище, приятелска среда и др., могат да се „напаснат“ с трудностите на родителите и да доведат до спиране на развитието с цената на симптоми при юношата.

J. Haley (1980), представител на стратегическото направление във фамилната терапия, разглежда „девиантното“ поведение на младия човек, който е на етапа да напусне дома си, като израз на разстроеността на цялата система. Според автора социалната функция на девиантното поведение е да предпази системата от прекалено болезнената промяна, каквато би било отделянето на юношата. Като последствие от затруднението на семейството да премине към следващия етап от жизнения си цикъл се развива модел на прехвърляне на отговорността около проблемното поведение. За да се прекъсне този модел, J. Haley подкрепя и родителите, и юношата да поемат своята отговорност.

Подходът на J. Alexander (1982) – функционална фамилна терапия (ФФТ), според редица изследвания е сред най-ефективните при поведенчески разстройства в юношеството (Keiley 2002). Авторът разглежда симптомите при детето, включително поведенческото разстройство, като изпълняващи функцията да регулират емоционалната дистанция между родителите. В интервенциите, които J. Alexander и сътрудниците му разработват, има две фази. Първата е на свързването и преформулирането. На нея терапевтът си поставя за цел да задържи семейството и да усиле мотивацията му за терапия, като целенасочено и постоянно преформулира силния афект на гняв, разочарование, нараненост и срам, с който идва семейството, като вторична емоция, произтичаща от обичта и загрижеността. Във втората фаза – на промяна на поведението – фокусът е върху процеса на взаимодействие между родителите и детето. Терапевтите много внимават да не променят функциите на семейните членове или моделите на отдалеченост или близост. Те поддържат индивидуалните нужди на семейните членове от близост или автономност, но помагат да се промени обектът на тези нужди. Прилагат се психоедукативни методи, насочени към подобряване на комуникацията и родителските практики.

Тези два подхода използват хипотези за позитивен смисъл на симптома в контекста на семейните отношения. Трудността за формиране на терапевтичен съюз и с родителите, и с юношата на основата на подобни хипотези е една от причините, насочваща все повече фамилените терапевти към хипотези за „негативен“ смисъл. Те разглеждат девиантното поведение като поддържано от процеси, ограничаващи алтернативно поведение и взаимоотношения, а не като обслужващо запазването на системата.

Така S. Minuchin (1974), основател на структурната школа, въвежда термина граници, за да опише правилата, по които членовете на семейството изпълняват определени функционални роли. Размитите (неясни или често сменящи се правила) и ригидните (твърди, неотразяващи обстоятелствата правила) граници могат да затруднят отглеждането на порастващото дете. Например ригидното правило за твърд час, определен от родителите, влиза в противоречие с индивидуалните задачи на юношеското развитие – постигане на автономност в изборите и свързване с връстници. Поведението на юношата може да е реакция спрямо ригидните граници.

J. Szapocznik и неговите сътрудници (2001) разработват своя модел на кратка стратегическа семейна терапия въз основа на идеите на структурната и стратегическата школа, като ги конкретизират за целите на работата с девиантни юноши. Техният модел акцентира върху конкретни протоколи и техники.

G. Patterson (1982) има голям принос към описанието на семейните отношения при юноши с поведенчески отклонения. Той подчертава двойствената природа на ескалиращите кръгове в отношенията родител – дете, свързани с упражняването на родителската функция по контрол и насочване. Единият се състои в комплементарна ескалация – уморени от „ината“ на детето си или засрамени от това, че ги „излага“, родителите отстъпват пред исканията му, оправдават се на обвиненията му, което води до още повече настъпателност при детето и отстъпване на родителя. В резултат от тази ескалация в семействата с поведенчески разстройства родителите „привикват“ към все по-високи нива на девиантност на юношата. Те стават все по-безпомощни и губят надежда, а децата им стават все по-девиантни и изискващи. Другият кръг е симетричен – критикуването, наказанията, „четенето на лекции“ пораждаат враждебност и агресия у юношата, което води до повече враждебност у родителите и взаимни обиди, достигащи често до физическа разправа. Постоянните конфликти и взаимна враждебност постепенно ограничават общуването само до проблемните области, намалявайки ресурсите на участниците да намират нови решения.

G. Patterson насочва усилията си към първия кръг. Той предлага консултиране на родителите в поведенческа модификация, която да ограничи тяхното отстъпване и да възстанови авторитета им. Н. Omer (2001) подчертава, че при работа с юноши този подход не винаги е достатъчен, тъй като опитът на родителите да възстановят контрола си може да доведе до засилване на кръга

от ескалираща враждебност. Той предлага консултиране на родителите в техники, които да ограничат едновременно и двата кръга. Програмите на Patterson и Omer са пример за повлияване на юношеското поведение чрез консултиране на родителите за промяна на поведенческия им репертоар.

Въпреки ясните теоретични постановки фамилната терапия с юноши, страдащи от сериозно разстройство на поведението като злоупотреба с наркотици и извършване на престъпления, се сблъсква с няколко проблема. Единият е демонстрираната в редица изследвания комплексна природа на нарушенията, която освен семейни включва индивидуални и извънсемейни фактори (Rutter 2000). Другият проблем е големият брой отпадания от терапия, който насочва усилията към процеса на ангажиране на семейството. Към тези проблеми са насочени комплексните програми от системни интервенции от „второ“ поколение, които използват методи от класическите модели на фамилна терапия, но ги комбинират по начин, който отговаря на комплексната природа на разстройствата на поведението при юношите, и са насочени не само към семейната, но и към други значими системи.

Повечето от тях се ръководят от идеята на L. Wynne (1984) за епигенезата на трайните отношенчески системи. Авторът предполага, че съществува последователност в развитието на отношенията, включително тези между родителите и детето. Така привързаността и обгрижването са характерни за връзката в ранния ѝ етап, общуването и съвместното решаване на проблемите са по-късен етап от развитието на отношенията, а взаимността характеризира зряло ниво на тази връзка. Взаимоотношението между тези нива е двупосочно. От една страна, дефицитът в базовото ниво на привързаността/грижата със сигурност ще попречи на родителите и юношата да общуват и решават проблеми ефективно. В същото време невъзможността да се достигне взаимност и непрекъснатите провали в съвместното решаване на проблеми между юношите и техните родители сериозно променят комуникацията и водят до ескалиращо отдръпване (по механизма на позитивната обратна връзка), което може да повреди базовото ниво на привързаност и загриженост (Liddle et al. 1999). Както подчертава L. Wynne, в тези случаи опитите за подобряване на комуникацията или решаването на проблеми, което е цел на повечето методи във фамилната терапия, се оказват безуспешни и клиентите не се ангажират или бързо отпадат от терапия.

Това разбиране за причините на основната трудност при терапията на девиантни юноши – тяхното и на семейството им ангажиране в терапия, води до развитието на модели, интегриращи теорията за привързаността и регулацията на афекта в екологията на семейните отношения. Идеите за привързаността и регулацията на афекта дават възможност за разбиране на по-дълбокия механизъм, по който качеството на връзката родител – дете води до възникване на поведенческото разстройство и на моделите на принуда и сериозни конфликти, характеризиращи отношенията родител – юноша. R. Holland и колегите

му (1993) считат, че когато родителите имат отхвърляща привързаността организация (избягващ стил на привързаност), те са по-склонни да контролират, отхвърлят, отказват емоционална подкрепа и влизат в конфликт с децата си. Водещата емоция в общуването е гневът. В резултат на това отношение детето е склонно да развие избягващо несигурна привързаност, улесняваща враждебни, агресивни и асоциални модели на поведение. От друга страна, родителите, които са амбивалентно несигурни в привързаността си, често развиват зависимо, нереспонзивно, пренебрегващо и неконсистентно поведение спрямо своите деца, които често са амбивалентно привързани, импулсивни, свръхвъзбудими и нетърпящи фрустрация. Това поведение също може да доведе до екстернализиращи поведения. Както подчертават Н. Liddle et. al. (1999), отхвърлящите и неоткликващи родители е много вероятно да отгледат дете с избягваща привързаност. В юношеството това ще доведе до много малка мотивация на юношата да прекрати антисоциалното си поведение заради родителите си. Липсата на свързаност и взаимно отхвърляне се увеличават чрез ескалиращи модели, които карат участниците да изпитват безпомощност и отчаяние.

М. Keiley и сътрудници (2002, 2004) се съсредоточават върху стиловете на афективна регулация в семейството. Сигурната привързаност позволява стил на регулиране на емоционалните преживявания, който допуска близост и откритост на комуникацията, включително изразяване на негативни емоции. Това позволява на юношите да реализират своята автономност и компетентност. Стратегиите за афективна регулация в случаите на несигурна привързаност при юношите са насочени към избягване или бързо намаляване на стреса, свързан със ситуации на социално свързване. Тези стратегии се оказват неефективни от гледна точка на комуникативните взаимодействия с родителите, защото довеждат до формирането на ескалиращи модели по типа „преследвач–беглец“. М. Keiley и сътрудници (2002, 2004) наблюдават често това сред юношите с поведенчески разстройства и техните семейства. Според тях родителите влизат в ролята на преследвачи, водени от своята необходимост да разберат какво се случва с юношата и да се чувстват успешни родители. Тази емоционална необходимост ги прави настойчиви в общуването с юношата. Той пък от своя страна се затваря в себе си, не споделя поради страх от отхвърляне. Това предизвиква разочарование и несигурност у родителите, водещи до по-голяма настойчивост, обикновено под формата на критикуване и изказване на недоволство, което засилва бягството на юношата. На базата на тези идеи авторите разработват своята емоционално фокусирана фамилна терапия, която цели да помогне на семействата да осъзнаят и признаят своите потребности от свързаност и негативните емоции, породени от фрустрацията им. Това спира ескалацията в модела „преследвач–беглец“ между родителите и юношите.

От подобни позиции R. Holland и сътрудници (1993) развиват своята програма за респонзивност. Тя цели да преформулира поведението на юно-

шите като произтичащо от тяхната тревожност и несигурност по отношение на свързаността им с родителите, а не като проява на враждебност или неуважение.

Моделът на S. W. Henggeler и неговите сътрудници (1999) за мултисистемна семейна терапия (МСТ) достига високи нива на ангажиране и нисък процент на отпадане при семейства с многобройни проблеми именно поради специфичното внимание към връзката родител - юноша и основната презумпция, че „независимо от специфичните цели на лечението фундаментално предположение на МСТ е, че семейството или отглеждащият юношата са ключ към благоприятни дългосрочни резултати дори ако представляват сериозно клинично предизвикателство“ (Cunningham & Henggeler 1999: 266).

Н. Liddle и сътрудници (1999, 2002) разработват своята мултидименционална фамилна терапия за работа със семейства на зависими от наркотици и дeвиантни юноши от семейства с множестевени затруднения от подобни позиции. В първата фаза на терапията – установяването на терапевтичен съюз, авторите се опитват да се докоснат до чувствата на нараненост, страх и тревожност, които лежат в основата на ескалиращия негативен афект. За тази цел първата задача на професионалиста е да промени рамката на терапията – от „оправяне“ на юношата към подобряване на отношенията родители – юноша. При това не защото те са причината за проблема, а защото свързването по нов начин е „лекарството“. Във втората фаза – на промяната, се използват различни методи, насочени към подобряване функционирането на юношите и техните психосоциални умения в различните извънсемейни системи, в които те участват.

И четирите програми за интервенции са сходни в това, че помагат на родителите и юношите в съвместни сесии или индивидуално (но със същия терапевтичен екип) да открият и признаят „тъжните“ чувства, които гневът регулира, за да ги направи поносими. Често с тази цел се обсъжда семейната история на самите родители. И М. Keyley, и Н. Liddle използват споделянето на „тъжни“ чувства като начин да се прекратят затлачващите сесии ескалиращи кръгове на взаимна враждебност или преследване–отдръпване.

Едва когато напрежението е спаднало и юношата и неговите родители успеят да постигнат базово свързване на основата на повече сигурност и доверие един в друг, става възможно да се премине към следващия етап в терапията – родителите и терапевтът да помогнат на юношата да промени стила си на живот и да повиши компетентностите си в училище, приятелската среда и т. н. На този етап се използват методите на структурната, стратегическата и поведенческата школа за подобряване уменията за решаване на проблеми.

Едно друго ниво на осмисляне на затрудненията в семействата с проблемни юноши е да се разглеждат като резултат от ограничаващото действие на системните механизми на нивото на смислите, придавани от възгледите, убежденията и историите. L. Steinberg (2001) обяснява конфликтите с различните значения, които приписват юношите и техните родители на пове-

денята си. Така поддържането на ред в стаята за родителите има смисъл на „правилно“ поведение, атестат за бъдещи успехи в обществото, докато за юношите е въпрос на техен личен избор. В този смисъл те не могат да разберат настоятелността на родителите си и я интерпретират като опит за контрол на техните избори.

В разказвателния модел (Bruner 1990) на фамилна терапия се приема, че хората организират преживяванията си под формата на истории. Тези истории придават смисъл на преживяванията и чрез този смисъл организират поведението. Разказвателните терапевти използват идеята на М. Фуко за доминантните и маргинални дискурси, за да обозначат наличието на доминантни истории (White 1986), които действат като ограничаващи избора на алтернативи в поведението. Всяка доминантна история съществува сред множество маргинални, които биха придали смисъл на други алтернативи, ако бъдат усиления (White & Epston 1990).

Според V. Dickerson и J. Zimmerman (1992) при „проблемните“ юноши доминантната история е центрирана върху проблемите и ограничава поведението на родителите и техните деца до непрекъснатата конфронтация. Както подчертават тези автори, опитът на юношите все още не е напълно осмислен в разказ поради интензивното им развитие и малък житейски опит. Поради това те са много чувствителни към възгледите, които им предлагат техните родители. Когато това са твърди идеи, които не оставят алтернативи, единствената възможност за самостоятелно развитие се вижда в противопоставянето, водещо до формиране на негативна история. V. Dickerson и J. Zimmerman насочват терапията към деконструиране на тази доминантна история и усиление на маргиналните истории, придаващи смисъл на алтернативни поведения на юношите и техните семейства. При това те прилагат технологията на екстернализацията, разработена от M. White (1988, 1990).

АНГАЖИРАНЕ И ТЕРАПЕВТИЧЕН СЪЮЗ ПРИ РАБОТА СЪС СЕМЕЙСТВА НА ДЕВИАНТНИ ЮНОШИ

Въпросът за терапевтичния съюз е ключов за всяка терапия. Според редица изследвания добрият терапевтичен съюз е най-силният предиктор за успешност на терапията независимо от това, каква е тя (Horvath & Greenberg 1994). В понятието терапевтичен съюз се включват три компонента: а) връзка на взаимно доверие и уважение, която позволява на клиента да изследва своите трудности (терапевтична връзка); б) постигнато съгласие по целите на терапията; в) съвместно договорени задачи, чрез които ще се постигнат целите (Diamond et al 2000; Florsheim et al. 2000).

Очевидно е, че при сериозна конфронтация между родители и юноша, която съпътства поведенческите проблеми, постигането на терапевтичен съюз с всички членове на семейството ще е трудно. От една страна, както подчер-

тават G. Diamond и сътрудници (2000), терапевтичният съюз с родителите е изключително важен, защото от тях зависи семейството да идва на терапия. Освен това от родителите като по-зрели се очаква да инициират промяна в родителско-детските отношения, като отговорят с разбиране и емпатия на гнева на своите деца. Това е трудна задача, която могат да изпълнят само ако връзката с терапевта може да им послужи като достатъчна база за сигурност и ако се чувстват разбрани, зачетени и подкрепени. Затова още J. Haley (1980) и S. Minuchin (1981) подчертават, че терапевтът винаги подкрепя родителите и техният авторитет. M. Keiley (2002) сравнява терапевтичната връзка с базата за сигурност, която предоставя сигурната привързаност и която е основа за експлорацията. В мултисистемната терапия на S.W. Henggeler терапевтите са на разположение 24 часа дневно, 7 дни в седмицата за 4–6 месеца. Така интензивната и близка терапевтична връзка с професионалния екип придобива качествата на отношение на привързаност, в рамките на което професионалистите демонстрират стил на „родителстване“ спрямо родителите, който те усвояват чрез преживяването (Bateson 1972) и след това могат да пренесат спрямо своите деца. J. Szapocznik и неговите сътрудници (2001) разработват специален протокол, в който операционализират процеса на ангажиране на семейството. Благодарение на това те постигат много висок процент на оставане в терапия.

В същото време, както отбелязват P. Florsheim и сътрудници (2000), терапевтичният съюз с юношата е особено труден, защото той често е доведен от родителите, без да има желание и идеи за целите на терапията, и същевременно е особено важен. Едновременното установяване на терапевтичен съюз с две страни в семейството, които са в сериозна конфронтация, е сериозно изпитание за неутралността на терапевта. А изискването за неутралност е универсално в системната терапия независимо от конкретната школа. H. Liddle (1999, 2000) предлага структурирани стъпки, като планира отделни редуващи се сесии с юношата и родителите, за да установи с всеки от тях терапевтичен съюз. A. Fishel (1999), интервюирайки 16 свои колеги, практикуващи фамилна терапия с юноши, подчертава, че всички признават необходимостта от нарушаването на много правила на класическата системна терапия. Те се срещат поотделно с юношата, с родителите и с цялото семейство, вместо да препратят отделните членове към различни терапевти; използват шеги и разказват за себе си и своето семейство много повече, отколкото се насърчава по принцип. Терапевтите също така признават, че работата с юношеските семейства събужда много по-силни емоции, отколкото работата със семейства в друг етап от жизнения цикъл. В този смисъл себerefлексията на терапевта се вижда като важна част от успешната терапия.

Целта на настоящото изложение е да представи опита ми с фамилна терапия при 20 семейства, живеещи в София, които са потърсили помощ по повод на поведенчески проблеми с юноши на възраст от 13 до 18 години. Проблемите включват: бягства от училище и нежелание за учене, съответно намален успех; закъсняване вечер и прекарване на много време в компания

от връстници; спорове с родителите и пренебрежение към техните изисквания, при което родителите имат чувството, че са загубили всякакъв контрол; разхвърляност; „безотговорност“ (неспазване на обещания, отказ от поемане на задачи), в някои случаи – дребни кражби от дома. Родителите ясно свързват началото на проявите с навлизане в пубертетната възраст. Тези поведения, от една страна, не са симптоми на клинично състояние, а от друга, както показват изследванията включително и в България (Силгиджиян-Георгиева 1998), не можем да ги причислим към „нормалната“ юношеска криза. Т. Achenbach (2003) нарича подобно поведение „нарушаващо правилата“ за разлика от другия тип поведенческо разстройство, което се проявява с агресивно поведение. Тук ще използваме този термин.

Работата ми с юноши с нарушаващо правилата поведение започна през 1996 г. в контекста на извънболнична детско-юношеска психиатрична клиника в МУ – София, и продължи след 1999 г. в извънболнични консултативни центрове, които имат програми за семейна терапия (ГПСМП „Динамика“, ГПСМП „Аналитика“ и ГПСМП „Адаптация“). Тук представям 8-годишния си опит, който еволюира от усилията да се работи индивидуално с юношите (по логиката на разсъдението, че това подкрепя тяхната автономизация от „консервативните“ им родители) в посока на все повече усилия да бъдат ангажирани родителите в семейна терапия. Представените тук семейства са приели да влязат в семейна терапия и са присъствали на повече от три срещи, които приемаме като минимум за създаване на терапевтична ситуация и терапевтична връзка.

МЕТОД НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Описанието на семейната терапия е въз основа на анализ на процеса и съдържанието на семейните сесии и себerefлексия на терапевта. За качествена оценка на създадената програма за семейни интервенции е използван методът на изследване чрез действие („action research“): прилаганите интервенции и особено отпаданията и трудностите се анализират и в зависимост от тяхната интерпретация се правят промени. Тук това е направено на междинен етап след първите 9 случая. Намалването на отпаданията и увеличаването на случаите успешно приключила семейна терапия в следващите 11 случая, с които са експериментирани промените, се приемат като свидетелство за ефективност на създадената програма от семейни интервенции.

За успешно приключила се счита терапията, ако е прекратена по желание на семейството в резултат на това, че поведението на юношата не предизвиква повече тревоги и родителите са удовлетворени от постигнатата промяна в поведението му и в отношенията си с него. За отпадане говорим, когато семейството е престанало да идва на сесии, преди да са постигнати терапевтичните цели и да е проведена сесия за приключване.

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ИЗВАДКАТА

От 20-те семейства 12 са с двама родители, 6 са с един родител – майка (5 – вследствие на развод, 1 – поради смърт на бащата), в две има втори брак. Повечето родители са с висше образование. Голяма част от юношите учат или се предполага, че ще кандидатстват в специализирани паралелки или училища. 13 от тях са момичета, 7 – момчета.

Характерно за юношите е, че имат развитие на Аз-концепцията, оценена с въпросника на D. Offer (превод и адаптация Х. Силгиджиян и Е. Герганов 1986) в рамките на нормалното за българската популация (Михова 2004). Като цяло нямат проблеми с контрола на импулсите си, с емоционалния си тонус и настроенията, харесват тялото си, имат задоволяващи ги социални контакти и съвременни сексуални нагласи, ориентирани са към постижения. Не споделят наличието на вътрешно напрежение, обърканост и депресивни настроения. Това не е учудващо, след като проявите им са изцяло в екстернализиращия спектър. Независимо дали самооценката на тези юноши отговаря на това, което преценяват другите, тя отразява историята, която имат за себе си. Чрез нея те осмислят преживяванията си по начин, невключващ страдание и желание за промяна (които са необходими за създаване на терапевтична ситуация).

Хипотезата, че „проблемното“ юношество в тези случаи е семейно конструирано, е представена в друга публикация (Михова 2004). Тук само ще спомена, че това конструиране е свързано с различието между типичното за юношеството поведение на младия човек и очакванията на родителите за порастването на тяхното дете, техните собствени преживявания от този период и идеите им за юношество въобще. Начините за справяне с това различие чрез засилен психологически контрол, критикуване и непрекъснато „четене на лекции“ включват по механизма на позитивната обратна връзка ескалиращи модели на взаимна враждебност или „преследване–отдръпване“, които извеждат юношите от дома преждевременно. Всички те подчертават, че причината да не се прибират вкъщи е очакването за пореден скандал и „опяване“. Това ранно излизане от дома е опасно поради недостатъчно сформирани социални умения и вече беше довело до различни неприятни последствия – рискови за насилие сексуални връзки при четири от момичетата, свързване с девиантна младежка група при три от момчетата, предупреждение за изключване от училище при 11 от младежите, експериментиране с меки наркотици (споделяно от някои юноши, но подозирано от повечето родители). В 5 от семействата конфликтите бяха довели до физическо насилие, което участниците искаха да прекратят.

Тези рискове на „проблемното“ юношество, както и загрижеността и страданието на родителите бяха аргумент за изоставяне на обичайната практика те да бъдат успокоявани в еднократна консултация, че децата им са „напълно нормални съвременни юноши“. Вместо това беше предложена семейна терапия.

Минималният брой проведени сесии е три, максималният – осемнадесет. В случаите на успешно приключена терапия (13 семейства) сесиите са варирали в диапазона от 4 до 18 в рамките от 4 месеца до две години. В 12 от случаите юношите са присъствали на голяма част или на всички семейни сесии, в 8 от случаите са отказали да идват след първоначалния оценъчен етап от 1–2 срещи и терапията е провеждана само с родителите.

СЪЗДАВАНЕ НА ТЕРАПЕВТИЧНА СИТУАЦИЯ, АНГАЖИРАНЕ НА СЕМЕЙСТВОТО И ТЕРАПЕВТИЧНА ВРЪЗКА

Родителите идват на първата консултация с много твърда и непоколебима дефиниция за проблема като „ненормалност“ на юношата. Това дразни професионалистите и често ги настройва срещу родителите, защото разговорът с юношите бързо ги убеждава, че те се радват на добро психично здраве. С подобна нагласа обаче е невъзможно да бъде установена терапевтична връзка, тъй като раздражението уврежда способността да се изпита емпатия към родителите и съответно да се запази неутрална позиция. Особено трудно е това в контекста на детската психичноздравна помощ, която по дефиниция (а вече и по закон) дава приоритет на потребностите на детето. Затова разбирането на позицията на родителите като най-доброто, на което в момента са способни, е изключително важно (най-малкото именно те са отгледали юношата с добро самочувствие).

В този аспект полезно се оказва разбирането за ролята на възгледите, митовете и историите, които придават смисъл на поведението, включително и нормативен. Както подчертават D. Campbell (1989) и T. Andersen (1987), семейството има определен „праг“ на поносимост към различие. Когато този праг се премине, появява се конфликт.

Както стана ясно от работата с описваните семейства, възгледите и личните истории на родителите са много сходни. Преобладаващият възглед за юношеството е като за период на постепенно нарастваща отговорност, компетентност, старателност и послушание. Не се толерират експерименти и търсене на себе си, очакването е, че понеже младите хора вече имат развито логическо мислене, ще приемат по-лесно и бързо аргументите и съветите на родителите си. Самостоятелността се разбира като самостоятелно решение да се следват съветите на родителите. Основната задача на младите хора в този период се вижда като учене и планиране на висшето образование. Очаква се да започнат да помагат, а в някои случаи – да се грижат за родителите си. На практика всички родители са твърдо убедени, че общуването с връстници е опасно и излишно. То се описва като „размотаване“, „киснене по кафенетата“, „губене на време“. Родителите нямат идея за отделянето като част от зрелостта, подчертавайки, че те все още слушат родителите си.

С една дума, очакванията на родителите за порастването на детето им са едностранно насочени към социален успех (или по-скоро – към избягване на

социален неуспех) при пълно пренебрегване на необходимостта от пространство за решаване на важните психологически въпроси на юношеството – изграждане на собствена идентичност, автономизиране, изграждане на умения за общуване с връстници.

Това до голяма степен е свързано с личните истории на родителите. Стана ясно, че те на практика не са преживели процеса на автономизиране. Споделят, че са имали изключително строги и „консервативни“ родители и че опитите за самостоятелност, изказване на собствено мнение и особено нарушаване на правилата са водели до наказание. Типични в отношението на прародителите към родителите са били критиките, неодобрението, подигравките.

Освен тези истории и възгледи за юношеската възраст в изследваните семейства има и натрупване на истории за неуспехи и провали при единия или и при двамата родители. Става въпрос за житейски събития, които по принцип са неприятни, но както стана ясно от интервютата и най-вече от неохотата и срама, с който се говореше, конкретно в тези семейства те са придобили смисъла на тежък провал. На първо място това е разводът, който се преживява като необратима катастрофа; уволнението или безработицата – особено при мъжете; незавършване на висше образование при две от майките; ранно пенсиониране поради соматична болест; загуба на кариера или бизнес и др.

Тази специфична комбинация от порастване под силен психологически контрол на критикуващи сурови родители и историите на лични провали разбираемо водят до повишена тревожност по отношение на вероятността самите те да се провалят като родители. Поради това преживяват поведението на децата си като свой провал. Родителите са поставени пред дилемата, кой възглед да променят – че са добри и успешни родители, че техните възгледи за юношеството са „нормални“, или че детето им е „нормално“. Разбираемо в контекста на техните истории е да изберат да променят втория възглед. Това им позволява да запазят самооценката си и да продължат да родителстват въпреки трудностите. Това им дава и основанието да се обърнат за помощ, без да пострада тяхното твърде уязвимо самочувствие на родители.

Въз основа на клинични наблюдения върху тежки поведенчески разстройства при юноши, които не са включени в тази група, може да се предположи, че ако родителите не запазят своята самооценка и признаят провала си, това ги парализира и те се оттеглят от родителската роля. Тогава поведението на юношата бързо дерайлира и обикновено води до намеса на контролиращите органи. Това са случаите, за които Н. Liddle, М. Keiley, S. Henggeler и J. Szapocznik развиват своите комплексни мултифокусни програми.

В случая при описваните семейства границата още не е прекрачена. Това твърдение се базира не само върху анализ на семейните интервюта, но и върху оценката на семейното функциониране. Общото отношенческо функциониране на семейството (измерено с клиничната скала за общо отношенческо функциониране – GARF, DSM-IV) показва, че 67% от семействата имат леко нарушено

функциониране, а 29% – средно. Няма семейства със сериозно и тежко нарушено отношенческо функциониране. Друго доказателство е самото отношение на юношите, отразено в скалата „Семейни отношения“ от въпросника на D. Offer. Доколкото стойностите по тази скала са ниски, това е за сметка на усещането на юношата, че е източник на неприятности и че мнението му няма значение при вземане на решения. Най-явно е различието на ниво възгледи – юношите отбелязват, че не разбират родителите си и че не искат, когато създадат семейство, то да прилича на сегашното им. В същото време обаче споделят, че родителите им са добри хора, разчитат на тях и имат оптимизма, че няма да ги разочароват в бъдеще

Така още от началото семейството предлага на терапевта парадокс. Дефинирайки юношата като „ненормален“, а себе си като „нормални“, родителите естествено настояват за индивидуална работа с юношата, който обикновено е доведен против волята си и често с измама. Индивидуалната терапия обаче е неприложима поради факта, че юношата няма преживяване за страдание и дискомфорт, които да го мотивират да иска промяна и да влезе в ролята на клиент. Недоброволното му идване е допълнително ограничение. В същото време формулирането на проблема като трудности в отношенията в семейството се чува от родителите пречупено през техните лични истории като критика и обвинение в некомпетентност. Реакцията е директна дисквалификация на терапевта и оттегляне.

По-ефективен начин да бъдат ангажирани родителите се оказва приемането на позитивна формулировка за техните намерения и родителски умения. Това включва: позитивирането им за това, че са загрижени, че не са се отказали, че имат надежда и се борят; съгласие с това, че поведението на юношата, макар и възрастово специфично, преминава границите на безопасното и търпимото; емпатия по отношение на страданието, свързано с чувството на загуба на контрол и безпомощност. В същото време веднага се преформулира ситуацията на търсене на помощ от провал в доказателство за родителски умения и авторитет. Посочва се например, че са успели да доведат детето си (ако са дошли заедно), което означава, че не са изгубили напълно контрола и авторитета си. Или яростните спорове, които родителите считат за признак на омраза и безразличие от страна на юношата, се преформулират като израз на желанието на юношата да накара родителите си да променят своето мнение, което означава, че това мнение е много важно за него.

Въз основа на тази формулировка се предлагат няколко срещи, в които е важно да присъства родителят (ако е единствен) или родителите, като юношата се поканва, но без да се поставя присъствието му като задължително условие. Аргументът е, че родителите са тези отговорни и компетентни възрастни, които в момента са най-загрижени да помогнат на юношата, и че те са тези, чиито разбиране и подкрепа той иска и чийто контрол би приел. Ролята на терапевта е да предложи в разговорите различни гледни точки и идеи за справяне, които не са хрумнали на родителите не поради некомпетентност, а поради ограничаващото действие на ескалиращите кръгове на конфликт или преследване–оттегляне.

Трудността в предлагането на позитивна формулировка идва от преживяванията на терапевта. Родителите, още преди да са седнали, изсипват гневни упреци и неконтролирани обиди към юношата, който обикновено мълчи. Твърдите им убеждения в собствената правота и пълната неспособност да чуят други гледни точки поставят терапевта в интензивна ситуация на принуда да защити юношата. Това води до бърза триангулация по типа преследвач – жертва – защитник (Carr 1989), която на практика елиминира възможността за свързване с родителите. Особено дразнеща е склонността им да присъединяват терапевта към себе си по повод заклеяването на обичайни юношески поведения: „Ето, госпожата също ще ти каже, че това е ненормално ...“; „Вие, разбира се, като разумен човек ще се съгласите с мен ...“ Усещането на дразнение и безпомощност, които изпитвах в тези моменти, и желанието да се държа предизвикателно ми позволяваха да разбера много добре юношите. Повече усилия бяха необходими, за да си представя колко ранимост и тревожност са необходими за подобно втвърдяване. Работата в екип и супервизията са важни за възстановяване позицията на неутралност.

Тъй като развитието на терапевтичната връзка с родителите е единственият начин семейството да остане в терапия и съответно да се повлияе рисковото поведение на юношите, натискът да се наруши неутралността може да се премахне и като се уговорят сесии с родителите насаме. Това не е трудно, защото юношите и без това идват предимно заради тях. Отсъствието на юношата освобождава терапевта от необходимостта да го защитава и премахва ситуацията на ескалация. Освен това родителите могат да си позволят по-автентично да разкажат своите истории. Възгледът за родителския авторитет като основан на доминиране и непоказване на „слабост“, свързан с начина им на отглеждане, караше родителите да разказват за себе си в присъствието на юношата по такъв начин, че да дават себе си за пример. Когато оставахме насаме, те си позволяваха да изразят тъжните си чувства, което много помагаше за терапевтичното свързване. Тогава ставаха ясни дълбочината и парализиращата тоталност на чувството им за провал. В тези моменти много полезно се оказа споделянето на моя опит като родител на юноши. Както подчертава R. Beavers (2000), при по-добре функциониращи семейства откритостта на терапевта е силна терапевтична техника. Това е ефективен начин да се преодолее съмнението на родителите, че вътре в себе си терапевтът всъщност не ги приема и ги критикува.

ТЕРАПИЯТА

Вид на системната формулировка

В първия етап на работата с тази група семейства (1997–1999 г.) бяха използвани класически системни хипотези, предполагащи позитивен за функционирането на семейната система смисъл на юношеското поведение. Например предполагаше се, че юношеското поведение обслужва дистанцията между ро-

дителите, „отвлича“ семейните членове от конфликт или „помага“ на ключова фигура да се справи с депресия или преживяване на загуба. Заставайки на позицията на постмодерното мислене за семейството, няма да коментирам доколко тези формулировки са „верни“. От тази позиция всяко обяснение е интерпретация, зависеща от наблюдателя. В случая използваните хипотези се оказаха недостатъчно ефективни, тъй като доведоха до отпадане на 5 от 9-те случая. Те не способстваха достатъчно за установяване на терапевтична връзка с родителите, подвеждаха терапевта да застане на страната на юношата, който беше виждан като „напълно нормален“ и „жертва“ на семейната динамика. Те стимулираха опитите ми да работя индивидуално с юношата и паралелно – с родителите – структура, която при формулировка за позитивен смисъл на симптома е оправдана, но затрудни договорянето на ясни цели, отговорности и стратегия.

В резултат на анализа на първите 9 случая и особено на отпаданията беше променен подходът при интерпретация на семейната динамика. Вместо от хипотези за позитивен смисъл на симптома (симптомът „обслужва“ семейната динамика) започнах да се ръководя от хипотези за негативен смисъл на симптома (резултат е от ограниченията на семейството да се държи по различен начин). Такива ограничители, непозволяващи на семейните членове да променят поведението си, макар че страдат от него, бяха ригидните възгледи и травматични истории на родителите и ескалиращите модели на комуникация между тях и юношите.

По отношение на опитите да се работи само на ниво комуникация и решаване на проблеми, препоръчвано от класическите модели на фамилна терапия, те също се оказаха недостатъчно ефективни поради бързо ескалиращите цикли на взаимна враждебност или родителско критикуване – юношеско оттегляне, които ме поставяха непрекъснато в позицията на съдия. От друга страна, обсъждането на теми като възгледи, истории, ценности, без да се предложи конкретно решаване на проблеми, водеше до бързо разочарование поради непрекъснатото чувство на родителите, че изпускат ценно време и губят детето си.

Най-подходящо се оказа съчетаването на три нива на работа по време на сесиите: нивото на емоциите, основно привързаност/грижа; нивото на комуникация и решаване на проблеми (поведенческото ниво) и нивото на възгледите.

Ниво на емоционалната свързаност

Един от начините за спиране на циклите на ескалация, както се подчертава и в литературата (Keiley 2002, 2004), е чрез използване на т. нар. от S. Johnson „смекчавания“, т. е. епизоди на „меки“ чувства като тъга, скръб и загриженост. Ефектът на тези епизоди върху сближаването между хората е огромен поради факта, че позиционира взаимодействието в областта на привързаност/грижа, която е базова (Wynne 1984).

Примери за смекчавания между родител и юноша (всички имена са сменени с цел запазване на конфиденциалността)

Радослава е на 14 години и идва с майка си след епизод на еднократна злоупотреба с паркизан, по повод на който е била хоспитализирана за няколко дни. Освен това има типичното за тази група поведение – не се прибира вкъщи, не учи достатъчно, кара се с майка си и т. н. Живеят само двете, майката е разведена с бащата, който има алкохолен проблем, и не разчита на него като на родител. Тя изразява гняв, разочарование и недоволство буквално от всяко поведение на Радослава. Дъщерята непрекъснато ѝ отговаря и враждебността между тях бързо ескалира. Изглеждат така, сякаш се мразят и веднага биха се разделили. След две не особено успешни сесии, прекарани в опити да се намали автоматичността на поведението им и да се подобри комуникацията, в третата използвах един „вход“ в разговора, за да предложа да направим генограма на семейството. Това е метод, който изглежда като просто събиране на информация и затова успокоява емоциите, но може да има добър терапевтичен ефект. В случая Радослава и майка ѝ по повод на генограмата разказаха своята необичайна история: майката и бащата са имали връзка, докато той е бил женен за друга жена, и Радослава е родена в този период. Дядото на Радослава – баща на бащата, е опитал всичко, за да прекрати връзката на сина си, включително подозират, че е организиран опит за убийството им. След дълги битки бащата на Радослава все пак се е развел с първата си жена и се е оженил за майка ѝ, но този брак е донесъл повече огорчение и разочарование, отколкото радост, и бързо се е разпаднал.

Докато разказвах историята си, и двете често се разплакваша и се допълваха. Разказът им стопа всякакво раздражение у мен и искрено валидизирах взаимната им обич и грижа, които бяха оцелели през толкова изпитания. Говорихме за това, колко трудно е да се справят с предизвикателствата на порастването на Радослава в контекста на тази толкова травматична история. Тръгнаха си прегърнати и смирени. В следващите сесии ескалациите се овладяваха много по-лесно и имаше достатъчно пространство за работа на другите нива.

Друг начин за „смекчаване“ е чрез промяна на смисъла на взаимодействията и събитията. J. Hill и сътрудници (2003) говорят за различни области, които придават смисъл на взаимодействията в семейното функциониране. По повод отглеждането на детето някои такива области са привързаност/грижа, контрол/социализация, безопасност на детето и пр. Според тези автори успешното взаимодействие е възможно тогава, когато има консенсус между участниците за смисъла му, т. е. в коя област е то. Така, ако детето с гневните си изблици се опитва да покаже на родителите си, че е изплашено и безпомощно, т. е. очаква утешаване, а родителите виждат смисъла на поведението му като непослушание, изискващо контрол, те влагат различни смисли и ще произтекат недоразумение и взаимен дискомфорт. Другото важно заключение на авторите е, че успешността в области като привързаност/грижа и безопасност

се базира на силни емоции и бързи действия, докато областите на експлорация и рефлексия например изискват въздържане от действия и обсъждане на различни алтернативи.

Ако приложим тези разсъждения към нашите случаи, можем да кажем, че родителите възприемат поведението на юношите като отклоняващо се от нормата (т. е. имащо смисъл в домена на контрол/социализация) и затова прилагат „адекватните“ действия – наказание, критика, даване на примери, които да коригират „лошото“ поведение. Това обаче води до отдръпване на юношата и засилване на „лошото“ поведение. „Смекчаването“ в случая е резултат не от обединяване на нивото на „гъжните“ чувства, а от промяна на смисъла на поведението на юношата от областта на контрола в областта на привързаността и грижата.

Пример: Г-н и г-жа Илиеви идват по повод на дъщеря си – Теодора, 17 години, която е много интелигентна и е приета в елитна гимназия, но е „мързелива и безотговорна“, не учи достатъчно и има много неизвинени отсъствия. Опитите им да променят това поведение чрез критикуване и лекции водят до непрекъснати скарвания. Няколко пъти е откраднала пари от тях. Започнала е връзка с по-възрастен мъж и прекарва много време при него. Бащата в опита си да запази контрола се е сприятелил с този младеж и счита, че дъщеря му го използва, защото се е хвалила, че му изневерява с негов приятел. Терапевтичните сесии се провеждаха само с родителите.

На една от сесиите г-н Илиев сподели силно отвращение и разочарование от поведението на дъщеря си. Разказа случай, в който Теодора е „изложила“ приятеля си и той я е ударил. Когато г-н Илиев е научил за това от младежа, той се е скарал с Теодора, обвинил я е в безотговорност и морално падение и е защитил приятеля ѝ. Теодора му е отговорила, че го мрази и че няма повече да се прибере къщи. В резултат на този скандал г-н Илиев е получил лека сърдечна криза. След известно време Теодора се е прибрала и се е държала помекко. Г-н Илиев свързваше това с факта, че тя вече не може „да манипулира“ приятеля си и е осъзнала, че няма къде другаде да отиде. Попитах го как се чувства от това, че някой мъж е ударил дъщеря му. Въпреки че оправдаваше младежа, бащата на Теодора все пак сподели, че му е станало жал за нея, но го е скрил, защото е искал да наблегне на нейната отговорност в случая. Това леко „смекчаване“ беше разширено по посока на това, че преформулирах сексуалното поведение на Теодора като израз на неувереност, че е харесвана, и отчаяно желание да намери близост и защита. Г-н Илиев прие това обяснение и се сети за други примери, че дъщеря му не е толкова самоуверена, колкото изглежда. Последния щрих внесе г-жа Илиева, която, окуражена от смекчаването на тона на съпруга си, каза, че Теодора е споделила с нея колко се страхува за здравето на баща си. Тя предположи, че дъщеря ѝ се е върнала сама къщи именно поради това. Г-н Илиев изглеждаше изненадан и трогнат. Версията за това, че дъщеря му е безразлична, се пропука и той можа да приеме, че тя страда от неговите обиди. Затова се съгласи да се въздържа да я критикува

в момента, в който я види. Това беше едно много бавно начало на примирие, което постепенно прерасна в сближаване. В резултат на това Теодора започна по-често да остава вкъщи и да учи.

Ниво на поведенията – комуникация и решаване на проблеми

Това ниво е много важно, защото родителите обикновено идват обезверени и отчаяни. Необходим е относително бърз, макар и малък успех, който да им даде надежда, че нещата не са извън контрол, за да могат да се отпуснат и да работят и на другите нива. На това ниво се използват всички познати техники за поведенческа модификация и решаване на проблеми, както и методи за намаляване реактивността на поведението. Основната цел е да се замени психологическият контрол, който родителите практикуват, с поведенчески. Това означава прекратяване на лекциите, заплахите и призивите към съвест и морал и договаряне с юношата на ясни правила. Набляга се на поведението при кражба на пари, при неспазване на уговорки, на начини за спиране на ескалациите и т. н. Задачите и съветите за промяна на поведението се предлагат в контекста на обяснения за юношеското развитие, за смисъла на поведението на младите хора от гледна точка на задачите на този етап и смисъла на предлаганите техники. Особено важно е да се обясни разликата между ефекта на психологическия и на поведенческия контрол.

Ниво на възгледите и историите

Тъй като това е нивото, на което родителите демонстрират най-много ограничения, важно е то да се промени за постигане на трайни резултати. На това ниво се работи за разширяване възгледите на родителите за юношеството, за влиянието на връстниците, за автономизирането и др. Особено важно е да се промени историята им за тяхното дете, която в началото е негативна и наситена с проблеми. Използват се въпроси за това, в кои моменти се гордеят с юношата, окуражават се да разказват весели и приятни спомени, като обикновено ефектът след подобен разговор са реплики от типа: „Всъщност не ни е толкова лошо детето, малко помощ му трябва ...“ Използва се позитивно преформулиране на качества, за които родителите мислят негативно. Например в случая със семейство Илиеви едно от оплакванията беше, че Теодора е несериозна и мързелива – когато имат извънкласни задачи, тя успява да организира съучениците си така, че те да свършат повечето работа. Родителите ѝ се тревожеха, че това ще я проваля, когато започне да работи. Преформулирах това като очевидно добри управленски и комуникативни умения, които биха ѝ помогнали да стане успешен мениджър. Родителите подхванаха тази линия, давайки примери за организаторските качества на Теодора. Разбира се, целта на това позитивно преформулиране не е „преобръщане“ на възгледа, а само неговото смекчаване. Така родителите на Теодора можеха да се справят с тревогата си, че като не се борят с „мързела“ ѝ ежеминутно, те допринасят за нейния бъдещ тежък социален провал.

Динамика на терапията

Докато в началото се търсят повече входове за емоционални смекчавания, комбинирани с поведенчески задачи, постепенно все повече време може да се отдели за обсъждане на възгледи, убеждения и истории.

Основен фокус през цялата терапия остава ангажирането на родителите. В динамиката на това ангажиране се отбелязва специфичен феномен – настояване за индивидуални сесии с юношата. Той се наблюдава и в ранните сесии, и при напреднала терапия. Всеки път, когато отстъпвах пред това настояване, резултатът беше оттегляне на цялото семейство (в 5 от 9-те случая поискали индивидуални сесии за юношата). Само една майка от оттеглилите се родители потърси пак контакт след прекъсване от около 10 месеца.

В останалите случаи след установяване на закономерността на отпадането искането на родителите започна да се обсъжда като информация в терапевтичната сесия. Аргументите им бяха уважени и преформулирани, след което искането отпадна и семейството продължи терапията.

В началото на терапията (в рамките на първите 3–4 сесии) аргументите обикновено са, че юношата не иска да споделя с родителите, настроен е враждебно, докато с професионалиста ще сподели насаме какви са му проблемите, за да може да му се помогне. Във всички случаи юношите се съгласяваха с тези аргументи и идваха на индивидуални сесии (между 1 и 4 за всеки от тях), но ефектът беше един и същ – чудеха се какво да говорят, някои от тях се оплакваха от родителите си, споделяха дребни проблеми без никакво емоционално напрежение и накрая си признаваха, че са приели да дойдат заради родителите си. В нито един случай не беше получена информация, която да допринесе за развитието на терапията. На процесно ниво искането на родителите би могло да се интерпретира като желание от тяхна страна да получат потвърждение за своята теза, че юношата е проблемът, а не тяхното родителстване. Освен това прозира и желанието за контрол над юношата чрез използването на терапевта в ролята на „агент“. Това се потвърждава и от фактите, че преди да потърсят терапия, родителите често са въвличали други възрастни в подобна роля. Очевидната клопка е, че чрез тази заявка родителите контролират и терапевта – след индивидуалната сесия те често ме дисквалифицираха, казвайки че съм се поддала на „манипулациите“ на юношата. На практика това беше техният начин да се предпазят от очакваните критики и от чувството на безсилие и безпомощност. Затова по-късно, когато започнахме да обсъждаме искането за индивидуални срещи, репликите ми бяха насочени към тези чувства. Основният аргумент беше, че юношата няма да сподели с мен, защото всъщност това, което иска, е да може да споделя с родителите си, а не с чужди хора. Нежеланието на юношата да споделя насаме с терапевта беше дефинирано като лоялност към родителите. Посланието, което се стараех да дам, беше, че родителите не са безсилни, не са загубили авторитета си и че юношата държи на тях.

На по-късен етап внезапно искане за индивидуална терапия на юношата обикновено беше свързано с криза в отношенията и нараснало чувство за несправяне от страна на родителите във връзка с конкретни събития (лоши новини от училище, дълго отсъствие на юношата от къщи, кражба на пари). На съдържателно ниво аргументите са: „Защо аз да идвам, да се мъча и да се излагам, а той/тя да си прави каквото поиска. Нека да си поеме отговорността“. На процесно ниво обикновено това е сигнал за проблеми в неутралността на терапевта: очакване за по-бърза промяна на родителя, отколкото реално е възможно, поставяне на прекалено трудни задачи, подкрепа повече на юношата, отколкото на родителите му. В тези случаи кризисната интервенция по повод на конкретното събитие, увеличаването на подкрепата за родителя и намаляването на темпото на терапия са подходящ отговор.

Съвсем различна е ситуацията, когато юношата иска индивидуална сесия. Това стана в три от разглежданите случаи. И в трите се оказа, че юношата има нужда от посредник за съобщаване на лоша новина, която не смее сам да съобщи. При ясно договорени правила такива сесии не доведоха до отпадане на семейството.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕРАПИЯТА

От 9-те семейства в първия период (1997–1999 г.) 5 отпаднаха поради недостатъчно добър терапевтичен съюз или след съгласие за индивидуални сесии с юношата. В останалите 4 случая семейната терапия беше приключена след постигане на задоволителни за семейството резултати в поведението на юношата. Две от майките след няколко семейни сесии поискаха индивидуална терапия и бяха насочени към колеги. Те престанаха да се оплакват от проблеми с юношите, чието поведение се стабилизира. Във втория период (2000–2005 г.) от 11 семейства са отпаднали 2 – и двете след съгласие за индивидуална сесия с юношата по искане на родителите. На табл. 1 е представено процентното съотношение на успешните случаи в двата периода.

Таблица 1. Ефективност на семейните интервенции в двата периода

Период	% отпадания	% известно подобрене	% значително подобрене	Общо подобрене %
Първи период	55	33,5	11,5	45
Втори период	18	36,5	45,5	82

Както се вижда от табл. 2, провеждането на семейните сесии със или без юношите не определя успешността на терапията. Тяхното участие дава повече възможност за работа върху комуникацията, а отсъствието им – върху историите и възгледите на родителите.

Таблица 2. Участие на юношата в сесиите и успешност на семейните интервенции

Участие на юношата	% от отпадналите случаи	% от успешно приключилите случаи
Участва в повечето сесии	57	61
Не присъства на сесиите	43	39

ИЗВОДИ

Нарушаващото правилата поведение в юношеството не е клинично състояние, но това не е основание да се отправят потърсилите помощ родители, тъй като води до проблеми в училище и преждевременно оттегляне на юношата от семейството с всички, произтичащи от това, рискове. Индивидуалната терапия е трудно приложима при тези млади хора поради факта, че психологическото им развитие, отразено в техните „Аз-концепции“, не е свързано със страдание и желание за промяна на себе си. Механизмите, участващи в конструирането на нарушаващото правилата поведение, са до голяма степен системни. Тези два аргумента, както и желанието и потенциалът на родителите за промяна правят семейната психотерапия първи избор при планиране на интервенциите. При осъществяването ѝ централно място заема грижата за терапевтичния съюз с родителите, като присъствието на юношата на семейните сесии не е задължително условие за успеха на терапията. Настояването на родителите да се работи отделно с юношата трябва да се интерпретира в зависимост от процеса на терапията и на конкретната сесия и да получи терапевтичен отговор на процесно ниво. Отстъпването пред това настояване не допринася за терапията и като правило води до отпадане на семейството.

Целта на създадената програма от семейни интервенции не е да се „лекуват“ родителите или юношите, а да се премахнат патологичните кръгове на ескалация, които водят до преждевременното излизане на юношите от семейството, както и да се подкрепят родителите в намирането на по-адекватно на възрастта и индивидуалните потребности на детето им родителстване. За достигане на терапевтичната цел се работи на три нива – възстановяване на връзката между юношата и родителите на нивото на привързаност/грижа; подобряване на комуникацията и решаването на проблеми; смекчаване или разширяване на възгледите на родителите за юношеството, за социалния успех на децата им и за собствената им роля и възможности като родители на юноши. Най-общо интервенциите се базират върху развитийно-разказвателен подход към проблемите.

ОГРАНИЧЕНИЯ

Тази статия представя опита от провеждане на системни интервенции при семействата, които са потърсили помощ, и коментира възможни трудности, които водят до отпадане на семейството. Не са изследвани възможностите

за работа със семействата, които не търсят помощ по собствена инициатива (само в един от случаите семейството е задължено от училищния психолог да потърси консултация поради насилие над юношата от страна на майката). Не е проучен и въпросът, какво се случва с тези юноши – дали тяхното психосоциално развитие се различава значимо от случаите, завършили успешно терапия. Въпрос на бъдещо изследване е и структурираната оценка на ефективността на семейната терапия.

ЛИТЕРАТУРА

- Ериксън, Е. (1996). Идентичност: Младост и криза. С., Наука и изкуство.
- Михова, З. (2004). Семейно конструиране на „проблемното“ юношество. Антропологически изследвания, том V. С., Нов български университет.
- Силгиджиян, Х., Е. Герганов (1986). Адаптация и стандартизация на българската форма на въпросник за изследване на Аз-образа на юношите – OSIQ. Доклад за служебно ползване. Национална програма за комплексно изследване на човека, С.
- Силгиджиян-Георгиева, Х. (1998). Аз-концепция и психосоциална идентичност. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Фуко, М. (1996). Археология на знанието. С., Наука и изкуство.
- Achenbach, T., L. Dumenci & L. Rescorla (2003). DSM-oriented and empirically based approaches to constructing scales from the same item pool. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, **32**, 328–340.
- Alexander, J., B. Parsons (1982). *Functional Family Therapy*. Monterey, CA, Brooks Cole.
- Andersen, T. (1987). The reflecting team: dialogue and meta-dialogue in clinical work. *Family Process*, **26**, 415–428.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an ecology of mind*. New York, Ballantine Books.
- Beavers, R., R. B. Hampson (2000). The Beavers systems model of family functioning. *Journal of Family Therapy*, **22**, 128–143.
- Bruner, J. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, Harvard University Press.
- Campbell, D., R. Draper, C. Huffington (1989). *Second thoughts on the theory and practice of the Milan approach*. London, Karnak Books.
- Carr A. (1989). Countertransference to families where child abuse has occurred. *Journal of Family Therapy*, **11**, 87–97.
- Coatsworth, J. D., D. A. Santisteban, C. K. McBride, J. Czapocznik (2001). Brief strategic family therapy versus community control: Engagement, retention and an exploration of the moderating role of adolescent symptom severity. *Family Process*, **40**, 313–333.
- Cunningham, P. B., S. W. Henggeler (1999). Engaging multiproblem families in treatment: Lessons learned through the development of multisystemic therapy. *Family Process*, **38**, 265–286.
- Diamond, G. S., H. Liddle (1999). Transforming negative parent-adolescent interactions: From impasse to dialogue. *Family Process*, **38**, 5–26.
- Diamond, G.M., G. S. Diamond, H. Liddle (2000). The therapist-parent alliance in family-based therapy for adolescents. *J. of Clinical Psychology/In Session: Psychotherapy and practice*, **56**, 1037–1050.
- Dickerson, V., J. Zimmerman (1992). Families with adolescents: Escaping problem lifestyles. *Family Process*, vol. **31**, 341–353.
- Dickerson, V., J. Zimmerman (1996). A narrative approach to families with adolescents. In: Friedman S. (ed.) *The new language of change*, New York, Basic Books.
- Fishel, A. (1999). *Treating the adolescent in family therapy*. New York, Jason Aronson.

- Fishman, H. C. (1988). *Treating troubled adolescents*. London, Basic Books.
- Florsheim, P., S. Shotorbani et al. (2000). Role of the working alliance in the treatment of delinquent boys in community-based programs, *Journal of Clinical Child Psychology*, **29**, 94–108.
- Freud, A. (1958). Adolescence - Psychoanalytic study of the child, **13**, 255–278.
- Haley, J. (1980). *Leaving home: The therapy of disturbed young people*. New York, McGraw Hill.
- Hall, G. S. (1904). *Adolescence: Its psychology, and its relation to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education*. New York, Prentice Hall.
- Hill, J., P. Fonagy, E. Safer, J. Sargent (2003). The ecology of attachment in the family, *Family Process*, **42**, 205–221.
- Holland, R., M. M. Moretti, V. Verlaan, S. Peterson (1993). Attachment and conduct disorder: The response program, *Canadian Journal of Psychiatry*, **38**, 420–431.
- Keiley, M. (2002). Attachment and affect regulation: A framework for family treatment of conduct disorders, *Family Process*, **41**, 477–493.
- Keiley, M., S. Johnson, G. Karakurt et al. (2004). Emotionally focused family therapy with incarcerated adolescents and their families. Workshop at the XIVth IFTA World Congress, Istanbul, 24–27 March 2004.
- Larson, R., M. Richards, G. Moneta, G. Holmbeck, E. Dickett (1996). Changes in adolescents' daily interactions with their families from ages 10 to 18. *Developmental Psychology*, **32**, 744–754.
- Laufer, M. (1997)(ed.) *Adolescent breakdown and beyond*. London, Karnak books.
- Liddle, H. (1999). Theory development in a family-based therapy for adolescent drug abuse. *Journal of Clinical Child Psychology*, vol. **28**, 521–533.
- Liddle, H. (2002). Attachment and family therapy: Clinical utility of adolescent-family attachment research, *Family Process*, **41**, 455–476.
- Marcia, J. (1980). Identity in adolescence. In Adelson J. (ed.) *Handbook of Adolescent Psychology*. New York, John Wiley.
- Martin, D., M. Martin (2000). Understanding dysfunctional and functional family behaviors for the at-risk adolescents. *Adolescence*, vol. **35**, 785–793.
- Minuchin, S. (1974). *Families and family therapy*. Cambridge, Harvard University Press.
- Minuchin, S., H. C. Fishman (1981). *Family therapy techniques*. Cambridge, Harvard University Press.
- Offer, D. (1969). *The Psychological World of the Teenager: A Study of Normal Adolescent Boys*. New York, Basic Books.
- Offer, D., E. Ostrov, K. Howard, R. Atkinson (1988). *The Teenage World: Adolescents' Self-image in Ten Countries*. New York, Plenum Medical Book.
- Omer, H. (2001). Helping parents deal with children's acute disciplinary problems without escalation: The principle of nonviolent resistance, *Family Process*, **40**, 53–66.
- Patterson, G. R. (1982). *A social learning approach: Coercive family process*. Eugene OR: Castalia Press.
- Rutter, M., P. Graham, O. Chadwick, W. Yule (1976). Adolescent Turmoil: Fact or Fiction? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, **17**, 35–36.
- Rutter, M. (2000). Psychosocial influences: Critiques, findings, and research needs. *Development and Psychopathology*, **12**, 375–405.
- Steinberg, L. (2001). We Know Some Things: Parent – Adolescent Relationships in Retrospect and Prospect. *Journal of Research on Adolescence*, **11**, 1–19.
- White, M. (1989). Externalisation of the symptom and re-authoring of people's lives. In: Michael White's Selected Papers, Adelaide, Dulwich Centre Publications.
- White, M, D. Epston (1990). *Narrative means to therapeutic ends*. N.Y., London, W.W. Norton.
- Wynne, L. (1984). The epigenesis of relational systems: A model for understanding family development. *Family Process*, CD.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

ЛИЧНОСТОВИ ПРЕДДИСПОЗИЦИИ ЗА ИЗВЪРШВАНЕ НА АНТИСОЦИАЛНИ ДЕЙСТВИЯ ПРИ ШИЗОФРЕННО БОЛНИ

СТОЯН БЪЧВАРОВ

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Стоян Бъчваров. ЛИЧНОСТНЫЕ ПРЕДИСПОЗИЦИИ ДЛЯ СОВЕРШЕНИЯ АНТИ-СОЦИАЛЬНЫХ ДЕЙСТВИЙ У ШИЗОФРЕННО БОЛНЫХ

В студии рассматривается проблематика, связанная с шизофренным психозом и острой криминогенной активностью. Представлен взгляд автора на восприятие и анализ феноменов, связанных с болезнью от позиции генезиса, протекания и дезадаптирующего влияния на пациента. В связи с этим феномены рассматриваются в совокупность биологических, социальных и психологические анализы доболестной структуры личности для повышения возможностей превенции и ранней диагностики психоза и связанные с ней антисоциальной активности.

Stoyan Bachvarov. PERSONAL PREDISPOSITIONS FOR COMMITTING CRIMES BY SCHIZOPHRENICS

The paper presents topics connected with schizophrenia and its acute criminal manifestation. From the author's point of view schizophrenic phenomena should be comprehended and analyzed in their genesis, course and maladaptive influence over the patient. Because of this psychological reasons. Psychological analyses of premorbid personal characteristics are found important for rising the opportunities for prevention and early diagnostics of the psychosis and its following antisocial activities.

Шизофренията в съвременната психиатрия се класифицира като ендегенна психоза. Това произлиза от схващането, че „душата“ може да заболее от само себе си, независимо от соматичното състояние на индивида. Счита се, че хората боледуват от шизофрения от дълбока древност, но едва към края на XIX и началото на XX в. тя е обособена като самостоятелна нозологична единица. Основни причини за това са както все още неизяснената етиология на заболяването, така и голямото разнообразие на формите и протичането ѝ. Описания на това заболяване са открити и в трудовете на редица автори от първата половина на XIX в., макар и не под това название.

Шизофреничната психоза представлява особен интерес и в наши дни именно поради гореспоменатите проблеми, а също така и поради изявената болестност и заболяемост. Сред останалите психози шизофренията е с един от най-високите проценти на антисоциално поведение и прояви. Характерните за болните от шизофрения обществено опасни действия предимно спрямо личността и здравето на човека са провокирани от естеството на пораженията, които психозата нанася върху висшите психични функции, социалната адаптация на болния. Болестта засяга когнитивните структури и най-вече мисленето и контрола над волевата сфера, а биологичните, генетични, социални и социокултурни, както и психопатологични механизми и пътища, по които това става, не са докрай и недвусмислено изяснени. Това поставя болните от шизофрения в позиция на „етикетирани“ и отбягвани от социума, което подсилва и обостря тяхната трайна дезадаптация в личен и професионален план.

Високият процент антисоциални и криминални прояви в резултат от заболяването са предмет на множество изследвания, които дават предимно описателни характеристики и класификации на подбудите и мотивацията за извършване на обществено опасни действия от болните. Правени са редица изследвания на генетично, неврологично и хромозомно равнище, както и невропсихологични такива, даващи обнадеждаващи, но не и категорични резултати в установяване психопатологичните механизми на шизофреничните опасни деяния.

Повлияването на личността на болния от развитието на психозата не е единствената насока на съвременните изследвания. Все повече се налага схващането за важната роля на предболестната личност за предвиждане и превенция на опасните деяния на шизофренично болния. Познаването на преморбидната акцентуация или личностова абнормност е позитивен момент в превенцията на определен вид деяния. Това може да даде и насоки за изследване в бъдеще на евентуална превенция на заболяемостта от шизофрения у индивиди с определени рискови личностови характеристики.

Според редица автори парафреничната, параноидната и параноиднохалуцинаторната форма на психозата са с най-висок дял сред шизофреничната популация на антисоциални и криминални деяния срещу личността, в частност убийства и опити за убийства, както и сексуални посегателства. Ранното отключване на психозата и често трайното ѝ хронифициране, съчетано с лошата прогноза

и гореспоменатата сериозност на най-честите деяния на болните, обуславят изключителния интерес към проблематиката на изясняване връзките между психозата и антисоциалното поведение, както и механизмите и пътищата, по които то се осъществява. Интерес представлява и връзката между характеристиките на предболестната личност на болния и преди всичко проследяването на характерни прояви на болните предвид преморбидните им акцентуации или личностови разстройства, доколкото се срещат и такива пациенти. Изясняването на проблема за наличието или не на подобни връзки в механизмите на извършване на антисоциалните деяния би било от съществено значение за терапията, лечението и превенцията на развитие на психозата, както и за превенция на болните в епизод или ремисия от подобно поведение.

Био-психосоциалният модел на разглеждане на подобна проблематика не може да ни остави безучастни и към значимостта на критериите от биологично и социално естество в търсене на взаимовръзките между психозата и антисоциалното поведение. Макар и пренебрегвана от биологизаторските насоки на изследване в миналото, днес значимостта на социалната среда и адаптация на индивида е неоспорим факт и заедно с психологическите, биологични и генетични фактори оформя цялостната съвременна концепция за психичното здраве на човека и поведенческите му прояви. Фактори като образователно равнище, семейна среда, професионална реализация, междуличностни взаимоотношения са предмет на множество съвременни изследвания върху шизофреничната заболяемост и прояви на болните и връзката им с антисоциалното поведение на страдащите е несъмнена.

ЛИТЕРАТУРЕН ПРЕГЛЕД

През 1857 г. френският психиатър Морел описва като самостоятелно заболяване простата форма на шизофренията под името ранно оглупяване. Това наименование използва и Крепелин през 1898 г., въпреки че днес „dementia praecox“ не се счита за подходящ етикет на заболяването, поради това че шизофренията не води задължително до тежка деградация на личността, а и при наличието ѝ тя не се изразява в комплексно оглупяване. Така и до днес най-широко разпространение е придобило предложеното от Блойлер през 1911 г. название – „шизофрения“, – означаващо разцепена душа. В историческа ретроспектива, разбира се, има много автори, които са отричали нозологичната самостоятелност на болестта. Клайст, Лемке, Леонхард и др. говорят за нея като за сборно понятие. Но в съвременната медицина и психиатрия дискусиите по този проблем постепенно са загубили своята актуалност. В подкрепа на нозологичната самостоятелност на шизофренията са и множеството различни наименования на формите ѝ, както и изградената днес класификация на болестта по типове и характер на протичане. В клиничните пособия и справочници са описани форми, за които съществуват по няколко названия. В близкото

минало се е говорело за шизофренни изменения на личността, или т. нар. defectus schizophrenicus – съвкупност от трайни изменения на личността на болния от шизофрения (снижения на психичната активност, емоционално обедняване, аутизъм, загуба на единството на психичните процеси), но напоследък се счита, че няма общо основание за употребата на тези понятия поради наличие на емпирични данни за редица случаи, в които не става дума за трайна липса на психична функция, обусловена органично, а по-скоро за инертност на патодинамичните отношения. Самата шизофрения като общо понятие и наименование на нозологичната единица се описва в клиничните психиатрични речници като ендогенна психична болест, с неизяснена етиология и патогенеза. Като вероятна причина за заболяването се изтъкват наследствено предразположение, автоинтоксикация във връзка с белтъчната обмяна, автоимунизация или сенсibiliзация на организма към собствените тъкани (в случая мозъчната), при която се образуват токсични продукти, довеждащи до нарушения във функционирането или разстройства във висшата нервна дейност, проявяващи се в т. нар. „шизофренна симптоматика“. Според теорията на Павлов мозъчната кора на болните от шизофрения се характеризира с голяма слабост и склонност към изпадане в надпределно задържане (хронично хипнотично състояние), което може да обхване и подкориеето. Той счита за особено типични за болестта т. нар. преходни състояния между бодърстване и сън, или фазови състояния. В резултат на хипнотичното състояние на кората подкориеето се освобождава от контрола ѝ и може дори да се индуцира положително. Индукционни отношения могат да се наблюдават и между двете сигнални системи. Друг важен момент в патофизиологията на шизофренията в духа на учението на Павлов е отслабването в подвижността на нервните процеси и възникване на болестна инертност. Тя играе съществена роля във възникването на т. нар. болни пунктове (патодинамични структури), представляващи „огнища“ със застоен процес на възбуда или потискане. В острия стадий на заболяването измененията придобиват неспецифичен, но обратим характер. При хроничния стадий на психозата в кората на големите полукълба се установяват необратими промени и загиване на мозъчни клетки, от което следва формирането на участъци на запустяване, и нерядко това е последвано от изразена мозъчна атрофия. Не се наблюдават специфични особености нито в характеристиката на тези промени, нито в локализацията им, въпреки че според някои изследвания най-често се срещат в челните, долнотемнените и слепоочните дялове на мозъка във втория и особено в третия и петия слой на кората. Процесът обаче засяга и подкорковите възли, хипоталамуса, ствола и малкия мозък. Някои автори описват дори намаляване и изчезване на част от дендритите на нервните клетки в засегнатите участъци. В психиатричен и психологичен план началото на болестния процес се отнася обикновено в ранна възраст (16–30 години), като се характеризира с дисоциация на психичните процеси (психичните дейности се „откъсват“ едни от други и от цялостния психичен живот на лич-

ността), наблюдава се проявление на разнообразна психопатологична симптоматика – халюцинации, налуудности, емоционални и волеви разстройства. По отношение на протичането в литературата се посочват непрекъснат, пристъпен или периодичен тип, водещи при голяма част от болните до бързо или бавноразвиващи се изменения на личността, засягащи преди всичко емоциите, волята и мисленето. В исторически аспект множествените и разнообразни описания и наблюдения над заболяването са довели до хаотични и несистематизирани данни, проявяващи се в наличие на многобройни и неточни названия и непълни клинични картини на протичане на различните форми на болестта. Правени са опити за класифициране и уточняване на названията на база тип на протичане, съществуват и такива, основани на формата на заболяването, както и свързани с чисто психопатологичното значение на водещи синдроми. За бавнопротичаща, със слабо изразени прояви болестна картина се е употребявало понятието *амбулаторна* шизофрения, под *бавнопротичаща* пък се е разбирала картината на нарастващи прояви на натрапливи състояния, съчетани с деперсонализация, хипохондричен синдром и сенестопатия – тук синонимен термин може да се яви *слабо прогресиентна* шизофрения. *Галопиращата*, или *ядрена*, форма се характеризира основно със симптоматиката, описана в общия случай на заболяването, всички прояви на неспецифична симптоматика поставят под съмнение самата диагноза. Тази форма се счита изключително типична с настъпването на бързо емоционално опустошение у страдащия – известна е още като *шизокарна*. В литературата се описват още и *депресивна*, с водещ едноименен синдром форма, както и *депресивно-параноидна* с преобладаващ депресивно-параноиден синдром. *Детската* шизофрения получава името си от изключително ранния си период на възникване, като се счита, че поради недоразвитието на детската психика симптоматиката и проявите ѝ са атипични в сравнение с онези в зряла възраст, а най-често протича със симптоми на проста, кататонна или хебефрenna форма. Последните три и до днес са актуални и се считат за едни от основните при ориентирането на диагностиките в многообразните прояви на болестната симптоматика на шизофренията, поради което ще бъдат обсъдени подробно в изложението на съвременната проблематика по-нататък. Сред изброените в литературата се срещат и т. нар. шизофрения *емфиомена* или в превод от гръцки *присадена/вродена* – форма, развиваща се предимно върху терен на умствена изостаналост и протичаща с бедна симптоматика. *Късната* форма е с начало след 40 години и се характеризира с богатство и разнообразие на фантастични и еротични налуудности, конфабулации, сенестопатии, без тежка деградация на личността. *Латентната*, или т. нар. *Латентна шизофрения на Блойлер*, е скрита форма на болестта, чиито клинични прояви започват постепенно да се изострят едва след многогодишно протичане под влиянието обикновено на някакъв новопоявил се неблагоприятен фактор. *Неврозоподобната* форма, известна още като *шизоневроза* или *шизофрения псевдоневротична*, се описва в литературата като протича

чаща без налудности, но с преобладаване на натрапливи състояния, астения, признаци на деперсонализация и хипохондричен синдром. Типично название, свързано с типа на протичане на болестта, споменат по-горе, е *непрекъснато прогредиентната шизофрения*. Тя е характерна с непрекъснатото си протичане и постепенно задълбочаване на личностовата промяна, както и с възможност за протичане синдромологично като проста форма или развитието ѝ след хебефренна, параноидна или параноялна симптоматика. *Острата* форма (acuta) е общо наименование на групата на внезапно и бързоразвиващите се подвидове на заболяването, съпроводени с афективно-налудни, халюцинаторно-налудни, онейроидни и/или кататонни разстройства. *Параноялната* форма вече споменахме като начален стадий от протичането на непрекъснато прогредиентната шизофрения, но тя може да се прояви и като бавнопротичаща с преобладаване на монотематични систематизирани налудности като кверулантна, хипохондрична, ревностова, за отношение, реформаторство или изобретателство. *Парафренната* форма е характерна с късното си начало – обикновено през четвъртото десетилетие на живота. Най-често се наблюдават систематизирани и фантастични налудни идеи за преследване и величие, халюцинаторни изживявания, бавно настъпване на личностовата деградация при силна терапевтична резистентност. Съществуват три тенденции в разглеждането на тази форма на болестта – като подвид на параноидната, като самостоятелна нозологична единица и може би най-правилната – като стадий на параноидната. *Периодичната*, или срещана в литературата още като *рекурентна* и *ремитираща*, е форма, протичаща във вид на пристъпи с афективни, налудни, онейроидно-кататонни и по-рядко аментивноподобни разстройства, разделени от продължителни ремисии с нерезки изменения на личността, ненарастващи от пристъп на пристъп, т. е. промяна не настъпва или ако се развие, това става след продължително боледуване. Най-често така протича кататонната форма на шизофренията. Под *пристъпна* се обединяват нерядко периодичната и *пристъпно-прогредиентната* форма на протичане. Последната протича с редица разстройства, сред които най-често се описват пристъпи с афективни, онейроидно-кататонни, налудни, халюцинаторни и кататонни такива, сменящи се от ремисии с изразена и трайна личностова промяна, чиято дълбочина се увеличава с всеки следващ пристъп. Тук най-ярко се долавят описаните от Снежневски три последователни етапа на протичане: параноялен (или параноиден), халюцинаторно-параноиден и парафренен. Тази форма се среща и под наименованието *шубообразна*. *Сенестетичната шизофрения на Хубер* (1971) е разновидност на хипохондричната с преобладаващи в клиничната картина сенестопатии. *Сенестопатната* форма се характеризира с бавно протичане и упорити, тягостни усещания в различни органи или области на тялото. *Симптомната* шизофрения е един неправилен термин, използван в миналото за означаване на симптомни психози, чиито прояви напомнят шизофрения. *Симптомно бедна* обикновено е простата форма на болестта, протичаща с оскъдна психопатологична

симптоматика, често без продуктивни симптоми. *Смъртоносна, фебрилна* или *хипертоксична* се нарича в литературата онази форма, при която се наблюдава бурно развиващ се пристъп с непрекъсната двигателна възбуда и помрачнение на съзнанието, съпровождана се от висока температура, подкожни кръвоизливи, херпес, силно обложен език, нарастващо изтощение и кома. След пристъпа се наблюдават изменения на личността, понякога незначителни. Особеностите в протичането, описани по-горе, се свързват с явления на токсикоза (предизвикана от шизофрениния процес) при известна непълноценност на централната нервна система или с присъединяване на инфекция, изостряща протичането на шизофренията. Тази форма често е водела в миналото до летален изход, но се повлиява добре от електрошокова терапия, като болните обикновено оздравяват, а и в днешно време съществуват данни за чувствително снижение в броя на страдащите. Картината на хипертоксичната форма силно наподобява на остър делир, поради което някои учени я разглеждат именно по този начин. Тя се среща и под редица други наименования: *смъртоносна кататония на Шаудер, кататония хипертоксична, кататония смъртоносна* или *кататония фебрилна*. *Хипохондричната* форма носи името на водещата натрапливост и свръхценни идеи или налудности за тежка телесна болест. Съществува описана и т. нар. *циркулярна* шизофрениа, протичаща с пристъпи на депресия и мания, а понякога и с тяхното съчетание наред с халюцинаторно-налудни и други прояви, свойствени общо на шизофрениата психоза.

ОБЩИ КЛИНИЧНИ ПРОЯВИ

Така изложеното многообразие от описания и наименования на различните и предимно емпирично възникнали опити за диагностични ръководства за установяване на шизофрениа психоза силно затруднява лекари, психолози и социални работници в оказването на своевременна и адекватна помощ на пациентите. Неточността и припокриването в клиничните описания създават основания за пренебрегване и игнориране на редица други фактори, съпътстващи и усложняващи социалното функциониране и адаптация на шизофрениа болните. За тези цели днес разполагаме с ръководства за диагностични указания, с пълно клинично описание и максимално точна класификация на психичните и поведенчески разстройства, даващи в най-точна възможна степен препоръки за диференциална диагностика с близките по форма и протичане разстройства, както и унифицирана система на нозологичните единици. След няколко ревизии, с участието на водещи специалисти в областта на психиатрията днес разполагаме с Международна класификация на болестите в областта на психичните и поведенчески разстройства и DSM-IV – издание на Американската психиатрична асоциация. Това е най-авторитетната база за съвременни обобщения в областта на шизофрениата психоза, нейните форми на проява, скорост на протичане и степени на засягане на висшите психични функции. С

малки разминавания в областта на личностовите разстройства, свързани или явяващи се като предболестни черти на личността на шизофренно болния, можем да дадем основната есенция на шизофренната проблематика в съвременната психиатрия и психология. Обобщено шизофренната психоза се проявява в следните девет форми (по Волфганг Франк):

- Проста – появява се предимно в младежка възраст, често с неясни симптоми и прояви на налудности, с лоша прогноза за развитие
- Хебефренна или дезорганизиран тип – започва обикновено в юношеска възраст, с неблагоприятна прогноза. Наличие на ясни афективни смущения, агресия, мисловни разстройства по форма
- Кататонна – психомоторна форма на болестта с добра прогноза. Чести състояния на ступор, каталепсия, мутизъм или *Sprengung* (блокиране)
- Параноидна (параноидно-халюцинаторна) – начало в средна възраст, с добра прогноза за изхода, постепенно начало, като рискови личности за развитие са кверулантните, характеризира се с налудни идеи, слухови халюцинации
- Онейрофрения (остър епизод) – краткотрайна форма с продължителност дни или седмици. При продължителност на епизода повече от месец според диагностичните указания на МКБ-10 следва да се диагностицира шизофрения
- *Borderline* (латентна) – характерни афективни разстройства и импулсивност на поведението
- Хронична (шизофренен резидуум) – налице е трайна личностова промяна с характерна липса на остротата на предната фаза, като често промените у пациента са необратими
- Шизоафективна форма – съчетание между афективна и шизофренна симптоматика с добра прогноза и наличие на чести мисловни разстройства по форма
- Сенестопатна – наличие на телесни халюцинаторни пристъпи с бавно напредващо протичане

Шизофренната симптоматика обобщено се характеризира с два вида симптоми – основни и аксесорни (добавъчни). *Основните* биват *разстройства на мисленето по форма* – разкъсано мислене, *Sprengung*, пренасяне и разпад на мисловни понятия, символно мислене, както и *разстройства на мисленето по съдържание* – характерна мегаломания, както и други персепоподобни и параноидни налудности. *Аксесорната симптоматика* се характеризира с наличие на *налудни възприятия*, като на преден план са тези за отношение и преследване, а след отзвучаване на острата фаза на психозата може да остане т. нар. резидуална налудност с голяма терапевтична резистентност. *Халюцинациите* са предимно слухови, срещат се и телесни изживявания за повлияване отвън, съпроводени най-често с телесни халюцинации, както и шизофренна промяна на Аз-а, или т. нар. разцепване на личността. *Сенестезиите* са близки до повлияването, но се различават главно по липсата на усещане за външно повлияване.

ПСИХОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА ТРАКТОВКА НА БОЛЕСТТА И АНТИСОЦИАЛНАТА АКТИВНОСТ НА СТРАДАЩИТЕ

В общ психологичен и психопатологичен план най-сериозни са когнитивните нарушения в сферата на мисловния процес при шизофренната психоза. При такава симптоматика *паметови дисфункции* не са особено характерни или са без основно значение. Болестната хипермнезия е неутрална по отношение на заболяването, а ретро-, антеро- и конградни амнезии не са съществени за клиничната картина, дори и да се наблюдават понякога. Характерно при шизофренията е разстройството в сферата на времето възприемане. *Вроденият интелектуален дефицит* не представлява особен интерес за шизофренната картина освен при бедната симптоматика на шизофрения емфиомена, но доколкото прогресирането на болестта в общ план е свързано с разпад на личността, в редица случаи се наблюдават дементни процеси, започващи с проблеми в задържането и фиксирането на информация. Разстройствата на схващането при психозата се характеризират с качествена и съдържателна промяна или изопачаване на представения материал. В областта на *съзнание-то* основно разстройство е аутизмът с присъщите му промени в аутопсихичната ориентация и загуба на критичност. Наблюдават се загуба на способност за *концентрация* и задържане на *вниманието*.

Промяната в личностовото функциониране и отражението, което болестта дава в психологичен план с нарушенията в психичното функциониране, създават условия за трайна дезадаптация в социалните взаимоотношения на болния в личен и професионален аспект. Част от предболестните характеристики на личността се тушират или разграждат, но друга, и то с тенденция това да е асоциалната или девиантна, се обострят и излизат извън контрол. Това създава необходимост от изучаване преморбидните черти на страдащия с оглед подпомагане процесите на възстановяване и социална реинтеграция, доколкото е възможно предвид влиянието на болестта. В свое изследване от 1988 г. В. Велинов открива съществена корелация от над 12% шизофренно болни с психопатни предболестни черти, които са извършили рецидивно антисоциални действия. Процентът на болните с психопатен преморбид с единично обществено опасно деяние в същото изследване е само 3,3% от общата психиатрична популация, а този на болните с психопатни предболестни черти без опасни деяния – едва 1,2% от същата извадка. Голям дял от антисоциалните прояви се пада и на акцентираните личности, което е сигурен белег за сериозната значимост на личностовата абнормност във връзката шизофрения –преморбид–антисоциални прояви. Г. Ончев подчертава генетичната връзка в предразположеността към развитие на шизофренна психоза при т. нар. шизо-типно личностово разстройство и наличие на съмнения за предразположеност у шизоидните психопатни личности. Тук е моментът да отбележим различията в становищата на МКБ-10 и американския DSM-IV по отношение на първото

споменато личностово разстройство, което фигурира като такова в DSM-IV, а в МКБ-10 се намира в рубриката на шизофренията и налудните разстройства. Съществуват данни за повишена предразположеност към развиване на психозата и у индивиди с параноидно личностово разстройство, макар и връзката между двете да не е толкова убедителна (Г. Ончев). Но дори и фактът, че в МКБ-10 шизотипията е поместена в гореспоменатата рубрика, свидетелства за сериозността на насоките на изследване на връзките между определени личностови абнормности и шизофренната психоза, особено ако първите са в качеството си на преморбиден фактор.

Антисоциалният аспект от личностовото функциониране на психопатните също е широко известен от литературата, но този аспект от психопатологията и психиатрията корелира сериозно и с насоките на развитие и предмет на дейност на юристи, криминолози, социални работници и психолози.

Редица автори фокусират вниманието към изследвания, свързани с биологичния модел на онаследяване на предразположеността към развитие на шизофренна психоза. Това в миналото е било основен приоритет на изучаване от страна на психиатри и невролози, на медицината въобще. Социалното функциониране и среда на развитие на личността също са съществен елемент от опитите за изграждане на цялостна картина на шизофренията като етиология, патогенеза, опити за профилактика и превенция на психозата. В съвременната наука се налага комплексен подход към изучаване на заболяването и третиране на шизофренно болните именно предвид широкия мащаб на проява и засегнати страни от този проблем. Днес никой не може да разчита на подробен и достоверен анализ на проблематиката, опирайки се само на фактор наследственост или генетична предразположеност. Под внимание трябва да се вземат и редица страни на социалната среда – семейство, контакти, професионална реализация и среда, образование. Предвид темата на настоящата разработка криминологичният аспект от поведението на болните от шизофрениа следва да се прецени отново комплексно от гледна точка на биологични параметри – пол, възраст на отключване на психозата и на извършване опасното деяние, социокултурни фактори, психопатологични механизми и мотивационната им роля за извършване на деянието, наследственост и генетична предразположеност, както и ролята на преморбида за отключване и развитие на психозата и поведението на болния.

Становищата по отношение ролята на генетичния фактор в етиологията на болестта са противоречиви – от потвърждаващи във висока степен участието на този фактор до пълното му отричане. Според Ончев тук закономерен е въпросът, *какво точно се унаследява*. Категоричен отговор липсва, но може да се твърди, че на онаследяване подлежат предимно темпераментовите белези на личността за разлика от характеровите черти. Изследвания при темпераментовите белези на деца дават висока стойност на унаследяване най-вече при фактора активност за сметка на ниско изразени показатели на влияние на со-

циалната среда. Също така е установено, че ролята на генетичните фактори за темпераментовите характеристики се увеличава, а не намалява с възрастта (Г. Ончев). Наследствеността е несъмнена за немалко личностови стилове и води до закрепването им през поколенията, унаследяват се общи поведенчески и невробиологични тенденции, а не конкретни набори от черти.

Биологичният фактор пол е емблематичен за изследванията на антисоциалното и девиантно поведение. Широко известни от близкото минало са търсенията на обяснение за този феномен в хромозомните аномалии при мъже – т. нар. кариотип ХУУ. С наличието на допълнителната У хромозома са се обяснявали високият ръст и по-ниската от средната интелигентност на съответния индивид, както и антисоциалните му или девиантни прояви. Но трябва да се отбележи, че в по-голямата част от тези случаи не става дума за сериозни криминални прояви, което е белег за надценяване значението на този маркер в психопатологичен и криминален план. Ролята на невротрансмитерите е актуален момент в съвременното изследване на проблематиката на шизофренията и антисоциалното поведение. Макар и не детайлно проучена, тя е несъмнена при болестните разстройства. Допамин-серотониновата невротрансмисия играе активна роля при демонстрирането на възбудимо и изследователско поведение. Други изследователски направления търсят структурни аномалии в мозъка на болни от шизофрения.

В невропсихологичен аспект за основни дефекти при шизофрения някои автори приемат магичното мислене и възприятните нарушения, чиито проявления се измерват с батерии от чувствителни психометрични тестове. Дисбалансът в когнитивната сфера при тази психоза се счита за основно нарушение в психичното функциониране. Разтормозването на психичните процеси и основно на мисленето и възприятно-представната сфера се счита за една от основните предпоставки за антисоциално и престъпно поведение от страна на шизофренно болните. Но типологията на техните действия трябва да се разграничава от подобни деяния при други видове психози, тъй като това може да внесе допълнителна яснота по въпроса за психопатологичните механизми и мотивация за деянието.

П. Дончев разграничава в клиничен аспект следните психопатологични механизми на обществено опасните деяния на шизофренно болните:

- *Процесно налуден със или без халюцинации, който далеч не винаги се разгръща като себезащитна агресия*
- *Парабуличен с кататонен и импулсивен вариант*
- *На непрекъсната параноидна готовност, характеризиращ се с обща неконкретизирана готовност за себеотносно тълкуване при липса на оформени налудни идеи по време на и след деянието.*
- *На недостатъчност на афектите и на социално-етичните задръжки, понякога с алкохолна улесненост*

Други автори класифицират механизмите на убийствата и опитите за убийства при шизофренно болните като: психотично (налудно) мотивирани; паралогични, т. е. неразбираеми за околните и самия извършител; императивно-халюцинаторни; импулсивни; гневно-афективни.

Така представеният кръг от проблеми на антисоциалното поведение, демонстрирано от шизофренно болните, изисква задълбочен анализ на параметрите, които го характеризират. В този аспект разработката се фокусира върху проучване на взаимовръзките и обуславящите това поведение болестни механизми и значимостта на предболестните характеристики за поведенческите прояви по време на болестта.

Шизофренията се характеризира най-общо с нарушения в единството на психичните изживявания, несъответствието им по отношение обкръжаващата среда и неадекватно поведение на болните. На тази база най-изразени са нарушенията в мисловния процес, афективните и волеви разстройства.

Нарушенията в мисловния процес засягат както протичането и структурата му, така и неговото съдържание. Първият вид разстройства водят както до внезапни задръжки (прекъсване) на мисълта, така и до наплив на мисли. Болните обикновено тълкуват тези промени като резултат на външно въздействие (отнемане на мисълта или предаване на мисли). Много типични са и измененията в структурата на мисловния процес като разкъсаното мислене с образуване на нови думи и понятия (неологизми), склонност към резоньорство. Нарушенията на мисленето по съдържание включват както променен общ логичен подход към реалността – символно мислене и писане, аутистично мислене, своеобразна паралогика, така и формиране на налудни идеи – най-често за преследване, отношение и въздействие. Твърде характерна е появата на съчетание между последните псевдохалюцинаторни изживявания (предимно от словесно-слухов тип) в синдром на Кандински – Клерамбо (психичен автоматизъм).

Афективните разстройства се изразяват в отчужденост и студенина спрямо околните, дори и най-близките, и в същото време в повишена чувствителност по отношение на неща, засягащи някои интереси на болния (обикновено отнасящи се до мнима заплаха за живота им). Наблюдават се наличие на аутизъм, несъответствие между емоционалните преживявания и предизвикалите ги външни въздействия (паратимия), емоционална амбивалентност, афекти на недоумение. В изходния стадий на психозата може да се развие пълно емоционално безразличие.

Най-характерното волево разстройство при шизофрения е кататонията. Тя може да се изрази както в редуващи се състояния на ступор и възбуда, така и в съчетание на проявите им (например извършване на стереотипни ритуални движения на фона на обща кататонна хипокинеза или внезапни импулсивни действия у болни с кататонен ступор). В по-широк план към кататонията могат да се отнесат и редица хебефрени прояви. Освен това при тази психоза могат да се срещнат парабулия и извън състояние на кататония, волева амбивалентност, а в крайните стадии – и абулия. Проявите на автоматична подчи-

няемост и негативизъм обикновено са свързани с кататонните разстройства, без да имаме предвид чувството за подчиняемост и овладяност при синдрома Кандински – Клерамбо.

Освен психични при протичането на психозата се наблюдават и соматични прояви, като те не са задължителни за поставяне на диагнозата. Остро възникналата шизофрения може в определени случаи да протича със силно повишаване на температурата – както при споменатата в началото фебрилна кататония. В острия стадий (особено при първи епизод) понякога се наблюдават умерена левкоцитоза и ускорена реакция на утаяване на еритроцитите. Възможно е и увеличаване на броя им при тежък пристъп.

Неврологичната симптоматика, макар и не задължителна за протичането на психозата, е описана като твърде разнообразна по проявлението си. Възможно е да се наблюдават вегетативни нарушения, непостоянна ареактивност на зениците, отсъствие на зенична реакция спрямо различни дразнителни и афективни преживявания, ритмично свиване и разширяване на зениците, лабилност на пулса, понижено кръвно налягане (съпроводено със задържане на ниските нива дори в моменти на силна възбуда или впръскване на адреналин), неравномерно изпотяване, усилена мастна и слюнчена секреция (по-специално при кататонен ступор). Освен това е възможна появата на повишени сухожилни и понижени кожни и лигавични рефлексии, нарушения на сетивността. Често срещан симптом в острия стадий на болестта е главоболието, което носи „разпъващ“ характер и е възможно да се дължи на развиващ се мозъчен оток.

Други често срещани промени във вътрешните органи на болните от шизофрения са дисфункция на щитовидната жлеза и недостатъчност на други ендокринни жлези, понижаване на основната обмяна на веществата, съпътстващи заболявания от групата на стомашно-чревните разстройства и урологични инфекции (особено при кататонно болните).

БИО-ПСИХОСОЦИАЛНИ ФАКТОРИ ЗА ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ПСИХОЗАТА

Наследственост

Етиологичните фактори в контекста на наследствеността могат да се разделят на *генетични* (дължащи се на причини във физическия носител на генотипа – ДНК); *споделена среда* (обща семейна) и *несподелена среда* (екологична и социокултурна). В случая семейството се явява едновременно наследствен, макар и негенетичен, и средови фактор. Закономерно висока наследственост се установява за измеренията по скалите на ММРІ за депресия, психопатия и шизофрения, което е още едно основание да потърсим наличието на взаимовръзка на някои личностови абнормности с шизофренията като неин продром. Съвременните данни показват, че огромният принос на средата за разискваните от нас проблеми, а и за много други се дължи в максимална

степен на несподеляната среда, а не на семейната, което пък от своя страна поставя под вниманието ни съществената роля на адаптационните процеси и механизми на действие от страна на болните от шизофрения.

Същите проучвания обаче сочат ясно ролята на средовите фактори – рискът за потомството нараства при отглеждане в институции или семейства с нисък социален статус. При анализ на данни от полицейски регистри на осиновени се установява нарастване на риска от антисоциално поведение в последователност от най-малък при некриминално проявени родители (биологичен и осиновител) към най-висок при криминално проявени родители. Тези данни илюстрират не само влиянието на генетичните фактори върху антисоциалното поведение, но и взаимодействието им със средовите.

Полът играе съществена роля за антисоциалното поведение, като при жените прагът за проявяването му е по-висок, а наследствената обремененост – по-изразена.

Подробно е проучена наследствеността при шизотипията. Генетичната връзка с шизофренията играе основна роля в съвременната концепция за шизофрениния спектър от разстройства. В проучвания от 70-те години в Дания, изследващи биологични родственици на пациенти с шизофрения, се установява по-често набор от черти, означавани първоначално като *гранична шизофрения*. След рестриктивен анализ на тези данни са извлечени днес валидните критерии за шизотипна и гранична личност, възприети за първи път в DSM-III. По-късните проучвания потвърждават по-голямата честота на шизотипното личностово разстройство сред роднини от първа степен на пробанди с шизофрения, повече сред родителите, отколкото сред сиблингите. При обратния подход – търсене на повишен генетичен риск за шизофрения сред роднините на пробанди с шизотипна личностова абнормност, също е установена връзка, макар и не така сигурна. Самото шизотипно личностово разстройство се натрупва в родословието, а в предболестната личност на пациенти с шизофрения шизотипните черти са достоверно по-чести, т. е. шизотипията е чест продром на шизофренията. Подобни препратки към често срещан набор от черти могат да се търсят и в психологичните характеристики на параноидната и шизоидната личност.

Параноидна, шизоидна и шизотипна личност – психологически анализ

Специфичните личностови разстройства (МКБ-10) са като че ли най-популярната група сред широката аудитория. Най-важното при диференциалната им диагностика е това, че те не са резултат на груби мозъчни увреди или заболявания, както и не са провокирани от други психични разстройства. Характеризират се с поне няколко от долупосочените *критерии*:

- Дисхармоничност в нагласите и поведението в няколко от сферите на функциониране – емоции, възбудни процеси, контрол върху нагоните, отношение към другите и т. н.

- Траен абнормен стил на поведение, без да е заключен само в рамките на отделен епизод

- Характерна неадаптивност на поведението в личен и социален аспект
- Характерно начало на проявите в детска и юношеска възраст с продължение в периода на зрелостта

- Наличие на дистрес у личността, но с проява едва в по-късен етап от развитието

- Възможни значителни нарушения в професионалната и социална адаптация на страдащия индивид

Предвид видимото наличие на социални критерии логично следва да се обръща и сериозно внимание на *културалните различия* и обусловености при диагностиката на личностовите разстройства.

Клиничните прояви на личностовите разстройства се характеризират с голямо разнообразие, но групирането им позволява отграничаването на няколко основни, или „еталонни“ типа.

- Параноидната личност се характеризира с проблеми в общуването, изразени с прояви на недоверие, враждебност към околните, персистиращи убеждения за злонамереност у околните. В работата си подобни личности обикновено проявяват упоритост и последователност, но те са продукт на вярата в собствената правота и злонамереното отношение на другите – за разлика от ананкастния тип, чиято пунктуалност се базира на недостатъчната му убеденост и липса на сигурност в личните качества и възможности. Въпреки наличието на работоспособност гореизложените черти на параноида го правят мнителен, консервативен и не достатъчно гъвкав. Това затруднява социалната адаптация и може да доведе до поредица от оплаквания, фантомни заговори и опасения за лична застрашеност – характеристики, изключително близки до кверулантност и много трудно разграничими от нея. В семеен план параноидните личности постоянно преживяват усещания за предателство, изневеря от страна на партньора. Това твърде често прераства в ревностови свръхценни идеи, които придават патологична пристрастеност към наблюдение, следене. Тук може да се наблюдава преход към налудни идеи и трайно наслагване на налудно разстройство, което е твърдо фиксирано зад маската на убеденост в правотата на личните съждения. За разлика от граничното личностово разстройство параноидните рядко демонстрират нарушения в идентитета, но пък практически не могат да интегрират добре образите на другите около себе си. Ето защо те вероятно проецират върху тях собствените си фантазии и убедително си създават врагове. Нерадостният свят на параноидната личност обаче подхранва грандиозната ѝ самооценка и дори може да резултира в мегаломания. Убежденията за собствена значимост са устойчиви и се подхранват още повече от въображаемата враждебност на околния свят. Параноидният може да възприема себе си дори със самотата, неразбраността на проповедник или месия. Тази повишена сензитивност на параноида, комбинирана с повишен стрес,

може да резултира и в трайни себеотносни налудности или свръхценна такава. Изградената представа за товара на призванието не оставя особено място за чувство за хумор у параноидната личност – тя не понася, не разбира шегите, а вижда в тях пореден опит да я унижат, засегнат, заплашат. В заключение личностите с подобно разстройство са предразположени към налудности, в частност параноя, кверулантност при боледуване от телесни болести, както и къси психотични епизоди, но без изяснена връзка с шизофренията.

- Шизоидна/шизотипна личност – *шизоидният тип личностово разстройство* се характеризира със своеобразна отдръпнатост от общуване, самотност, срамежливост. Същинският срам обаче е присъщ на тревожните, които изпитват неувереност в социалните контакти, а шизоидните просто нямат нужда от тях. При по-тежка проява на шизоидната абнормност се наблюдават студенина и недостъпност. Много рядко шизоидът допуска друг до вътрешния си свят, а ако това стане, то е предимно на интелектуално ниво. Тези личности избягват шумни компании, а когато присъстват, се вметват единствено при делови мотиви за събирането – споделеното удоволствие им е чуждо, – като че ли не изпитват необходимост, не разбират емпатията и споделеността. Често шизоидните имат свои, кабинетни и високо интелектуални интереси, в чието удовлетворяване се впускат, и това прави вътрешния им свят изключително богат. Това обаче не се възприема по подобен начин от околните поради своеобразната отчужденост на страдащия от тях и липсата на подтик у него да сподели. Еротичните потребности и сексуалното им задоволяване са доста второстепенни сфери от живота на шизоида. Ако са налични такива – то по-скоро се преживяват на фантастично ниво. Този тип личност функционира на база силно развито чувство за самодостатъчност. Конкретна връзка между шизоидната абнормност и шизофренията обаче не е доказана. Това може да се твърди единствено за *шизотипното личностово разстройство* (DSM IV), което се счита за активен продром на шизофренията и това е основанието за преместването му в десетата ревизия на МКБ в рубриката F2 – *Шизофрения, шизотипни и налудни разстройства*. Съществени обаче за класифицирането на шизотипията като личностово разстройство остават ранното ѝ начало и липсата на особена динамика във времето – поради което в DSM IV все още се разглежда в раздел Личностови разстройства. Шизотипните притежават повечето, описани за шизоидните, черти, но в добавка могат да се наблюдават една особена екстравагантност, известна артистичност и остроумие на речта. При по-изразена шизотипна абнормност това може да се превърне и в неразбираемост на съжденията, което се дължи и на дискретни нарушения в мисленето, които пък от своя страна издават близко родство с шизофренията. Шизотипните, както и шизоидните личности съществуват монотонно за външния наблюдател, но това не пречи да имат често своите странни хобита, усамотени занимания. Наблюдава се и подобно на шизоидните отношение към компании – повече хладност, стеснителност, рядка упот-

реба на алкохол или други психоактивни вещества. Шизотипната личност се характеризира и със странни сънища и вярвания в духовното – контакти с мъртъвци, прераждания... При дистрес това може допълнително да улесни размиването на границите на реалността.

Биологични маркери

Все още се знае малко за биологичната основа на личността и добри маркери в това отношение липсват. Представянето на биологични фактори отделно от генетичните е условно, тъй като самите те са под генетичен контрол и опосредстват изразяването на генотипа.

Като приемат възприятните нарушения и магичното мислене за основни невропсихологични дефекти в шизофренната ранимост, някои автори измерват фините им прояви чрез психометрични тестове и търсят корелация с биологични маркери. Друго изследователско направление търси наличие на структурни аномалии в мозъка при шизотипията, както уголемените вентрикули и намалени лимбични структури при шизофренията.

Серотонинергичната абнормност е интензивно проучвана поради връзката ѝ с различни измерения на психопатологията като тревожност, депресивно настроение, импулсивност и агресия. При психометрични изследвания тези измерения корелират достоверно помежду си, което се тълкува като индикатор за общата им биологична основа. Някои биохимични находки подкрепят тази концепция, макар и не безспорно.

Въз основа на обобщение на емпирични данни е изработен психобиологичен модел на Siever & Davis, основаващ се на връзката между невропсихологични измерения и биологични маркери в полето на личностовата абнормност. *Когнитивно възприятната организация* като част от този модел пряко засяга патопластичната връзка между личностова абнормност и психично заболяване. Тя отразява индивидуалната годност за възприемане и селекция на стимули, обработване на информацията според опита и избор на адекватен отговор. Дефицитите в тази област корелират с нарушения в гладките движения на очните ябълки и в някои неврокогнитивни тестове, изследващи процесите на внимание, селективна памет и обработка на информацията. Такива нарушения се установяват при пациенти с шизотипия или шизофренна психоза и корелират с поведението на социално отдръпване и негативна симптоматика. От друга страна, нарушенията в допаминовата невротрансмисия корелират с психозо-подобните симптоми на шизотипното личностово разстройство и с позитивната психотична симптоматика при шизофренията. Допаминергичната активност в този модел модулира експресията на подлежащия генотип за шизофренията и сродни разстройства в посока към тежки психотични симптоми или към по-меките прояви на абнормност.

СОЦИАЛНИ ФАКТОРИ

В поведението на индивида основен двигател са неговите ценности, стремежи, нагласи, мотивация и потребности. Те са съществен елемент на предболестните характеристики на личността, но доколкото те вече бяха обсъдени от гледна точка на психопатологичната им страна и значението им като евентуален продром на шизофренната психоза, тук ще стане дума за адапционната им стойност и участието им в цялостното социално функциониране на личността. Психологичните аспекти на предболестното функциониране засягат изграждането на личността, вътрешните подбуди, ценностна система за поддържане определен тип поведение, включително и антисоциално, които бяха обсъдени по-горе. Унаследяването на темперамент и генетично закрепени модели на реактивност, както вече бе споменато, са предимно под формата на заложби, които не е задължително да бъдат реализирани. Това, което прави възможна изявата им и реализацията им в поведението на индивида, е социалната среда, имаща активна роля в процеса на формиране на личността – така че в този аспект социалните фактори, които ще разгледаме по-долу, са в тясна и неразривна връзка с психологичните предвид еднакво важната им роля в личностовото изграждане, адаптация и социално функциониране.

Нивото на *образование* може да се приеме като обективен показател за интелектуалните и адапционни възможности на личността. Множество проучвания разглеждат преобладаващото ниво на ниско образование сред болните с опасни действия като показател за дезадаптираност. У нас е установено, че сред агресивните болни от шизофрения с опасни деяния преобладаващото ниво на образование е 5–8 клас (Тодоров 1979). Съществуват данни за преваляращ брой на болните от неблагоприятни форми на психозата с по-ниска степен на образование. В проучването на Велинов от 1988 г. е установен преобладаващ брой на болните с относително ниско образование – 60% от всички болни в групите с обществено опасно деяние и без такова са със до основно образование. Това води до извода, че болните с опасно деяние по правило не са с по-ниска степен на образование от тези без антисоциални прояви, вследствие на което това не е фактор за различие в степента им на дезадаптираност. Тук следва да подчертаем основната роля на етикетирането на болните за повишаване нивото на дезадаптация. В определени случаи на ранно възникване на психозата, предшествано от особености в преморбида, такива хора са в голямата си част предварително дезадаптирани. Този ефект е налице поради шизоидните ефекти на чудатост, някои параноидни личностови характеристики или шизотипната характерова картина, обсъдени по-горе.

Професионалната реализация във висока степен се влияе от фактора образование и логично също поддържа условията за по-ефективна адаптираност на индивида. При болните с антисоциални прояви е установено, че професионалният и социалният им статус по време на деянието не отговарят на про-

фесионалната им квалификация (Дончев 1977). В същото време някои автори поддържат тезата за превантивното по отношение антисоциалните прояви на болните значение на професионалната адаптация. В психологичен и междуличностен план такова становище среща силната подкрепа на настоящата разработка с оглед стремежа към откриване повече начини за превенция на подобни прояви и самата психоза. В гореспоменатото проучване на Велинов данните сочат, че значителна част от изследваните болни се занимават с елементарен труд от този, съответен на квалификацията им, а сред рецидивно извършилите антисоциални деяния делът на пенсионерите по болест е до три пъти по-голям от този при болни с единично или без деяние. Тези резултати свидетелстват за чувствително по-ниска ангажираност на болните с опасно поведение. Вследствие на това се затруднява и процесът по тяхната реадaptация към средата, дори, с риск да прозвучи крайно – се създават условия за задълбочаване процесите на дезадаптираност.

Предболестната личностова структура в качеството си на фактор за антисоциално поведение на болните беше широко дискутирана в психопатологичната си страна предвид убеждението, че това е един от основните пунктове, където търсения по отношение на превенцията на такова поведение са възможни.

Алкохолната употреба се отчита под формата на склонност на предболестната личност към опиване, но парадоксално на очакванията изследванията показват сравнително ниски нива на употреба или не значимо различни и по-големи от тези на здравата популация. Но с възникване на болестта тенденциите към употреба се повишават, което само по себе си е тревожен сигнал за повишаване риска от антисоциални прояви на шизофренно болните.

Социално-битовата среда преди заболяването е друг съществен фактор за изясняване на адаптационния процес при болните. Конфликтните отношения в семейството, антисоциалните и девиантни прояви на родственици, алкохолните злоупотреби в обкръжаващата среда са силно затрудняващи социалното функциониране явления. Ниският социален статус на семейството като цяло провокира закрепване на личностови и поведенчески модели у индивида, характерни с понижена конформност и склонност към противообществени прояви. Много автори изтъкват непълноценната семейна среда и професионална реализация като съществени характеристики на социалното функциониране на предболестната личност у болните. Непълноценните преморбидни социално-битови условия се съчетават с по-чести прояви на агресивност у болните, отколкото у опасните и неопасни болни, живели при по-добри условия.

Обикновено съчетанието на повече от един белег на дезадаптация от описаните по-горе резултира в чувствително по-висок риск от антисоциални действия още при преморбидната личност.

Агресивността на преморбидна също е обект на изследване в проучванията на механизмите на дезадаптация при болните от психозата. Ст. Тодоров ре-

гистрира преморбидна агресивност при агресивни болни в рамките на 55,7%, което подчертава, че криминалните навици преди заболяването заемат важно място в генезиса на опасните и агресивни прояви по време на заболяването. Някои автори придават значение на преморбидната криминалност и при определяне прогнозата на заболяването и евентуалното поведение на болните. Велинов също посочва наличие на паралелизъм при регистрираните данни за степента на преморбидна антисоциалност и тази на обществена опасност след заболяването, като посочва градация на степента на противоправна изява на болните без деяния, със и речедевести съответно от 1,1% , 18,3% и 27,7%.

Влиянието на социалните фактори върху степента на дезадаптация на болните е толкова съществено, колкото и на биологичните и психологични такива. Проучванията сочат несъмненото значение на личностовия дисбаланс в преморбидното функциониране за възникване на антисоциални тенденции в поведението, като това корелира правопрпорционално и с криминалните изяви преди отключване на психозата и високите нива на тенденцията към анти-социално поведение през периода на боледуване. Предболестната престъпност корелира и с лошите социално-битови условия, особено при опасните болни, като такива съчетания се регистрират при почти всеки втори болен (Велинов). Професионалната реализация на болните също е сравнително елементарна, което подпомага тенденциите към задълбочаване процесите на трайна социална дезадаптация и противообществени изяви на терена на разгръщащата се психоза, като тук се прибавя и самата болест като улесняващ антисоциалните прояви фактор. Във връзка с това е необходимо и изясняването в най-голяма степен на болестните механизми и мотивацията за демонстриране на антисоциално поведение при шизофренната психоза, и в частност на параноидната ѝ форма като разновидност с най-висок антисоциален и криминален риск.

Болестни механизми и мотивация за антисоциално поведение

Както вече бе споменато по-горе, най-опасни са болните с параноиден синдром, особено при съчетанието му със сетивни измами, психични автоматизми или онейроидни разстройства на съзнанието. Затова параноидната, парафренната и халюцинаторно-параноидната форма на шизофренната психоза са с най-голяма криминогенна стойност. Под влияние на различните по характер налудности болните са в състояние да извършат редица опасни действия, като водещи са тези срещу личността. В психиатричната книжнина се обръща изключително внимание и на факта, че налудностите и системните такива често са добре прикрити, което значително повишава риска от ненавременното им установяване от специалист и забелязване наличието им от страна на близките. Значителна социална опасност представляват и болните с хипохондрични налудности. Поради особеността на синдрома болните често се обръщат за помощ към лекарите и когато „не я получат“, могат да го оценят като съзнателно неоказване на медицинска помощ, с което медицинските лица могат да

станат съставна част от налудната система на болния и да бъдат обект на антисоциалните им действия. Ревностовите налудности са с относително малък дял в общата криминогенна стойност на психозата спрямо тези за преследване, въздействие и заплаха за живота. Ревностовата налудност се среща обикновено при болни с относително съхранена личност или незначително понижаване на волевата активност. Често тази налудност се проявява самостоятелно в началния стадий на заболяването, а впоследствие преминава към състава на разгръщания се параноиден синдром. Сравнително краткото съществуване и бързото обогатяване с параноидни налудни идеи изясняват защо дори когато става дума за убийство на партньора, относителният дял в мотивацията за деянието на ревността е малък. Халюцинаторните преживявания играят сравнително малка роля в произхода на агресивните и антисоциални действия на шизофрено болните (Рачев и Рачев). Известна тежест тук има синдромът „Кандинский–Клерамбо“, който нерядко е част от структурата на параноидно-халюцинаторните синдроми.

Отношението на параноидния болен към извършеното от него обществено опасно деяние е важен аспект от изучаването на феноменологията на антисоциалното поведение, механизмите и мотивацията му. „Унищожението на врага“ предизвиква преходно успокоение у болните, тъй като те го възприемат като вид спасение или отмъщение. При извършването на „жертвоприносителен“ акт болният може да изпитва задоволство от изпълнението на „мисията“ си. Характеропатните болни обаче при наличие на дълбока личностова промяна остават безразлични към своите антисоциални действия. Импулсивните извършители пък обикновено заявяват, че не са имали никакви основания за извършените действия. По-късно е възможно развитието на обяснителни налудности, придаващи смисъл или символика на антисоциалния акт, който често е умъртвяване. При психичния автоматизъм – точно обратното – императивната халюцинация по правило „съобщава“ себезащитния или жертвоприносителен характер на деянието.

Съотношението между протичане и криминогенна стойност на шизофренията не е еднозначно потвърдено в научните среди. Продромалната престъпност се състои в извършване на ООД по време, когато у дееца не се установяват белези на психозата. Най-често тя възниква месеци или години след попадането му в затвора. Продромалната криминогенност обаче не изглежда с особена тежест на фона на извършителите на ООД в началните стадии на болестта и острите ѝ фази. Това се обяснява с обстоятелството, че през този период се демонстрира най-ярката продуктивна симптоматика като страхови преживявания, налудни идеи, халюцинации, нерядко със заповедно съдържание, обърканост или обратното – симптомите са нехарактерни и трудно диференцируеми. Значение имат също и внезапното възникване и неочакваната поява на психозата.

Честотата и характерът на агресивните действия при шизофрениите са в голяма степен и продукт на преморбидните им характеристики, както не вед-

нъж става дума в настоящата разработка. Антисоциалните нагласи на личността, оформени до възникването на психозата, се проявяват и по време на протичането ѝ, като съществуват данни за влиянието им върху механизмите на осъществяване на ООД. Психопатният, предимно шизоиден или възбудим преморбид, присъства в половината от случаите в материал на Ст. Тодоров (1979), проследяващ антисоциалните механизми и мотивация при извършителите на агресивни действия сред шизофрено болните.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Високата антисоциална активност на опасните болни от шизофрения е комплексен проблем на съвременното общество. Превалиращият дял на ниска образователна и професионална квалификация както дезадаптира личността преморбидно, така и спомага задълбочаването на процесите на социална изолация по време на боледуването. В контекста на холистичния модел на третиране на психозата са необходими общите усилия на професионалисти от различни сфери за подобряване социалния, психологичен и медицински статус на болните. Данните от множество, фокусирани върху криминогенната и социално дезадаптираща стойност на шизофренната психоза, проучвания недвусмислено сочат необходимостта от повишаване стандарта в обслужването и грижата към болните с оглед превенцията на задълбочаване на злокачествените процеси и антисоциалните прояви на болните. Подчертаната агресивност, характерна както преморбидно, така и проявена като водеща при извършването на ООД е предмет на усилия за терапия и овладяване от страна на специалистите. Общите такива при терапията и лечението на психозата, изразени в комбинирано медикаментозно и психотерапевтично въздействие, могат да спомогнат за по-добра социална реинтеграция на страдащите и повишена стабилност на ремитивните процеси. Изолирането на болните само допълнително влошава адаптивните им възможности по отношение на средата, което, както е видно и от настоящата разработка, не е най-правилната насока на третиране на психозата. Съчетанието на клиничното лечение с програми за социална рехабилитация е водещо в съвременните опити за овладяване и превенция на болестта, както и се отразява благоприятно върху антисоциалната активност на пациентите.

Комплексността на факторите, взаимодействащи при оформянето на антисоциалния облик на шизофреника, превръща психозата в сериозен обществен проблем със своеобразно значение в множество сфери на живота. Мерките за изграждане на високо ефективна система за консултиране, терапия и социална помощ за тези болни са пътят към понижаване на антисоциалния риск, който болестта носи, и към смекчаване сериозността на ефектите върху личностовото и социално функциониране, които тя оказва.

ЛИТЕРАТУРА

- Айдаров, Й. (1993). Криминологическо правосъзнание. Варна.
- Айдаров, Й. (1996). Криминология. С.
- Божинова, Д. (2001). Въведение в консултативната психология. С.
- Бонгар, Б., Л. Бютлър (2002). Пълен наръчник по психотерапия. С.
- Велинов, В. (1988). Особенности на рецидивното опасно поведение на болните от шизофрения. С.
- Дончев, П. (1987). Ръководство по съдебна психиатрия. С.
- Иванов, В., Хр. Христов, Л. Иванова, А. Джалдети (1973). Медицинска психология. С.
- Каракашев, В., Г. Георгиев, П. Цанков (1995). Криминология. С.
- Кокошкарлова, А. (1984). Психологично изследване на личността в клиничната практика. С.
- Матанова, В. (2003). Психология на аномалното развитие. С.
- МКБ-10 (1998). Психични и поведенчески разстройства. С.
- Николкова, С., П. Маринов (2002). Психиатрия, психология и психотерапия за общопрактикуващи лекари. С.
- НЦОЗ/БПА (2003). Диагностични указания и насоки за третиране на психичните разстройства в общата практика: МКБ-10, Гл. V: Версия за общата практика. С.
- Ончев, Г. (2001). Личностова абнормност в клиничната практика. С.
- Панев, Б. (1993). Криминология. Бургас.
- Пенчева, С. (2000). Когнитивна невропсихология. С.
- Рачев, И., К. Рачев (1996). Вменяемост и психични заболявания. Ловеч.
- Рейковски, Я. (1980). Експериментална психология на емоциите. С.
- Станков, Б. (2001). Виктимология. Варна.
- Станков, Б. (1990). Личност и престъпно поведение. С.
- Стоименов, Й., И. Рачев (1994). Психиатричен клиничен речник. С.
- Темков, И., Вл. Иванов, Т. Ташев (1973). Психиатрия. С.
- Франк, В. (1995). Психиатрия. С.
- American Psychiatric Association Quick Reference To The Diagnostic Criteria From DSM-IV-TR – Washington, USA, 2000.
- Fauman, M. Study Guide To DSM-IV. London, UK, 1994.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

ВЛИЯНИЕ НА РЕФЕРЕНТНАТА ГРУПА ВЪРХУ ПОТРЕБИТЕЛСКОТО ПОВЕДЕНИЕ

МОНИКА БУДИНОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Моника Будинова. ВЛИЯНИЕ РЕФЕРЕНТНОЙ ГРУППЫ НА ПОВЕДЕНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЯ

Данная студия фокусируется на влиянии референтной группы и ее важности для развитие потребительского поведения.

В первую очередь, исходя из различных теоретических перспектив, анализируется и объясняется влияния со стороны референтной группы как одной из основных определяющих факторов потребительского поведения.

Цель второй части студии исследовать **сущность и механизмы влияния на референтную группу** и обсудить **практическое значение рекламных стратегий**.

Monica Budinova. REFERENCE GROUP INFLUENCE ON CONSUMER BEHAVIOR

The article is focused on the influence of the reference group and its importance for the development of consumer behavior.

In the first place, the reference group influence, being one of the basic determinants of consumer behavior is analyzed and clarified from different theoretical perspectives.

The objective of the second part of the article is to examine the characteristics and mechanisms related to reference group influence. Practical implications for advertising strategies are discussed.

УВОД

Потребителското поведение е част от човешкото поведение, което обхваща цялостния процес на взаимодействие на индивида с неговата обкръжаваща среда. При изследването на поведението на потребителите не може да не се отчете и спецификата на влиянието, което оказват отделните референтни групи. Съществуват редица доказателства за влиянието на групите върху поведението на членовете им и затова не е учудващо, че изследователите на потребителите се фокусират върху този феномен в опит да разберат по-добре проявите на тяхното поведение.

Съвременният потребител често поставя поведението си в зависимост от своето социално обкръжение и социалните роли като очакван модел на поведение, който му се налага да изпълнява. Поради тази причина изследванията, насочени към потребителското поведение, отдавна са изоставили индивида като единствен обект на своя анализ. Вместо това усилията в областта на икономическата психология са насочени все повече към взаимодействието на индивидите в рамките на различни групи, особено семейство, приятели, колеги и др. (вж. Hawkins & Coney 1974).

Разкриването и познаването на комплекса от фактори, които обуславят потребителското поведение, са необходимо условие за прогнозирането му и на тази основа – за разработка на различни стратегии за неговото регулиране и повлияване.

РЕФЕРЕНТНИТЕ ГРУПИ КАТО ДЕТЕРМИНАНТИ НА ПОТРЕБИТЕЛСКОТО ПОВЕДЕНИЕ

Асоциирането на човек с различни социални групи се оказва важен фактор за потребителското поведение от гледна точка на собствената субкултура, която групата налага на своите членове (Ильин 2000). Референтните групи имат голямо влияние върху начина на живот на потребителя и в този смисъл всяка промяна в групата е много вероятно да предизвика промяна в начина на живот на самия потребител, което от своя страна би могло да окаже влияние върху ориентацията на потребителското му поведение. Социалната среда оказва своето влияние върху потреблението чрез налагането на определени модели на поведение, свързани със закупуването на едни или други продукти, чрез ценностни и нормативни стандарти на това поведение или чрез определени механизми за сравнение, а като източник на информация често предписва определен стил на живот. Трябва да се има предвид, че непрекъснато се осъществява движение на личността от една група към друга. Тази мобилност на личността и непрекъснатата смяна на членството имат за цел нейната по-добра интеграция.

Принадлежността към една или друга социална група се променя и всяко несъответствие между предишното социално обкръжение и новите социал-

ни групи и начин на живот трябва да бъде преодолявано, за да се приспособи потребителят към новите стандарти, наложени от новата му социална среда (Hawkins 1989). Следователно личността ще прояви по-голяма мобилност и склонност да приеме формалните и неформалните изисквания на групата.

Когато става дума за социалната детерминация на индивидуалното съзнание, трябва да се отбележи фактът, че много важни компоненти на действителността представляват икономически реалии, поради което може да се говори и за нарастваща роля на икономическата социализация. По този начин социалното обкръжение се оказва в основата на икономическата социализация на индивида, или начина, по който той възпроизвежда социалния опит в сферата на икономиката и потреблението, придобива опит и знания в границите на тази икономическа сфера и усвоява нови норми и ценности (вж. Дейнека 1999). Като основен фактор на социализацията на детето семейството изиграва важна роля за формирането на потребителското му поведение чрез демонстриране на модели на потребление, които се превръщат в предмет на имитация и усвояване от детето. От друга страна, на един по-късен етап децата са способни да доразвият първоначално формираните модели на потребление и на свой ред да окажат влияние върху родителите (Kassarjian 1971). В миналото изследователите на потребителското поведение са се концентрирали основно върху купувача и по-малко върху човека, вземащ решението за покупката. Това допринася за трудността да се докаже корелация между характеристиките, от които се влияе купувачът, и потребителското поведение (пак там).

В контекста на теорията на Курт Левин (1966) за полето, която обяснява груповата динамика и описва личността като част от социално-психологическата група, групата може да се разглежда като действаща в определено социално поле, което налага и отчитане на значението на това социално поле. Моделът на Левин разглежда „жизненото пространство“ на индивида като „психологическо поле“, което се състои от различни области, които се структурират в психологически възможни действия и събития и по този начин определят поведението на субектите. В рамките на т. нар. „поле на силите“ на личността въздействат сили с определен интензитет и посока, които съответно определят психичните процеси (Levin 1966). Като част от социалната си среда потребителят също може да изпитва сили на привличане и сили на отблъскване, като същевременно на свой ред ѝ влияе.

В тази връзка може да се говори за силово поле на социалните групи по принцип, което може да окаже по-силно или по-слабо влияние на потребителското поведение на индивидите, които попадат в него (Ильин 2000). От една страна, силовото поле изпълнява контролираща функция по отношение на включването и изключването от групата, а от друга – налага на попадналите в него субекти определени модели на поведение, включително и на потребление (пак там).

По този начин потребителското поведение може да послужи за идентификацията на личността с дадената група и същевременно за разграничаването ѝ от останалите групи. Поради това съобразяването и придържането към потребителските стандарти на групата осигуряват и по-големи шансове за приемането на индивида в нея и обратно – пренебрегването на тези групови модели на поведение води до изолация и изключване от групата.

Успешната маркетингова стратегия често изисква опити от страна на специалистите да определят референтните групи на своите потенциални клиенти. Така в маркетинговата комуникация референтногруповото влияние би могло да се използва за предвиждане на поведението на потребителите чрез насърчаването им да следват поведението на отделна група или индивид. Това малко или много се основава на предположението, че подобни групи могат да повлияят върху потребителското поведение на индивидите или върху формирането на идеалния Аз-образ (Cocanougher & Bruce 1971).

На първо място, тъй като пазарните сегменти представляват относително хомогенни групи от индивиди, е възможно да се идентифицират приликите между индивидите в рамките на даден сегмент по отношение на групите, които са най-привлекателни за тях, и на тази база да се формират нови сегменти въз основа на потенциално значимите групи. На второ място, съществуват групи, чиито норми индивидите се стремят да избягват, и използването на референтна група с рекламна цел би отблъснало част от хората, които биха могли да бъдат потенциални потребители.

Влиянието на принадлежността към една или друга група като детерминанта на поведението отдавна е прието в науката и не е учудващо, че изследователите на потребителското поведение се фокусират върху този феномен в опит да разберат по-добре проявите на потребителското поведение. Много изследователи са проучвали влиянието на социалните групи върху потребителското поведение (Moschis 1976, Stafford 1966, Witt 1969, Venkatesan 1966) и са демонстрирали, че покупката на продукти, вариращи от хляб (Stafford 1966) до костюми (Venkatesan 1966), е податлива на влияние от страна на групите. Повечето от хората действат в съответствие с групите, към които принадлежат. Въпреки това съществуват хора, които не се държат като повечето от членовете на значимите за тях групи – например от една и съща социална класа или с еднаква степен на образование (Bearden & Etzel 1982). Възможност за частично обяснение на това отклонение от типичното поведение дава конструктът „референтна група“, който допуска, че хората често могат да се ориентират към групи, различни от тези, към които принадлежат, и че това е следствие от редица функции, които референтните групи могат да изпълняват (пак там).

Human (1942) въвежда термина като група, която служи за сравнение и оценка на собственото положение и поведение в изследване, в което проследява с какви индивиди или групи неговите респонденти най-често се сравняват (вж. Human 1942). Тази първоначална характеристика е последвана от допъл-

нителни изследвания, които изясняват и разширяват това понятие (Merton & Kitt 1950). Индивидите могат да принадлежат към референтната група или да се намират на дистанция от нея. Докато членската група, която представлява непосредственото социално обкръжение на индивида, налага норми и ценности, които се разглеждат в най-голяма степен като авторитетни от индивида, тя може да се разглежда като референтна (Ильин 2000). Същевременно е възможно да възникне социална мобилност, която се описва с промяна на членството от една група към друга (Merton & Kitt 1950). Това е предпоставка за създаването на конфликт между минали и бъдещи референтни групи, тъй като индивидите се стремят да прекратят взаимоотношенията си със старите групи, в случай че те не отговарят на изискванията им за престижно поведение.

Подобни изследвания на механизмите за начина и степента, в която социалните фактори влияят на потребителското поведение в опитите да се опише и обясни процесът на групово влияние, водят и до най-популярните дефиниции, отнасящи се до термина „референтна група“, които включват както групи, към които индивидът в действителност принадлежи, така и групи, към които се стреми (асоциативни групи), или дисоциативни групи, към които не желае да принадлежи (Stafford 1966). Референтната група се използва от индивида като отправна точка за поведението му в редица ситуации. Може да принадлежи едновременно към много референтни групи, но обикновено използваме една група като референтна в дадена ситуация. По този начин за някоя групата може да е група на членство, за друг – да е референтна група. Без съмнение обаче референтните групи се разглеждат като основен източник на ценностните и нормативните схващания и перспективи.

Степента, в която референтните групи оказват влияние на формирането на потребителското поведение, може, от една страна, да зависи от вида на групата и основните ѝ функции, а от друга – от индивидуалната податливост на груповото влияние и силата на въвлеченост на индивида в групата. Тъй като маркетинговата стратегия зависи от типа на това влияние, е важно да се разграничават различните функции на референтните групи – информационна, утилитарна (или нормативна) и ценностно-експресивна (или идентификационна) (Lessig & Park 1978).

Изглежда, че за възприятията на потребителите утилитарната и ценностно-експресивната функция не се разграничават лесно; тези два компонента представляват идеята за нормативното влияние на групата и лесно биха могли да се комбинират (Bearden и др. 1989).

Така наречената информационна функция на референтната група се изразява в тенденцията вместо референтната група да налага норми на индивида, самият той да проявява склонност да използва поведението или мнението на членовете на референтната група като потенциален източник на полезна информация. По този начин това влияние би могло да се интернализира, особено ако се възприема като повишаващо познанията на индивида за заобикалящата

го среда или способността му да се справя в конкретни ситуации. По този начин вероятността потребителят да приеме информация от страна на групата става по-голяма, когато съществува несигурност или риск, свързан с осъществяване на дадена покупка, или когато потребителят не разполага с предишен опит от закупуването и употребата на дадена продуктова алтернатива.

Например в подобна ситуация потребителят може да потърси информация от „лидери на мнението“ или група, притежаваща съответния опит. Информация за характеристиките на продукта може да се потърси както директно от продавача, така и от познати с опит при закупуването на съответния продукт.

Утилитарната функция на референтните групи се изразява в способността на групата да наложи на индивида както положителни, така и отрицателни санкции за неговото поведение. Приложено към потребителското поведение в ситуация на покупка утилитарното влияние на групата означава, че от потребителя би трябвало да се съобрази с предпочитанията или очакванията на другите, които се разглеждат като източник на награда или наказание. Маркетинговите приложения на тази функция са огромни и най-често се основават на тенденцията потребителят да купува определена стока само за да си спечели одобрението на околните. С тази цел рекламите често са съобразени с очакванията на потребителите относно правилния избор на марка или продукт.

Функцията на идентификационното влияние се изразява в използването на груповите норми и ценности като ориентир за собствените ни нагласи и ценности. Групата, към която човек принадлежи, пряко или индиректно може да го накара да се придържа към начин на поведение, включително и потребление, което е съответстващо за членовете на дадената група. Потребител, който е мотивиран да развива или подкрепя концепцията за собственото си Аз, ще се асоциира с позитивни референти и ще се разграничава от негативните. В случая от значение е психологическият образ, който се асоциира с групата, независимо дали тя е реална или въображаема.

Индивидът се идентифицира с групата до степен, в която той придобива много от ценностите, нагласите и поведението, характерни за членовете на групата. В този аспект изследванията върху референтните групи традиционно са концентрирани върху влиянието на групата върху решенията за покупка, тъй като потребителят е склонен да използва групата като отправна точка за собствения си стил на поведение и Аз-образ (Moschis 1976). Много често влиянието на референтната група се използва в рекламата, като се допуска, че представителите на дадени групи купуват продукта и са силно удовлетворени от него. Подобни рекламни апели разчитат на предположението, че много хора ще разпознаят изобразената в рекламата група като референтна и ще реагират по-благосклонно или дори ще закупят продукта (Прайд, Феръл 1995).

Подобни подходи могат да предложат различни теоретични и практически насоки, базирани на влиянието, което оказват референтните групи. Въз основа на тези три функции може да се определи дали индивидуалното потре-

бителско поведение, насочено към даден продукт, е резултат от влиянието на референтните групи, но трябва да се има предвид, че факторите в основата на мотивацията на индивидите не се извеждат единствено от една функция на референтната група. Вместо това за различните продукти потребителите могат да бъдат мотивирани от комбинация от функции. Например при покупката на автомобил или дрехи, когато покупката често може да бъде продиктувана както от желание да бъдем приети от околните в най-благоприятна за нас светлина, така и от стремеж към идентификация с тях. Подобни рекламни подходи са насочени към желанието на потребителите в рамките на дадена референтна група. Важно е продуктът да получи одобрение от страна на групата, за да може то да се разпространи сред членовете ѝ.

Понятията, свързани с референтните групи, се използват често в рекламата от практиците в усилие да се убедят потребителите да закупят определен продукт или марка. Показването на продукти, които се използват в социално положителен контекст, използването на ясно идентифицируеми членове от групата като говорители в рекламата (Котлър 2000) са доказателство за значителното приложение на потенциалното влияние от страна на референтните групи върху потребителското поведение. Позоваването на референтните групи в маркетинговата комуникация се основава на схващането, че референтните групи излагат хората на определено поведение и начин на живот, повлияват развитието на Аз-концепцията, допринасят за формирането на ценности и нагласи и създават натиск по посока конформност към груповите норми.

Някои от референтните групи, които имат влияние върху личностните нагласи и поведение, са първични групи (приятели, съседи, колеги), с които човек има по-трайни и редовни взаимоотношения и които по правило са неформални.

С увеличаване на възрастта децата попадат все повече под влиянието на други референтни групи, на приятелите и връстниците, които също са проводник на определено поведение и ценностни модели. Групите на връстниците, особено когато става дума за продукти, релевантни на групата, могат да окажат влияние върху потребителското поведение, което да бъде различно, в зависимост от това, дали продуктът е за лична или публична употреба, луксозна стока или стока от първа необходимост. Още повече, трябва да се отчита и разликата в степента на влияние, което се дължи на различните култури. Относно решението за покупка на даден продукт се оказва, че влиянието на групата на околните е по-голямо за луксозни стоки, които са за лична употреба, отколкото за стоки от първа необходимост със социално видима употреба, и то по отношение на ценностния и информационен компонент на влияние на референтните групи (Childers & Rao 1992). Вероятно луксът се свързва с висока цена и по-високо равнище на възприемаем риск, свързан с покупката, поради което се изпитва и потребност от разчитане на референтните групи и околните в качеството им на експерти.

Човек също принадлежи и към различни вторични групи, които са най-вече формални и изискват по-ограничени взаимоотношения с по-малка продължителност. При формалните групи особена роля изиграват тяхната по-ясно диференцируема йерархична структура и определените роли, които съществуват в рамките на групата. Тук влиянието се изразява във връзка с т. нар. показно потребление, което е социално видимо и представлявайки по същество идентификатор за по-висок статус, изпълнява функцията на своеобразен механизъм за изкачване в йерархията на групата.

Хората се влияят и от групи, на които не са членове. Групи, към които хората се стремят и биха желали да принадлежат, се наричат аспирационни групи. Дисоциативната група например е такава, чиито ценности или поведение се отхвърлят от индивида. Потребителско поведение, което е характерно за т. нар. дисоциативни групи, които индивидът е склонен да избягва, се възприема от потребителите изключително като наложен стереотип (Englis & Solomon 1995). Резултатът е, че потребителите биха отбягвали покупката и употребата на подобни продукти, което ще се дължи на нежеланието им да бъдат идентифицирани със съответните референтни групи. Много удачни са стратегиите, които имат за цел да обвържат продукта и когнитивните възприятия на потребителите за определен стил на живот. На базата на асоциативни връзки с желания стил на живот продуктите в рекламите се подбират така, че да представят рекламирания продукт като свързан с друга продуктова група (например часовник и модна линия облекла).

Влиянието върху потребителското поведение на по-далечните референтни групи (характеризиращи взаимодействието между индивида и групата с отсъствие на регулярна интеракция) все още не е толкова ясно (Cocanougher & Bruce 1971). От гледна точка на основните функции на повечето референтни групи – нормативна (налагането на различни стандарти за индивида, което е особено ефективно при малките групи, които налагат подобни групови норми на взаимодействащите си в тях индивиди) и сравнителна (способността на групата да бъде отправна точка за сравнение и преценка на индивида със самия себе си и с другите; доброволното използване от индивида на нагласите, ценностите и поведението на членовете на групата като критерии, на чиято база се формира собствената оценка за света) – е интересна връзката между избора на индивида на социално далечна референтна група и развитието на потребителското му поведение. Използването на далечните социални групи и техните представители – филмови звезди, спортисти и т. н., в рекламата е илюстрация на основното предположение, че съществува зависимост между степента, в която групата е привлекателна за индивида, и степента на влияние, което групата упражнява (пак там).

Поведението на хората се влияе от референтните групи най-малко в три направления. Референтните групи разкриват пред индивида нови поведения и начини на живот. Те оказват влияние и на личностните нагласи и самооценки,

защото човек обикновено желае да бъде типичният представител на съответната група. Степента на въздействие на групата върху индивидуалния избор на продукт и търговска марка зависи както от вида на групата, така и от личната увереност в покупателната ситуация.

Референтната група като един от факторите, определящ потребителското поведение, постепенно измества представата за принадлежността към една или друга група като конструкт, който обяснява груповото влияние върху индивидуалното поведение.

МЕХАНИЗМИ НА ВЛИЯНИЕТО НА РЕФЕРЕНТНИТЕ ГРУПИ

Референтната група, имаща пряко или косвено влияние върху личностните нагласи и поведение, е тази, която предполага, че перспективите или ценностите се използват от личността като основа за конкретното и потребителско поведение. В този смисъл референтната група се използва от потребителя като модел на поведение. Има различни типове влияние от страна на референтните групи, което трябва да се отчита, тъй като от това зависи маркетинговата стратегия.

Влиянието на референтните групи се променя с развитието на жизнения цикъл на продуктите. При първоначално представяне на продукта на пазара решението да бъде закупен твърдо може да се повлияе от другите. Производители на продукти и търговски марки, чиито продажби силно се влияят от груповата принадлежност, трябва да определят как да достигнат и повлияят на лидерите, формиращи мнението в тези референтни групи. Маркетолозите се стремят да достигнат до лидерите чрез определяне на демографските и психологическите характеристики, свързани с лидерството, медиите, следени от тези лидери, и насочване на преките послания към тях.

Груповото влияние е силно за продукти, които са видими за други хора, на които купувачът държи. Интересът на потребителя към даден продукт и неговото предпочитание към различните търговски марки ще бъдат силно повлияни от някои групи, в които той членува. Например силно въздействие ще имат мненията и предпочитанията на неговите колеги. Колкото по-голяма е сплотеността на групата, толкова по-ефективен ще бъде комуникативният процес в нея, и колкото повече човек държи на групата, толкова повече тя ще оформя неговия избор на продукти и търговска марка. Същевременно влиянието на референтните групи е толкова по-силно, колкото по-малко необходим е даденият продукт (Hawkins 1989).

Проводник на влиянието, което оказват референтните групи, често е **подражанието** на наблюдаваните модели на поведение на хората, които ни заобикалят от най-ранните етапи на социализация. Това е механизъм, който позволява на хората да задоволят изискванията на социалната среда, което от своя страна е условие за по-добрата адаптация към тази среда. Отклонението от придържането към предварително установен модел на поведение може да

се превърне в източник на социални конфликти и противоречия за индивида. Впоследствие това подражание се проявява чрез следване на модните тенденции като регулатор на потребителското поведение. Променящите се вкусове и тенденции дават възможност за идентификация на потребителите, които ги следват, и по този начин модата се превръща в своеобразен регулатор на потребителското поведение. Това често се отразява върху повишеното или заниженото търсене на определени стоки и услуги на пазара и става причина за едно неравномерно потребителско поведение. По този начин модата изгражда стремеж към потребителско поведение, което е в съответствие със съществуващите норми, но тъй като често модните тенденции целят разграничаване от съществуващия масов вкус, те могат да предизвикат и противоречия сред потребителите.

Подражанието на модните тенденции е свързано с подражаване на поведението на т. нар. авангардни групи, или групите, които първи проявяват интерес и закупуват модните стоки. Подобни мотиви за покупка осигуряват постигането на престиж от потребителя, както и предизвикване на интерес и получаване на внимание от заобикалящата ни среда. Тук основно значение биха имали групата, която на първо място приема и придобива модните стоки, както и начинът, по който потребителите възприемат тази модна група и която на свой ред създава пример за околните.

Друг фактор на влияние на референтните групи е съответствието на поведението на индивида с групата. Колкото повече съответства индивидуалната дейност на функциите на групата, толкова по-силен е натискът върху съгласието с груповите норми, отнасящи се до тази активност. Колкото по-голямо задължение чувства индивидът към групата, толкова повече той ще се съгласява с груповите норми.

Дискусиите върху груповото влияние или **конформизмът** към групата често стават източник на реакции, свързани с негативни емоции. Конформизмът най-често се разглежда като следване на тълпата, което изключва способността за мислене и поведение като отделен индивид. Затова този механизъм на съгласуване на поведението на потребителя с групата не протича лесно. Индивидуалният избор на продукт може да се повлияе от конформност към малки групи, към които индивидът показва принадлежност (Coserouger & Bruce 1971). В ситуация на вземане на решение за покупка, където няма обективни стандарти, индивидите, които са изложени на груповите норми, ще проявят конформизъм към тези норми. На второ място – в ситуация, в която приемането на груповия натиск би ограничило възможния избор, субектите са склонни или да проявят безразличие, или умишлено да направят избор, който да отрече съществуването на груповия натиск (Venkatesan 1966).

Неформалните групи могат да влияят върху избора на марка, като сплотеността на групата не се свързва директно с лоялността към марката на отделните членове, но осигурява подходяща среда за действие на лидера. Колкото

по-висока е лоялността към марката у лидера, толкова по-голяма е вероятността другите членове на групата да предпочетат същата марка, или с други думи, колкото повече се увеличава лоялността у лидера, толкова повече расте и вероятността групата да прояви потребителска лоялност (Stafford 1966).

Така например неформалните групи имат определено влияние върху членовете си в посока конформно поведение по отношение на марката хляб, която се предпочита, и степента на лоялност към марката в рамките на групата е тясно свързана с поведението на неформалния лидер (пак там). Тези и други подобни изследвания показват, че семейството и групите на връстниците играят ролята на медиатори между индивида и пазарната политика на различни организации.

Значението, което се отдава в миналото на купувача като обект на анализ, води до липса на познаване на характеристиките и поведението на индивидите, които рядко изпълняват ролята на купувач. Основната група, която постоянно е в подобна позиция, са децата на възраст между 8 и 9 години. От значение за изследователите се оказва ролята, която референтните групи играят в начина, по който децата се справят с вземането на решение за покупка. Подобни практики са важни за влиянието върху децата на различните стратегии, свързани с реклама и потребление.

Съобразяването на поведението с изискванията, поставени от групата, не е задължително да доведе до промяна в ценностната система на личността, защото поведението има за цел да бъде социално видимо. Когато обаче подобно поведение се характеризира с по-голяма продължителност, може да настъпи когнитивен дисонанс у личността поради разминаване на собствената ориентация и вярвания за това, кое е правилно, от една страна, и наложеното от групата поведение, от друга. За да се намалят несъответствието и дисонансът, би могло да се стигне и до промяна на собствените ценностни критерии, така че те да бъдат в подкрепа на демонстрираното поведение.

Влиянието на референтните групи може да се обясни чрез анализ на потребителското поведение от гледна точка на теорията на Фестингер за **социалното сравнение** (Festinger 1954). През 1954 г. Фестингер разработва теория за социалното сравнение като мотивираща сила за човешкото поведение, на базата на която може да се направи опит да се обясни защо потребителите използват неформалните групи като източник на информация за продуктите и като рамка за съотнасяне при оценката за продуктите. Според него индивидът изпитва необходимост да се сравнява с останалите по различни признаци, за да преценява последствията от поведението си. Мотивацията за социално сравнение кара индивида да се сравнява с индивиди или групи от същия ранг и много по-рядко с индивиди, които го превъзхождат в много голяма степен или пък са под неговото равнище (Becherer и др. 1982). Накратко теорията за социалното сравнение твърди, че при определен брой референтни групи степента, до която дадена референтна група ще бъде отправна точка за индивида и ще

влие върху поведението му в дадена ситуация, зависи от степента на сходство на индивида с групата. Групата също така може да изпълнява информативна и оценяваща роля. Теорията обяснява мотивацията на индивида да търси информация от членовете на неформалните групи, степента на достоверност, която се приписва на тези неформални и лични източници на информация, както и причината за купуването на една или друга стока, притежавана или препоръчана от членовете на неформалната група. Например потребителите са по-склонни да търсят информация от приятели, с които имат повече общи или сходни характеристики, отколкото от хора, с които имат малко общи черти. По-важно е, че потребителите не само търсят информация от връстниците си, за да покажат някаква взаимовръзка с тях, а за да намалят своята несигурност. Съответно колкото по-големи са сходствата с групата на приятелите и връстниците, толкова повече доверие ще се влага в този неформален източник на информация.

Подобни зависимости, които показват, че междуличностните взаимодействия могат да бъдат обяснени чрез теорията за социално сравнение, предоставят на маркетингозите допълнителна информация за дифузията на иновативни продукти на пазара. Новият продукт може да дифузира по-бързо, когато таргет-групата има сходни ценностни ориентации за подобни продукти, защото в този случай вероятността за междуличностна комуникация и влияние е най-голяма. В обратния случай, когато има малко сходства между потенциалните купувачи поради различни ценностни ориентации или поради характера на продукта, междуличностната комуникация се потиска и дифузията на новия продукт се забавя.

Оценката за продукта се получава в резултат на съгласуване с референтните групи и връстниците. Според Фестингер индивидът се нуждае от сравняване на самия себе си с другите, за да потвърди собствените си вярвания.

Подобни сравнения се правят и с други хора или групи, чиито ценностна система, минал опит и възгледи са съвместими със собствените ни. Двата процеса, чрез които се получава сравнение с референтната група, са отразената и сравнителната оценка (Bechereg и др. 1982). Отразената преценка за себе си се получава от поведението на другите в рамките на взаимодействието на индивида с тях. Сравнителната преценка е оценката за самия себе си в резултат на наблюдаването от страни на поведението на другите. Докато и двата типа оценки изискват сходство между индивида и референтите, отразената оценка зависи от личните взаимоотношения, а сравнителната оценка – не (пак там).

На следващо място интерес представлява дебатът за средата, противопоставена на личностните диспозиции като причинност за поведението на хората. Като цяло популацията може да се раздели на две – индивиди, ориентирани към средата, които използват поведението на останалите като ориентир за това, как да се държат, и хора, ориентирани към собствените диспозиции, които използват собствените си схващания, ценности, нагласи и други личностни характеристики като насока в поведението. Взаимозависимостта между степента на групово влияние върху процесите на потребителското поведение при

различни продукти в зависимост от **ориентацията на потребителите** – към средата или към личностните характеристики, показва, че неформалните референтни групи влияят на решението за покупка по отношение на източниците на информация, надеждността на източниците на информация и влиянието върху избора на продукт чрез механизма на социалното сравнение.

В добавка на това обаче индивидите, които са диспозиционно ориентирани, демонстрират значително по-силна връзка между социалното сравнение и променливите на решението за покупка. В съответствие с това индивидите се различават по степента, в която разчитат на приятели. Тези, които се повлияват от референтните групи, притежават основна диспозиционна ориентация да търсят подкрепа и съвет от приятели. Влиянието на групите е широко разпространено при субектите с диспозиционна ориентация независимо от типа на продукта.

Може да се използват две обяснения за това, защо характеристиките на стоката като продукт със социално видима употреба или не оказват влияние върху значението, което имат неформалните референтни групи. Първо – качества на продуктите не променят значимо начина, по който хората използват отразените и сравнителните оценки при вземането на решения за покупка. Второ – характеристиките на стоките сами по себе си не са достатъчни, за да отразят разлики в поведението на потребителите. Това подсказва, че маркетинговете трябва да изследват характеристиките на пазарните сегменти, а не продуктите, за да определят потенциалното влияние, което оказват неформалните референтни групи. Например, ако таргет-групата е съставена от хора, които са диспозиционно ориентирани, моделите на реклама биха могли да се подберат на базата на приликите със съответната целева група.

Социалното сравнение влияе върху субектите, независимо дали са диспозиционно или ситуационно ориентирани. Това потвърждава груповото влияние, демонстрирано в класическите изследвания (Stafford 1966; Venkatesan 1966). Също така се подчертава значението на представянето на продукта според промотираните очаквания. В противен случай потребителите биха проявили склонност да отбягват продукти, които са оценени като незадоволителни от техните приятели. Същевременно трябва да се отчита фактът, че е много вероятно други ситуационни фактори да окажат влияние по посока на по-силни зависимости между влиянието на референтните групи и потребителското поведение на ситуационно ориентирани индивиди (Becherer и др. 1982).

Възможно е податливостта на индивидите на други типове референтни групи да се обясни чрез сходни процеси. Може да се допусне значение на процесите на социално сравнение и при социално далечните групи (Cocanougher & Bruce 1971). Подобни анализи разкриват характеристиките за една или повече референтни групи, при които ориентацията към групата се оказва значим фактор и детерминанта на това влияние от страна на референтната група върху индивидуалния избор на продукт или марка (Moschis 1976).

Референтните групи влияят върху поведението по два основни начина. На първо място, те влияят върху нивата на аспирация и така играят важна роля в създаването на удовлетвореност или фрустрация. Ако останалите членове на дадена референтна група са по-заможни, по-известни и т. н., човек може да се окаже незадоволен от собствените си постижения и да се стреми да прави същото като останалите. На второ място, референтните групи оказват влияние върху типовете поведение. Те установяват одобрени и изпробвани модели за поведение. По този начин те стават източник на конформност или задоволство (или незадоволство).

Референтното поведение по своята същност е когнитивен процес, в който индивидите оценяват своите статус, поведение, норми и ценности, сравнявайки се с референти. Референтното поведение се характеризира от три основни дименсии – познание, активност и санкции. Познанието, което имат, служи на индивидите, за да ги отведе до подходящ референт. Чрез директни и не директни комуникации членовете научават нормите и ценностите на техните неформални групи. Когато индивидът възприема потенциалния референт, например неформалната социална група като източник на положителна подкрепа (награда) или отрицателни санкции (наказание или задържане на очакваните награди), неформалната група се превръща в действителен референт и се използва при оценката на нормите, ценностите, статуса и поведението.

С много малки изключения във всяка група се очаква да възникват неформални разграничения на ролите. Понятието „лидер в групата“ се развива от диференциацията на ролите в рамките на групата. Колкото по-висок е статусът на индивида, толкова по-престижен е той и степента на „социална власт“, която той притежава, е по-голяма. Социалната власт се дефинира като общата степен на промяна на мнението, която един индивид може да предизвика у друг (Stafford 1966).

Влиянието на референтната група се използва от специалистите по маркетинг главно в областите на рекламата и персоналните продажби, като на първо място, трябва да се определят степента и същността на влиянието на референтната група, което съществува или може да бъде създадено. Индивидите научават за нови продукти от приятелите си и от други групи, с които са във връзка, чрез възприемане на тяхното поведение, когато те използват продукта, или чрез търсене и приемане на съвет от тях. Референтните групи като източници на информация са толкова важни, колкото и всички други източници. На второ място, относителната значимост на информационните източници не е една и съща за всички групи. Децата например имат все по-малко влияние върху възрастните с напредването на тяхната възраст (за които е вероятно да имат повече и по-големи деца вкъщи). Различните източници на информация се използват за различни продукти. Докато информацията се преработва на индивидуално равнище, един или повече членове на групата могат да филтрират, интерпретират или осигуряват информация за останалите членове на

групата. Това са т. нар. „**лидери на мнението**“. Обикновено това са хора с висока ангажираност и познания за продуктовата категория, по-висока степен на изложеност на влияние от страна на масмедииите, по-отворени са и имат сходни демографски характеристики със сегмента, върху който влияят (Hawkins 1989). Това осигурява тяхното приемане от страна на групата като достоверен източник на информация и гарантира функционирането им чрез междуличностната комуникация и наблюдение. При вземане на решения за осъществяване на сложни покупки, при продукти, които изискват висока ангажираност на потребителя при покупката или при ниска степен на информираност често се търси информация от членовете на референтната група.

При измерване на влиянието, което лидерите оказват на членовете на групата, често се пропуска да бъде отчетена алтернативната хипотеза – че групата оказва влияние върху лидера. Всички типове лидери – формални и неформални, изпитват влияние от страна на групата (Ford & Ellis 1980).

Личностите, които предлагат информация, свързана с потреблението, се определят като лидери, влияещи върху възгледите. Най-забележителната характеристика на влияещия лидер е силното обвързване с познанията за продуктовата група в сравнение с лидерите, невъздействащи върху групата. Това влияние настъпва най-често между хора със сходни демографски характеристики – лидерите съветници се откриват във всички демографски сегменти на населението и рядко имат значителни демографски различия от хората, върху които влияят. Тъй като въздействащите лидери приемат, интерпретират и препредават пазарни съобщения на другите, маркетинговите изследвания са насочени главно към тях.

Изпробването на продукта – изпращането на мостри от един продукт на група потенциални консуматори, е от голямо значение при осъществяването на междуличностни комуникации, отнасящи се за групата. Вместо използването на случаен модел специалистите по маркетинг биха опитали да изпратят продукта на хората, за които е вероятно да са лидери на мнението.

Съществува много удобна възможност да се използват лидерите на мнението при продажбите на дребно и персоналните продажби. Например магазините за дрехи могат да включат вероятните лидери в създаването на концепция за стила на техния целеви пазар.

Рекламата също така се опитва да стимулира и да имитира лидерството. В редица случаи може да се окаже по-лесно създаването на влияещи лидери, отколкото откриването на такива.

Освен социалното сравнение като механизъм на въздействие на референтната група върху потребителското поведение могат да се посочат **информационното и нормативното ѝ влияние**. Хората използват оценките на другите за продуктите като източник на информация за самия продукт. Изглежда, че след като наблюдаваме как останалите дават положителна оценка за даден продукт, разглеждаме продукта по-благоклонно, отколкото при отсъствието

на тази положителна оценка. Подобни оценки се използват като база, която да покаже, че продуктът в действителност е по-добър (Burnkrant 1975).

Това по същество представлява отклонение от предишните изследвания, които предлагат хипотезата, че реакцията на другите представлява норма, с която субектите се съобразяват. Нормативното влияние, независимо дали е идентификация или съобразяване с нормите, може да се окаже прибързано заключение, изведено от наблюдаваното консенсусно поведение между членовете на групата.

Хората биха могли често да купуват продукти, които останалите членове в техните групи купуват не за да установят взаимоотношения с другите, които са удовлетворяващи, нито за да получат някаква награда или пък да избегнат наказание, а по-скоро да придобият продукт, който възприемат като качествен и добър. По такъв начин в ситуация на потребителски избор индивидът може да използва реакцията на останалите купувачи, за да придобие представа за стойността на продукт, който не може да оцени напълно чрез личен опит и наблюдения. Това обаче не означава, че социалната идентификация и съобразяване не се осъществяват, но съобразяването с другите би могло да бъде резултат от наблюдаване на реакциите на другите и да рефлектира върху различното възприемане на продуктите.

Съществуват и различия в **податливостта на референтногруповото влияние**, които не могат да не бъдат отчетени (Park & Lessig 1977).

Различията могат да бъдат обусловени от множество причини. На първо място, това може да е разликата в разпределението на възрастта на потребителите. Разликата във възрастта често е съпроводена от разлика в количеството заучавана информация или степента на запознатост с продукта и използването на тази информация, както и отношението към риска. Същевременно различията в използването на информацията могат да бъдат отдадени на разлики в опита при пазаруване. Друг фактор е, че по-младите потребители могат да са по-податливи на влияние от страна на референтните групи, тъй като имат по-ограничен капацитет за справяне с несигурността и риска от направения избор, отколкото по-възрастни потребители.

На следващо място, могат да съществуват различия в потребностите между отделните групи потребители поради различия в тяхното непосредствено обкръжение и всекидневните им занимания. Например студентите имат доста по-регулярни социални контакти от домакините, като структурата на групите, с които студентите си взаимодействат, налага повече норми и правила, отколкото групите, в чиито рамки домакините си взаимодействат. Видимостта на поведението в една по-ригидна структура на групите ще прави студентите по-реактивни спрямо груповото влияние (пак там).

На последно място, разлика в потребностите може да съществува поради различия в етапите на процеса на социализация. По-младите хора се намират в непрекъснат процес на социализация, в чиито рамки формират собственото

си Аз, дават израз на себе си пред света и тестват толерантността си към другите. Въпреки че социализацията е процес, продължаващ през целия живот, интензивността ѝ по отношение на ученето е по-голяма в по-млада, отколкото в по-напреднала възраст.

Повечето изследвания, имащи за цел да установят влиянието на референтните групи върху процеса на вземане на решение за покупка, са фокусирани главно върху изясняване ролята на факторите, които определят влиянието от страна на членовете на групата. Съществуват съвременни изследвания обаче, които предлагат промяна в посоката на този изследователски процес, като разглеждат влиянието от страна на групата като съставено от два компонента: преразглеждане на предпочитанията и отстъпване от тях (Anocha Aribarg и др. 2002).

Това означава, че в групата съществуват различни предпочитания относно продуктите алтернативи, които проявяват тенденция към постепенно приближаване и уеднаквяване поради процеса на постепенното им преразглеждане. Това води до отхвърляне на някои от първоначалните предпочитания, което несъмнено би се отразило върху удовлетвореността на потребителя от покупката.

Една подобна гледна точка може да предложи редица приложения не само към поведението на потребителите и стремежа да се максимализира удовлетвореността от покупката, когато става дума за групово влияние, но и към стратегиите, използвани от специалистите с цел повлияване на това поведение.

Преразглеждането на предпочитанията от страна на потребителите е стратегия, насочена към тяхното „преработване“ така, че те да се впишат в контекста на онова, което останалите членове на групата харесват или не харесват. Тази гъвкавост на преподреждане на собствените желания намалява чувството за просто отстъпване пред групата и увеличава шансовете за включване в груповото решение за покупка. Същевременно би могло да се говори за една реципрочност на отхвърлянето на потребителските предпочитания, която се изразява в отстъпване от собствените желания в отговор на „жертвата“, направена от другите. Това от своя страна е полезна тактика, която води до повишаване на следпокупковата удовлетвореност. От друга страна, удовлетвореността от покупката повлиява успеха на пазарните стратегии, увеличава вероятността за повторна покупка и действия в полза на комуникацията между потребителите, насочена към споделяне на положителен опит, свързан с употребата му. Когато за решението за покупка са отговорни повече от един човек, усилията на продавача трябва да бъдат насочени към предоставянето на онази информация за характеристиките на продукта, която да е релевантна на и да стимулира преразглеждане на потребностите на всеки от членовете. Още по-полезна тактика би било да се насърчава постигането на компромис чрез отстъпване „по равно“ от собствените желания.

Поведението на личността, включително и потребителското, се влияе от социалното поле, в което функционира индивидът. Начините на живот, които се демонстрират от различните референтни групи, представляват особен интерес, защото повлияват желанията на потребителите да закупуват и използват определени стоки или услуги.

Идентифицирането на качествата и характеристиките, присъщи за тези групи, е от изключително значение за практиката и е свързано със създаване на подходяща концепция за продукта и представянето му като част от стил на живот, който е социално желателен.

Разбираемо е защо ефективната реклама трябва да търси начини за осъществяване на връзката между различните референтни групи, които са обект на стремежи от страна на потребителите със съответния продукт, и то по начин, който да е най-адекватен за конкретната аудитория. Това предизвиква въпроса, свързан с влиянието, което оказват далечните референтни групи, например аспирационните, и необходимостта от подобен теоретичен подход, приложен към тези проблеми.

ЛИТЕРАТУРА

- Дейнека, О. С. (1999). *Экономическая психология*. Изд-во Санкт-Петербург. университета.
- Ильин, В. И. (2000). *Поведение потребителей*. Санкт-Петербург.
- Котлър, Ф. (2000). *Управление на маркетинга*. Том 1. С.
- Прайд, У., О. Феръл (1995). *Маркетинг: концепции и стратегии*. С.
- Anocha Aribarg, Neeraj Arora, H. Onur Bodur (2002). Understanding the Role of Preference Revision and Concession in Group Decisions. *Journal of Marketing Research*. **39**.
- Bearden, W. O., M. J. Etzel (1982). Reference Group Influence on Product and Brand Purchase Decisions. *Journal of Consumer Research*. **9**.
- Bearden, W. O., R. G. Netemeyer, J. E. Teel (1989). Measurement of Consumer Susceptibility to Interpersonal Influence. *Journal of Consumer Research*. 15 Mar.
- Becherer, R. C., W. F. Morgan, L. M. Richard (1982). Informal Group Influence among Situationally / Dispositionally Oriented Customers. *Journal of the Academy of Marketing Science*.
- Burnkrant, R. E., A. Cousineau (1975). Informational and Normative Social Influence in Buyer Behavior. *Journal of Consumer Research*. Dec.
- Childers, T. L., A. R. Rao (1992). The Influence of Familial and Peer-based Reference Groups on Consumer Decisions. *Journal of Consumer Research*. Vol. **19**. Sept.
- Cocanougher, A. B., G. D. Bruce (1971). Socially Distant Reference groups and Consumer Aspiration. *Journal of Marketing Research*. Aug.
- Englis, B. G., M. R. Solomon (1995). To Be and Not to Be: Lifestyle Imagery, Reference Groups, and *The Clustering of America*. *Journal of Advertising*. Vol. **24**.
- Festinger, L. (1954) A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*. **7**.
- Ford, J. D., E. A. Ellis (1980). A Reexamination of Group Influence on Member Brand Preference. *Journal of Marketing Research*. Feb.
- Hawkins, D. I. (1989). *Consumer Behavior: Implication for Marketing Strategy*.

- Hawkins, D. I., K. A. Coney (1974). Peer Group Influences on Children's Product Preferences. *Journal of the Academy of Marketing*.
- Hyman, H. (1942). The Psychology of Status. *Archives of Psychology*. **269**.
- Kassarjian, Harold H. (1971). Personality and consumer behavior: A Review. *Journal of Marketing Research*. 8. Nov.
- Kroeber-Riel (1990). *Konsumentenverhalten*. München.
- Lessig, V. P., C. W. Park (1978). Promotional Perspectives on Reference Group Influence: Advertising Implications. *Journal of Advertising*.
- Levin, K. (1966). *Field Theory in Social Science*. New York.
- Merton, Robert K., Kitt, Alice (1950). *Contributions to the theory of reference group behavior*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- Moschis, B. P. (1976). Social Comparison and Informal Group Influence. *Journal of Marketing Research*. Aug.
- Park, C. W., V. P. Lessig (1977). Students and Housewives: Differences in Susceptibility to Reference Group Influences. *Journal of Consumer Research*. **4**.
- Stafford, J. E. (1966). Effects of Group influence on Consumer Brand Preferences. *Journal of Marketing Research*. **3**.
- Venkatesan, M. (1966). Experimental Study of Consumer Behavior Conformity and Independence. *Journal of Marketing Research*. **3**.
- Witt, Robert E. (1969). Informal Social Group Influence on Consumer Brand Choice. *Journal of Marketing Research*. **6**. Nov.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

БРАЧНИ И СЕКСУАЛНИ НОРМИ В РОМСКАТА ОБЩНОСТ

МИЛЕНА МИХАЙЛОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Милена Михайлова. БРАЧНЫЕ И СЕКСУАЛЬНЫЕ НОРМЫ В РОМСКОЙ ОБЩНОСТИ

Настоящая студия рассматривает некоторые аспекты современной ромской жизни, такие как брачные и сексуальные нормы общности, являющиеся основными к сохранению общностной идентичности. Так как общность находится в переходном периоде, то и эти нормы соответственно меняются во времени. Данное положение оказывает влияние на групповое и индивидуальное понимание границ общности и различия от остальных. Появляются семьи с поведенческими моделями нового типа – так называемые „аномиранные“ семьи. Они находятся во вакууме идентичности – старые нормы начинают терять свою регулятивную функцию, а новые нормы – такие как „гаджо“, не-ромские – все еще не утверждены. Это обстоятельство ставит семьи такого типа в особенную позицию изоляции, как со стороны их собственной, так и со стороны болгарской общности. Эти семьи являются индикатором наступающих перемен в ромском этническом самосознании и ромской общностной идентичности.

Milena Mihaylova. MARITAL AND SEXUAL NORMS IN ROMA COMMUNITY

This study presents some aspects from Roma reality like marital and sexual norms in the community – basic for sustaining the community identity. These norms are changing because the community is in period of transition. This fact reflects the individual and group sensation for community boundaries and difference from the majority. Families with new behavioral models appear – so called „denominated“ families (with denominated values and norms). They are in an identity vacuum – the old norms lose their regulative functions but the new norms, these of the *gadjo* (non-roma) are not integrated yet. This defines these families as isolates from their own community and from this of the Bulgarian majority. These families are the indicator for the coming changes in the Roma ethnic self-conscience and in the Roma community identity.

I. УВОД

Настоящата студия разглежда някои аспекти от ромската действителност като брачните и сексуални норми в общността – основни за поддържане на общностната идентичност. Тъй като общността е в преход, нормално е тези норми да се променят във времето. Това обаче се отразява върху груповото и индивидуалното усещане за общностни граници и различие от мнозинството. Възникват семейства с поведенчески модели от нов тип – т. нар. „аномирани“ семейства. Те са във вакуум на идентичността – старите норми са деноминирани и започват да губят регулативната си роля, но и още не са интегрирани новите норми – тези на *гаджо*, на не-ромите. Това поставя тези семейства в особена позиция на изолати както от собствената им, така и от българската общност. Тези семейства са индикаторът за настъпващите промени в ромското етническо самосъзнание и ромската общностна идентичност.

България е на прага на приемането ѝ в Европейския съюз и това поставя много въпросителни пред нея за собственото ѝ бъдеще, които освен на държавно и социално ниво са въпросителни и за всеки отделен индивид от обществото. Хората се изправят пред неизвестни за това, какво им предстои като промяна в начина им на живот, свързана с новите изисквания и законови рамки, които Европейският съюз ще наложи. В така създалия се контекст на преден план излиза проблематиката за интеграция на малцинствените общности.

В България съществуват малцинства, различни като произход, етнос и начин на живот – арменци, турци, евреи, роми. Най-голямото от тях и същевременно най-проблематично от гледна точка на съжителството си с мнозинството е ромското малцинство. То се различава съществено като бит и традиции от тези, приети в съвременното българско общество. Ромската общност, следвайки законите на „голямата“ общност, също преживява състояние на преход, драматично свързан с промени в най-подкрепящите общностната идентичност патриархални традиции – брачните и сексуалните норми. Те са специфични и уникални както за ромската общност като цяло, така и за отделните подгрупи в нея. Важни са за оцеляването на ромската идентичност, тъй като в исторически план много други характеристики на общността като специфичните занаяти и номадски начин на живот са изчезнали с времето и се предават само като част от устното културно наследство. Друга особеност е, че ромският език на практика няма азбука. Това пречи автентичният спомен за културата в миналото да бъде увековечен в писмен вид. И точно нормите, свързани с брака и сексуалността, остават едни от малкото традиции, разграничаващи ромската общност от другите общности и създаващи ѝ уникалното и неповторимо преживяване за общностна идентичност. Семейството е ядрото, в което моделите на поведение, които битуват и се поддържат в него, са възможността за мултиплициране и продължаване на културата и етническата идентичност.

За да може да се работи по посока на реална интеграция на ромската общност, трябва да се вземат предвид всички особености на ромската култура, традициите и нормите ѝ, особено тези по отношение на брака и предписаните мъжко-женски роли, както и настоящото състояние, в което те се намират – състояние на преход и криза на общностната идентичност.

II. ИСТОРИЧЕСКИ, ЕТНОГРАФСКИ И ДЕМОГРАФСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА РОМСКАТА ОБЩНОСТ В БЪЛГАРИЯ

1. Исторически и етнографски данни

Произходът на ромите в България се свързва директно с тяхната ранна миграция от Индия през Персия в Европа. Ромите са започнали миграцията си от Индия в Ранното средновековие и достигат Персия през IX в. До XI в. те вече са се придвижили до Византийската империя през Армения. Византийската империя завладява Първото българско царство до 1185 г., когато се установява Второ българско царство. То просъществува до последната една четвърт на XIV в., когато турците започват да завладяват българските земи и установяват пълен контрол до 1369 г. Втора вълна на експанзия от Отоманската империя в България следва от 1413 до 1481 г. Тази турска експанзия на Балканите – и по-специално в българските земи, се съпровожда с вълна от ромска миграция в този регион. Това е първата миграционна вълна. Има още две основни, с много по-малки размери, XVII–XVIII в. и XIX–XX в.

Ромите в България се характеризират с многобройни вътрешни разделения – отделни по-големи метагрупи и подгрупи. Най-многобройна е метагрупата *йерлиите*. Те са потомци на първата миграционна вълна и говорят различните диалекти от „балканската“ група романи (ромски език). Голяма част от тях са турскоговорящи, често даже самоопределящи се с турска идентичност или неутрално като милет (хора от различен произход, смес основно от турци и цигани). Общността на йерлиите се разделя основно на две подгрупи – *дасикане рома* (т. е. български роми, християни) и *хорахане рома* (т. е. турски цигани, мюсюлмани). В рамките на тези две основни, повече или по-малко ендогамни подгрупи с ясно съзнание за принадлежност към тях съществуват и други разделения като например *калдарашии*, *бургуджии*, *кошничари*, *джамбази*, *музиканти*, *футаджии*, *звънчари* и т. н. Заедно с тези групи има големи общности, които си спомнят старите занаяти и съответно свързаните с тях групови подразделения, но те вече не са актуални и границите между тези под-разделения са размити в рамките на двете големи подгрупи (*дасикане рома* и *хорахане рома*). В тези големи групи се включват и т. нар. *влахички* (*лахо* – те са предимно в Северна България и са т. нар. „румънски цигани“), които използват „южните, или стари влашки“ диалекти на ромския език и са потомци на втората миграционна вълна (XVII–XVIII в.) в българските земи. Специфично място заемат и *тракийските калайджии*, които също използват

„стария влашки“ диалект на ромския език, но все още продължават да водят полуномадски начин на живот и се различават от останалите роми.

Втората основна метагрупа в ромската общност в България се различава много ясно от останалите и се нарича *кардараши/калдараши*. Самите те се определят като „най-истинските роми“, тъй като и до днес са изключително затворена общност. Бракове се сключват само между членове на общността и при тях ромският език е запазен в най-чист вид. Те са потомци на третата вълна миграция в българските земи (XIX–XX в.). Били номади до 1958 г. Живеят отделно в села и малки градове, рядко в големите градове, използват т. нар. „северни нови влашки“ диалекти на ромския език и вътрешно се делят на много по-малки подгрупи.

Третата широко разпространена метаобщност в България е тази на *рударите*. Те говорят диалект от ромския език; предпочитат да се самоопределят като *валахиачи* и се различават от останалите роми. В миналото повечето от тях са били номади, които са се установили в българските земи през XIX–XX в. Тази общност се състои от две подразделения: *лингурари*, традиционно занимаващи се с производство на дървени изделия, и *урсари* – отглеждащи животни – маймуни и мечки. *Рударите* са пръснати из цялата страна, живеят най-вече в селата и малките градове (Marushiakova, Popov 2005).

2. Демографски данни

Ромите са най-голямото и най-непривилегированото етническо малцинство в Източна Европа – между 9 и 10 милиона роми (E. Kabakchieva et al., под печат). Броят на ромите в България, както е и в другите страни на Източна Европа, до голяма степен е приблизителен и се базира на различни източници. Според статистическите данни от преброяването на населението от март 2001 г. ромското население наброява 370 908 души, които се самоопределят като „цигани“/„роми“. Според различни оценки броят на хората от ромски произход в България може да бъде приблизително определен на 700 000–800 000 човека. Това прави приблизително 9% от цялото население, което превръща България в страната с най-голям дял ромско население в Източна Европа в процентно изражение (Marushiakova, Popov 2005).

В България според изследване на домакинствата от 1997 г., проведено от Световната банка, е установено, че 84% от ромите живеят под границата на бедността, определена за страната. Този процент е почти два пъти по-висок, сравнен с процента при българите – 36%, и при етническите турци – 40% (World Bank 2002). Бедността в Централна и Източна Европа корелира с фактори, включващи големината на семейството, ниските нива на образование и високата безработица. България не прави изключение, като при опита за обяснение на бедността при ромите биха могли да се включат и неизмерими фактори като дискриминацията към тази общност от страна на мнозинството и културните различия, които присъстват. Нивата на безработица след по-

литическите промени, настъпили с отпадането на социалистическия режим, са се увеличили драстично. Между 70% и 90% от ромите са безработни, а тези, които работят, обикновено се занимават с нискоквалифициран труд (Е. Kabakchieva et al., под печат).

Бедността влияе върху нивото на образование. В България само 10% от децата от ромски произход завършват основно образование, сравнено със 72% от децата от мнозинството, и около 80% са неграмотни (Е. Kabakchieva et al., под печат). Децата от бедните семейства са по-склонни към отпадане от училище поради различни причини, включително такива като финансови пречки, липса на достатъчна информация за ползите от образованието, ограничен избор и ниско качество на образователните услуги, които могат да си позволят, лоши условия за подготовка къщи и нисък здравен статус. Друга основна причина е, че самите семейства очакват от децата да работят – или да помагат в домакинската работа, или извън къщи нелегално.

Ниското образование в ромската общност се дължи и на широко разпространените в ромската култура отрицателни нагласи към училището и образованието като цяло. За повечето роми образованието е първият и най-директен сблъсък със света на *гаджо* (не-ром), със света извън тяхната общност. Много от родителите нямат желание да изпращат децата си в училище, което е извън общността и семейството, страхувайки се от асимилирането им от чуждата среда. Освен това традиционната йерархична образователна система значително се различава от ромското общество. Ранните бракове, характерни за ромската общност, допълнително затрудняват момичетата да останат в училище след определена възраст. Друга много важна причина за ранното отпадане е липсата или недоброто познаване на български език, което затруднява децата в усвояването на учебния материал, от една страна, и в адаптирането им към образователната система – от друга.

III. БРАЧНИ И СЕКСУАЛНИ НОРМИ В РОМСКАТА ОБЩНОСТ

Ромската култура се отличава с патриархални норми – много подобни на тези, които са битували в българското общество в миналото, но с течение на времето са се променили. Тя се отличава с характеристиките, присъщи за патриархалните култури, и нормите в брака, както и половите модели са подчинени на тях. В ромските общности ролите на мъжете и жените са ясно разграничени от патриархалните структури. Мъжете имат свободата на професионалния си избор – от тях се очаква да работят, да прехранват семействата си след определена възраст. От жените се очаква да изпълняват традиционните задължения по поддържане на домакинството и полагане на грижи за децата. Жените нямат възможността да живеят отделно и независимо – от домакинството на родителите си отиват в домакинството на съпруга (Romanî Women from Central and Eastern Europe 2002). Според изследване в ромската етни-

ческа група в кв. „Факултета“ в гр. София се потвърждава наличието на ясно изразени норми спрямо поведението на жената и поведението на мъжа (Антонова 2002). Нормите се сливат с етническите традиции. Патриархалността на културата и определените от нея роли на мъжа и жената в брака дефинират и сексуалните норми за двата пола – за това, кое е разрешено и забранено на жените и на мъжете. Нормата е момичето да се жени рано, при което изключителна важност се придава на девствеността при встъпването в брак. За „брак“ в общността се приема осъществяването на сексуален акт между мъжа и жената, а не сключването на граждански или църковен брак. Този акт се съпровожда със сватбени ритуали, които в очите на общността „узаконяват“ връзката между двама души. От жените се очаква да се въздържат от сексуални връзки преди брака. Тази норма се поддържа не само от мъжете, но и от жените в общността. Нарушаването на тази норма води до сриването на репутацията на жената и заклеймяването ѝ в общността – тя спира да бъде „порядъчно“ момиче и трудно може да встъпи в брак.

Традиционните вярвания в общността се подчиняват на културния код, свързан с „ромските закони“, обичаите на „мариме“. Ромите вярват дълбоко в определянето на поведението на членовете на общността си като „чисто“ (вухо) и „мръсно“ (мариме). Тези закони стоят и в основата на самоопределянето на ромите като различни от не-ромите – не-ромите не спазват тези закони и не ги почитат. Табутата, свързани с мариме или нечистото, могат да бъдат различни и за различните ромски подгрупи – те са включително и в ритуалите, свързани с мариме-законите. В чист вид тези закони приемат по презумпция, че гениталиите на жените са нещо нечисто поради две основни причини: менструацията и раждането. Има ромски подгрупи, в които жените си готвят в отделни съдове и се хранят отделно с лични такива, както и перат дрехите си отделно по време на менструалния си цикъл и известно време след раждането. Вярването е, че и другите биха могли да станат „нечисти“ при допир или използване на общи прибори и съдове в тези периоди (Romani Women from Central and Eastern Europe 2002). Тези вярвания вече почти са отпаднали в ромските общности в България, особено в тези, които са ситуирани в големите градове. От тези ромски закони са запазени най-вече вярванията за сексуалните ограничения на жените – било преди или след брака им.

В изследване, проведено от Кели през 2002 г. (Kelly et al 2004) в български и унгарски ромски общности чрез използване на дълбочинни интервюта, се потвърждава, че нормите в ромската общност дават предписания за поведението на жената и след сключването ѝ на брак. Веднъж омъжена, жената е длъжна да бъде вярна на мъжа си през целия си живот, независимо какви са отношенията в семейството – дали има конфликти, насилие или извънбрачни връзки от страна на мъжа. От тази гледна точка е трудно една жена да прекрати брака си – отвън, от страна на семейството и обществото, се упражнява

силен натиск върху нея. Бракът, веднъж сключен, не бива да бъде нарушаван, още по-малко от жената.

В противовес на забраните и предписанията към поведението на ромските жени от ромските мъже се очаква да са имали сексуални контакти и опит преди брака. В общността е прието след брака те да имат сексуални отношения с други партньори извън брачната двойка. Това се приема за нормално както от мъжете, така и от жените. Въпреки че някои от тях се стремят да запазват тези отношения в тайна, повечето жени са наясно за изневерите на съпрузите си: „Няма мъж, който да не изневерява на жена си.“ Даже се смята, че мъжът би загубил уважението си в общността, ако няма извънбрачни партньори.

Мъжете имат извънбрачни отношения, които могат да бъдат с един постоянен извънбрачен партньор, случайни еднократни връзки с различни партньори и дори с партньори срещу заплащане. Това поведение се оправдава от общността с вярването, че мъжете имат по-силно изразено сексуално желание и по-голяма нужда от секс в сравнение с жените. Тази нагласа определя отношението, че мъжете трябва да имат повече партньори и че различни сексуални практики с множество партньори са по-скоро норма, отколкото изключение. На жените, които имат многобройни партньори, се гледа по презрителен и отрицателен начин от страна на общността, биват смятани за жени, търсещи секс, и като инструменти за мъжко удоволствие – „пробни пушки на квартала“. Случаите, в които мъжете не изневеряват на съпругите си, са, когато с тях практикуват различни видове секс – вагинален, анален и орален. Това се приема за обяснение, че „може би затова сме все още заедно. Не спираме да експериментираме, като започваме с френска любов“ (Kelly et al. 2004).

Поради отношението и позицията на жената в ромската общност част от подкрепяните норми е да се използва физическо насилие при секс от страна на мъжете. Това се отнася както за еднократни сексуални актове с омъжени жени, така и за отнемане на девствеността, следвано от брак между жертвата и насилника. Това е т. нар. „крадене“ на момичето. Все по-рядко се практикува този ритуал и често вече предварително той се договаря между булката и младоженеца, но се срещат все още случаи, в които те не се познават и на практика момичето бива изнасилено. Табуто за недевствено момиче-булка е твърде силно, което принуждава тези жертви на изнасилване да встъпват в брак с насилниците си, за да бъде защитена честта им. Много рядко тези жертви се обръщат към институциите, способни да защитят правата им – полиция и съд. Тази практика се подкрепя от родовете и на двете страни – и от страна на мъжа, и от страна на жената. Има дори случаи, в които близки на насилника участват съзнателно в подготовката на събитието, като го подпомагат активно, включително и чрез отказ да се намесят при упражняването на насилствения акт върху момичето. Често, въпреки нежеланието на жената да встъпи в брак с насилника си, се оказва влияние върху нея от родителите ѝ, породено от вярването, че жената може да прави секс единствено и само със съпруга си.

В посоченото изследване на територията на кв. „Факултета“ – София (Kelly et all. 2004), повечето ромски мъже и жени описват сексуалния си живот в брака като лишен от удоволствие, чувственост и разнообразие. Между брачните партньори се практикува предимно „нормален секс“ – термин, използван в ромската общност за вагинален секс. Сексуалните отношения в брака се характеризират с консерватизъм, повторемост и липса на търсене на нови усещания. Мъжете обясняват липсата на разнообразие с нежеланието на съпругите им да експериментират, но те самите подкрепят това поведение. Има мъже, за които оралният секс с брачната им партньорка е немислим – приема се за неморален и неподобаващ на майката на децата им. Смята се, че разнообразието в сексуалния живот не е приоритет на брака, а на извънбрачните връзки, където те получават чувствено удоволствие от други, различни от основните, партньорки. С тях свободата в сексуално отношение е много по-голяма, практикуват се и други видове секс освен вагиналният – като орален и анален.

Докато мъжете свободно разказват за извънбрачните си контакти, като дори те са повод за гордост от тяхна страна, повечето жени декларират, че не са имали сексуални връзки извън брака си. Единични случаи признават за такива, като често следва допълване, че тези сексуални контакти са били следствие на насилие, проявено от страна на партньора, или изнасилване от непознат.

В друго изследване върху сексуалното поведение и нагласите и знанията към безопасен секс и ХИВ/СПИН, проведено сред млади ромски мъже от кв. „Факултета“, гр. София (Е. Kabakchieva et all. под печат), се установява, че голяма част от мъжете в извадката в последните три месеца са практикували вагинален или анален секс обикновено с множество и различни партньори. Една трета от ромските мъже са имали сексуални контакти не само с жени, а и с мъже и много от тях са правили секс срещу пари. Това изследване е проведено сред 286 участници – мъже, като 59% от тях заявяват, че са правили секс с мъж през живота си, 35% – през последната една година, и 19% – през последните три месеца са имали сексуален контакт с човек от същия пол. Тези цифри говорят, че практикуването на секс между мъже е високо разпространено сред ромската общност. Никой от тези участници не се самоопределя като хомосексуален. Тези резултати са изненадващи, като се имат предвид отрицателните нагласи към хомосексуализма, битуващи в ромската общност. Първоначално в разговор ромите – както мъжете, така и жените, декларират негативно отношение към секса между мъже. Във всеки един от ромските квартали в големите градове в България има няколко хомосексуални мъже, често те са и травестити. Те са известни на цялата общност и отношението към тях е презрително, насмешливо, като към атракцията на квартала. Въпреки това изследването показва, че сексуалните практики между мъже са високо разпространени в тази общност, включително и срещу заплащане.

Едно от обясненията за такова поведение от страна на мъжете биха могли да бъдат табутата, свързани с девствеността на момичето при встъпването

му в брак. В някои части на кварталите сред някои от социалните прослойки възрастта за встъпване в брак става все по-висока – 15–21 (25) години и за двата пола (Антонова 2002). Въпреки това все още битува изискването момичето да е девствено. Това слага пречки между сексуалното общуване на младежите и девойките помежду им, което ограничава избора на младежите за експериментиране в сексуално отношение – част от съзряването им. Изследването показва, че често пъти първите сексуални отношения на ромските младежи са с партньори от същия пол.

IV. КАК БРАЧНИТЕ И СЕКСУАЛНИ НОРМИ В РОМСКАТА ОБЩНОСТ ВЛИЯТ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ИДЕНТИЧНОСТТА НА ИНДИВИДУАЛНО И ОБЩНОСТНО НИВО?

1. Понятието идентичност на индивидуално и общностно ниво

Джоан Нейджъл отбелязва, че „етническата идентичност най-близко може да се асоциира с определянето на граници“. И въпросът, който тя поставя, е „Кои са процесите, които мотивират конструирането на етническите граници?“ (Wilmer 1997). Теорията на обектните отношения би могла да даде един от отговорите на тези въпроси. Според нея конструирането на граници е процесът, в който Аз-ът осъзнава себе си като такъв и като следствие едновременно с това осъзнава и „другия“. Заплашването на личните граници се свързва от тази гледна точка с размиването на различието между Аз-а и „другия“ и по този начин – и с неговото разтваряне в рамките на „другия“. В този смисъл идентичността е пространството, което Аз-ът заема, ограничено от границите, създадени от различието с „другия“, или с други думи, отговорът на въпроса „Кои сме ние?“. Идентичността е механизмът, чрез който ние се локализираме в отношенията си със социалния свят. Идентичността е инструментът, който свързва Аз-а със социалния контекст.

Според Ериксън идентичността е чувството за самотъждественост и непрекъснатост във времето и пространството (Силгиджиян 1998). Идентичността възниква от взаимодействието на психично и социално на двете нива на развитие – онтогенетично и културно-историческо. В този аспект всяка култура е загрижена да създаде общ поглед за света и общи правила при интерпретацията му у своите членове. Една от най-основните характеристики на изградената идентичност е преживяването към себе си от страна на личността като една неразделна цялост, променлива във времето, но с устойчиво във времето и пространството ядро.

В основата на концептуализацията на социалната идентичност в социалната психология са идеите на Анри Ташфел и Джон Търнър. Според тях етническата и националната идентификация са онази част от Аз-концепцията, която възниква като резултат на знанието, че си член на дадена социална група (или групи), както и на емоционалното значение, свързано с това членство.

На първо място, в онтогенетичното развитие е развиването на принадлежност към етническата група, на второ място, идва принадлежността към нацията като инструмент за социалната идентификация на индивида. На личностно ниво има по-силно привличане от етническата общност като носител на най-консервативните и дълбинни нагласи, задаващи базисните нормативи на личностната структура. В такъв случай нацията ще се възприема повече като външна група, а етносът – като вътрешна, което означава засилване на вътрегруповата сплотеност. Тя се влияе и от културната идентичност, която, както и на индивидуално ниво, е съпреживяване на другостта, на различието. Културната идентичност се центрира предимно около общозначими норми и идеали, имащи специфична социална битийност, автентична на традициите, историческия опит и т. н. (Неделчева 2003).

Пряко влияние върху развитието на социалната идентичност има общността, в която се развива индивидът. Според някои становища за социалните общности те се приемат като човешки обединения, формирани и съществуващи благодарение на пространствено-териториалната близост на своите членове. Отличителният им белег е, че човешкият живот може да бъде изживян изцяло вътре в общността. Според други концепции за първостепенна предпоставка на общността се приема наличието на общи интереси. Акцентът не е върху пространствената близост, а върху общата система от ценности, чувството за принадлежност към общността, върху взаимодействието между членовете ѝ. Трета група теории третират общността в качеството ѝ на група. Те поставят акцента върху това, че общността е обединение от хора, в което е създадена и се съхранява дори и за кратък период определена социална връзка, или с други думи казано, това е всяка форма на съвместен живот (Георгиев 1999).

Изграждането на индивидуалната идентичност е в пряка връзка със социалната среда, в която това се случва, респективно с идентичността на общността, в която личността се развива. Първият досег на индивида със средата е през семейството и моделите на поведение, традициите и представите за света, които детето интегрира в себе си в своето израстване. Общностите обаче също имат необходимост да се запазват, като се отделят от другите по определени характеристики – традиции и норми, различни от тези на останалите групи.

2. Проблемът за идентичността в ромската общност

В ромските общности в България проблемът за идентичността е ясно изразен. Те имат нужда да се обособят, от една страна, като общност от мнозинството, от друга страна, поради различията между отделните ромски групи – и помежду си. Отличителното в културата на ромите са езикът, специфичните занаяти, с които са се занимавали, както и характерният им начин на живот – предимно номадски. На фона на социокултурните, икономически и политически промени в България през последното столетие се вижда, че повечето от тях на практика са изчезнали с времето – били са забранявани в определени

периоди от време, в други – наказвани, и накрая много малка част от тези, характерни за ромския етнос, черти са останали. Дори ромският език не е еднакъв за различните части на България – съществуват различни диалекти и като цяло езикът е силно повлиян от българския. На практика едно от малкото неща, което е останало в чист вид в ромската общност като различаващо я от *гаджо* (не-ромите), са патриархалните традиции, а част от тях са брачните и сексуалните норми.

Беше направено качествено изследване в 10 различни града на България през периода 2003–2004 г. в рамките на проекта „Превенция на ХИВ/СПИН“, изпълняван от Министерството на здравеопазването. Изследването включваше участие на културни медиатори от ромска общност. Използваните методи бяха наблюдение в ромските квартали, провеждане на индивидуални интервюта и на фокус-групи, съставени от младежи между 15- и 25-годишна възраст. То обхваща съществуващите ромски махали в градовете София, Варна, Пловдив, Пазарджик, Сливен, Бургас, Благоевград, Монтана, Стара Загора и Видин. Между кварталите в различните градове бяха забелязани много специфики, характерни за съответния регион, но и много общи неща. Ромските общности в България, населяващи различните региони, са различни като самосъзнание – някои се самоопределят като роми, други – като турци (например повечето от ромите в Пловдивския и Пазарджишкия регион); като език – говорят различни диалекти: както ромски, така и турски; имат различни занаяти, определени предимно от икономическите условия в различните региони на страната, а не толкова от исторически характерните за ромската общност препитания – кошничарство, изработка на дървени изделия, отглеждане на животни, музика и др. Това, което беше забелязано като общо между всички тях, са нормите, свързани с брака и сексуалността. Те са най-вече тези, които ги отличават от мнозинството – правят ги уникални и обособени като отделна общностна единица, свързваща различните групи и подгрупи. Навсякъде в тези десет града се държи изключително много на нормата момичето да бъде девствено при встъпването му в брак. Строго са определени половете роли на мъжа и на жената – мъжът има много по-голяма свобода както в лично, така и в сексуално отношение, за разлика от жената – тя е главно домакиня и след встъпване в брак се подчинява на съпруга си, както до преди брака – на родителите си.

Забелязаните прилики в десетте града се изразяват и в деленето на махалите по социален статус: има богати части на кварталите, части, обитавани от т. нар. „средна класа“, и много бедни части. Освен по социалния си статус тези три части се отличават помежду си основно по това, че хората в богатите части и в тези, населявани от средната класа, са по-интегрирани в българското общество – възрастовата граница на браковете е по-висока, голяма част от младежите завършват средно образование, някои от тях продължават да учат висше, голяма част от тях работят неща, несвързани с традиционните занаяти, културно обусловените роли между поколенията и между мъжете и

жените стават все по-размити. Тези ромски семейства постепенно излизат от модела на патриархалната ромска култура, по начина си на живот започват да приличат все повече на българското мнозинство, отколкото на предците си, и се превръщат в т. нар. „аномирани“ семейства – с модели, съчетаващи характеристики от двете култури. В тях старите норми и ценности са деноминирани. Желанията на личността придобиват значение над повелите на рода и това, което от него се приема за „редно“. В тези подгрупи на ромската общност най-ясно се забелязва кризата на общностната идентичност, а оттам – и на индивидуалната. Въпреки моделите на поведение, които интегрират и които приличат на тези на българите, тези роми не са приети като равноправни от мнозинството, остават си „цигани“ в очите на другите. От друга страна, собствената им общност полека-лека ги изтласква към границите си, започва да ги приема като различни, неспазващи традициите – и в брака, и сексуалните норми. Получава се противоречие между общностната идентичност, стремяща се да запази себе си чрез запазване на традициите, и индивидуалната, която се стреми да се отграничи, за да има възможност за по-богат избор в развитието си. В случая общностната идентичност не обслужва интересите на личността и тя се оказва на границата на два свята – традиционния за ромската култура и този на съвременното българско общество.

Освен чисто психологическия двустранен натиск върху семействата от нов тип се оказва и икономически – не във всеки момент мъжът има работа. Тогава, ако жената намери работа, тя започва да издържа финансово семейството, дори и само за определен период от време. Това коренно променя традиционните мъжко-женски роли, а оттам – лека-полека се изместват и стереотипите, свързани с брака и сексуалността.

Друга причина за конфликта на общностната идентичност е фактът, че ромската общност е подложена на силен натиск отвън, от мнозинството. Изследванията, проведени в страни от бивши социалистически режими – в Унгария, Чехия, Румъния и България, доказват, че навсякъде в тези страни образът на ромите сред мнозинството е силно негативен (G. Csepeli & D. Simon 2004). Те биват описвани и в четирите страни като мързеливи, ниско интелигентни, „способни само да просят и крадат“, недисциплинирани, необразовани. Негативният образ у другите за ромите кара общността още по-силно да се затваря в себе си, за да може да запази границите си и чувството си за идентичност. Това още повече засилва неизяснеността на концепцията на ромите за себе – тя може да варира между отрицание на ромското на индивидуално ниво от някои роми до приемането му с гордост от други (G. Csepeli & D. Simon 2004).

На индивидуално ниво все повече роми си задават въпроса „Кое е правилно да се прави – дали така, както живеят българите, е по-добре, или така, както ни учат нашите баби и дядовци?“. Традиционните норми в брака и секса си остават като дефинирани и заявени, но и мъжете, и жените от определени части на ромската общност започват да виждат и другата гледна точка – тази

на мнозинството. Настъпват постепенно плахи и скрити от околните промени в поведението. Младежите намират алтернативни начини за осъществяване на сексуални практики като например анален секс – компромисен вариант за запазване на девствеността на момичето до брака, но и възможност за консумиране на връзката. Нараства броят на „разведените“ семейства – съответно и на самотните майки. Все повече семейства започват да спазват законите на мнозинството, като под брак започват да разбират вече освен традиционните ритуали и сключването на граждански или църковен брак.

Поради всички тези фактори, свързани с промените на традициите, „аномираните“ семейства, или семействата от нов тип в ромската общност, са в своеобразен вакуум на идентичността – от една страна, старите традиционни предписания за брака и мъжко-женските роли постепенно отпадат, но новите, тези на българите, не са приети на тяхно място, тъй като това са нормите на не-ромите. Това е криза на идентичността най-вече на общностно ниво с характеристиките за нея трансформации, която неминуемо се отразява и върху всяка отделна личност.

V. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Преходът, с който се характеризира фазата на развитие на българското общество след политическите и икономическите промени, настъпили след 1989 г., оказва влияние и върху етническите малцинства. При ромската общност този преход се отличава с криза на общностната идентичност. Старите традиции и норми по отношение на брака и сексуалността постепенно отпадат, но на тяхно място не са истински приети новите, тези на мнозинството. Този процес е свързан със заплахата за загуба на уникалното, присъщо на тази общност, и размиването на границите ѝ в тези на мнозинството.

Интеграционните процеси са силно затруднени поради вътрешната несигурност и усещане за загуба на идентичност в ромската общност. Тези страхове се усилват и под натиска от страна на мнозинството за промяна на изконни традиции, норми и ценности, присъщи на ромския бит. Така или иначе изследването и задълбоченото разбиране на процесите, които текат в ромското малцинство, могат да подкажат и на двете страни верния път за едно мирно съжителстване, в което акцентът се поставя върху толерантността към другостта и различието.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова, Р. (2002). Законите на гетото, *Психологични изследвания*, кн. 2, С.
Георгиев, Л. (1999). *Критика на етнонационалния рационализъм*. С.
Неделчева, Т., Н. Пехливанова, М. Драганов (2003). *Етнокултурна идентичност и поведенчески модели (зрелостниците от Пиринския регион)*. С.

- Силгиджиян, Х. (1998). *Аз-концепция и психосоциална идентичност – жизненият преход към зрелостта*. С., Университетско издавателство „Св. Климент Охридски“.
- Crowe, D. M. (1994). *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, St. Martin's Press, NY.
- Kabakchieva, E., S. Vassileva, J. A. Kelly, Y. A. Amirkhanian, W. J. DiFranceisco, T. L. McAuliffe, R. Antonova, M. Mihaylova, B. Vassilev, E. Petrova. *HIV Risk Behavior Patterns, Predictors, and STD Prevalence in the Social Networks of Young Roma Men in Sofia, Bulgaria*, Sexually Transmitted Diseases 2006 (под печат).
- Kelly, J. A., Y. Amirkhanian, E. Kabakchieva, P. Csepe, D. W. Seal, R. Antonova, A. Mihaylov & G. Gyukits: *Gender Roles and HIV Sexual Risk Vulnerability of Roma (Gypsies) Men and Women in Bulgaria and Hungary: an Ethnographic Study*, AIDS CARE, Feb. 2004, vol. 16, No.2, 231–245
- Refugee Women's Resource Project (2002). *Romani Women from Central and Eastern Europe: A „Fourth World“, or Experience of Multiple Discrimination*, Asylum Aid.
- World Bank (2002). *Roma and the transition in Central and Eastern Europe: trends and challenges*, Washington, DC: World Bank.
- Marushiskova, E. V. Popov, *Country reports on Roma – Roma in Bulgaria*, Dženo Association, <http://www.dzeno.cz>
- Wilmer, F. (1997). *Identity, culture and historicity: the social construction of ethnicity in the Balkans*, World Affairs Heldref Publications.
- Csepeli G. & D. Simon (2004). *Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification*, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 30, No. 1, pp. 129–150.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

ЕЙДЖИЗЪМ, ИЛИ СТЕРЕОТИПИЗИРАНЕТО ПО ВЪЗРАСТОВ ПРИНЦИП: СЪЩНОСТ, ЕФЕКТИ И НАЧИНИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕТО МУ

ДОНКА ПЕТРОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Донка Петрова. AGEISM: ОПРЕДЕЛЕНИЯ, ВЛИЯНИЯ И МЕТОДИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Етот материал предлага анализ теоретических принципиальных схем ageism: свои определения, причина и следствие. Статя также отличает критически взглядом на различных методах исследования используемых для того чтобы оценить эту стройку. Более дальнейшая цель статьи присутствует дороги противодействовать ageism через образование.

Donka Petrova. AGEISM OR THE STEREOTYPING BECAUSE OF AGE: DEFINITIONS, EFFECTS AND RESEARCH METHODS

The current material offers an analysis of the theoretical concepts of ageism: how it is defined, what are its possible causes and explanations, what are its sources in our society, what effects it exerts on intergenerational interactions and on the self-concept of each individual. The article also features a critical look at various research methods used to evaluate this construct. The further aim of the article is to present ways of counteracting ageism through education.

ВЪВЕДЕНИЕ

Нашата култура и общества са силно ориентирани към младостта, в голяма степен „центрирани“ върху нея, превръщащи я дори в култ – това е често отбелязван факт. В същото време много слабо внимание се обръща на резултатите от това – нагласите на по-младите хора спрямо по-възрастните и

спрямо остаряването изобщо, както и на стереотипизирането по възрастов принцип, известно като *ейджизъм*.

Нагласите и стереотипите, свързани с възрастта и остаряването, оказват силно влияние на две равнища: интерперсонално – върху взаимоотношенията между поколенията, желаните и приемливи социални роли, приписвани на всяка определена възрастова група; и от друга страна, интраперсонално – повлияват самооценката и възприятието за самия себе си на всеки един индивид в хода на възрастовите промени. Съществуват редица данни, че формирането на подобни нагласи и стереотипи започва още в най-ранна възраст под влияние на средата и усвояваните продукти на културата.

Задача на модерното образование е да отговаря на променящите се потребности на общественото развитие. Проблемът за *ейджизма* изисква не само по-задълбочено проучване, но целенасочени усилия за преодоляването му чрез предоставяне на подходящ дидактичен материал, разработване и прокарване на специализирани образователни програми и обучителни модули.

СЪЩНОСТ НА ЕЙДЖИЗМА

В западните страни проблемът за стереотипизирането по възрастов принцип започва систематично да бъде проучван в края на 60-те години: тогава д-р Робърт Бътлър съставя и въвежда в употреба термина *ейджизъм* и го дефинира като „...процесът на систематично стереотипизиране и дискриминация спрямо определена група хора, защото са възрастни. *Ейджизмът* позволява на по-младите поколения да гледат на възрастните като различни от самите тях; така, несъзнателно и имплицитно, те престават да се идентифицират с по-възрастните като човешки същества“ (*Baron, Byrne, Suls 1989: 244*). Терминът произлиза от английската дума *age* – възраст.

В по-ново време дефиницията е преразгледана и разширена от него по следния начин:

Ейджизмът обединява три различни, но и взаимосвързани аспекта:

1) негативни нагласи към по-възрастните, старостта и процеса на остаряване, което включва и нагласите на самите възрастни; 2) дискриминативни практики спрямо по-възрастните; и 3) институционални практики и социална политика, които поддържат негативните стереотипи спрямо по-възрастните, намаляват техните възможности за удовлетворяващ живот и накърняват личното им достойнство (*Tennett 2003: 39*).

Самият Бътлър се сблъсква и осъзнава негативните нагласи спрямо по-възрастните в процеса на медицинската си подготовка. В средата на 50-те години той се посвещава на системно изследване на процеса на остаряване – заедно със свои колеги извършва наблюдения в продължение на десет години върху здрави, добре запазени и успешно справящи се по-възрастни хора. Изследователите стигат до заключението, че повечето от измененията и нега-

тивните феномени, приписвани на самото остаряване, са всъщност функция на някои заболявания (алцхаймер, деменция), на влошени социални условия и на личностови особености (Butler 1969: 84). Според тях сенилността, така често приемана за неотменна част от остаряването, всъщност се дължи на различни заболявания, които трябва да бъдат изследвани и третирани и които съответно могат да се овладеят или дори напълно предотвратят. Той също поставя силен акцент върху необходимостта от образование и възпитаване на младите хора така, че да разбират какво е ейджизмът, защо съществува и какви рискове крие за обществото като цяло (Butler 1969: 87).

Бътлър разпознава две форми на ейджизъм – спрямо по-младите и спрямо по-възрастните. Според него обаче формите на ейджизма, насочени от по-млади към по-стари хора, са много по-разпространени и по-силно изразени и съответно – по-опасни. Подобен е фокусът на провежданите изследвания и до днес – приема се, че формите на ейджизъм, насочени от по-младите към по-възрастното поколение, са много по-тежки, т. е. че младите хора оценяват по-възрастните от тях в много по-негативни термини, отколкото е в сила обратното.

Така проблемът за ейджизма спрямо по-младите е останал в голяма степен неизследван. Несъмнено в нашето общество съществува и тази форма – съществуват и редица стереотипи, свързвани с по-младото поколение: обичайно е то да бъде описвано като ‘несериозно’, ‘незачитащо’, ‘нехайно’. С други думи, негативни нагласи и стереотипи съществуват и в двете посоки и съответно е необходимо изследване и на тази форма на ейджизма.

Един от водещите американски изследователи на ейджизма, Ердман Палмор (Palmore 2005), подчертава, че той включва както предразсъдъци, така и дискриминация, както стереотипи, така и нагласи – т. е. *както когнитивни, така и емоционални процеси*. Съответно анализът на ейджизма предполага разбиране на същността и силата на въздействието на нагласите и стереотипите в един по-общ план.

В днешно време широко възприет е *трикомпонентният структурен модел на нагласите (атитюдите)* (Allport 1954: 106).

Според него те обединяват *афективен компонент* – емоции и чувства по отношение на обекта на нагласата; *когнитивен компонент* – вярвания и очаквания относно обекта, както и начина, по който информацията за него се преработва; и *конативен (поведенчески) компонент* – тенденции (автоматизирани) да се действа по определен начин спрямо атитюдния обект. Когато тези тенденции се пренесат на равнището на реални действия, тогава става дума за *дискриминация*. В системата на нагласите са акумулирани предишният опит на субекта и настроенятията на неговата социална среда. Сферата на междуличностните взаимоотношения много силно се повлиява от нагласите на участващите в тях – „срещайки човек, принадлежащ към определена класа, професия, нация, възрастова група, ние поначало очакваме от него определено поведение

и го оценяваме според това, доколко той съответства (или не съответства) на този еталон“ (Кон 1987: 6).

Стереотип е термин, въведен от американския журналист Уолтър Липман (1922 г.) в книгата му „Общественото мнение“. Неговата основна идея е: светът около нас е твърде сложен и комплексен, за да бъде обхванат, осмислен в пълното си многообразие, затова се възприема опростено чрез стереотипите – своеобразни кодове на познанието. От позицията на социалното познание те могат да се приемат и като преувеличена форма на *типизиране* (Андреева 1999: 86). Смята се, че то преминава през три етапа:

- 1) *Идентифициране на множество хора като определена категория;*
- 2) *Приписване на обхват от характеристики на тази категория хора;*
- 3) *Атрибутиране на качества на всеки член на категорията.*

(Андреева 1999: 87)

Склонността на човешкото съзнание към стереотипизиране е отговор на неопределеността и сложността на заобикалящия ни свят – и опит той да бъде сведен до разбираеми категории, макар и опростени. Във всекидневното си всеки от нас се сблъсква с твърде голямо количество информация – ето защо ползваме различни „кратки пътища“, по които да приемаме и преработваме огромните количества информация, с които се сблъскваме. Всяко мислене се извършва чрез обобщения, изтъква Алексей А. Бодальов (Бодалев 1982: 116). Представата за другия човек също се формира на базата на обобщения – нови и стари, вече налични.

Стереотипите могат силно да повлияят начина, по който възприемаме и преработваме информацията за света, който ни заобикаля. Доказано е, че информация, релевантна на стереотипа, се преработва по-бързо от такава, която не е (Baron, Byrne, Suls 1989: 113), както и че хората са склонни да обръщат повече внимание на информацията, която е в *съответствие*, а не в противоречие със стереотипа – така големи количества информация и социални послания могат да се игнорират: възприятието е селективно и стереотипните убеждения служат като пречупваща призма в това отношение. Така при наличие на стереотип за интелектуален упадък с възрастта съответният индивид селективно ще се ориентира към информация, която потвърждава това. Ако все пак неконсистентна информация стане обект на внимание, то обикновено е налице (несъзнателен) стремеж тя да се омаловажи, обезцени, отрича – като се изтъкват доводи, консистентни със стереотипа. Той повлиява не само възприемането и преработването, но и по-нататъшното извличане на вече складираната информация – по-лесно си припомняме информацията, която е в съгласие със стереотипа (пак там).

Стереотипизирането се разпространява широко и по различни начини в рамките на социалната група, към която даден индивид принадлежи – така се създава споделена реалност за членовете на групата и се възпроизвеждат структурите и йерархията в социалната система. Проведени изследвания со-

чат, че членове на групата, които действат и комуникират в съответствие със стереотипите, биват приети в по-голяма степен от останалите и имат по-силно влияние върху тях, докато тези, които ползват информация, неконсистентна със стереотипа, впоследствие се оказват с по-слабо влияние върху другите членове на групата (Castelli, Zecchini, Deamicis 2005: 142).

В своите трудове Палмор изтъква основните общи характеристики на стереотипизирането, които описват и ейджизма (Palmore 2005: 88):

- Стереотипът се базира на няколко общи характеристики, които обаче биват натоварени със свръхмерна значимост.
- Някои стереотипи са възникнали без реална връзка с факти от действителността – а по асоциация с други, вече съществуващи, стереотипи.
- При наличието на негативни стереотипи позитивните черти и характеристики или биват игнорирани, или не получават достатъчно внимание.
- Стереотипът оставя много малки възможности за промяна: съществува силна тенденция всеки член на стереотипизираната група да се разглежда според този ‘еталон’.
- Стереотипите не отчитат индивидуалните различия: създава се илюзия за хомогенност между членовете на стереотипизираното множество.

По-нататък в същия материал Палмор анализира най-разпространените стереотипни схващания за остаряването за възрастните хора:

Упадък на когнитивните способности: Според стереотипите след младостта всички възрастови периоди неизменно се характеризират със спад в способността за учене и запаметяване. В действителност наличието на подобен упадък много често се дължи на други фактори – заболявания, загуба на навици за учене, спад в мотивацията за подобни дейности, а не на хронологичната възраст сама по себе си.

Психологически и личностови промени: Тук стереотипното очакване е за неблагоприятни изменения в психичното функциониране – повишена депресивност, липса на гъвкавост. Всъщност няма обща тенденция към повишаване на депресивността с нарастването на хронологичната възраст или към настъпване на по-силна неудовлетвореност от живота. Ако подобни негативни промени присъстват, те са по-скоро резултат от някои специфични изменения в живота на конкретни индивиди.

Непривлекателност: Красотата и привлекателността се асоциират традиционно в нашето общество с младостта – според съществуващите стереотипи с остаряването хората, и особено жените, губят своята атрактивност.

Безполезна: Убеждението тук е, че с възрастта хората стават все по-слабо работоспособни и продуктивни. Подобни стереотипи стават причина да се предпочитат назначаването и обучаването на по-млади служители. В същото време се пренебрегват предимства на по-възрастните служители като по-големия опит.

Изоляция: Приема се, че с възрастта хората ограничават социалните си контакти, започват да водят все по-затворен начин на живот и често остават съвсем сами. В много от случаите обаче не е така: те запазват своята социална мрежа и могат да се включват в множество дейности. В действителност който е бил ‘социално ориентиран’ като по-млад, си остава такъв с възрастта.

Политическо влияние: Разпространено и у нас е схващането, че възрастните хора притежават голямо политическо влияние – поради факта, че броят им е голям и че в повечето случаи те реално и редовно упражняват правото си на глас, те могат да повлияят в голяма степен изборните резултати и съответно – типа на бъдещото управление. Това е стереотип, генериращ значителни дози напрежение между поколенията заради убеждението, което се създава у представители на други възрастови групи, че по-възрастните могат да повлияват силно според собствените си очаквания политически избори, които впоследствие рефлектират върху цялото общество.

Ефекти на ейджизма

Ефектите на ейджизма са многостранни. Широко дискутирано е неговото влияние върху трудовия пазар – дискриминацията по възрастов принцип. Кандидати, преминали определена възраст, се оказват в много по-неблагоприятна позиция от по-младите такива. И не само това – оценката за справянето на по-възрастните служители е силно повлияна от стереотипите – „очаква се“ те да бъдат по-бавни, по-слабо адаптивни (Laditka, Fischer, SEGAL 2004: 231). Заблуда е, че хронологичната възраст сама по себе си е валиден предиктор на справянето с работните задачи. В някои случаи обаче интернализирането на подобни стереотипи и негативни нагласи може да се окаже причина за несправяне, ако започне да действа като *самоизпълняващо се пророчество* (Андрева 1999: 77).

Сблъсъкът на по-възрастните служители с подобно девалидиращо отношение има тенденцията да води до занижена самооценка, завишени нива на стрес и на риск от сърдечносъдови заболявания (Castelli, Zecchini, Deamicis 2005: 135).

Когато бива интернализиран, ейджизмът повлиява самооценката и възприятията на индивида за самия себе си. Установено е, че интернализираните негативни стереотипни възгледи за остаряването оказват отрицателен ефект при тестване на паметта и насърчават социалната пасивност и отдръпване. Може да се каже, че социалните очаквания за остаряването окуражават наличието на интернализиран ейджизъм (Кане 2004: 768).

Друга сфера, в която ейджизмът оказва силно негативно влияние, е тази на *помагащите професии*. Изследвания сочат, че сред студентите, изучаващи социални дейности, са широко разпространени ейджистките нагласи (Кане 2004: 767) – така в техните представи възрастните хора са болнави и сенилни, те са неадаптивни, за тях реално малко може да се направи, тъй като не са склонни

да променят поведенческите си модели. Впоследствие подобни нагласи повлияват бъдещата практическа работа – тези професионалисти ще са склонни да действат в съответствие със своите атитюди и да имат по-скоро негативни очаквания, свързани с по-възрастните си клиенти. Самите възрастни хора от своя страна усещат подобни отрицателни нагласи и очаквания, което води до спад в тяхната мотивация за промяна и за ефективно ползване на предлаганите социални или медицински услуги. И тъй като ейджизмът остава в голяма степен несъзнаван, подобни тенденции могат само да се засилват с времето, ако липсват целенасочени усилия за преодоляването им. Образователната система, отговорна за подготовката на тези бъдещи специалисти, би следвало да превърне в своя задача назоваването на този проблем и разработването на методи за преодоляването му, което е свързано най-вече с предоставяне на релевантна информация и развиване на сензитивност към наличието на стереотипизиране и дискриминация (Кане 2004: 779).

Обяснителни модели за появата на ейджизма

В своите многобройни публикации по темите на възрастта и остаряването Бътлър изтъква влиянието на *страха от смъртта*, характерен за западните култури, като значим фактор за негативните нагласи към естественния процес на остаряването: западната цивилизация не концептуализира смъртта като естествена част от жизнения цикъл, а единствено като заплаха. Остаряването се асоциира със смъртта, то ни приближава към края, ето защо мисълта за старостта и остаряването е ярко белязана от страха от смъртта. Според Едуард Кастенбаум (цит. по Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 120) ейджистките нагласи и стереотипи обслужват стремежа на по-младите хора да се дистанцират, ‘капсулират’ от амбивалентността, която изпитват спрямо старостта и асоциирания с нея край на живота. Както отбелязва Бътлър: „Ейджизмът отразява дълбоко неспокойство от страна на младите хора и тези на средна възраст – негодувание и отвращение от остаряването, ... и страх от загубата на сили, безпомощността и смъртта“ (Butler 2005: 88).

От друга страна, ейджизмът има и своите чисто *социални основания*. Една от причините за обостряне на този проблем през последните години са демографските промени – възрастовата структура на обществото се променя. В момента в индустриалните страни най-бързо нарастващата популация е тази на по-възрастните хора. В исторически план това е нов тип ситуация (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 118).

В древността средната продължителност на живота е значително по-кратка поради липсата на развита хигиена и медицински грижи. В древните култури по-възрастните членове на обществото са обект на голяма почит и внимание. Те са приемани като носители на мъдрост и опит – опит, придобит през годините на оцеляване в различни условия и ситуации. Никога не биват оставяни да живеят сами, а заемат почетни места в дома, край огнището, и се приема,

че притежават лечителски дарби и голяма духовна мъдрост. В онези времена почитта към по-възрастните се основава не само на значително по-големия им житейски опит, но и на тяхната относителна рядкост – малцина са доживявали до възраст над 35–40 години.

В тези култури грижата за възрастните и техният статус са в голяма степен социално регламентирани (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 119), т. е. определени от традицията и социалната норма – в много общества най-големият син (или дъщеря) наследява семейното имущество, както и задължението да се грижи за своите родители и по-възрастните членове на семейството. В разширеното семейство съществува ясно разделение на ролите: например дядото е човекът с най-голям авторитет, до чието мнение се допитват за всяко решение; бабата ръководи домакинството.

През последния век обаче тази картина рязко се променя. Развитието на медицината води до значително удължаване на средната продължителност на живота – хората стават по-слабо податливи на заболявания, епидемии, злополуки. Съответно броят на по-възрастните хора започва да нараства – тенденция, която продължава да се засилва.

Демографските промени пораждат нов тип социална ситуация – според мнозина изследователи един от основните източници на ейджизма в нашето общество е реалният конфликт между поколенията за достъпа до обществените ресурси: от една страна, хората в трудоспособна възраст и от друга, кохортите, които са икономически зависими – децата и старите хора. Делът на по-възрастната част от населението нараства непрекъснато – от страна на по-младите, които представляват активната работна сила, често се изразява отношение, че това са хора, които „живеят на техен гръб“. От гледна точка на самите възрастни хора обаче те са допринасяли години наред за развитието на това общество, чрез данъци и такси са влагали в здравните и социални фондове – и сега това им дава правото да се възползват от ресурсите на социалната система. Тоест съществува социален конфликт, който потенциално ще продължава да се задълбочава. В този обяснителен контекст може да се изтъкне също така, че социалните институции нерядко допринасят за поддържането на ейджизъм – като се ограничават възможностите на по-възрастната част от населението за заемане на работни позиции, предоставянето на лимитирана социална грижа за възрастните хора. Нещо повече – специалистите, работещи в сферата на социалните услуги и здравеопазването, често проявяват силно негативни нагласи спрямо по-възрастните, които реално представляват голям процент от обслужвания от тях контингент. Така например проведени изследвания показват, че студентите по медицина възприемат възрастните хора като „досадни, трудно комуникативни, неактивни и икономическо бреме“ (Gleberzon 2002: 43).

Друго възможно обяснение на ейджизма предлага *теорията за социалната идентичност*. Нейното водещо допускане е, че хората са мотивирани

да поддържат позитивен Аз-образ (идентичност). Един от начините за това е да се постигне позитивно разграничаване между групата, към която се числи индивидът, и други групи – вътрегрупова и извънгрупова идентичност. Това разграничение имплицира издигане на оценката за собствената група над тези за останалите групи. т. е. възрастните хора имат по-позитивен възглед за другите възрастни хора, а младите имат по-положителен възглед за хора от собствената си възрастова група.

Друга социално-психологическа теория, релевантна към проблема за ейджизма, е теорията за *социалното категоризиране*. Според нея хората са склонни да делят социалния свят на две отчетливи категории – ‘ние’ и ‘те’. Накратко, те разглеждат другите или като принадлежащи към тяхната собствена група (in-group), или към някаква друга категория (out-group) – съответно се говори за вътрегрупова и извънгрупова идентичност: у нас съществува тенденция да сме пристрастни към хората от „нашата“ група – вътрегрупова пристрастност (Майерс 1997: 453). Чувството за „ние“, за вътрегрупова принадлежност създава *споделена идентичност*, опит, вярвания, ценности. То действа благотворно върху Аз-концепцията. Социалната идентификация е свързана със съблюдаване на груповите норми. Вътрегруповата пристрастност има две измерения: 1) привързаност към групата, с която индивидът се идентифицира, и 2) отхвърляне на другите групи, възприемани като „външни“. Лоялността към собствената група води до обезценяване на други групи – колкото по-силна е идентификацията с групата, толкова по-силно се проявяват стереотипи и предразсъдъци. Наред с това при обяснение поведението на членовете на различните групи се проявява *фундаменталната атрибутивна грешка* – хората са склонни да оправдават членове на собствената си група и да приписват негативни обяснения за поведението на другите (Baron, Byrne, Suls 1989: 111).

Източници на негативни стереотипи, свързани с остаряването и възрастните хора

Търсенето на обяснение за ейджизма би било непълно без анализ на водещите източници на негативни стереотипи, свързани с възрастта и остаряването.

В *книгите* много рядко присъстват герои, които са по-възрастни, и те обикновено нямат централна роля за развитието на сюжета. Техният процент сред литературните герои е много по-малък от реалния в действителността, т. е. те се появяват значително по-рядко, отколкото би следвало, ако целта е пресъздаване на реалността. Дори когато се появяват като герои в книгите, те рядко са носители на само положителни черти, в повечето случаи са жертви на неблагоприятни обстоятелства и са болни или умиращи. В този смисъл в книгите са пресъздадени по-скоро съществуващите в масовото съзнание стереотипи, свързани с по-възрастните хора: за болест, упадък, загуба на повечето социални роли и ограничаване до ролята на ‘баба’ и ‘дядо’.

В книгите за деца и юноши фигурата на възрастния човек почти липсва – и ако изобщо присъства, то той е представен по опростен и шаблонен начин. Колкото по-възрастен е литературният герой, толкова по-кратко е присъствието му в книгата и по-слабо – влиянието му върху хода на събитията и случващото се с героите. Това са имплицитни стереотипи. Така те обикновено са с посивели коси и се нуждаят от очила или други ‘помощни средства’, т. е. позицията и статусът им се маргинализират.

Накратко, в детската литература липсва представяне на възрастта като благоприятен и потенциално продуктивен период от живота, по-възрастните персонажи рядко биват представяни като участващи в социални дейности или изразяващи широк спектър от емоции.

Какво е имплицитното послание? Че след определена възраст хората престават да бъдат активни и интересни, че с напредването на възрастта намаляват възможностите за социална включеност и дейност, че човек става все по-самотен и изолиран. ‘Нормата’ за герой на литературно произведение си остава белият млад мъж. Хората на средна възраст също не са точно репрезентирани, но повечето от епитетите, ползвани за описание на възрастните герои, са вариации на ‘стар’ – т. е. възрастните биват оценявани в термините на възрастта сама по себе си (Соргман, Соренсен 2001: 120).

Медиите. През последните години силно се акцентира върху влиянието на медиите за формирането на социалните ценности и стереотипи. От една страна, би могло да се приеме, че медиите отразяват доминиращите в обществото ценности: как и доколко по-възрастните мъже и жени биват представяни зависи от приписваните им социални роли и стереотипните представи за тях. По-възрастни хора и от двата пола присъстват сравнително рядко в телевизионни филми и предавания, както и в рекламите. Процентът на показвани хора над 50-годишна възраст в медиите е много по-малък от реалния (Соргман, Соренсен 2001: 120). Ако изобщо присъстват по-възрастни, то те са представени в комична или дори карикатурна светлина. Особено често срещан в телевизионните предавания е стереотипът за самотата и изолацията, съпътстващи живота на по-възрастното поколение. „Откъсването“ от социален живот се представя за норма, за естествен феномен, характеризиращ напредването на годините.

ПОДХОДИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ЕЙДЖИЗМА

Съществуват редица въпросници, разработени за изследване на ейджизма, но между тях могат да се открият и набележат редица сходства: на първо място, всички те са насочени към изследване на нагласите и стереотипите на *по-младите по отношение на по-възрастните*. Липсва инструментариум за изследване на другите форми на ейджизма. На второ място, ориентирани са главно към когнитивните измерения на ейджизма – какви характеристики/осо-

бености респондентите приписват на по-възрастните. Недостатъчен е акцентът върху емоционалните реакции към по-възрастните, както и върху поведенческите и комуникативни модели, характеризиращи интеракциите между млади и по-възрастни.

Изследването на нагласите към по-възрастните хора започва още преди появата на самия термин ейджизъм – в средата на 50-те години с оценяване на еднодименсионални конструктори, включващи генерализирани неверни концепции за остаряването и възрастните хора като група. През 1953 г. Тъкман и Лордж създават въпросник, който цели да установи доколко хората притежават заблуди и стереотипи относно по-възрастните (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 4). Той се състои от 137 айтема, класифицирани в 13 оценъчни категории (например консерватизъм). През 1959 г. Голд и Коган (*нак там*) разработват полупроективна методика, състояща се от 20 недовършени изречения – от респондентите се изисква да довършат изреченията веднъж за ‘*възрастните хора*’ и веднъж за ‘*хората по принцип*.’

Ердман Палмор е един от първите изследователи, посветили специални усилия на разработването на инструментариум за измерване нагласите към по-възрастните: това е създаденият от него въпросник „Фактите за остаряването“ (The Facts of Aging). Той се състои от 25 айтема с отговори от типа „да/не“ в две версии (1977 и 1981 г.). Инструментът се ползва с различни цели – изясняване на фактите, конфронтиране с погрешните схващания и заблуди (като е използвано противопоставянето ‘мит срещу реалност’), получаване на информация за нивото на осведоменост на различни групи хора за фактите на остаряването и сравняване на групите на тази основа, измерване на успешността на различни курсове и обучителни семинари (прилага се преди и след обучението). По-късно са преработени от автора и негови колеги във формат с отговори с множествен избор – този вариант намалява риска от отгатване на отговорите и случаен успех и повишава значително вътрешната надеждност на инструмента.

Ползват се широко различни негови версии за целите на различни изследвания. Обобщените резултати (Palmore 2005: 87–88) от тях сочат, че:

- Повечето хора знаят много малко за остаряването и имат много погрешни схващания и стереотипи, свързани с този процес. Средно, повечето респонденти дават колкото правилни, толкова и грешни отговори – като грешните отговори разкриват стереотипно мислене по отношение на по-възрастните хора.

- Образоването, обучението е основната променлива, която внася значими и консистентни изменения в получените резултати, т. е. след провеждане на съответни обучения, семинари, тренинги относителният процент на верни отговори нараства.

- Най-често срещаните погрешни схващания за остаряването в същността си отразяват негативни стереотипи – че по-възрастните хора са слабо адаптивни, зависими, по-често нещастни и потиснати, раздразнителни, с ограничени ментални способности, склонни да се изолират от социалния живот; че са по-опасни

като шофьори и попадат в ситуации на пътно-транспортни произшествия по-често в сравнение с младите; че по-често стават жертви на престъпления.

• Въпросниците могат да се ползват като начин индиректно да се измерят нагласите към остаряването – резултатите consistently сочат преобладаване на негативните нагласи.

Друг инструмент, намиращ приложение за отчитане на нагласите към различни възрастови групи, е *семантичният диференциал*, разработен от Розенкранц и Макневин (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 5). Това е първият мултидименсионален инструмент за измерване на свързаните с възрастта нагласи. Скълата се състои от 32 двойки прилагателни с противоположно значение – по нея респондентите оценяват различни възрастови групи. При създаването ѝ са заложени три фактора – компетентност, автономия и приемане. През 1995 г. е проведен конфирматорен факторен анализ, който показва, че четирифакторен модел отразява по-адекватно съдържанието на скълата, като факторите са *автономия, приемане, сътрудничество и чувство за лично достойнство*.

В опит да предложат алтернатива, обхващаща различните измерения на ейджизма – не само неговите когнитивни измерения (факти за остаряването, вярвания, свързани с определени възрастови периоди), американският психолог Роберто Фрабони и неговият екип в Университета в Уисконсин създават *Скълата за ейджизъм на Фрабони (The Fraboni Ageism Scale)*. Нейната цел е да обхване различни измерения на ейджизма – и най-вече *отношения на противопоставяне, дискриминативни нагласи и избягване на хората от други възрастови групи*. Три фактора са заложени в основата на скълата:

– *противопоставяне* (антагонистични отношения и антипатия, дължащи се на стереотипи за възрастните хора);

– *избягване* (отдръпване от социални контакти с възрастни хора);

– *дискриминация* (дискриминативни убеждения относно политическите права на по-възрастните, достъпа им до социални ресурси, дейностите, в които могат да се включват).

През 2004 г. научен екип от Университета в Илиной, САЩ, подлага създадения от Фрабони инструмент на конфирматорен факторен анализ (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 340–352). В резултат се стига отново до идеята за трифакторен модел – но различен от първоначално предложения от Фрабони и неговия екип. Първият фактор, който се обособява, се състои от 10 айтема, които описват разпространените вярвания за по-възрастните хора като група, т. е. отразява когнитивния аспект на ейджизма. Този фактор учените обозначават с названието *‘стереотипи’*. Примерен айтем:

По-възрастните хора се оплакват повече от останалите.

Вторият фактор отразява афективните компоненти на ейджизма и включва 10 айтема, които измерват желанието на индивида да се *отдели, дистанцира* от по-възрастните от него хора. Ето защо този фактор е наречен *‘разделение’*. Примерен айтем:

Не ми харесва, когато по-възрастни хора се опитват за започнат разговор с мен.

Останалите айтеми според Фрабони формират фактора ‘дискриминация’. Според авторите тук обаче тези 5 айтема не мерят толкова дискриминацията, колкото нагласите към по-възрастните – и по-точно техния афективен компонент. Затова и биват обединени във фактор, наречен ‘афективни нагласи’ – например:

Тъжно е да чуваме за тежките условия на живот на възрастните хора в нашето общество в днешно време.

Описаните дотук инструменти разчитат единствено на вербалния самоотчет като начин на събиране на информация. При този тип въпросници обаче социалната желателност оказва много силно влияние, а често експлицитните (вербално заявените) нагласи се отличават от истинските – повечето хора се стремят да се представят като добронамерени, недискриминиращи, непредубедени, докато в реални ситуации автоматичните им реакции се оказват нещо различно. Ето защо вербалният самоотчет невинаги е достатъчно валиден в изследването на нагласите.

Различен тип формат предлага *Имплицитният асоциативен тест*, разработен от Грийнуолд и сътрудници (Castelli, Zecchini, Deamicis 2005: 137) – също често ползвана методика за измерване на автоматичните асоциации между атипични обекти и оценъчни термини, като се отчитат латентното време на реакция и процентът на грешки. Този инструмент в различни негови варианти се прилага широко в САЩ за измерване нагласите към различни социални и малцинствени групи. Неговата валидност е висока и е доказана в корелационни изследвания с други тестове. Той се прилага в електронен вариант: стимулният материал се състои от шест думи с положителна конотация (любов, рай и т.н.), шест думи с отрицателна конотация (бедствие, хлебарка), осем картинки, изобразяващи млади хора, и осем – изобразяващи възрастни, и се демонстрира пред респондентите на компютърен екран. Самият тест се състои от 5 части. В първата част от изследваните лица се очаква да категоризират дванадесетте думи като имащи положително или отрицателно значение. Втората част се състои от категоризиране на картинките като образи на млади или на по-възрастни хора. Следващата част комбинира предишните две така, че и за младите, и за думите с позитивно значение се ползва един и същ клавиш от клавиатурата и друг – за реакция на картинка на възрастен човек и на дума с негативно значение. Тази част от теста цели да улови наличието на негативни нагласи на основата на латентното време на реакция – ако ги има, изследваното лице по-бързо дава съответния отговор от типа *млад = добро, стар = лошо*. Четвъртата част от теста е идентична на втората, като само последователността на стимулите е различна. В петата част изследваните лица трябва да реагират с един клавиш на картинка на възрастен човек и на думи с положителен смисъл и с друг – за думи с отрицателно значение и картинки

на млади хора. Тук асоциацията, която се изисква, е млад = лошо, стар = добро. При наличие на негативни нагласи към по-възрастните времето за реакция става по-продължително, а процентът на грешки – по-голям. На всеки етап се подчертава, че се изискват колкото се може по-бързи отговори (Castelli, Zecchini, Deamicis 2005: 139).

Общите изводи, до които различните изследователи, ползващи различен тип инструментариум, достигат, са следните:

– колкото по-млад е човек, толкова по-силни ейджистки нагласи е склонен да притежава. Нещо повече – оказва се, че самите възрастни хора са в много по-голяма степен с негативни нагласи спрямо собствената си възрастова група, отколкото по-младите;

– мъжете са в по-голяма степен склонни да проявяват негативни нагласи към по-възрастните в сравнение с жените. Приписваната на жените по-голяма емпатичност е едно възможно обяснение на такива резултати, а и от друга страна, обикновено те имат по-голям опит с по-възрастни хора заради социалната си роля на полагащи грижи за членове на семейството. Това са хипотетични обяснителни модели – въпросът за половите различия в проявите на ейджизъм остава в голяма степен открит за по-нататъшни специални изследвания.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ЕЙДЖИЗМА

За да се преодолее ейджизмът, са необходими систематични промени в същите тези системи, които го поддържат: *медиите, работната среда, социалните служби*. Да се противодейства на ейджизма, е възможно по два пътя: поведенчески ограничения (налагане на рестрикции) или промяна на съществувашите нагласи (Gleberzon 2002: 41).

Първият подход, макар и широко приложим, има изключително лимитиран ефект – може да доведе до известно ограничаване на *видимите* прояви на ейджизъм, без да оказва влияние на равнището на нагласите, т. е. коренът на същинския проблем се запазва.

Промяната на нагласи, стереотипи и поведенчески модели е бавен и труден процес, който изисква сериозни усилия. Именно тук могат да повлияят формалното образование и професионалната подготовка. Това е възможно по няколко начина.

От една страна – чрез засилен акцент върху *образованието през целия живот*: то би могло да даде по-богати и разнообразни възможности на хората от различни възрастови групи да се включат в нови дейности. То предполага повишаване на информираността (относно здравословни въпроси и проблеми), придобиване на нови умения (например компютърна грамотност) и квалификация, както и повишаване на социалната кохезия чрез създаване на нови контакти в образователния контекст.

От друга страна – чрез разпознаване на ейджизма като значим проблем с интрапсихични и интерпсихични измерения не само на институционално равнище, но преди всичко от образователната система. В наше време е очевидна тенденцията да се сменят ценностите, обезпечавачи общественото развитие. Естествена задача на образованието е да се развива в отговор на тези промени – задача, в изпълнението на която то често изостава. Както отбелязва Борис С. Гершунский (цит. по Герасимов, Илюхина 1999:13), днес често ставаме свидетели „... не само на недостатъчната ефективност на образованието от гледна точка на неговата прагматическа насоченост ...“, но и на безпомощността и неефективността на съвременното образование пред лицето на глобалните проблеми в цивилизационен мащаб. В този смисъл разработването на програми и модули, насочени към преодоляване на негативните нагласи и стереотипи, свързани с възрастта, е сериозно ново предизвикателство пред образователната система.

Книгите и учебниците, насочени към по-младото поколение, трябва да представят позитивни ролеви модели на остаряването, да поставят акцент върху възможностите, които всеки отделен възрастов период предоставя, а не върху лимитиращите фактори, да разкриват позитивни и реципрочни интеракции между поколенията. В този смисъл е особено важен подборът на учебната и помощна литература, предлагана на подрастващите – с акцент върху въпроса, *какви имплицитни послания носи тя, какви нагласи формира и подсилва*. Задача на учебните заведения е не само предаването на знания, но и упражняването на възпитателно въздействие – формиране на характерови особености, ценности, поведенчески модели. С други думи, задача на съвременното образование е и да предоставя адекватна информация за възрастовите промени и процеса на остаряване и да формира нагласи към тях като естествена част от цикъла на живота, а не като заплаха.

Необходими са целенасочени усилия за развенчаване на митовете и преодоляване на стереотипите, свързани с остаряването; програми, чрез които подрастващите да развият нов тип нагласи към по-възрастното поколение и по-реалистични и благоприятни очаквания относно собственото си остаряване.

Съществува многообразие от интерактивни техники и подходи, които могат да се ползват в организирани обучения и тренинги, насочени към разпознаване и преодоляване на опасните нагласи и стереотипи, свързани с остаряването – например в часа на класния в училище или като отделен модул в рамките на висшето образование. Комбинацията от разнообразни техники и подходи не само е в най-голяма степен интересна за обучаваните, но и осигурява тяхната включеност и трайността на постигнатите ефекти. Някои такива техники са:

1. Техника на огледалото

Сходна е с техниката на свободните асоциации. Участниците биват подканени да изречат на глас първите думи и фрази, които им идват наум за описание на по-възрастен човек. Дескрипторите могат да включват прилагателни,

социални роли, физически черти, когнитивни функции, поведенчески модели, впечатления. *Повечето отговори, които са получени при прилагане на тази техника, са неласкави и неблагоприятни – това е списък на най-разпространените: крехък, сенилен, забравящ, сприхав, побелял, бавен, овдовял, изискващ, пенсиониран, старомоден, опитен, мъдър (Gleberzon 2002:, 46).*

2. Дидактическа информация

По същество това е предоставяне на релевантна информация, която цели оборването на митове и стереотипи. Наличието на повече фактологическа информация, подкрепена с примери, относно остаряването води до редуциране на възможните негативни стереотипи.

3. Насърчаване на интеракциите с общността

Това е подход, особено подходящ спрямо студенти, които се подготвят за работа в сферите на медицината и социалните грижи. По този начин се осъществява дистанциране от традиционния йерархичен модел на лекционните занятия и се осигуряват интеракции с различни групи хора с цел оценка на техните проблеми и потребности на терен.

4. Ролеви игри

Ролевите игри представляват разиграване от участниците в обучението на реални житейски ситуации с фокус върху различни типове взаимодействия и потенциални проблеми в интеракциите между различни поколения. Ролевата игра е отличен интерактивен метод. Участието в нея оказва сериозно и дълготрайно – най-вече трансформиращо – въздействие върху участниците, води до промяна в нагласи, начини на поведение, избор на стратегии (Лишин 1997: 127). Ролевите игри са отлична възможност човек да ‘тества’ алтернативи, да ‘играе’ с определена роля и да преценява различни ситуации от нови гледни точки, както и да отработва модели на реагиране и справяне. Тази техника е ценна и с това, че води до ангажиране с избраната стратегия или подход (Янгс 1999: 266).

Ейджизмът съществува във всички сфери на живота – той има както интерперсонални, така и интраперсонални измерения и оказва влияние върху редица социални процеси. Всичко това го превръща в проблем, заслужаващ задълбочено проучване и фокус върху преодоляването му.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Л. (1999). *Социално познание и междуличностно взаимодействие*. С., 522 с.
Бодалев, А. А. (1982). *Восприятие и понимание человека человеком*. М., 214 с.
Герасимов, Г. И., Л. В. Илюхина (1999). *Инновации в образовании: сущность и социальные механизмы*. Ростов-на-Дону, 136 с.
Казаков, Ю. Н. (1998). *Инструментарий психологических технологий*. М., 145 с.
Кон, И. С. (1987). *Психология предрассудка*. М., 31 с.

- Липман, У. (2001). Общественото мнение. С., 2001, 341 с.
- Лишин, О. В. (1997). *Педагогическая психология воспитания*. М., 276 с.
- Майерс Д. (1997). *Социальная психология*. Санкт Петербург, 688 с.
- Реан, А. А., Я. Л. Коломинский (2000). *Социальная педагогическая психология*. Санкт-Петербург, 412 с.
- Янгс, Б. (1999). *Как да развиее самооценката на вашето дете*. С., 402 с.
- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambr., Mass., 234 p.
- Baron, R., D. Byrne, J. Suls (1989). *Exploring Social Psychology*. Needham, Massachusetts, 318 p.
- Butler, R. (1969). Age-ism: Another Form of Bigotry. *Gerontologis*, 243–246.
- Butler, R. (2005). Ageism: Looking Back Over My Shoulder. *Ageism in the New Millennium. Generations*, Fall, 84–87.
- Castelli, L., A. Zecchini, L. Deamicis (2005). The Impact of Implicit Prejudice about the Elderly on the Reaction to Stereotype Conformation and Disconfirmation. *Current Psychology*, 24, No.2, 134–146
- Cohen, H., M. Sandel (2004). Using Focus Groups as an Educational Methodology: Deconstructing Stereotypes and Social Work Misconceptions Considering Aging and Older Adults. *Educational Gerontology*, 30, 329–336.
- Fiske, S., S. Taylor (1984). *Social Cognition*. NY, 498 p.
- Gleberzon, B. (2002). Combating Ageism Trough Student Education. *Topics In Clinical Chiropractic*, 9, Issue 2, 41–52.
- Hatch, L. (2005). Gender and Ageism. *Ageism in the New Millennium, USA*.
- Kane, M. (2004). Ageism And Intervention: What Social Work Students Believe About Treating People Differently Because Of Age. – *Educational Gerontology*, 30, 767–784.
- Laditka, S. B, M. Fischer, D. Segal (2004). Attitudes about Ageing and Gender among Young, Middle age and Older college-based students. *Educational Gerontology*, 31, 223–256.
- Palmore, E. (2005). Three decades of research on Ageism. In: *Ageism in The New Millennium. Generations. Fall*, 87–90.
- Rupp, D., S. Vodanovich, M. Crede (2005). The Multi-dimensional Nature of Ageism: Construct Validity and Group Differences. – *Journal of Social Psychology*, 145, Pt. 3, 335–362.
- Sorgman, M., M. Sorensen (2001). Ageism: A Course of Study. *Theory Into Practice*, 23, No. 2, 117–123.
- Tennett, N. (2003). Effects of Ageism on Health Care for the Older Population. *Sociology of Adult Development and Ageing*, 24, Nov, 2003, 36–42 p.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

КОНЦЕПТЪТ ОТВОРЕНО ОСИНОВЯВАНЕ

ЕЛЕНА БОЖИНОВА

Елена Божинова. КОНЦЕПТЪТ ОТВОРЕНО ОСИНОВЯВАНЕ

Статья рассматривает тенденцию все более выраженной открытости при усыновлении. В статье сделан исторический обзор практик усыновления, причем учитываются законодательные и социальные события, в силу которых тайна становится неотъемлемой частью усыновления, а также и процессы, которые являются базисом тенденции к «открытию» усыновления. В статье приведены определения открытого усыновления и усыновления с установлением контакта, при чем описаны три широких категории контакта – непрямой контакт; прямой контакт; отсутствие контакта или закрытое усыновление. В статье также рассмотрена часть литературы, посвященной открытому усыновлению. Рассмотрена также и литература, связанная со степенью открытости и ее воздействием на всех участников «треугольника усыновления» – усыновленные дети, биологические матери (особое внимание обращается на последствия открытости для процессов горя) и усыновители. В конце статьи помещена дискуссия о роли профессионалов, вовлеченных в различные аспекты процесса усыновления, а также и возможным причинам огромного эмоционального напряжения и конфликтов, связанных с усыновлением.

Elena Bozhinova. THE OPEN ADOPTION CONCEPT

This paper discusses the growing tendency towards greater openness in adoption. Historical adoption practices, legal and social facts contributed to introducing the secrecy in the adoptive process as well as the processes on which the tendency towards openness is based are reviewed. Open adoption and adoption with contact are defined as well as three broad categories of contact – indirect contact, direct contact, and lack of contact or closed adoption are described. Part of the literature on open adoption is also presented, as is some of the literature on different degrees of openness and their respective effects on all the parties in the “adoption triangle” – the adopted children, biological mothers (special attention is given to the issue of the effects of the openness on the grieving process) and the adopters. The paper concludes with a discussion concerning the role of the professionals, involved in different aspects of the adoption process and the possible reasons for the enormous emotional charge and conflict potential of adoption.

Този текст има скромна цел – да представи част от наличната информация за теорията и практиките на отворено осиновяване. Зад тази скромна цел обаче стоят желанията на автора за отваряне на пространство за мислене около влиянието и ролята на професионалистите (клиницисти, академици, хора, въввлечени в изработването на политиките по грижи за детето и семейството) за това, което изглежда като нормализиране и удържане на бушуващи тревожности и фантазии, които правят още по-трудно справянето с и без това сложните отношения при осиновяване. Тезата на автора е, че колкото повече професионалистите са спокойни и удържащи и подкрепят искреността, прозрачността и партньорството, толкова по-добре те помагат на всички, въввлечени в динамиките на осиновяването. Проблематизирането на собствените ни нагласи спрямо родителстването, семейството, осиновяването и помагането е начин да защитим най-добрия интерес на детето.

Идеята за отворено или включено осиновяване е сравнително нова и описва продължаването на поддържане на връзки между членовете на биологичното семейство и осиновеното дете. Не е необичайно за детето да поддържа връзки с братята и сестрите си, бабите и дядовците си и други важни фигури от миналото, а да няма връзка с биологичните си родители – особено когато братя и сестри са осиновени, но в различни семейства. Тогава на осиновителите се налага да поддържат отношения с различни семейства, а често и да пътуват дълги разстояния, за да подкрепят контакта между биологичните братя и сестри.

Отместването от секретността, която от години обкръжава практиката на осиновяването, към повече или по-малко отворена практика променя и значението на осиновяването – от «подарък» към отношения, много повече основани на договорености, подобни на онези, съществували в Гърция и Рим, с тази разлика, че в момента основният критерий е най-добрият интерес на детето в дългосрочен план. Всички доказателства сочат, че по-отворените форми на осиновяване са бъдещето на осиновяването.

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

Трудно е да се даде еднозначен отговор на въпроса, как тайната е била вградена до такава степен в политиката и практиката на агенциите и институциите, занимаващи се с осиновяване. За да разберем по-добре философията на отвореното осиновяване, вероятно ще е полезно да направим кратък исторически преглед на затварянето на осиновяването през последното столетие, защото осиновяването не е било винаги затворено и тайно. Ще се спрем основно на практиките в САЩ и Западна Европа, защото тъкмо там в момента е и най-сериозният дебат около отвореното осиновяване.

Осиновяването идва в Новия свят, натоварено с много наслоявания от различни страни. Това се слива със социалните и икономически нужди на формиращото се общество. В Стария свят е имало много осиротели, бездомни деца,

а в САЩ – недостиг на работна ръка. Деца и юноши са изнасяни в колониите, за да станат неформални членове на семействата и да предоставят така необходимата допълнителна работна ръка (Presser 1972).

В Европа осиновяването е било ограничено поради важността на кръвните линии и наследяването на имущество. В американските колонии подобни съображения губят важността си. Ценни започват да стават постиженията на човека, а не родовите връзки. В този климат осиновяването става все по-приемливо и като следствие – все по-често срещано.

По време на първите два века от историята на осиновяването в САЩ не е имало мисъл за тайна и анонимност при осиновяването. Нещо повече – тайната и анонимността са се мислели като морално грешни и следователно – недопустими (Foster 1973).

Въпреки че осиновяването е било неформално и неинституционализирано, са съществували много форми на осиновяване – на деца от други държави, „внесени“ в страната, които да подпомогнат семейството като работна ръка; с нарастването на населението е нараствал и броят на деца, имащи нужда от алтернативни форми на отглеждане. Те често са били предоставяни от близки и роднини, от съседни и приятели на семейството. Ако нито един от тези ресурси не е бил наличен, семейство от по-широката общност е можело да осинови детето – желаещите да осиновят дете не са имали проблем с достъпа до деца, нуждаещи се от грижа.

Неомъжени бременни жени често са намирали семейства, които ги подслонявали и предлагали на неродените им деца потенциален дом. Ако майката вземела решение да остави детето си, тя го оставяла на хора, които познава и на които вярва, защото те са се грижели за нея самата. От своя страна семейството също се е чувствало комфортно с майката и това му е позволявало да приеме по-лесно детето. Биологичната майка, която била добре позната на семейството, не е възприемана като интрузивна или застрашаваща семейството на осиновителите. Честа била практиката разширеното семейство на биологичната майка да се грижи за нея и да реши кой от членовете на семейството да поеме грижата за детето. Всъщност много рядко майката е била изключвана от познаването и поддържането на контакт с детето си. Първичната родителска роля била на осиновителите, но емоционално е имало пространство и за биологичната майка (Paton 1968).

Осиновяването невинаги е било хуманно и в най-добър интерес на детето. Ето защо, за да не се допускат злоупотреби, започнал процесът по институционализиране на осиновяването. До 1929 г. всеки щат е имал закон за осиновяването. Интересното е, че в повечето от тези ранни закони тайната не е дефинирана като част от осиновяването. За първи път през 1917 г. в Минесота е приет Закон за запечатване на регистрите (Lindsay 1987). Запечатаните регистри са синоним на тайнствеността и анонимността и тотално променят климата и практиката на осиновяването.

Практика, която започва като опит да се освободят невинни деца от стигмата на незаконороденото, се превръща в нещо драстично по-ригидно и имащо значителни последици. До ХХ в. децата са се мислели като възрастни с по-малки размери. Идеята, че те имат нужда от специална закрила, принадлежи на модерността. Реформите в защита на децата се провеждат във всеки аспект от живота им – от раждането до настъпване на зрелостта. Експертите по осиновяването се фокусират върху осиновеното дете, което според тях не трябва да бъде отговорно за греховете на родителите си и трябва да има същия статут и права, както и децата, родени в брак. Секретността е начин да се избяга от етикетите „незаконороден“, „баща неизвестен“, осиновен. На територията на САЩ групи доброволци и професионалисти полагат големи усилия да променят системата. И успяват. До края на 1930 г. в повечето щати тайната на осиновяването е била факт. Детето бивало „преродено“ в новото семейство и получавало акт за раждане – такъв, какъвто би получило, ако осиновителите бяха биологичните му родители.

Засекретяването на актовете за раждане изглежда естествена стъпка в един дълъг процес на реформи. Идеята е, че така се предпазва детето от стигмата, осиновителите – от възможни намеси на биологичната майка или на други членове на общността (съседи, репортери, близки на майката – Prentice 1940), а на биологичната майка се осигурява възможност да продължи живота си на чисто. Независимо от причините за въвеждането на тази практика тя станала изключително важна като основна защита за семействата, които осиновяват дете.

В началото на 30-те години започват сериозни промени в социално-икономическата ситуация в САЩ. Притокът на емигранти секва. В страната основният проблем е не недостигът на работна ръка, а намирането на работа. Разширеното семейство се разпада, все по-често ядреното семейство се отделя, търсейки възможности за препитание, и се превръща в норма, като по този начин извиква нуждата от нова дефиниция и организация на осиновяването.

Осиновяването започва да се дефинира като начин незаконородени деца да могат да намерят стабилен дом при бездетни двойки, които имат желание да станат родители. За дълъг период от време по-големите деца, които имат нужда от осиновяване, са игнорирани, защото двойките искали да си осиновят бебе, което ще им даде преживяването, че това е биологичното им дете. Към края на 40-те години има значителен растеж на броя на бебета за осиновяване. Тази ситуация се запазва през следващите 20 години (Gallagher 1972).

Практиката на осиновяване става все по-професионализирана, но и по-опростена. От професионална гледна точка осиновяването се основава на стандарти и законови защити. Много малко внимание се обръща на емоционалното и психологично значение за всички, въввлечени в него. На осиновяването се гледа като на кратък процес, който отговаря на непосредствени нужди, без да се вземат предвид доживотните последици от него. В момента, в който оси-

новяването става законно, се прекратява всякакъв контакт между агенцията и въвлечените в него.

С подаването на документи за осиновяване на детето ѝ майката се отказва напълно от родителски права върху него. Настоятник става агенцията. Агенциите по осиновяването полагат големи усилия да се разграничат от по-отворения начин, по който протичат независимите осиновявания, в които майката запазва родителските си права до произнасяне на съда, участвал в една или друга степен в избора на осиновители. Примери за стремежа към все по-голяма степен на затвореност са промяната на рожденото име на детето, заменянето на оригиналния акт за раждане с нов, заличаването на имената на болницата, в която детето е родено, и на присъстващия лекар.

Тези практики се основават на идеята, че чрез тях се осигуряват гаранции на осиновителите за по-високо ниво на сигурност и анонимност. Опитът обаче показва, че подобни гаранции не може да има и че въпреки тези пречки хората търсят и намират информация за родителите или децата си. Не е случайно, че областта на осиновяването е една от последните области в помагането, в които се извършват оценки и промени. Това е така, защото осиновяването е изключително емоционално натоварено и отразява обществени нагласи, социални норми, икономически нужди. Същите тези механизми допринасят и за започването на промени в институцията осиновяване.

Движението за граждански права и законите около свободния достъп до информация оказват огромно влияние. Скритите дотогава чувства и желания на осиновените да знаят повече за произхода си са валидизирани от активистки групи на други хора, които се чувстват „граждани втора класа“ (Fiegelman & Silverman 1983). Появяват се групи на осиновени, хората отстояват правото си на достъп до оригиналните си актове за раждане, подават жалби, завеждат дела. Тъй като отварянето на регистрите все още е много често отказвано, се развива сериозна неофициална дейност по намиране и предоставяне на информация, която довежда до огромен брой контакти между осиновени и биологични родители в САЩ и Канада, което от своя страна е една от стъпките към по-високото ниво на отвореност в процеса на осиновяване.

Също толкова важна е промяната в моралните норми и (социалното) легитимиране на осиновяването. Дефиницията на проблемна бременност е изцяло променена. Неомъжените бременни жени започват да изразяват мнението, че ако не прекъснат бременността си, то ще е, за да задържат бебето. Изразява се също и мнението, че даването на дете за осиновяване оставя дълбоки емоционални белези (Sorosky et al 1978). Задържането на детето и отглеждането му от самотен родител стават все по-приемливи.

Бракът като институция също се променя. Има огромно повишение на броя на разводите и стана невъзможно да се различават неомъжените самотни майки от разведените жени с деца. Самотните майки, които открито говорят за статута си, имат „наелектризиращ“ ефект върху майки, които са дали де-

цата си за осиновяване. Точно както осиновените се почувстваха овластени от движението за граждански права, биологичните майки извълякоха кураж от това ново поколение неомъжени жени, които избират да задържат децата си. Биологичните майки започват също да формират групи, в които най-накрая са способни да изговорят и изразят нерешени преживявания.

От друга страна, в САЩ започна да се обръща все по-голямо внимание на генеалогията, етноса, връзките между поколенията. Знанието за рода не само че стана приемливо, но стана и модерно. Това е още един лост за осиновените хора да разрешат собствената си двойствена идентичност и да се чувстват в правото си да знаят биологичното си наследство.

Биологичните майки, които дават децата си за осиновяване, започват да оказват натиск върху агенциите да преосмислят практиката си. Ако агенциите искат да продължават да предоставят услуги на биологичните майки, се налага да ги включат в процеса на настаняване на децата им. От друга страна, все повече професионалисти в самите агенции започнаха целенасочено или неволно да мислят и практикуват по по-малко ригидни по отношение на отвореността начини.

Другата голяма промяна е появяването на фигурата на биологичния баща като част от динамиката около осиновяването. В миналото биологичният баща не е имал никакви законови права, не му се отдава никаква емоционална роля в процесите на зачеване, бременност, раждане и даване за осиновяване. Професионалистите не разпознават нуждата от помощ на бащата. Всъщност той се възприема като натрапник, който би усложнил процеса на осиновяване. С решението на Върховния съд по делото Stanley vs Illinois (Pandor&Evans 1975) за първи път на биологичния баща се дават юридически права върху бъдещето на детето.

Тези социални промени оказват влияние и върху работата на агенциите по осиновяване. С намаляване на броя на бебетата за осиновяване агенциите започват да мислят за осиновяването на по-големи деца и на деца със специфични нужди, които дотогава са били отглеждани в приемни семейства. Осиновяването на по-големи деца също е стъпка към отвореността, доколкото те имат съзнавани спомени и изградени връзки с биологичните си родители или роднини. За да продължат да функционират, те трябва да се променят, независимо от степента на амбивалентност вътре в самите тях. Една от основните посоки на промяна е към предлагане на възможности за отворено осиновяване.

В същия период във Великобритания в т. нар. Закон за бедните (Poor Law) могат да се намерят описания на практики на ограничен контакт с родителите или откъсване на детето от биологичните родители. Например родители и деца са били държани разделени в «работни къщи» до края на Втората световна война и дори след нея родителите имали ограничен достъп до децата си, ако те живеели в детски домове. Checkland and Checkland (1974) посочват, че тази практика е била базирана на философията на Закона за бедните за ограничаване или изцяло прекъсване на контакта между децата под обществена закрила

или между тези, които родителите доброволно са оставили за отглеждане, и техните семейства, защото се е считало, че родителите оказват лошо влияние върху децата си. По подобен начин след началото на схемата за отглеждане и обучение на децата в пансиони (средата на XIX в.) до първата половина на XX в. децата и родителите не е трябвало да поддържат контакт и често децата са били настанявани в пансиони, възможно най-далеч от дома им, за да се осигури това (Triseliotis, Selick and Short 1995). Доктор Barnardo например изисквал от приемните родители да подпишат декларация, че няма да позволяват личен или писмен контакт между децата и техните роднини или приятели, освен ако няма писмено разрешение от директора (цит. от Fratter 1995). Най-красноречив пример за философията „никакъв контакт“ е транспортирането на хиляди деца в неравностойно положение от Великобритания към Канада или Австралия – „не всички сираци и не винаги със знанието и съгласието на родителите им“. Fratter (1989) добавя, че „вярването, че интересите на децата в неравностойно положение най-добре се обслужват, като не се допуска контакт със семействата им – че техните интереси са в конфликт, – не е било сериозно оспорвано“ до 80-те години на XX в.

Въпреки че моделът на недопускане на контакт между родители и деца в системата за закрила на детето не е нов, затвореният модел на осиновяване води началото си от САЩ от закони, чиято цел, както вече беше споменато, е била да се защити личният живот на осиновителите и да се премахне стигмата на „незаконородено“ върху детето. Във Великобритания затвореният модел на осиновяване става доминиращ след Закона за осиновяване на деца от 1949 г. (The Adoption of Children Act (England and Wales, 1949)). Този закон за първи път предполага, че трябва да се даде съгласие за осиновяване, без да се иска информация за идентичността на кандидат-осиновителите. Kornitzer (1968) посочва, че биологичните родители и осиновителите са могли да се видят в съда, освен ако съдията не е постановявал, че присъствието им не е необходимо. Така че е имало възможност поне за една среща, макар че по-нататъшен контакт е бил много малко вероятен. The Scottish Adoption Act (1930) казва, че поради причини, свързани с унаследяването, човек, който е бил осиновен при навършване на 17 години, има право на достъп до документация, свързана с раждането му, което теоретично прави възможно идентифицирането и намирането на биологичните родители. Дори в този период не е било необичайно за някои агенции, които са се занимавали с доброволни осиновявания, да организират среща между биологичните родители и осиновителите, на която (а понякога и след нея, и след влизане в сила на решението за осиновяване) да бъдат разменени снимки и писма между тях.

За да бъде разбрана предпазливостта на първите закони за осиновяване, трябва да се разгледа осиновяването в контекста на периода, в който са изработени те.

Във Великобритания осиновяването не е било популярна институция и срещу законодателството около осиновяването е имало значителна опозиция.

Осиновяването е било неприемливо за средната класа поради страховете около наследствеността, „лоша кръв“ и неморалност. Голяма част от съпротивата била насочена още срещу идеята, че осиновено дете може да унаследи осиновителите си (Triseliotis 1995). Защищавана била и тезата, че тайната ще подтикне повече двойки да осиновяват във време, когато имало повече деца, нуждаещи се от ново семейство, отколкото кандидат-осиновители.

В първия си доклад Комитетът по осиновяване във Великобритания Houghton (1972) подкрепя идеята за тайна, като казва, че тя защитава „осиновителите от намеси на биологичните родители или от заплахата за такива намеси, както и биологичните родители от намеси на осиновителите или от каквото и да е изкушение да проследяват развитието на детето или по какъвто и да е друг начин да имат чувството, че все още има връзки помежду им“ (параграф 29). Всъщност Комитетът предлага прекратяването на правото на осиновени хора в Шотландия да имат достъп до оригиналните си актове за раждане, за да се доближи законът в Шотландия до този в Англия и Уелс. Преди това обаче той разпорежда да се направи изследване на опита в Шотландия до момента. Направеното изследване не само показало изключителната значимост на тази част от Закона за осиновените хора в Шотландия, но и дало основания да се обмисли въвеждането на тази практика в Англия и Уелс (Triseliotis 1973). Законът за детето от 1975 г. приложи това, като даде възможност за отваряне на регистрите за осиновяване в Англия и Уелс. Известен брой други държави последват примера на Великобритания, въпреки че в САЩ този въпрос все още е обект на разгорещен дебат.

Добрата работа на шотландския закон и отварянето на документацията за раждането на осиновени деца в Англия и Уелс през 1977 г. дават тласък на по-нататъшни изследвания и търсения по повод концепта за отвореност и контакт (там където, това е подходящо) между осиновените деца и техните биологични семейства. Всъщност идеята за отвореност и контакт сега се преразглежда не само във връзка с осиновяването, а по повод на всички деца, отделени от родителите си. Това включва деца в приемни семейства, в институции или деца от предишни връзки/бракове. До началото на 80-те години натискът към промяна беше подкрепян от изследвания, върху преживяванията на и обстоятелствата около майки, които се разделят с децата си и ги дават за осиновяване, както и от въвеждането на по-отворени форми на осиновяване на бебета в Нова Зеландия. Що се отнася до по-големи деца, има изследвания, които показват, че контактът с биологичните родители се оказва по-скоро подкрепящ, отколкото увреждащ фактор (Fratter, 1991, 1995; Borland, O'Hara and Triseliotis 1991; Wedge and Mantle 1991; Ryburn 1994).

Като илюстрация на продължаващите промени в отношението към въпроса за отвореността при обгрижването на децата, включително контакт между разделени деца и членове на техните биологични семейства, Законът за осиновяването във Великобритания, публикуван през март 1995 г. (UK Adoption Bill), дава квалифицирана подкрепа на тенденцията към по-голяма степен на

отвореност и контакт при осиновяването. Той предписва на съдилищата и агенциите по осиновяването да обмислят стойността на предишните връзки на детето за него/нея. Последващите закона разпоредби е много вероятно да изискват от агенциите и институциите:

- да осигурят възможност за доброволен контакт между осиновените деца и техните семейства;

- да се консултират с биологичните родители и да разберат дали те искат да бъдат информирани за развитието на детето, да обсъдят с тях потенциалните предимства и недостатъци на подобно решение;

- да консултират родителите и да ги информират за това, дали контактът между детето и родителите му е препоръчителен или не и да оценят тяхното и на детето мнение по въпроса (вж. също и Hughes 1995 b).

Като се има предвид броят на големи деца, които са осиновени в САЩ и във Великобритания за един и същ период от време, е учудващо колко малко внимание, изглежда, се обръща на въпроса за контакта между тях и семействата им. Както ще видим по-късно, изследванията основно се фокусират върху отвореното осиновяване на бебета (вж. McRoy 1991a, 1994).

ОТВОРЕНО ОСИНОВЯВАНЕ И ОСИНОВЯВАНЕ С КОНТАКТ – ДЕФИНИЦИИ

Отвореното осиновяване се характеризира с обмяната на информация, а понякога и контакти между биологичните родители и осиновителите преди раждането на детето, по време на настаняването и/или през целия живот на детето. Това е общ термин, който се използва за описание на множество модели и сценарии. Моделите на отвореност варират от минимална размяна на информация до продължаващи посещения между биологичното семейство и това на осиновителите. Не само че съществуват безброй възможности в този континуум, но и моделите могат да се променят по време на осиновяването, за да отговарят на нуждите и желанията на двете семейства и на детето.

В случаите на осиновяване на бебе често биологичните родители упражняват значителен контрол над процеса на осиновяване. В държави, където намесата на трета страна в осиновяването не е забранена, какъвто е случаят в някои от щатите на САЩ, биологичните родители могат да имат пълен контрол върху избора на осиновители. В някои случаи целият процес може така да бъде проведен, че не винаги да се спазва най-добрият интерес на детето. В случаите, когато агенция или институция има контрола върху избора на осиновители, „напасването“ на степента на отвореност, желана от биологичните родители и осиновителите, може да изиграе важна роля в решението за настаняване. Изследванията показват, че има множество възможности за развитие, след като изборът вече е направен (McRoy 1991, 1994). Някои от договореностите са неформални, но все по-често се предлага на двете семейства да оформят

мят писмено споразумението си за природата на очаквания контакт. В същото време обаче тези споразумения трябва да могат да отразяват промените, които ще се появят във времето.

„Осиновяване с контакт“ като термин се използва да описва поддържането на връзки между по-големи деца, които биват осиновявани, и членове на тяхното биологично семейство. Отново се развиват тенденции, подобни на тези при осиновявания на бебета. Във Великобритания по-голяма част от дискусиата около отвореността в осиновяването е фокусирана върху осиновяване на по-големи деца. Дебатът около контакта между по-големи деца и членове на биологичните им семейства беше повдигнат главно в резултат на подхода „чиста раздяла“, понякога следван твърде ригидно от агенции и институции при настаняване на деца със специфични нужди, особено в края на 70-те и началото на 80-те години. Важни емоционални връзки на детето и членове на биологичното семейство – най-вече родители, братя и сестри, прародители, често бяха пренебрегвани, за да се даде на детето това, което наричат „чист старт в живота“.

McRoy (1991, 1994) идентифицира 33 категории на контакт, а изследването на Fratter (1991, 1995) описва също толкова широк диапазон на модели на развитие (на контакта). Разликите при отворено осиновяване могат да бъдат безброй, но тук ще дефинираме три широки категории:

- недиректен контакт;
- директен контакт;
- липса на контакт, или затворено осиновяване.

1. Недиректен контакт

Недиректният контакт сам по себе си може да бъде разделен на ограничено отворено осиновяване и полуотворено осиновяване.

Ограничено отворено осиновяване

При този тип отворено осиновяване няма контакт „лице в лице“, а чрез агенцията се разменя основна информация и понякога снимки на двете семейства. Обикновено има съгласие за контакт по типа на „пощенска кутия“, което означава, че обновената информация се разменя между двете семейства отново чрез агенцията. В други случаи агенцията прави скрининг на кандидат-осиновители и биологичните родители имат право на т. нар. „контролиран избор“. Пример за ограничено отворено осиновяване е описан от Fish и Speirs (1990), базиран на професионалния им опит с агенция за осиновяване в Монреал.

Полуотворено осиновяване

Може да има срещи между двете семейства в началото на процеса, както и размяна и подновяване на информацията, подобно на описаното в ограниченото отворено осиновяване. Обикновено не се предвиждат срещи след първоначалните.

2. Директен контакт

В рамките на този модел на включеност има голям брой възможности. Той включва срещи „лице в лице“ между двете семейства в началото на процеса, уговаряне на периодични срещи в бъдеще и продължаваща обмяна на информация между двете семейства. Отново, в рамките и на този модел, са възможни вариации.

3. Липса на контакт, или затворено осиновяване

Биологичното семейство е изключено, освен даването на основна информация за биологичните родители, която да бъде предоставена на детето в бъдеще. Някои детайли за осиновителите също се предоставят на биологичното семейство.

ПРЕГЛЕД НА ЛИТЕРАТУРАТА

Литературата по въпроса за отвореното осиновяване датира от началото на 70-те години на XX в., когато тази форма на осиновяване за първи път се появява като обект на професионално внимание, и въпреки че много малка част от нея се основава на изследвания, тя отразява клиничен опит, който очевидно влияе значително върху изследванията и терапевтичните интервенции. През по-голямата част на дебата както защитниците, така и критиците използват аргументи от клинични впечатления и теоретични допускания. В серия от статии от средата на 80-те години, посветена на негативните ефекти върху всеки от принципите на осиновителния триъгълник, се съдържат основните критични аргументи: конфликтите, свързани с идентичността на осиновеното дете, ще се интензифицират и ще станат неразрешими (Kraft et al. 1985), биологичните родители ще се намесват в семейството на осиновителите и това ще попречи на техния собствен процес на скръбене (Kraft et al. 1985), а връзката между детето и осиновителите ще бъде подкопана (Kraft et al. 1985).

Защитниците на отвореното осиновяване също разчитат на клинични и епидемиологични доказателства, за да подкрепят заключенията си; разбираемо те представят една като цяло позитивна картина на резултатите от отвореното осиновяване (Gritter 1989; Silber and Dorner 1990). Тази статия цитира седем изследвания, шест от които са основани на много малки извадки, но заедно покрива обширна географска площ от Нова Зеландия (Iwanek 1987) до различни части на САЩ – североизточните (Belbas 1987; Siegel 1990), югозападните (McRoy et al. 1988; Blanton and Deschner 1990) и северозападните (Etter and Giovanni 1991). Blanton and Deschner (1990) използват данните от изследванията, за да сравнят реакцията на скръб на биологичните майки до една година след настаняването на децата им в отворени или затворени осиновявания. Резултатите от техните изследвания предполагат, че реакцията на скръб е по-тежка при отворените осиновявания, отколкото при традиционните. Малкият брой случаи на фона на многото променливи в това изследване обаче подкопава валидността на тези данни. Като следствие това изследване няма да бъде обсъждано в статията.

Седмото проучване е изследване на всички осиновявания в Калифорния между юли 1988 и юни 1989 г. (Berry 1991), което е широкообхватно и ще бъде лонгитудно. Въпреки че са достъпни само обобщени данни, сравнението между различните видове традиционни и отворени условия на осиновяване ще бъде изключително ценно. За момента обобщението на данните за семействата, участващи в отворени осиновявания на бебета, които планират и впоследствие наистина осъществяват контакт ($N = 583$), показва високи нива на удовлетвореност спрямо осиновяването на този ранен етап след настаняването: 90% са много удовлетворени от осиновяването и 95% „определено биха извършили това осиновяване отново“ (Berry 1991).

Друга наскоро публикувана статия на същия автор (Berry 1991) има отношение по разглежданата тук тема, защото прави преглед на емпиричните доказателства, свързани с ефектите на отвореното осиновяване, и изводи за ползите от отвореността.

Berry цитира McRoy et al. (1988) и Velbas (1987), но също включва резултати от четири допълнителни изследвания, фокусирани върху по-големи деца, за да оцени как контактът на децата с членове на биологичното им семейство се наслажда върху въпросите за отвореното осиновяване. Не е учудващо, че тя прави извода, че отвореността може да е стресираща за по-големите деца, но не коментира разликите между осиновяване на по-големи деца и на отворено осиновяване на бебета, където отвореността е изначална, конституираща характеристика на отношенията между двете семейства. Освен това не се посочва източникът на информация, на който е основано заключението, че докато контактът може да има някои ползи за осиновителите (те могат например да се чувстват в по-голяма степен контролиращи), „той носи повече ползи за биологичните родители, особено за майките, и най-голям риск за децата, особено за малките деца“ (Berry 1991). Като цяло тонът на заключенията ѝ относно отвореността тук в най-добрия случай е умерен, насочващ към нейните собствени предпочитания в оценката на отвореността, основани на съществуващите доказателства по време на изследването. Има обаче поне два проблема, свързани с легитимността на съмненията спрямо това изследване. Проблематична е логиката при използването на негативни доказателства от осиновяване на по-големи деца (които често са и деца със специални нужди), чиито образователна и консултативна подготовка към отвореността вероятно не са сравними с това, което е вероятно да се случи при осиновяване на бебета, чиито семейства са били подготвени. На второ място, дори да приемем релевантността на резултатите от осиновявания на по-големи деца, заключенията на Berry и на двете изследвания върху отвореното осиновяване, които тя цитира, могат да бъдат проблематизирани. Така например едно от цитираните изследвания (Meezan and Shireman 1985) показва, че осиновителите на по-големи деца, които са имали най-интензивен контакт с биологичните си родители, са показали по-добро разбиране на децата си (Berry 1991). Berry до-

кладва за подобни позитивни резултати и от друго изследване, което цитира (Nelson 1985) – осиновителите на деца, които са имали контакт с биологичните си родители, съобщавали повече позитивни чувства по повод на контакта, отколкото амбивалентност или враждебност (Berry 1991). Накратко, поне част от доказателствата, които Berry цитира от осиновявания на по-възрастни деца, подкрепят позитивна гледна точка към ефектите на подобни контакти между семействата на биологичните родители и осиновителите. Най-важното е, че първичните резултати от собственото ѝ изследване са консистентни със сравнително позитивна позиция по отношение на ефектите на отвореното осиновяване на бебета: над два пъти повече осиновители на бебета в отворени осиновявания ($N = 630$) се чувстват комфортно със запазен контакт (72%) в сравнение с тези, които не се чувстват комфортно (28%) – Berry 1991.

Всяко едно от останалите пет изследвания върху отвореността включва семейства с различни степени на отвореност, въпреки че само в две от тези изследвания (McRoy et al. 1988; Belbas 1987) авторите специално свързват резултатите си с тези различни нива на отвореност. Общият знаменател между тези пет изследвания е, че към момента на настаняването семействата са имали разбирането, че ще има някаква форма на контакт между осиновители и биологични родители. Четири от петте изследвания (Iwanek 1987; Belbas 1987; McRoy et al. 1988; Siegel 1990) използват като метод на изследване дълбинни интервюта. Три от изследванията (Iwanek 1987; McRoy et al. 1988; Etter and Giovani 1991) включват както биологичните родители, така и осиновителите; при две (Belbas 1987; Siegel 1990) са интервюирани само осиновителите. Etter and Giovani (1991) изпращат въпросник на биологичните родители и осиновителите, чиито отворени осиновявания са базирани на споразумения, в които като медиатор е бил въввлечен консултант-медиатор по осиновявания. Двете изследвания заедно представят 121 осиновявания с някаква степен на отвореност, в които децата са на възраст от бебета до 11 години (21 двойки осиновители, децата са описани като бебета – Siegel 1987; 12 двойки осиновители, децата са на възраст от три до пет години – Belbas 1987; 15 двойки осиновители, децата са от четири до шест години – McRoy et al. 1988; 56 двойки осиновители на деца на възраст от година и половина до четири; 17 двойки осиновители, децата са от седем до единадесет години – Iwanek 1987). Характерно за осиновителите е не само че те са с около 12 години по-възрастни (от хора в средата на 20-те до такива в средата на 40-те години) от биологичните родители (на възраст от 14 до 42 години), но освен това са и с по-добро образование и финансово по-сигурни. Повечето биологични майки не са били омъжени; биологичните бащи в много малко от случаите са били във връзка с биологичната майка и повечето не участват в поддържането на контакт с осиновителите и/или детето. Измежду тези 121 осиновявания не може да се определи ясно броят осиновявания с максимална отвореност (контакт „лице в лице“), дългосрочен контакт, за разлика от осиновявания с по-малко интензивен контакт,

тъй като някои от авторите не са правили разграничение между степените на контакт. Само 17 семейства са определени като поддържащи напълно отворен, дългосрочен контакт (Siegel 1987, $n = 1$; Velbas 1987, $n = 6$; McRoy et al. 1988, $n = 10$), което показва, че пълната отвореност не е типична. (Вероятно има някои други семейства, но те не са идентифицирани в изследванията.) Две изследвания (Iwanek 1987; McRoy et al. 1988) съобщават, че в някои случаи от по-ниска степен се е преминало на пълна отвореност и срещи, след като веднъж са се установили отношения на доверие между семействата. За всички изследвания действителният контакт между семействата (в този ранен етап на осиновяванията, който изследванията покриват) е между два и четири пъти на година.

Най-впечатляващият паралел между тези пет изследвания е като цяло позитивният тон на заключенията на изследователите по повод успеха на тези отворени осиновявания както за биологичните родители, така и за осиновителите. Всяко от изследванията докладва за преобладаване на представители и на двата типа родители, които мислят отвореността позитивно. Равни части (94%) от двата типа родители в изследването на Etter и Giovani (1990) са удовлетворени от отвореността в осиновяванията, в които участват. Iwanek (1987) заключава, че съществуват значими ползи както за биологичните родители, така и за осиновителите и че отвореността може да усилва преживяванията на осиновителите за това, че имат право да родителстват над осиновеното дете. Velbas (1987) също не открива проблеми при въпросите за преживяването за правомощие в нито една от трите групи, поддържащи контакт, които тя разграничава: минимален, умерен и среден контакт. А в групата на семействата, поддържащи максимален контакт, всички „бяха развили отношения на честност, отвореност и доверие“ (Velbas 1987). (Тя открива също така, че семействата с по-ниско ниво на контакт е по-вероятно да се притесняват от отвлечане в сравнение с тези с повече контакт.) Отново Siegel описва цялостния тон на интервютата с осиновителите като „изключително и учудващо позитивен спрямо отвореното осиновяване“ (1990).

Авторите на друго изследване (McRoy et al. 1988) заключават, че преживяването за цялостна удовлетвореност е по-високо при полуотворените, отколкото при напълно отворените осиновявания. Според тях това е така, защото осиновителите имат по-малко ползи от напълно отвореното осиновяване, отколкото биологичните родители и осиновените деца, докато според тях при полуотвореното осиновяване всички части от осиновителния триъгълник извличат полза (1988). Не е за пренебрегване обаче ограниченият брой случаи, въз основа на които те излагат аргументите си: пет полуотворени осиновявания и десет семейства, които практикуват напълно отворено осиновяване. В допълнение съществува трудност да се разграничи от начина на представяне на авторите, колко биологични родители в полуотворените и в отворените осиновявания са споделили чувство на неудовлетворение (например „няма достатъчно информация“, „продължаващият контакт е твърде стресиращ“ и

колко осиновители в напълно отворени осиновявания са изразили резерви (например по отношение на желанието им да продължат срещите и в бъдеще). Ето защо към заключенията на авторите за сравнителните преимущества на полуотвореното осиновяване пред напълно отвореното трябва да се подхожда внимателно. Нещо повече, съществуват доказателства от тяхното собствено проучване (McRoy et al. 1988), както и от изследванията на Belbas (1987) и Iwanek (1988), че поне по една важна точка – облекчение от страха, че биологичните родители ще отвлекат детето или ще си го поискат обратно – полуотвореността в отношенията предлага успокоение на по-малко осиновители в сравнение с пълната отвореност.

Основното усещане за цялостна удовлетвореност обаче не означава, че отвореността е безпроблемна. Някои от проблемите тук са продължителната болка, преживявана от биологичните родители (McRoy et al. 1988); идентификацията на осиновителите с тази болка (McRoy et al. 1989; Belbas 1987); нуждата на осиновителите да се защитават срещу притесненията и страховете на собствените си близки и приятели (Iwanek 1987); преживяванията за натоварване на осиновителите при подготовката на срещите (McRoy et al. 1988); нуждата да се посрещат емоционалните потребности и на биологичните родители (McRoy et al. 1988); притеснението на осиновителите, че не притежават подобна информация за други осиновени от тях деца (Iwanek 1987; Belbas 1987; McRoy et al. 1988). Belbas обобщава това, което, изглежда, е източникът на тези тревожещи аспекти на отвореността, в заключението си, че „отвореността е емоционално усложняващ фактор“ (1986; вж. също Siegel 1990; McRoy et al. 1989).

Само едно изследване, достъпно на автора, върху отворени от ранното детство осиновявания е фокусирано върху осиновявания, в които децата са били достатъчно големи, за да се изследва тяхната реакция към отвореността. Iwanek (1987) не е провеждал интервюта с децата директно, но открил, че осиновителите използвали нейното интервю с тях, за да разкажат на децата си за фасилитиращата роля, която интервюиращият е имал при осиновяването им. Децата показвали на Iwanek снимки на биологичната си майка и членове на биологичното си семейство и „изглежда, се чувстваха комфортно. говорейки за тях“ (Iwanek (1987). Всички осиновители в това изследване споделят, че в процеса на порастване са окуражавали децата си да се свържат с биологичните си родители. Реакцията на децата към подобен контакт е варирала от „ентузиасирана“ до „променлив интерес“, като възможността да се срещат с биологични братя и сестри е много високо ценена (Iwanek 1987).

От тези изследвания е възможно да се заключи, макар и предпазливо, че отвореността при осиновявания на бебета е възприемана и от биологичните родители, и от осиновителите по-скоро позитивно, отколкото негативно, независимо от действителното ниво на контакт, което те поддържат. Съществува дори предположението, че по-високото, а не по-ниското ниво на отвореност предпазва повече от тревоги около сигурността на осиновяването. Често спо-

менавани ползи за всички участници в осиновяването са, че за биологичните родители е добре да знаят, че детето им е обичано и обгрижвано (Iwanek 1987; Belbas 1987; McRoy et al. 1989; Siegel 1990); че осиновителите не се страхуват от непознатото, нямат „тайни“ и са спокойни, със знанието, че детето им има достъп до информация и възможност да общува, което ще предотврати нездраво фантазиране за биологичното му наследство (Iwanek 1987; Belbas 1987; McRoy et al. 1988; Siegel 1990).

Въпреки че този преглед признава тежестта на тези заключения, той също показва колко е трудно да се оцени значението на съществуващи емпирични изследвания върху отвореността в осиновяването, без да се определят обстоятелствата около дефинирането на отвореността. Най-малкото се подчертава релевантността на две важни разграничения: (1) отвореност при осиновявания на бебета за разлика от други видове осиновявания и (2) степен на отвореност в рамките на осиновявания на бебета. По повод на въпроса от най-голямо значение – реакцията на децата – доказателствата от изследванията са все още твърде оскъдни, за да могат да се правят заключения. Важно е също и ограничението пред генерализацията, която се налага от все още малкия общ брой случаи, които тези изследвания представят.

ОСИНОВИТЕЛНИЯТ ТРИЪГЪЛНИК

Децата

Не е учудващо, че съществуват както подкрепящи, така и отхвърлящи по-високата степен на отвореност и контакт при осиновяването аргументи. Основните *негативи* на отвореното осиновяване от гледна точка на децата могат да бъдат обобщени както следва: възможни намеси на биологичното семейство, които не позволяват на детето да формира връзка на привързаност към семейството на осиновителите; създаването на общ климат на несигурност; липса на преживяване от страна на осиновителите, че имат контрол върху ситуацията. Обикновено се задават два основни въпроса. Първият е:

Могат ли децата да формират връзки на привързаност към психологичен родител, докато все още поддържат връзка с биологичните си родители, които обаче нямат родителски права?

Вторият въпрос е:

Поддържането на подобни връзки би ли объркало детето и би ли нарушило развиването у него/нея на лична и социална идентичност?

Goldstrein, Freud и Solnit (1973, 1980) имат значително влияние върху практиката в областта на социалната работа през годините и особено върху движението за постоянство, което настоява за прекъсването на контакта между детето и неговите биологични родители, след като то вече е настанено при хора, които ще се грижат за него дългосрочно, каквито са осиновителите или дългосрочните приемни родители. В противен случай според тях детето не би

могло да развие връзки на привързаност и близост към хората, които вече ще се грижат за него/нея. Авторите отиват по-далеч в предупрежденията си и твърдят, че същото важи и за децата на разведени родители, които също биха преживели големи сътресения, ако трябва да живеят в две къщи, да имат два дома, при положение че родителските права са поделени между родителите. Те също твърдят, че връзката на детето с евентуален втори баща или мащеха би била затруднена от продължаващия контакт с родителя, с когото те не живеят или който няма постоянните родителски права. Като резултат, базирайки се на допускането, че децата имат един „психологичен родител“, с когото поддържат непрекъсващи и дългосрочни връзки, те настояват за присъждане на родителските права само на единия родител, особено при повторен брак:

Родителят, който не живее с детето, не би трябвало да има никакво, подкрепено от закона право да вижда детето, а родителят, с когото детето живее (или психологичният родител), би трябвало да има правото да реши дали е желателно за детето да се вижда с другия родител.

(Goldstein, Freud и Solnit 1973: 38)

Както цитираните по-горе автори, така и Ward (1981) се обявява срещу отвореното осиновяване, като твърди, че то може да има негативен ефект върху свързването на детето с новото му семейство. Други изследвания също подкрепят Goldstein и колегите му, като подчертават, че децата трябва да имат ясна идея за това, кои са „психологичните им родители“, и да имат преживяването за сигурност в рамките на семейството на осиновителите им, което ще продължи до края на детството им и след това (Triseliotis 1983; Triseliotis и Russell 1984; Brodzinsky 1992).

Предимствата на отвореното осиновяване са описани по-долу.

Осиновените деца имат възможност да задават въпроси за собствената си история и историята на биологичното си семейство, за обстоятелствата около решението за даването им за осиновяване или да имат подробна медицинска история на биологичното си семейство директно от биологичния си родител(и). Това заедно с периодични срещи с биологичното семейство може да помогне да се намалят преживяванията на загуба и отхвърляне, които според проучванията са ендемични при осиновяванията. Контактите правят възможно също избягването на фантазиите на детето, свързани с неговата история и произход. Те развиват по-ясен образ за себе си и по този начин и по-ясна идентичност, включително физическа идентичност. А на децата, осиновени като по-големи, не им се налага да се отказват от съществуващи важни връзки.

Следващата стъпка би била да се анализират доказателствата от изследванията, за да се установи степента, в която те подкрепят или отхвърлят твърденията „за“ и „против“ отвореното осиновяване. Повечето налични изследвания включват или много малки и понякога нерепрезентативни извадки, или са деривати на по-големи изследвания.

Различна гледна точка от тази на Goldstein и колеги, основана и този път на емпирични изследвания, е гледната точка на Schaffer (1990). Той заключава, че дори и малки деца са способни да формират привързаност и да обичат повече от една двойка родители (хора, които се грижат за тях) по едно и също време. Всъщност, що се отнася до семейства с нов брачен партньор, според него децата се приспособяват по-добре, ако продължават да поддържат връзка с родителя, с когото не живеят. Той отхвърля страха, че връзката ще бъде по някакъв начин „замърсена“ от едновременното съществуване на други отношения. Изследвания върху деца от кибуци също показват, че те нямат трудности да се свързват с повече от една родителска фигура по едно и също време (Pringle 1972).

Когато става въпрос за настаняването на по-възрастни деца, Thoburn, Murdock и O'Brien (1986) и Borgman (1981) откриват, че по-големите деца не искат да се преместят в ново семейство, ако контактът им с биологичното семейство ще бъде прекъснат, въпреки че, както Triseliotis показва, някои деца не са способни да изкажат нежеланието си и проявяват тенденция да се подчиняват на планове на социалните служби. Sorich и Siebert (1982) казват, че контактът може да е полезно преживяване за децата. Hill, Lambert и Triseliotis (1989) показват, че когато се прекъсват по-ранни връзки, чувствата, свързани с тях, не изчезват, а се потискат. Сериозността на този въпрос не може да бъде игнорирана, особено в светлината на резултатите от проучване на Thoburn и Rowe (1988), според което 20 % от по-възрастните деца в изследването им, деца, за които е било планирано да бъдат осиновени, споделят, че имат нужда да продължат контакта си с биологичния си родител(и).

По-скорошни изследвания в полето на осиновяването също твърдят, че стабилността на настаняването на по-възрастни деца, които поддържат връзки с биологичното си семейство, не е заплашена (Borland, O'Hara и Triseliotis 1991; Wedge и Mantle 1991; Fratter 1991, 1995). Всъщност тези проучвания показват, че в ситуации, в които миналите връзки са игнорирани и не е поддържан контакт, е по-вероятно да се случи провал на настаняването.

Нито едно от децата в цитираните изследвания не е искало да се върне при биологичните си родители, а просто да поддържа контакт с тях. Както социалните работници по тези случаи, така и осиновителите не са отчетели чувствата на тези деца към важни хора от миналото им. От друга страна, децата, които са поддържали контакт с биологичните си родители, са ги възприемали като вид „разширено семейство“ или като „чичо и леля“. Някои от доказателствата показват, че по-възрастни деца, върху които се оказва натиск да изоставят връзките си с биологичното си семейство или с което и да е семейство, което се е грижело за тях, могат да имат трудности да се свържат с новото семейство.

Тъй като изследванията върху контакта и отвореността при осиновяване са твърде ограничени и неprecizни все още, е полезно да се обърнем към това, което знаем от изследвания върху развода, брака и семействата с нов брачен партньор. Тези ситуации не са съвсем същите като осиновяването, но

имат прилики с него, особено що се отнася до влиянието на посещенията на родителя, който не живее с детето, и са особено релевантни при осиновявания от втори баща/майка. Разбира се, освен приликите между развода/второто семейство и осиновяването има и много значими разлики. Една от тях е, че при осиновяването се заменят двама генетични родители, докато при повторния брак – само един. Накратко, вече цитираните изследвания показват, че приспособяването на децата след развод е свързано, първо, с консистентни и продължаващи във времето отношения с двамата родители и на второ място, което е особено важно за разглежданата тема, със способността на родителите да си сътрудничат в съответните им родителски роли, т.е. да си сътрудничат, без да се конкурират или изпаднат в конфликти (вж. Hetherington 1979; Keshet и Rosental 1980; Wallerstein и Kelly 1980; Mitchell 1985).

Отношенията след развод, както показват много изследвания, са сложни и много променливи. Вероятно най-важният урок, който можем да извлечем от реконструирани семейства, в които родителят, който не живее с детето, но има контакт с него/нея, е, че за да може този контакт да сработи и да е полезен на детето, възрастните са тези, които трябва да управляват отношенията, посещенията и т. н. С други думи (а това би било валидно и за ситуации на осиновяване с контакт), трябва да се запитаме до каква степен, като имаме предвид непредсказуемостта на човешкото поведение, възрастните ще са способни да си сътрудничат. В изследването си върху отвореното осиновяване Fratter (1991) казва, че както и при отношения с нов брачен партньор „отношението на родителите и на възрастните в родителска роля един към друг е от жизнено значение за освобождаването на децата от вина и преживяване за разделена лоялност“. В същото време White (1993) задава риторичния въпрос:

Ако човек е родител, който не е способен да се грижи за детето си, кое е това, което му позволява да се държи по добър начин по отношение на контакта, особено ако става дума за случай, в който има обжалване? Съществува ли опасност някои родители да подкопаят сигурността на някои настанявания?

Kanuik (1993) прави друг важен коментар по отношение на случаите, в които има съмнение, че децата са били жертвана физическа или сексуална злоупотреба:

Важно е да не подценяваме ефектите на това (отхвърляне, negliжиране и злоупотреба от страна на биологичен родител, който впоследствие продължава да проповядва любов) и безгрижно да излагаме децата на болезнен и разрушителен контакт, водени от криво разбраното вярване, че запазването на контакта е винаги полезно. Не е.

Историята на отвореното осиновяване е твърде кратка, за да ни даде достатъчно доказателства от изследвания, особено върху такива сложни въпроси като привързаност, контакт и идентичност. Вероятно има повече доказателства, идващи от изследвания на осиновявания на по-големи деца, които поддържат контакт с членове на биологичните си семейства, отколкото изследвания на

осиновявания на бебета с някакво ниво на контакт. В едно от много малкото изследвания върху бебета Velbas (1987) въз основа на едно изследване върху малка извадка на бебета, настанени в Тексас, заключава, че осиновителите не са имали никакви съмнения, че бебето ги обича и че при контакт „лице в лице“ детето се е обръщало към тях, за да получи успокоение, а не към биологичните родители. По време на изследването децата са били на възраст от 3 до 5 години.

Друго изследване на Silber и Dornet (1990), в което са били включени деца, осиновени с контакт, прави извода, че основното преимущество на отвореното осиновяване е, че децата не са „объркани или obsесивно фокусирани върху въпроси без отговор или собствени фантазии, свързани с осиновяването и биологичните родители. Те приемат отношенията с биологичните си родители като с разширено семейство, като нещо естествено и нормално“. McRoy (1994), макар че не прави оценка на влиянието на отвореността върху децата, тъй като не е било възможно щателното изследване на децата от извадката, защото те са били на прага на юношеството, прави някои важни наблюдения.

На първо място, малките деца, изглежда, извличат полза от контакта с биологичните си родители, който вероятно им помага да потвърдят любовта си към децата и им дава възможност да обяснят обстоятелствата, наложили раздялата. На второ място, всички деца в изследването, независимо дали са били осиновени в ситуация на тайно, частично отворено или напълно отворено осиновяване, са искали да знаят повече за биологичните си родители. И накрая, в подкрепа на изследването на Triseliotis (1973), авторът показва, че децата, които са имали по-малко информация за биологичните си родители, демонстрират тенденция да бъдат по-любопитни, основно притеснявайки се за здравето, щастието и външния вид на родителите си.

Ако се обърне внимание на някои културални разлики, се смята, че семействата на чернокожи, испаноговорящи, азиатци и индианци са много по-близо в сравнение със семействата на белите до идеята за контакт и всъщност го очакват, независимо дали става дума за краткосрочно или дългосрочно настаняване на детето (Dutt and Sanyal 1991). Нещо повече, децата са наясно с това, кои са различните хора в живота им, и не се чувстват несигурни или подценени. Макар че не говори точно за контакт с биологичните родители, а за връзки с хора от същата етническа/културална/расова група, базирайки се на преглед на изследвания върху трансрасовото осиновяване, авторът заключава:

Семейства на осиновители, които търсят и поддържат контакт с лица от същата етническа група, от която е осиновеното им дете, задават модел на приемане не само спрямо детето им, което е от малцинствена група, но и спрямо другите, които произхождат от същата малцинствена група като детето им. Детето в тази ситуация живее с други като него/нея и вече не се чувства толкова различно от хората около себе си. Детето научава също и за хора със същия етнически произход. То открива, че вече не е необходимо да отрича произхода си – вместо това то става бикултурално и приема и двата свята.

Fratter (1991, 1995) коментира влиянието на контакта и заключава въз основа на изследването си, че „не мислим, че контактът е оказал вредно влияние върху свързването на което и да е от децата, осиновени под седемгодишна възраст, нито е подтикнал към раздвояване на лоялността, дори в случаите на двуседмичен контакт лице в лице“ (1995: 243). Както и при изследванията върху деца, живеещи в семейства с нов брачен партньор, изследването ѝ показва, че по-големите деца са описвани от осиновителите си като по-затворени и предпазливи и че са им трябвали няколко години, за да формират силни връзки на привързаност. Като се има предвид възрастта, на която са били децата към момента на осиновяването, осиновителите са били доволни от степента на привързаност на децата и нито едно от тях не се е преместило да живее с биологичните си родители при навършване на 16-годишна възраст.

Въпреки че в изследването на Fratter някои млади хора са считали, че контактът с биологичните родители понякога е труден, това не е било достатъчно да ги откаже от идеята. Един младеж, който смята, че заради контакта му е трябвало да „гледа назад“, вместо да „пусне корени“, добавя, че предимствата на поддържането на контакта са били това, че:

„Знаех къде съм. Знаех коя е по-добрата майка.“

Barth и Berry (1988) в изследването си върху по-големи деца с висок риск от прекъсване на осиновяването, макар че като цяло подкрепят позицията, че децата са способни да правят множество връзки на привързаност, отправят предупреждение по повод деца, чиито отношения с биологичните им родители са описани като „интензивни“. Те казват:

Ако отношенията са позитивни, но не са силни, децата и семействата на осиновителите могат да са способни да ги инкорпорират, без те да оказват голям ефект върху отношенията помежду им. Отвореното осиновяване дава такива възможности. Ако връзката с биологичните родители преди осиновяването е по-интензивна, то тогава могат да са необходими усилия по посока на прекъсването ѝ.

Тези малки по своя обем изследвания, изглежда, казват, че особено по-големите деца са способни да правят разлика между различните видове отношения и имат капацитета да се свързват с повече от една двойка родителски фигури по едно и също време. Оттук не следва, че отношенията им с всяка от тези родителски фигури са едни и същи, тъй като всяка от тях носи различен тип удовлетвореност. Същите изследвания показват, че като цяло според децата контактът им е бил полезен поради директните обяснения, които те са могли да получат от биологичните си родители по повод на това, защо те не са могли да ги задържат. Коментари като например „Аз знам, че мама е направила всичко по силите си да се грижи за мен. Тя ми обясни как е било“, изглежда, освобождават от чувството, че си нежелан и отхвърлен. Това, че биологичните родители са се съгласили на осиновяване с контакт, дава допълнителен източник на удовлетворение за младите хора.

Детето е единственият участник в осиновителния триъгълник, който няма избор по повод на отвореността, тъй като решенията за нея се взимат от биологичните родители и осиновителите. Това е първото емпирично изследване, основано на споделени от децата виждания за отвореността.

Тенденцията към по-голяма отвореност в осиновяването не е посрещната без критика. Kraft, Palombo, Woods, Mitchell, Schmidt и Tucker (1985) предупреждават, че отвореността може да застраши развитието на сигурна връзка на привързаност към осиновителите. Според тези автори при отвореното осиновяване контакт чрез писма или срещи с биологичната майка може да попречи на отношенията на осиновителите с детето. Нещо повече, те подкрепят други автори (Rosenberg 1992; Wieder 1978) в твърдението, че да се каже на деца на възраст 6–8 години за това, че са осиновени, и да им се даде информация за биологичните родители би могло в действителност да усилва страховете и фантазиите им, защото детето не е все още годно на когнитивно ниво да разбере концепта за перманентност на осиновяването. Bevan и Pierce (1994) също казват, че в отворените осиновявания децата биха могли да интерпретират погрешно информацията, която им се дава по отношение на биологичните им родители.

Клиничната литература обаче предполага, че най-добри резултати за осиновените деца могат да се очакват, когато осиновителите са предоставили връзка с биологичните им родители, като са дали информация за отношенията си с тях. Melina и Roszia (1993) смятат, че осиновените деца имат право на цялата налична информация за произхода и обстоятелствата около осиновяването им. Предоставянето на връзка, чрез която да получат тази информация, се очаква да даде на децата по-голямо усещане за цялостност на личната им история и по този начин да повиши самооценката им (Kirk, 1964, 1981). В допълнение резултатите за осиновените деца би трябвало да са най-позитивни, когато децата са способни да развият позитивен образ на биологичните си родители. Според Rapпог и Baran (1984) осиновените деца, които имат снимки, поддържат лични контакти или обменят писма, могат да имат по-добро разбиране за ситуацията, в която са били биологичните им родители, и следователно е по-малко вероятно да се чувстват отхвърлени от тях. Препоръчителните практики, които водят началото си от литературата, трябва да бъдат оценени от гледна точка на широка перспектива, която взема под внимание развитието на детето в контекста на отношенията, създадени от раждането и осиновяването.

Като се имат предвид уникалните характеристики на системата на отношения на биологични родители и осиновители, в която расте осиновеното дете, е полезно да се възприеме екзосистемен развитиен подход в разбирането на ефектите на тази система върху осиновеното дете. Този подход взема под внимание, как различните взаимосвързани отношения на биологични родители, осиновители и осиновени деца допринасят за развитието на детето (Brotенbrenner 1979, 1992). От гледна точка на осиновеното дете микросистемата на семейството на осиновителите, в което детето израства, е свързана с

обща връзка (осиновеното дете) с мезосистемата на биологичните родители и детето. Тази мезосистема оказва влияние на работата на семейната микросистема. Мезо- и микросистемите са също повлияни от екзосистемата на комуникации, която се наблюдава между осиновителите и биологичните родители. Например комуникацията между биологичната майка и осиновителите е повлияна от това, каква информация те ще решат да споделят в рамките на избраното ниво на отвореност помежду им. След като веднъж информацията е обменена между възрастните, се стига до следващото решение за това, каква част от обменената информация да достигне до осиновеното дете. То от своя страна, независимо от това, колко информация е споделена с него или нея, трябва да използва когнитивни ресурси и ресурси на средата, за да конструира лична гледна точка за това, каква степен на отвореност съществува, което на свой ред оказва влияние на контекста, в който се осъществява развитието на детето. По този начин екзосистемата на комуникации, която притежава властта да взема решения около въввлечеността на осиновеното дете в обмяната на информация, оказва влияние върху мезо- и микросистемите, в които се развива детето.

Не е задължително информацията да бъде споделяна поравно между членовете на осиновителната триада. Родители в осиновявания, в които трета страна има ролята на посредник, могат поради различни причини да решат да не споделят с детето информация, която сама по себе си е налична (например, защото са загрижени за друго осиновено дете, чието осиновяване има по-ниско ниво на отвореност, или защото смятат, че детето е твърде малко, за да разбере или осмисли информацията).

Децата и възрастните в системата внасят различни нива на когнитивно функциониране, което оказва влияние върху разбирането и интерпретирането на достъпната им информация. Brodzinsky и колеги провеждат емпирични изследвания с деца в конфиденциални осиновявания и откриват, че разбирането на децата за осиновяването преминава през системен развитиен процес, паралелен на общото им когнитивно развитие (Brodzinsky 1987; Brodzinsky 1990; Brodzinsky, Schechter, Braff & Singer 1984; Brodzinsky, Singer and Braff 1984; Singer, Brodzinsky and Braff 1982). Silber и Dorner (1990) вярват, че отвореността фасилитира степента, в която децата разбират концепта на осиновяването. Според тях дете на възраст от 2 и половина години, макар че няма разбирането на възрастните за осиновяването, може да разбере концепта за биологична майка. Докато разбирането на детето за осиновяването, отвореността и свързаните с нея теми се развива, възрастните, които използват услугите на агенции, са социализирани към осиновяването чрез подбор и обучение преди настаняването. Тези процеси помагат на осиновителите и биологичните родители да развият собствените си разбирания за осиновяване и отвореност. Екзосистемният развитиен подход може да даде информация за тези развитийни разлики, защото базира оценката на влиянието на отвореността върху

отношенията от гледна точка на уникалната перспектива на индивидуалните членове на осиновителната триада.

Въпреки че все още има противоречия по отношение на съвременната тенденция към по-голяма отвореност в осиновяването и особено около ефекта ѝ върху осиновеното дете (Ayers-Lopez & Wrobel 1992), условията на осиновяване с различна степен на отвореност стават все по-чести (McRoy & Grotevant 1991; McRoy, Grotevant & Ayers-Lopez 1994; McRoy, Grotevant & White 1988). Недостатъчни са изследванията, фокусирани върху идентифицирането на проблеми, свързани с отвореността, с това, кога и как информацията, събрана в резултат на отворените отношения, ще бъде споделена с детето. Към тези въпроси никога не е подхождано от гледна точка на осиновеното дете. Докато дебатът на професионалистите продължава, осиновителите трябва да вземат решения относно начините, по които могат да включат осиновеното дете в обмена на информация или в контакта с биологичната майка. Тази и без това трудна задача се усложнява от факта, че не съществува социална норма за този вид обмен (Siegal 1993). Ето защо е важно не само да се изследва ефектът на отвореността в осиновяването върху осиновеното дете, но освен това и ефектът на включването или изключването на детето от отворените отношения. Новият въпрос „Кога и как да кажем“ вече е центриран върху информация, получена в рамките на отворените отношения, а не върху това, дали да информираме детето, че е осиновено.

За да разберем по-добре връзката между различните стилове на общуване, налични в различните нива на отвореност, и детското развитие, в рамките на това изследване са разгледани четири изхода за развитието на детето. Удовлетвореността на детето от съществуващото ниво на отвореност в осиновителните отношения, любопитство по отношение на биологичната майка, цялостна самооценка и разбиране на осиновяването са изследвани тук като показатели за приспособяването на детето към проблемите, свързани с въвличеността им в общуването по повод осиновяването. Тези резултати са разгледани от три перспективи: споделяне на родителите за нивото на отвореност, споделяне от страна на детето за нивото на отвореност и дали осиновените деца са въвличени изцяло в споделянето на информация.

Няколко специфични въпроса по отношение на ефектите на отвореността върху развитието на осиновените деца са разгледани в това проучване:

1. Какви са разликите в резултатите за децата когато децата се групират според нивата на отвореност, съобщавани от осиновителите?
2. Какви са резултатите за децата през техните собствени очи – какво е нивото на информация, която те съобщават, че имат за биологичните си родители?
3. Съществуват ли разлики в резултатите за децата между тези деца, чиито семейства не са споделяли цялата информация и/или децата не са допускани до контакт с биологичната майка, и тези деца, които са в семейства, включващи ги в отворените отношения?

4. Наличието на второ осиновено дете в семейството с различно ниво на отвореност на осиновяването свързано ли е с избора на осиновителите да включат или изключат осиновеното дете от обмена на информация между тях и биологичната майка?

Резултатите показват начин за разбиране на перспективата на развиващото се осиновено дете, което расте в сложните взаимоотношения на микро-, мезо- и екзосистемите, повлияни от разлики във възприемането на отвореността на членовете на осиновителната триада. На индивидуално ниво децата във всички видове осиновявания, обхванати от това изследване, споделят позитивни нива на самооценка, любопитство по повод на биологичните си родители и удовлетвореност в отвореността на ситуацията.

Вътрешната корелация на зависимите променливи дава информация за това, как различните споделени перспективи на децата за осиновяването им работят заедно. За момичета тези айтеми проявяват тенденция да коварираат, като се сравнят с момчетата. Това е също вярно за деца в отношения на осиновяване, в които неидентифицираща информация е била споделяна. Нито изключването на информация, нито възрастта са взети под внимание поради малък брой изследвани лица. Тези променливи са важни и са взети под внимание от проведенния анализ.

Въпреки че повечето групи от деца споделят, че са удовлетворени от настоящата ситуация на отвореност, не може да се заключи, че децата разбират цялата гама от възможни степени на отвореност и биха оценили себе си като удовлетворени след внимателно сравнение от гледна точка на възрастните. Независимо че е открита умерена негативна корелация между любопитството и удовлетвореността, други фактори като за какво е любопитно детето трябва да бъдат взети предвид, когато се интерпретират отношенията. Възрастта е важна променлива за разбирането на удовлетвореността на децата и любопитството за биологичните им родители. Без изключение сред всички перспективи по-големите деца са по-любопитни. По-големите деца са също и като цяло по-малко удовлетворени с тяхното ниво на отвореност в осиновяването. Отклоненията от тази позиция са децата от напълно отворената група, които бяха любопитни, но също така и удовлетворени. По-големите деца наблюдават юношеството, когато развиването на лична идентичност става важна задача. Информацията за миналото им, което за тези деца включва биологичните родители, е важна за развитието на тази идентичност. Любопитството, което децата споделят, заедно с бариерите пред достъпа до информация (по-ниската степен на отвореност) прави по-вероятно преживяването на неудовлетвореност за нивото на отвореност. Децата в групата на напълно отворените осиновявания не срещат тези бариери, което вероятно допринася за позитивните оценки на въпросите за удовлетвореност. Нещо повече, когато децата открият, че са били изключени от информация, предоставена от тех-

ните биологични майки, удовлетвореността им от съществуващото ниво на отвореност, което позволява отказ на достъп до налична информация, може да бъде повлияна негативно.

Съществуващата удовлетвореност с нивото на отвореност в осиновяването не намалява любопитството на децата по отношение на биологичните им родители. Мнозинството от децата споделят, че са любопитни по отношение на биологичните си родители. Когато отвореността се разглежда от перспективата на осиновените деца, момичетата са значително по-любопитни от момчетата. От малките деца в групата, изключена от отворените отношения, момчетата показват повече любопитство, макар че по-големите момичета са по-любопитни от по-големите момчета. И при малките, и при големите деца включените в отвореността момичета са най-любопитни, като по-големите момичета показват най-високи нива на любопитство. Тази полова разлика може би се дължи на важното влияние на семейството върху развитието на половите роли, характерно за средата на детството и ранното юношество. Доказателствата за диференциално отношение към момчетата и момичетата са силни. На момчетата се дава повече свобода да бъдат далеч от дома без надзор и са насърчавани в моторните им активности, докато момичетата са окуражавани да показват зависимост, загриженост за другите и изразяване на нежни емоции (Huston 1983). Съсредоточаването върху тези аспекти на поведението при момичетата може би води до обстоятелството, че в тази възраст ролята на майката е по-силно асоциирана с това да си жена, отколкото е ролята на бащата с това да си мъж. Различното ударение във фокуса на родителстване над момичета и момчета заедно с различията в значимостта на родителстването за половата (джендър) идентичност може да се свърже с различията в любопитството, откривани между осиновени момичета и момчета. Момичетата като цяло вероятно са по-заинтригувани от това, какво значи да си майка, а в концепта си за майчинството осиновените момичета трябва да инкорпорират два различни модела. По този начин мезосистемата на биологичната майка и детето става жизненоважен източник на информация за осиновеното дете, докато тя търси ролеви модели за това, какво значи да си жена.

Докато степените отвореност, така както са споделени от осиновителите или възприемани от детето, и несподелянето на информация с детето не са свързани с любопитството, съществуват разлики по степените на отвореност в това, за което детето е любопитно. Децата с по-малко информация за биологичните родители проявяват силен интерес за здравето и благополучието на биологичните си родители, а са най-любопитни по отношение на това, как изглеждат те. Едно от децата на въпрос, какво би искало да попита биологичните си родители, каза: „Бих искал(а) да ги попитам за имената им. Искам да знам как изглеждат. Не се сещам нищо друго.“ Децата с повече информация за биологичните си родители се интересуват какво прави биологичната им майка, откакто са имали контакт за последно, кога ще имат контакт с нея или ще я видят, ако досега не са се виж-

дали, както и от информация за братя или сестри. Едно дете сподели: „Понякога ми се иска да я видя, но тогава мама каза това ново правило, че не мога да я видя, преди да навърша 18. А аз наистина исках да се срещна с нея, понеже, нали знаете, тати каза, че бих могъл и беше говорил за това с биологичната ми майка и тя беше казала, че би се радвала да се срещнем.“ Друго дете, което си мислеше, че биологичната му майка „сигурно си има нейно си дете“, искаше да знае „дали тя има бебе“. По-нататъшни анализи на данните от тези групи деца ще се фокусират върху качествените разлики в тяхното любопитство и вероятната връзка с удовлетворението на детето с настоящото ниво на отвореност.

Липсата на значими разлики в самооценката, любопитството и удовлетворението от нивото на отвореност показват, че резултатите от това изследване не са съвместими с предупрежденията, огласявани от критиците на отвореността, които казват, че отворените отношения ще накърнят самооценката и ще предизвикат объркване. От друга страна, тези резултати не подкрепят хипотезата, че по-високото ниво на отвореност повишава вероятността за тези резултати. Бъдещите изследвания трябва да се фокусират върху въпроса, при какви обстоятелства отвореността в осиновителните отношения е подходяща и как да се поднася на осиновените деца наличната информация за биологичните родители по начини, които да са полезни за настоящото им и бъдещо развитие.

Екзосистемният развитиен модел е използван, за да опише общуването по повод на отвореността. Този модел може да даде разбиране както за директните, така и за индиректните ефекти на информацията в осиновителните отношения. Основното ударение е върху модел на директните отношения, но как е получена информацията от детето, е индиректен ефект, основан на отношенията на детето с осиновителите и биологичните родители. Осиновители, които не споделят с децата си налична информация, имат качествено различни отношения с тях в сравнение с осиновителите, които предават цялата налична информация на децата си. Бъдещите изследвания би трябвало да се фокусират върху това, каква информация е разменяна и какви въпроси, свързани с осиновяването, са дискутирани в различните периоди на живота на осиновеното дете, с поставяне на ударението върху това, как комуникацията оказва влияние върху отношенията дете – родители, които на свой ред влияят върху развитието на осиновеното дете.

Най-интригуващите групи деца са тези в медираното и напълно отворено осиновяване (започнало като медирано), които споделят, че не знаят никаква или само основна информация за биологичните си родители. Като се имат предвид нивата на любопитство, споделяни от тези деца, как биха се чувствали те, след като открият, че винаги е съществувала информация, достъпна за осиновителите им, която не е била споделяна с тях. Общо 36 деца от тази извадка са изключени поне от някои аспекти на информацията, получавана от биологичната майка. Децата, чиито родители не са им давали достъп до цялата информация, не си дават сметка за това. Когато открият, че не им е бил даван достъп до налична информация, те могат да са по-малко удовлетворени от от-

вореността в отношенията си в бъдеще и да загубят доверие в достоверността на информацията, която вече имат, и на тази, която получават от осиновителите си. Тази несигурност е отбелязана в изследването на McRoy и Grotevant върху осиновени юноши на лечение в клиника, след като децата са научили, че фактът на тяхното осиновяване е бил крит от осиновителите им (McRoy, Grotevant, Ayers-Lopez&Furuta 1990; McRoy, Grotevant&Zurcher 1988).

Не е изненадващо това, което резултатите показват – че получаването на повече информация за собственото осиновяване на детето води до по-добро разбиране на осиновяването като цяло. Резултатите, показващи, че категорията отвореност на семейството не е свързана с разбирането на осиновяването, омаловажават важността на изследването на влиянието на отвореността от гледна точка на детето. Съществува тенденцията да се отбелязва, че когато децата са групирани според споделянето по отношение на информацията, която те знаят, достъпът до повече информация е свързан с по-високи средни стойности на разбирането. По-ясна картина за това, как информацията влияе върху разбирането на осиновяването, може да бъде видяна, когато децата се групират според това, дали с тях е била споделяна налична информация. Децата, които са били изключени от информацията, показват по-ниски нива на разбиране в сравнение с тези, на които е била давана наличната информация.

Защо родителите избират да изключват осиновените си деца от обмена на информация, е провокативен въпрос. Съществува изследователски експеримент, който се фокусира върху една от възможните причини за това. Хипотезата е, че наличието на осиновени братя и сестри, които имат различни нива на отвореност, би направило по-вероятно изключването на детето от обмена на информация относно неговото или нейното осиновяване, като по този начин се изравни количеството информация, което всяко от осиновените в семейството деца има за собственото си осиновяване. Тенденция, основана на малък брой семейства, показва, че когато няма разлика в нивата на отвореност в осиновяванията на други деца в семейството, родителите наистина са по-склонни да включат детето, обект на изследване, в обмена на информация. Този първоначален резултат говори, че разликите между осиновените братя и сестри са променливи, които трябва да се имат предвид в бъдещите изследвания, чийто обект е определянето на причината, поради която родителите включват или изключват осиновените си деца от споделянето на информация.

Що се отнася до самооценката, айтемите на Self-Perception Profile for Children (Harter 1985), които формират общия резултат по скалата за самооценка, не използват специфични поведенчески референти (някои деца могат да се чувстват много добре такива, каквито са, а други – да искат да се променят). Този формат на айтемите позволява на децата да използват това, което е важно за тях, за да решат доколко добре се чувстват по отношение на себе си. Условието на отвореност в осиновяването могат да допринесат за тази оценка, но те вероятно не влияят на самооценката по негативен начин.

Като цяло изглежда, че предоставянето на информация за биологичните родители на детето не го обърква, що се отнася до значението на осиновяването, и не понижава самооценката на детето, но също така не води децата до нива на разбиране, които са отвъд когнитивните им способности. Достъпът до информация дава на осиновителите възможност да подпомогнат разбирането на детето си за осиновяването. Нещо повече, доколкото много от децата са били малки, когато са били посетени, проследяване през пубертета им ще донесе важна информация за дългосрочните ефекти на отвореността. Как ранното разбиране на осиновяването влияе върху по-късни отношения? Дали природата на любопитството по отношение на биологичните родители и удовлетворението с нивото на отвореност ще се променят през юношеството? Какви са последиците, когато информация, до която не е даден достъп на детето, по-късно стане достъпна? Необходими са по-нататъшни изследвания, които да дадат информация, нужна за продължаване на дебата за влиянието на отвореността в осиновяването върху развитието на осиновените деца.

Биологичните майки

Един от основните аргументи срещу отвореното осиновяване е, че даването на възможност на биологичната майка да познава семейството, в което е осиновено детето ѝ, неизбежно ще доведе до намеси, поведение на натрапване и конкуренция. По този начин не би могло да се осъществи създаването на връзка между осиновителката и биологичната майка. Ако осиновителите и биологичните родители имат различни ценности и разбирания за родителстването, това ще доведе до хаос и объркване в детето. Опитът показва, че много осиновители и професионалисти, работещи в областта на осиновяването, смятат, че осиновяването може да успее само ако биологичната майка изчезне. Но това е нереалистично, защото, независимо дали осиновяването е отворено или затворено, тя е реален човек и никога не изчезва. Тя остава винаги присъстващият „дух в килера“ при затворените осиновявания. Страхът, че отглеждането на чуждо дете няма да предложи същата близост, е присъствал винаги за осиновителите (Hoopers 1982). По-голямата част от осиновителите биха предпочели биологично да създадат децата си. Но тъй като не могат да направят това и са се обърнали към второто най-добро (осиновяването), те искат да направят родителстването колкото се може по-близко до „истинското“.

В рамките на затворената система амбивалентността и объркването са навсякъде. Биологичната майка е представяна на осиновителите и след това на детето с образа на любящ и загрижен фантазен обект, тя е също несъществуващ и недостъпен човек. Тя е възприемана както като жена, изпълнена с качества, достойни за възхищение, така и като „отхвърляща и изоставяща“. В тази система нито един от участниците не може да възприеме биологичната майка като реален човек.

Осиновителите не са крадци на бебета, които оставят след себе си трагични, наранени майки. В реалността биологичните майки имат нужда от осиновите-

лите да се грижат за детето им. Биологичните майки доброволно се отказват от юридическите си права и правото да отгледат детето си и го поверяват на друго семейство. Но това не ги прави несъществуващи. Те остават такива, каквито са – биологични родители, и по този начин продължават да изпълняват функция в семейството на осиновителите. Тази функция не трябва да се отрича, защото това води до дисфункции и емоционални проблеми за всички въввлечени.

Биологичните майки не могат да получат анонимност. Да родиш дете, е факт и като такъв той не може да бъде заличен. Един от начините да се прекъсне връзката жертва–насилник в отношенията около осиновяването (например биологични майки, които обвиняват осиновителната агенция, семейството, обществото, системата) е като се включи биологичната майка в избора на осиновители и в настаняването на детето. Тя знае, че дава детето си за осиновяване на това семейство, а то не ѝ е откраднато. Фактът, че е възможен контакт с нея, е от огромно значение за осиновителите, за детето и за нея самата. Обстоятелството, че познава семейството и има информация за детето си, отнема нуждата да има фантазии за това семейство. По този начин то придобива реалност и става психологическото и грижещото се за детето ѝ семейство.

Отвореното осиновяване и процесът на скърбене

В изследване, което сравнява реакциите на скръб на биологични майки, чиито деца са осиновени съответно в отворено или традиционно осиновяване (Blanton, Deschner 1990), и майки, чиито деца са починали, се открива, че в голяма част резултатите на двете групи биологични майки са близки. Резултатите показват значително по-високо ниво на отричане и атипични реакции на скръб в сравнение с майките на починалите деца. Майките, участващи в отворено осиновяване, споделят в по-голяма степен преживявания на социална изолация, показват повече трудности с нормалните физически функции и имат повече телесни симптоми, чувстват се по-отчаяни и изразяват по-висока степен на зависимост от тези, които участват в традиционни осиновявания.

Като цяло резултатите показват, че родители, дали детето си за осиновяване, показват тенденция към по-засилена симптоматика, свързана със скръб, особено ако методът на осиновяване е отворен. Това може да изглежда парадоксално, но е много подобно на модела на реакция на скръб на разведени жени, които често преживяват по-големи трудности да приемат раздялата и да се възстановят емоционално в сравнение с вдовици. Разликите в интензивността на реакцията на скръб между двете групи биологични майки, показани в това изследване, повдигат важни въпроси, на които професионалистите, работещи в областта на осиновяването, трябва да обърнат внимание. Една възможна хипотеза е, че доколкото отвореното осиновяване все още е твърде противоречива практика, биологичните майки са подложени и на голяма социален натиск (фантазен и/или реален) – те не само дават детето си за осиновяване, но го правят по начин, който все още не е приет.

Осиновителите

В изследването на Belba's (1987), измерващо минимална, умерена и максимална степен на контакт между биологичните майки и 12 двойки осиновители, осиновителите споделят, че ценят възможността да имат контакт с биологичните майки, за да могат да получават отговори на възникващи въпроси (Betty 1993). В изследване от 1993 г. Gross интервюира 32 осиновители и 16 биологични майки и изследва 75 осиновители, клиенти на частна агенция. Gross открива, че 72% от осиновителите са „много удовлетворени“ от контакта с биологичните майки, 19% са „като цяло удовлетворени“, но имат някои резерви; 2 семейства са неудовлетворени и са прекратили контакта. Петнайсет от шестнайсетте биологични майки са удовлетворени от контакта. В извадката, изследвана с въпросник, е намерена връзка между по-честите контакти и по-високото ниво на удовлетвореност от настаняването (*Grotevant and McRoy 1998*)

Статистиките по-долу са основани на лонгитюдното изследване на Grotevant и McRoy (1998) върху отвореното осиновяване. Между 1987 и 1992 г. е събрана информация от 190 семейства на осиновители и 169 биологични майки с различни нива на отвореност в осиновяванията, в които участват.

Данните от изследването – моментна снимка на семействата, взета 4–12 години след осиновяването, показват:

- Страхове, че биологичните родители ще направят опит да си върнат детето или по друг начин ще нахлуят в живота на семейството на осиновителите, не присъстват при семейства, в които има напълно отворено осиновяване.

- Отвореността не пречи на зараждащото се чувство на осиновителите, че са в правото си да бъдат родители.

- Напълно отвореното осиновяване не гарантира успешно решаване на тъгата от загубата на биологичната майка, както е видно от широкия спектър оценки за справяне с тъгата сред биологичните майки във всички варианти на условия на осиновяване в рамките на това изследване.

Професионалистите

Литературата показва, че всички, въввлечени в осиновителния триъгълник, е вероятно да преживеят загуба и унижение. Но този процес включва много повече от триъгълник. Въпреки че биологичните родители, осиновеното дете и осиновителите може би са основните „актьори“, има много други, които участват в осиновяването. В частност професионалистите, въввлечени в оценката, настаняването и подкрепата на осиновители, осиновени и биологични родители също стават част от динамиката в тези отношения. Осиновителният триъгълник се пресича с други „триъгълници“ – семейство–дете–държава; дете– майка–баща (Едиповия триъгълник), като всички те са пронизани от триъгълника жертва–насилник–спасител. В момента „хитът на сезона“ в помагачите професии е стре-

межът към „основана на доказателствата практика“, при която интервенциите в живота на семейството се правят въз основа на щателни изследвания, които идентифицират онези интервенции, които ще продуцират позитивни резултати за ползващите ги. Това е линейна гледна точка – действие–процес–резултат. Но съществува и гледната точка, че професионалистите не са „агенти на промяната“, правещи „интервенции“, които имат позитивни резултати за ползващите ги, а са хора, неразривно свързани с мултитригълните динамики на осиновяването. Те са обвързани от същите наративи и митове, субекти са на същите емоционални нужди да спасяват и обвиняват, подложени са на същите мощни медийни и политически сили както другите върхове на тригълника. Една от честите изненади в работата в полето на защита на детето и осиновяването в частност е количеството хора, които заемат повече от една точка в осиновителния тригълник, и следователно колко е трудно да затворим хората в кутиите на „професионалист“, „осиновен“, „осиновител“, а това добавя още една шриха към динамиката на тези отношения. Политици и експерти, баби и дядовци, братя и сестри са също въввлечени. Много от тях са намерили своя глас и говорители, други са все още мълчаливи – биологичните бащи например.

Защо осиновяването причинява такива големи травми на въввлечените хора, толкова противоречия в професионалистите и обществото? В края на краищата много по-малка част деца са осиновявани, отколкото са отглеждани в приемни семейства или в институции. Въпреки това обаче осиновяването е много по-спорен обществен проблем от другите форми на грижа за деца. Приемните семейства и домовете за деца са разглеждани от медиите само в контекста на скандали за злоупотреби, а не като институции сами по себе си.

Някои автори (Treacher, Goldberg, Lousada, Simmonds) припомнят, че осиновяването е тясно свързано с представите ни за семейния живот и интимните отношения между деца и родители. Barn, McCann и Tasker, Richards и Triseliotis показват как динамиките в осиновяването са навлезли в дебатите около расата и пола, сами по себе си емоционално натоварени и противоречиви въпроси. Както пише Fanon (1968), комбинацията от секс, деца и раса е мощен коктейл, в който конфликтите и несъгласията никога не са далеч от повърхността.

Вероятно поради факта, че осиновяването е толкова свързано с интимни, лични преживявания, професионалният, политическият и обществен дебат са толкова заплетени и интензивни.

От професионална гледна точка основният императив в практиката в момента е да се създаде процедура, при която се обслужва най-добрият интерес на детето. Тя включва процес на избор, оценка, представяне пред комисията по осиновяването, настаняване, подкрепа и консултиране след настаняването на биологичните родители, осиновителите и осиновените. В този контекст осиновяването би трябвало да е ситуация, в която всички са удовлетворени. Родители, които не желаят или не могат да се грижат за детето си, му предоставят „втори шанс“, като дават детето на внимателно подбрани, любящи осиновите-

ли, при които то има повече или по-малко гарантиран шанс за по-добър живот, отколкото иначе би имало. Тази идеална ситуация несъмнено се случва понякога, но в нея съществуват заложенi конфликти и идеалът рядко е постиган.

Като начало няма адекватен критерий за семейства, които са „най-доброто за едно дете“. В миналото това е било сравнително ясно – семейство от двама бели родители от средната класа, обикновено и двамата работещи, хора, които показват степен на съпричастност и разбиране на децата. Концептът за семейството се променя както по политически и обществени причини, така и поради факта, че самото семейство като институция се променя до степен, че в някои части на Великобритания „нормалните семейства“ представляват малцинство.

За професионалистите, оценяващи кандидат-осиновиители, тези социални промени представляват огромен проблем. Вече не е очевидно какво се изисква от „достатъчно добрия родител“. Докато тези промени ставаха в семейството, се осъществяваха също и промени в мисленето по въпроса, какво „достатъчно доброто родителстване“ има като резултат за децата. Целта на родителстването в момента е създаването на деца с висока самооценка. Добрата самооценка все повече се мисли по повърхностен и некритичен начин, като тенденцията е да се чувстваш добре по отношение на самия себе си и да се съобразяваш с разбирането на другите за това, как трябва да изглежда зрелият човек. Задаването на въпроси за себе си и некомформизмът се разглеждат като намаляващи самооценката и като знаци за „негативни“ резултати или лошо формирана идентичност.

Проблемът е, че ако няма истински консенсус по въпроса за това, какво е „достатъчно доброто родителстване“ или „какъв тип хора ще бъдат достатъчно добри родители“, става практически невъзможно да се правят оценки на кандидат-осиновиители. Richards разглежда това като част от „кризата на идентичността“ на помагащите професии, но практиката показва, че въпросът е отвъд това: самото общество е безнадеждно разделено по тези проблеми. Всъщност може да се спори, че хората от помагащите професии са едни от първите, които обръщат внимание на тези проблеми.

Професионалната практика в областта на осиновяването (и на другите аспекти от предоставянето на грижи) се води от стандарти и насоки, които формализират съществуващите нагласи и начини на мислене за съответната област. Често те са новаторски и водещи към промяна. В същото време обаче във всекидневната работа всеки професионалист е по-скоро воден от собствените си разбирания, дълбоко вкоренени нагласи и ценности. Това е особено видно в полето на работа с такива интимни и често застрашаващи проблеми като отношения деца–родители, емоционална и физическа травма, изоставяне...

Един от най-мощните митове по отношение на осиновяването е този за репарацията на детето. След като е преминало през травматични събития и раздели, детето е настанено в любящо семейство, което предоставя цялостна среда, даваща възможност на детето да се възстанови от травмата. В този смисъл осиновя-

ването е идеалът за психотерапия – денонощно, седем дни в седмицата за 18 или повече години. Когато осиновяването се провали, това проблематизира ефективността не само на осиновяването като практика, но и на терапията и на цялата основа, върху която се градят помагащите професии (идеята за репарацията).

В момента се осъществява „парадигмална промяна“ – децата се разглеждат като „носители на права“, вместо да бъдат само обекти на грижа и ползващи услуги, предоставяни от възрастните. Поради това, че е правилно да си честен с възрастните, сега ние вярваме, че честността и отвореността са правилни и за децата. Отказването на децата на правото им да знаят корените си в момента е морално недопустима позиция. Вероятно тя ще продължи да бъде недопустима независимо от резултатите от изследванията, защото основният двигател на промяна в мисленето за осиновяването не са доказателства от изследвания, а нова и развиваща се културална чувствителност по повод децата и семействата. Изследванията могат да се използват, за да тестват или подкрепят специфични допускания или да задълбочават разбирането ни за процеса, но изследователската практика е субект на същите културални влияния както клиничната практика и политиките – ето защо е само един от факторите, оказващи влияние върху тях.

ЛИТЕРАТУРА

- Triseliotis, J. J. Shireman, M. Hundleby (1997) *Adoption: Theory, Policy and Practice*, Cassel Ed. David M. Brodzinsky, Marshall D. Schechter. (1990). *The Psychology of Adoption*, Oxford University Press.
- Ed. Amal Treacher and Ilan Katz (2000). *The Dynamics of Adoption – Social and Personal Perspectives*, Jessica Kingsley Publishers.
- Gretchen Miller Wrobel et al. (1996). *Openness in Adoption and the Level of Child's Participation in Child Development* 67, pp 2358–2374.
- Marilyn W. Silin (1996). *The Vicissitudes of Adoption for Parents and Children*, June 1996 *Child and Adolescent Social Work Journal* Vol. 13 N3.
- Edwards, J. (2000). *On Being Dropped and Picked Up: Adopted Children And Their Internal objects*, 2000 *Journal of Child Psychotherapy* vol 26, N3, pp 349–367.
- Blanton, T. L. (1990). *Biological Mothers' Grief: the Postadoptive Experience in Open Versus Confidential Adoption*, Deschner, Nov/Dec90 *Journal of Child Welfare*, 00094021, Vol. 69, Issue 6 Database: Academic Search Premier.
- Nickman, Steve L. (1996). *Challenges of Adoption*, Harvard Jan96, *Mental Health Letter*, 10575022, Vol. 12, Issue 7.
- Gross, Harriet, E. (1993). *Open Adoption: A Research-Based Literature Review and New Data*, May/ Jun93, *Child Welfare*, 00094021, Vol. 72, Issue 3 Database: Academic Search Premier.
- National Adoption Information Clearinghouse (HHS) (2003). *Openness in Adoption: A Bulletin for Professionals*.